

8/
~~894~~ 2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

KÉTSZÁZHATVANNEGYEDIK KÖTET

(782—787. SZÁM)

A. M. KIR. ORSZ. KÖNYVTÁR

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1943

TARTALOM.

DCCLXXXII.

	Lap
GRÓF SZECHENYI ISTVÁN AKADEMIAI BESZÉDEI. — Balogh Jenőtől	1
AZ ÍRÓ ÉS A NEMZETNEVELÉS. — Márai Sándortól	29
ÚJSZÜLÖTT. — Költemény. — Illyés Gyulától	46
SZEMLE. — 1. <i>Gerhart Hauptmann</i> . — Pukánszky Bélától. — 2. <i>Három színházi bemutató</i> . — Rédey Tivadartól	48
IRODALOM. — 1. <i>Az ifjú Ferenc József</i> . — (Angyal Dávid: <i>Az ifjú Ferenc József</i> .) — Nagy Miklóstól.	
2. <i>Gróf Teleki László</i> . — (Lengyel Tamás: <i>Gróf Teleki László</i> .) — A. D.-től	57

DCCLXXXIII.

A KONSTANZI ZSINAT ÉS A MAGYAR FŐKEGYŰRI JOG. — Mályusz Elemértől	65
MODERN SZINJÁTSZÁS. — Csathó Kálmántól	72
PIUS SERVIEN KELETI VERSEIBŐL. — Kállay Miklóstól	90
SZEMLE. — <i>Hat év magyar építészele</i> . — (Jelentés az 1942. évi Greguss-jutalom tárgyában.) — Farkas Zoltántól	99
IRODALOM. — 1. <i>Melich-émlékkönyv</i> . — (<i>Émlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára</i> .) — Bakó Elemértől.	
2. <i>Bárd Miklós műveinek emlékkiadása</i> . — sz. k.-tól.	
3. <i>Egy kötet vers</i> . — (Kovács Norbert: <i>Talán</i> .) — —s-től.	
4. <i>Magyar költők francia fordításban</i> . — (Eugène Bencze: <i>Les grands poètes hongrois du XIXe siècle</i> .) — Elek Oszkártól.	
5. <i>Rózsavölgyi Márk életregénye</i> . — (Mohácsi Jenő: <i>Hegedű és koldusbot</i> .) — —yi-től	103

DCCLXXXIV.

	Lap
KÁROLYI ÁRPÁD (I). — Angyal Dávidtól	129
AZ ELSŐ BÜNTETŐTÖRVÉNY-JAVASLAT. — Auer Györgytől	143
ELBESZÉLÉS: MIND HŐSÖK. — Wass Alberttől	169
SZEMLE. — 1. <i>Az irodalom és a háború.</i> — Elnöki megnyitó beszéd a Kisfaludy-Társaság közülésén. — Voinovich Gézától.	
2. <i>Prohászka Ottokár püspök emlékezete.</i> — (Beszéd a Gyulai- serleggel a Kisfaludy-Társaság február 7-iki közülésén.) — Tóth Lászlótól	178
IRODALOM. — 1. <i>Havas István.</i> — Havas István összegyűjtött költe- ményei. — R. M.-től.	
2. <i>Thurzó Gábor új regénye.</i> — (Thurzó Gábor: <i>Az Árnyak</i> <i>völgyében.</i>) — —df-től—	188

DCCLXXXV.

LOSONCZY ANNA. (I.) — Eckhardt Sándortól	193
KÁROLYI ÁRPÁD (II.) Angyal Dávidtól	206
KÖLTEMÉNYEK: 1. <i>Bús dalok a kis Károlykáról.</i> — Szász Károlytól. —	
2. <i>Mea Culpa.</i> — <i>És ott fenn zengik a rorátét.</i> — Karafiáth Jenőttől	226
ÚJ «MAGYAR KÖZJOG». — Polner Ödöntől	229
SZEMLE. — <i>Mátyás király és a magyar irodalom.</i> — Voinovich Gézától	238
IRODALOM. — 1. <i>A tudomány, mint probléma.</i> — (Kornis Gyula: <i>A tudományos gondolkodás. A tudós lelki alkata.</i>) — Madzsar Imrétől	245
2. <i>A magyar irodalom kincsháza.</i> — (Alszeghy-Baránszky-Jób: <i>A magyar irodalom kincsháza.</i>) — Vajthó László: <i>Mai</i> <i>magyar költők.</i> — k. l.-től	252

DCCLXXXVI.

AMBRUS ZOLTÁN. — Voinovich Gézától	257
KÁROLYI ÁRPÁD. (III.) — Angyal Dávidtól	271
LOSONCZY ANNA. (II.) — Eckhardt Sándortól	291
KÖLTEMÉNYEK. — 1. <i>Anyám.</i> — 2. <i>Egy asszony énekli.</i> — 3. <i>Négy</i> <i>fal.</i> — 4. <i>De jó lesz.</i> — Falu Tamástól	306

IRODALOM. — 1. <i>Sik Sándor Esztétikája.</i> — (Három kötet. I. <i>A szépség.</i> II. <i>A mű és a művész.</i> III. <i>A művészet.</i>) — Sebestyén Károlytól.	
2. <i>A papiruszok világából.</i> — (Moravcsik Gyula: <i>A papiruszok világából.</i>) — Szabó Miklóstól.	
3. <i>A nők iskolája.</i> — (André Gide: <i>A nők iskolája.</i> Fordította: Zigány Miklós.) — Kiss Ernőtől	308

DCCLXXXVII.

GRÓF ZRINYI MIKLÓS HADVEZÉR KATONAI ELVEI A KÉT VILÁG- HABORÚBAN. — József kir. hercegtől	321
KÁROLYI ÁRPÁD. (IV.) — Angyal Dávidtól	334
A KORESZMÉRŐL. (I.) — Nagy Miklóstól	347
ÉPÍTÉSZETÜNK ÉS A KLASSZICIZMUS. — Zádor Annától	360
SZEMLE. — <i>Képzőművészet.</i> — Ybl Ervintől	365
IRODALOM. — 1. <i>Csathó Kálmán új regénye.</i> — (Csathó Kálmán: <i>Családfa.</i>) — sz. k.-tól.	
2. <i>Politikai nemzetnevelés.</i> — (Dr. Kiss Árpád: <i>Mai magyar nemzet- nevelés.</i>) — mf.-tól.	
3. <i>Traeger Ernő költeményei.</i> — (Traeger Ernő: <i>Úgy-e, te félsz tőlem?</i> Versek. — U. ő: <i>Szent Margit.</i> Versek.) — s-tól.	369

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN AKADÉMIAI BESZÉDEI.

A Magyar Tudományos Akadémiának nemes hagyományaihoz tartozik, hogy üléseinken megemlékezünk halhatatlan alapítónk művei megjelenésének százados évfordulójáról.¹

Ezzel immár négy ízben tanuságot tettünk arról, hogy amint állandóan hűséges kegyelettel őrizzük, úgy az alkalmat megragadva, időről-időre fel is újítjuk a Legnagyobb Magyar emlékezetét.

Az 1942. évben a *Garat* című mű megírásának százados évfordulója és az első másodelnöki megnyitó-beszéd megtartása ad alkalmat hasonló visszaemlékezésre.

Széchenyi fáradozásai a hazai nyelv érdekében.

Közéleti pályájának kezdetétől fogva Széchenyi évtizedeken át teljes meggyőződéssel, szilárd következetességgel és meg nem lankadó erővel résztvett az úttörő magyar írók és az országgyűlési ellenzék által a hazai nyelvért folytatott küzdelemben.

¹ Az utolsó két évtizedben ilyen előadások voltak: Berzeviczy Albert elnök megnyitó beszéde a *Hitel* megjelenésének százéves fordulóján, 1930. március 24-én. (Akad. Ért., XL. k., 279—281. l.)

Herczeg Ferenc másodelnök megnyitó beszéde az 1931. évi közülésen *Széchenyi és a Világ* c. (Akad. Ért., XLI. k., 149—158. l.)

Berzeviczy Albert elnök megnyitó-beszéde a *Stádium* megjelenésének százados évfordulóján, 1933. október 2-án. (Akad. Ért., XLIII. k., 309—315. l.)

A Legnagyobb Magyar születésének másfélszázados évfordulója alkalmával 1942. szeptember 22-én a másodelnök felemlítette a *Kelet népe* megjelenésének századik évfordulóját. (Akad. Ért., LI. k., 234. és köv. l. s Budapesti Szemle, 769. sz., 414. l.)

Állandó gondja volt : nyelvünk fejlesztése, közhasználatba vétele, államnyelv gyanánt elismertetése, a hivatalos és a társasági életben való elterjedése.

A magyar nemzetiség kiépítése és nemesbítése céljából megkezdett óriási méretű munkájában lelkesítette őt az a meggyőződés, hogy a «nemzeti nyelv kifejlesztése és közhasználatba vétele» előmozdítja a magyar nemzeti fajiség megerősödését, a nemzeti közértelmesség emelése útján éleszti a nemzeti lelket és ekként lényegesen közrehat arra, hogy a sokfelé (felekezetekre, vármegyékre, tájakra stb.) tagozódott magyarság egységes nemzetté alakuljon. A kiművelt nyelv és a közértelmesség fokozza a nemzeti erőt és szolgálja a haladást, a magyar nemzet haladásával pedig az egész emberiség egy kifejlett nemzettel gazdagodik.

Széchenyi hármashatározatban küzdött, cselekedett és áldozott a magyar nyelv érdekében.

Akadémiánk megalapítása által is elsősorban nyelvünk fejlesztését kívánta előmozdítani. Az 1825. november 8-ról kelt ajánlatlevélből¹ kitűnik : már akkor is «teljesen átérzte, hogy a nemzetünk dicsőségét, nagyságát, boldogságát gátló akadályok elhárítására első helyen áll a szunnyadozó nemzeti léleknek felébresztése, elterjesztése és megfundálása. E nagy célnak elősegítésére pedig a nemzeti nyelvnek legközönségesebb elterjedése és tökéletesedése egy a legfoganatosabb de bizonyosan legelső eszközök közül.» Ezért határozta el magát arra, hogy társaival együtt «leteszi egy Nemzeti Tudományos Intézetnek első fundamentum kövét, mely intézetben a nemzeti nyelvnek tökéletesítése, mind szélesebb és szélesebb kiterjesztése eszközöltessen, hogy így a tudományoknak és mesterműveknek a nyelv által leendő mind szélesebb és szélesebb kiművelődése viszont tökéletesítse és terjessze a szeretett anyai szép nyelvet is.»

Széchenyi ámbár 17 esztendei katonai szolgálatát olyan hadseregben kellett kitöltenie, amelynek szolgálati nyelve nem a magyar volt ; ámbár hosszú külföldi utazásai alatt

¹ Szász Károly : *Gr. Széchenyi István és a M. Tud. Akadémia megalapítása.* (1880., 237—239. l.)

éveket töltött el több európai, sőt egyideig ázsiai olyan országban, amelyben csak idegen nyelveken beszélhetett ; ámbár a külföldi társaséletben 1815-től kezdve éveken át élénken részt vett és külföldi összeköttetéseinél fogva levelezését is részben több idegen nyelven kellett folytatnia, mégis, már mint fiatal huszárcapitány, annyira szerette is a szép magyar nyelvet, hogy annak művelésére egy esztendei jövedelmét áldozta.

Mihelyt Akadémiánk munkásságát megkezdte, Széchenyi — mint ezt több fejtegetéséből és nyilatkozatából tudjuk — igen nagy súlyt vetett nyelvünk «kifejlesztésére». Évtizedeken át gondoskodásának tárgya volt nyelvünk gazdagítása, nemesítése, tetszetősebbé tétele, amint ő magát kifejezte : «csinosítása, kifaragása». Ezt lehetségesnek is tartotta, mert ez a nyelv szerinte is óriási fejlődésre képes.

Világ című művében egész fejezetet szentelt az ügynek.¹

Megállapította, hogy nyelvünkben megvan a férfiúi erő (id. h. 163.), de azért kérte nyelvtudósainkat, fejtsék ki a magyar nyelvnek minden kellemeit, hogy nemesebb, delibb, fellengősebb mintákba is alakíttassék. De egyúttal felszólította minden tudomány művelőjét, «tekintsék nyelvünket magasabb szempontból mint eddig, és idomulva az idők lelkéhez, továbbá más művelt nyelvek csinosági állásfokához, valamint a tudományok, művészetek, mesterségek és találmányok folytonosan fejlődő haladásához, ezekkel mindenkor versenyt fussanak.»

Hangoztatja, hogy a magyar nyelvnek mindenesetre haladni kell. Azt az «idomzatot», amelyben haladni fog, maga a nemzet dönti majd el, mert amit idő és szokás által sajátjává tesz, az magyar nyelv lesz. (Id. h., 161. l.)

Többi fejtegetéséből jelentősebb tételek még a következők : «aki honunknak nemes emelkedését és egykori dicsőségét szolgálja, tegyen anyanyelvünkért, amit tehet, mert vele mindent ki lehet vinni.»

«Ha saját szavunk van, ne tőrjünk az idegent.»

«Az igazi bölcs nem ragaszkodik makacsul a holt nyelv-

¹ Akadémiai kiadás, 156—168. l.

hez, hanem minden módon előre segíti az élő nyelvnek tisztulását és tágulását.» (Id. h., 163—164. l.)

A hosszas háborúskodásnak tulajdonította Széchenyi azt, hogy az 1830-as években a művelt és kellemes társalgási nyelv (amint magát kifejezte, a «szép társalkodási szózat») még nem volt nálunk kifejlődve. E hiány pótlékául csúsztak be, kivált a nők körében, az «idegen szózatok».

Sokoldalú egyéb közéleti elfoglaltsága mellett Széchenyi élenként érdeklődött Társaságunk nyelvtudományi munkássága, különösen a szótárak szerkesztését célzó munkálatok iránt is.¹

Mindez bizonyítja, habár a *Világban* hangoztatta Széchenyi az örökké igaz tételt: «A tett az első, a szó a második» (Id. h. 157. l.); ámbár ugyancsak Széchenyi ugyanott állította: «több van bennünk, mint amit szóval ki tudunk fejezni», — azért mégis arra törekedett, hogy nyelvünk gyarapítva, gazdagítva, csinosítva legyen. 1847-ig írt műveiből kitűnik, mily nagy gonddal törekedett szépen és magyarosan írni.² Ha gyakran gyorsan készült első fogalmazás közben kéziratában még idegen szót használt, arra nézve hűséges titkárát, Tasner Antalt felkérte, hogy e helyett javasoljon neki megfelelő magyar szót. Nagy lelkiismeretességét mutatja, hogy a Tasner által ajánlott szót nem mindig fogadta el.

Avégből, hogy hazai nyelvünk mennél szélesebb körökre elterjedjen, Széchenyi évtizedeken át fáradt, mint az országgyűlés, jelesül a főrendiház tagja, mint író, mint szónok, továbbá a törvényhatóságok és Pest város tanácskozó termében, de ezenkívül kiterjedt levelezésében, valamint egyes főrendek és köznemesek családjában, ezenfelül az általa alapított vagy kezdeményezett kaszinók útján is.

¹ Ezt ismert lelkiismeretességével kifejtette Viszota Gyula két tanulmányában: *A Tudománytár története* (Akad. Ért., 1910. évf., 121—136. l.); másik: *A zsebszótár és nagyszótár története* (Magyar Nyelv, 1908—1909., továbbá Széchenyi *Naplói* V. köt. bevezetésében, XXVIII. és köv. l.).

² Irályának fejlődését és változásait tüzetesen vizsgálta Lovas Rózsa: *Széchenyi műveinek irodalmi stílusformái* című értekezésében (Magyar Nyelv, 1902., 73—102. l.).

Míg a főrendiházban 1825-öt megelőzőleg hosszabb időn át a latin volt a tanácskozás nyelve, Széchenyi már Akadémiánk megalapítását megelőzőleg¹ 1825. október 12-én példát adólag magyar nyelven támogatta a sérelmek tárgyában érkezett alsó táblai üzenetet. Habár egyes idősebb, konzervatív főrendek, akik évtizedeken át megszokták a latin nyelven tárgyalást, bírálták ezt az eljárását, Széchenyi később is mindig magyar beszédet mondott.²

1833. január 31-én hévvel védte az alsó táblának azt a kívánságát, hogy a főrendek izeneteiket ezentúl magyar nyelven szerkesszék, és pártolta azt a felírási javaslatot, mely a közigazgatás minden ágában a hazai nyelvnek korlátlan használatát kívánta.

Fiatal korában kezdett naplóját Széchenyi németül folytatta ugyan, de 1828-tól kezdve magyarul írta műveit. Ezek közül a *Stádium*ban már 1831-ben (Ak. kiad., 40. l.) az általa szerkesztett XII.-es táblás törvény keretében a magyar nyelvnek hivatalos és államnyelvvé tétele céljából azt a javaslatot tette: «Magyarországban csak magyar nyelven szóló törvény, parancs, ítélet kötelez.» Ez a rövid elvi kijelentés bizonyítja, hogy a törvényhozási fejleményeket évtizedekkel megelőzve, Széchenyi nyíltan vallotta: a magyar törvényhozás jogosult arra, hogy munkáját magyar nyelven végezze és olyan rendelkezéseket iktasson törvénybe, amelyek alapján a hatóságok is a hivatali ügyeket magyarul intézzék és a bíróságok magyarul ítéelkezzenek. Ha a törvényhozás akkor elfogadta volna ezt az álláspontot, ennek eredménye lett volna a következő: az országgyűlés mindkét házának hivatalos nyelve a magyar, a hatóságok rendeletet csak magyarul adhatnak ki és csak magyarul tehetnek egyes ügyek-

¹ L. Szász Károly id. m. 109. és köv. l.

² 1825. december 20-án felszólalt a jobbágyoktól előre beszédett adók beszámítása érdekében; 1826. április 1-én kétségbevonta egyes főrendeknek alkotmányos érzéseit. Ez utóbbi beszédének tartalma miatt (nem azért, hogy magyarul szólott) az elnöklő nádor meg is róttta. Az 1839—1840-i országgyűlésen mondott beszédeit közölte Ferenczi Zoltán Akad. Ért. 1913. évf., 617—648., többi beszédét Társaságunk megbízásából Zichy Antal adta ki 1887-ben.

ben intézkedéseket, a bíróságok pedig csak magyarul ítélezhetnek. Mindez a törvényhozás, az igazságszolgáltatás és a közigazgatás terén egyszerre olyan nagyarányú haladást jelentett volna, ami végeredményben csak évek múlva valósult meg.

Wesselényihez, mint akkor legbizalmasabb barátjához, közéleti munkásságának első évében, 1826. május 6-ról írt levelében bevallotta Széchenyi: «tudod mi erőltetéssel írok az anyám nyelvén». Ennek ellenére rendkívül kiterjedt levelezésében is a hazai nyelvet használta, kivéve néhány főrendet és természetesen külföldi nagyszámú ismerősét.

Miért adta elő Széchenyi a «túlzók» ellen irányuló fejtegetéseit az Akadémia közülésén?

Gróf Teleki József akkori elnököt «főkormányzói tisztje és evvel járó gondjai állandóan testvér Erdélyhonunkban tartották.» Ez okból Széchenyi mint másodelnök vezette Akadémiánknak 1842-ben, 1844-ben és 1846-ban tartott három nagygyűlését. Teljesen tudatosan és szándékosan cselekedett, amikor 1842. november 27-én a most tárgyalt fejtegetéseket több mint két órán keresztül Akadémiánkban olvasta fel.

Nem volt igaza az akkor fiatal gróf Dessewffy Emilnek, amikor ezt követőleg néhány hét múlva gróf Teleki Józsefhez írt levelében¹ felpanaszolta, hogy Széchenyi «a tudományok mezejéről politikai térre vitte át a vitát.» Egyik főoka ennek nyilván az volt, hogy a beszéd behatóan tárgyalta Társaságunknak akkori hivatását, amelyet a Legnagyobb Magyar lényegesen másként fogott fel, mint azt ma a késői utódok megszoktuk.

Másként kellett ezt megítélnie egyfelől azért, mert más volt a magyar állam külpolitikai és közjogi helyzete és lényegesen figyelembe kellett venni az akkori kapcsolatot a volt Ausztriával, főleg pedig a bécsi kormány részéről fenyegető veszedelmeket. Nem volt felelős magyar kormány, nem tar-

¹ Közölte Lukinich Imre, Akad. Ért., LI. köt., 267. l.

tottak évről-évre országgyűléseket, hiányzott a nemzeti alkotmányos életnek több más szerve és a magyar nyelvnek hivatalos nyelvvé nyilvánítása kérdésében, amely szintén a beszéd egyik tárgya volt, a bécsi kormány ellenállásán 1791-től kezdve mindakkorig több ízben hajótörést szenvedtek az országgyűlési ellenzék kérelmei és előterjesztései. Természetesen az Akadémia elé tartoztak azok a fejtegetések, amelyek megjelölték az akkori tagok legfőbb tennivalóit, nyelvünknek továbbfejlesztése, «becsének emelése» kérdésében.

Társaságunk munkásságának második évtizedében Széchenyi az akkori államjogi és politikai helyzetben, valamint nemzetiségi viszonyaink között az 1846. évi beszédben így jelölte meg az Akadémia feladatait :¹

«Én a Magyar Tudományos Akadémiát (már nem Tudós Társaságot említ) politikai intézetnek tekintem és e tekintetben működésre sürgetni vagyok bátor.

Lesznek olyanok, akik ezt nem fogják kedvelni, ámde ezáltal csak azt tanusítják, hogy politikai kifejlésünk legmélyebb talajáig eddig nem bírtak hatni. Ez nem egyéb, mint nemzetiségünk biztosítása, felemelése, ami megint oly szorosan összefügg az élő szónak, írásnak és gondolatelrendezésnek kifejtésével, hogy lélektelen gép volna Akadémiánk, ha nem venne e hazafiúi műtételben legbuzgóbb és legernyedetlenebb részt».

Ugyane beszédében kiemelte a Legnagyobb Magyar azt is : «Az Akadémia sajátlagos politikai viszonyaink között nemzeti újjászületésünket tekintve fő tényező lehet, sőt szoros kötelessége, hogy ilyes legyen.»

Mikor Széchenyi e kötelességekre figyelmeztetett, bizonyára visszaemlékezett a bécsi kormánynak röviddel azelőtt hazánk ellen megnyilvánult szándékaira és törekvéseire. 1823-ban a bécsi kormány Széchenyi vármegyéjében, Sopronban is abszolút intézkedésekkel egyenesen eltörölte a magyar alkotmánynak alapvető rendelkezéseit, az országgyűlés hozzájárulása nélkül, katonai erővel beszedte az adó-

¹ Viszota Gyula : *Széchenyi trói és hírlapírói vitája*. II. köt., 668—678. 1.

kat és újoncállítást rendelt el. Másfelől tudta Széchenyi, hogy az 1840-es években a hazai idegenajkú nemzetiségek egy részénél izgalmak jelentkeztek. Utólag a történetírók most már levéltári anyagból is megállapították, hogy bécsi szlávbarát politikusok, elsősorban gróf Kolowrat állam- és konferencia-miniszter a csehek és egyéb szlávok pártfogója, kívánták a magyar faj és magyar nyelv visszaszorítását és vágakozva szőtték terveiket arra a kísérletre, amelyet aztán 9 év múlva a Bach-kormány valósított meg, hogy Magyarországot az önálló és független állam megsemmisítésével mint tartományt beolvasszák «az összbirodalomba».

Ezért kellett száz évvel ezelőtt írnia : «Más népek szilárd nemzetiségük és egyszerűbb csillagzatukhoz képest minden erejüket szerkezetük javítására összpontosíthatják. Nekünk (akkor) nyavalygó magyaroknak még azért is kell küzdenünk, hogy mint nemzet el ne töröltessünk. (Bizonyára tudta, hogy Kolowrat és társai kíméletlenül és elszántan törekedtek erre is, meg arra is, hogy a magyarok és a hazai nemzetiségek közt szakítást idézzenek elő.) Ezért kereken kimondta : «Nyelvünk és nemzetiségünk ügye még aggasztóbb, kétes jövő borul hazánkra. Még mindig nagy veszély fenyegeti nyelvünket. Pedig nyelvünk körül forog nemzeti létünk és eképpen ennek gyámolítása, biztosítása és becsének emelése a teendők legaggasztóbbika. Mert a magyar nemzet nem öltheti magára az emberiség jogait, ha megszűnt magyar lenni.»

A beszédnek azok a részei, amelyeket a másodelnök egyenesen tagtársaihoz intézett, természetesen az Akadémia hatáskörét fejtegették. De azok a figyelmeztetések, óvások és tanácsok, amelyeket minden magyarajkú honfitársának adott, az egész hazának szóltak. Az Akadémia jelentőségét fokozta akkor, midőn Széchenyi azokat az Akadémia közülésén olvasta fel.

A rendi országgyűlés küzdelmei a magyar államnyelvért.

Ismeretes, hogy II. József császár Magyarország lakosait is, a birodalomban lakó különböző népfajokhoz tartozó nemzetiségek tagjait is olyan összbirodalomba kívánta összeolvasztani, amelynek egységes hivatalos nyelve a német lett volna. Mikor ez a törekvése meghiúsult, párhuzamosan lelkes magyar íróknak akkor már nyomtatványok útján kifejezett óhajával — az emlékezetes 1790/1. évi országgyűlés küzdött a magyar államnyelvért.

A hazafias visszahatás folytán ezt a küzdelmet rendi országgyűléseink 1791—1844. közt megmegújított előterjesztésekkel folytatták.¹

E törekvések útján azonban egyáltalában nem jutott eszébe a rendi országgyűlés tagjainak, hogy megtámadják a hazai nemzetiségek nyelvét, sem az, hogy gátolják a Magyarországon élő, nem-magyarajkú honosok művelődésének fejlődését.

Mivel az addig latinnyelvű törvényhozás, igazságszolgáltatás és közigazgatás megmagyarosítása rendkívül nagy feladat volt, minthogy továbbá a bécsi kormány sok akadályt gördített az országgyűlések óhajának megvalósítása elé: a haladás több mint félszázadon át csak fokról-fokra volt kivívható.²

Szerény első eredményként II. Lipót király az 1790—91-es XVII. törvénycikkben biztosította a rendeket arról, hogy Magyarországon a közügyek tárgyalására nem hoz be

¹ Ennek eredményei: az 1791: XVI., az 1792: VII., az 1805. évi IV., az 1830: VIII., az 1836: III., az 1840: VI. és az 1844: II. törvénycikk.

² A részletekre nézve lásd: *A magyar államnyelv kérdésének történetéhez* (1790—1848). Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Szekfű Gyula (1926). E munkát beható fejtegetéssel ismertette báró Wlassics Gyula: *A magyar államnyelv c. értekezésében*. Budapesti Szemle, 587. sz., 1—16. l. A kérdésnek horvátországi vonatkozásait és az illyrizmussal való összefüggését Miskolczi Gyula vizsgálta *A horvát kérdés története és irományai a rendi állam korában* című művében, I. kötet.

idegen nyelvet. Ez a törvény ezenfelül elrendelte, hogy a gimnáziumokban, az akkori öt akadémián és a magyar egyetemen a magyar nyelv és írásmód tanítóit kell alkalmazni. Az országgyűlés tárgyalási nyelve a latin maradt, a törvényeket továbbra is latinul hozták és hirdették ki; a dikasztériumi ügyeket azontúl is kizárólag latin nyelven kellett tárgyalni.

Egyes hazai nemzetiségek magatartása a magyar államnyelv kérdésében.

Évszázadokon keresztül hazánkban a nem magyar ajkú honosok békében és barátságban éltek egymással és az államalkotó magyarsággal is. Ez a helyzet a XVIII. század végétől fogva teljesen megváltozott.

Ma is jogosultnak kell elismernünk a rendi országgyűléseknek azt a törekvését, hogy magyar legyen a hivatalos államnyelv, s így az akkori nemzetiségek aggodalmait, később pedig barátságtalan magatartását igazságosan nem lehet felróni a magyarságnak. De történelmi tény, hogy a rendi országgyűléseknek említett kezdeményezését a társországokban már 1791 után, a szorosabb értelemben vett Magyarországon lakó egyes, nem magyar ajkú nemzetiségek pedig későbbben ellenszenvvel fogadták.

A hangulatváltozásra közrehatott a külföldi, különösen pánszláv ellenséges propaganda és az a körülmény, hogy főleg az 1830-as évektől kezdve egyes nemzetiségi izgatók iparkodtak irigységet, sőt gyűlöletet kelteni a magyar faj ellen és hirdették azt a valótlaniságot is, hogy a magyar nyelv elismerése következtében meg fog semmisülni a hazai idegen ajkú nemzetiségek önálló művelődése, nem gyakorolhatnák önkormányzati jogaikat, nem tarthatnák fenn egyes intézményeiket stb.¹

1835 óta elterjedt és különösen a társországokban nagyra nőtt a Gáj Lajos irataiban és izgató működése által kezd-

¹ V. ö. Ballagi Géza: *A nemzeti államalkotás kora* című mű. (Millenáris történet, X. köt., 443. l.)

ményezett illyrizmus, amelyet külföldi propaganda is szított és a bécsi kormány szláv-barát tagjai intézkedéseikkel elősegítettek.

Észak-Magyarországon a Kollár János költeménye által is serkentett, az orosz propaganda útján pedig nagyranőtt pánszláv mozgalom, más országrészekben pedig egyéb törekvések is megnyilvánultak.

Mióta a bécsi levéltárak hozzáférhetőkké váltak történeti kutatások számára, nyilvánosságra jutott az is, hogy több nemzetiségnek egyes tagjai az állítólagos magyar elnyomás ellen a bécsi kormányhoz terjedelmes panasziratokat adtak be.¹

Széchenyi nemzetiségi politikájának egyes alapvető tételei.

Ennek a visszaemlékezésnek nem feladata fejtegetni a Legnagyobb Magyar nemzetiségi politikájának egész rendszerét. Ezúttal csak a másodelnöki beszédben kifejtett gondolatokat kívánom tárgyalni.

Rá kell azonban mutatnom e fejtegetéseknek legfőbb indító okaira.

Még 1814-ben kezdett *Naplói*-ban Széchenyi többször papírra vetette hazájának jövőjére vonatkozó gondolatait. Ezekben többször találhatunk derűlátó megnyilatkozást, de különösen az első években gyakran akadunk gyötrődésekre és aggodalmakra is. Széchenyi lelkiállapotának ezeket a változásait okozhatta az ő egészen különleges, a benyomásokra rendkívül érzékeny idegrendszere.² Különösen 1841-től kezdve a Legnagyobb Magyar lelkét egyes honfitársainak magatar-

¹ Ilyeneket szerkesztettek Vághy (Vagner) Ferenc és Járý (Tretter) György, gróf Stadion bécsi miniszterhez a német nemzetiség védelme tárgyában; Hánrich, Hurbán, Hodzsa és Stur szlovák képviselők a szlovák nemzetiség védelméről. Külön beadvány készült önálló Szlovákia alakítása tárgyában. (V. ö. Hans Lades: *Die Nationalitätenfrage im Karpathenraum*, 1941.)

² Ezt vizsgálta Schaffer Károlynak két tanulmánya: *Széchenyi idegrendszere szakorvosi megvilágításban* (a M. Tud. Akadémia, 1926.) és *Széchenyi idegrendszere* (Különnyomat az Orvosi Hetilap 1926. évi

tása, főleg néhány politikusnak heveskedése miatt állandóan aggodalmak töltötték el. Ettől fogva írt több munkájából ki-tűnik, nemcsak sejtette, hanem tudta is, hogy ez éveket követőleg nemzetére nehéz idők következhetnek.

Garat c. műve bevezetésében (1842. jún. 17.) kerekén megírta: «Honi bárkánk nemsokára kétségtelenül ugyancsak hullámos tengerre jut, hol nagyobb a mélység, sűrűbb a szikla és amelynek hátán akadatlanul játssza harcait a szél-vész.» (Akad. kiadás 1. lap.)

Széchenyinek ezt az aggodalmát magyarázza izzó faj-szeretete; azért féltette nemzetét, mert szerette; valamint az a mély belátás, amit csak rendkívüli értelem sugallhat, ezenfelül még valami csodálatos, szinte próféta-i adomány. Bizonyos, hogy ő minden nagy magyar kérdésnek és feladat-nak lényegébe honfitársainál mélyebben beletekintett és ezért meg is látta, hogy az 1840-es években mi lehet «hazánk-nak veszedelme».

Széchenyi meggyőződését megerősítették széleskörű ta-nulmányai és világpolitikai, valamint világtörténelmi nagy tájékozottsága is. Naplójának tanúsága szerint ő már 1823-ban mint huszárcapitány keserűen kifakadt a bécsi kormány-nak több önkényes intézkedése és terve ellen.¹ Később pedig elmélkedett az európai államokban bekövetkezendő alkot-mányjogi átalakulás felől, illetőleg arról, hogy az alkotmá-nyosság szárazföldünkön mikor és miként fog terjedni. Mivel ismerte az azon időbeli világtörténelmi fejlődés irányát és figyelemmel kísérte a külföldi eseményeket, tudta, hogy az 1830-as és 40-es években Európának több nyugati országa forrongó korszakot élt át. Franciaország trónján két dinasztia váltotta fel egymást; alkotmányváltozások is be-következtek.² Más országokban szabadságmozgalmak vagy

4. számából). A kérdésnek] régibb irodalmát Schaffer ismertette előbb idézett értekezésében. Lásd még Angyal Dávidnak *Széchenyi ifjú-kori naplói* című ismertetését. (Századok, 1925. évi nov.—dec. f.)

¹ A részleteket érintette *Széchenyi és a magyar alkotmányosság* című értekezésem az Illés József-émlékkönyv 33. és köv. lapján.

² Bainville (de l'Académie française): *Histoire de France* (327. kiadás, Paris, 1924) 419, különösen pedig 441—464. l. A forradalmak

gyökeres alkotmányreformra törekvések jelentkeztek ; voltak forrongások, lázadások is. Megint más államokban társadalmi, illetőleg gazdasági forrongás tünetei mutatkoztak.

A Legnagyobb Magyar tisztában volt azzal, hogy az alkotmányjogi fejlemények abban az évtizedben mélységes hatással lesznek szeretett magyar fajtájának jövődjére. Már az 1820-as években óhajtotta, 1830-tól fogva pedig főleg *Stádium* c. művében törvényhozásilag is sürgette a törvény előtti egyenlőség elvének megvalósítását. Különösen kívánta azt is, hogy a polgári jogokat, illetőleg az elavult és igazságtalan rendi alkotmány szerint egyes kiváltságos osztályokat megillető egyes jogokat ki kell terjeszteni minden magyar honosra, tehát a kilenc millió jobbágyra és ezek közt a sok százezer idegen ajkú hazai jobbágyra is. Előre volt látható, hogy ez a demokratikus átalakulás Magyarországon is rövidesen végbe megy és ebből az fog következni, hogy egyes községekben, sőt járásokban majd széles hatáskörhöz jutnak a műveltségben akkor még erősen hátramaradt, nem magyar ajkú jobbágyok tömegei, akiket a külföldről szított pánszláv propaganda, valamint heves izgatók a vagyonosabb magyar birtokososztály ellen irígységre, sőt gyűlöletre fognak lázítani. Addig az ideig ezek a jobbágyok nem vettek semmi részt az államéletben, tehát sem gyakorlattal, sem ismeretekkel nem rendelkezhettek. Egyszerre majd ők döntenek sok fontos kérdésben s az államügyek intézésén felül bel- és külpolitikai vonatkozásokban is jelentékeny jogkört nyernek. Akkor dől el, miként fognak ezek viselkedni szemben az államalkotó magyarsággal, különösen akkor, ha a bécsi kormánynak egyes szlávbarát tagjai e nem magyar ajkú honosokat felszólítják, hogy szakítsanak a magyarsággal, sőt esetleg pénzzel, fegyverrel s az államhatalomnak más eszközeivel segítik őket a magyar faj ellen. Széchenyi egyik nyilatkozata szerint gondolt arra a lehetőségre is, hogy a bécsi kormány egy darabig engedményeket tesz a magyarságnak, de mihelyt elég erősnek érzi magát, vagy

következtében 1830-ban X. Károly. 1848-ben pedig Lajos Fülöp mondott le. (L. id. h. 442—444, 462—464. 1.)

•mihelyt külpolitikai helyzete megszilárdul, a szlávbarát miniszterek magára hagyják nemzetünket s akkor a magyarság teljesen magára marad.

E nehézségeken felül Széchenyi más irányban is minden magyar politikusnál tisztábban felismerte hazánknek az időbeli veszedelmes helyzetét, illetőleg rendkívül bonyolult állapotát. Tökéletesen átérezte azt a sok nehézséget is, amelyet neki mint felelősségét tisztán látó magyar államférfiúnak, egyfelől a bécsi kormánnyal szemben, másfelől a «hevesek» által vezetett hazai közvélemény irányában le kellett küzdenie.

Magyarországnak e bonyolult helyzetét fokozták még a következők is: az államjogi kapcsolat Ausztriával és az a tény, hogy míg Magyarország alkotmányos állam, addig akkor Ausztriában az abszolút kormány uralkodott. A hazánkat körülvevő országokban a magyar fajtól teljesen idegen és nem mindig barátságos hangulatú népek tömegei éltek, akiknek egy részét, különösen a szlávokat, az irodalmi izgatás egymással fajrokonoknak tüntette fel és a szomszéd országokhoz csatlakozásra egyenesen felszólította, a magyarság ellen pedig ellenszenvre indította.

A pánszláv irodalom és a külföldről jövő propaganda erős hatást gyakorolt a hazai nem-magyar ajkú lakosok egy részére. A pánszláv mozgalmakat támogatta az 1830-as évektől kezdve a cári imperializmus külpolitikája is, amely a Balkán felé irányuló hódító terveket szótt.

Széchenyi nemcsak megtartani, hanem felemelni, haladásra indítani, a haladás útján tovább vezetni és végül «feldicsőíteni» kívánta magyar nemzetét. Az ő lelkében nem volt semmi gyűlölet, semmi lekicsinylés, se irigység, se féltékenység a hazában élő más fajú és nem-magyar ajkú honosokkal szemben. Bizonyos, hogy a haladást a hazai nemzeti-ségekkel teljes egyetértésben együttműködve, amint hangoztatta (*Beszédei* 524. l.) «minden honfi erőt egyesítve, lépésről-lépésre kívánta megvalósítani.»

Tisztában volt azzal is, hogy a nyugodt haladáshoz és a «feldicsőítés» eléréséhez békés fejlődés szükséges. Már a *Garat*-ban (1842 nyarán, 41. l.) megírja: «fáradalmainak

fő célja a magyarnak lehető legnagyobb boldogságra emelése. Ezt a boldogságot fajtánk csak nyugodt fejlődésben, nemzeti sajtóságainak teljes kifejlesztésével és alkotmányos szabadságának megőrzésével érheti el.»

E fejlődést természetesen rendkívül megzavarták volna a súrlódások, méginkább pedig az összeütkezés a hazai nem-magyar ajkú lakosokkal.

Széchenyi semmikép sem engedte volna csorbítani a történelmi alkotmányt és az alkotmányos szabadságot; a magyar nyelvnek akkor már törvényhozásunk által is elismert jogait fenntartani és biztosítani kívánta, de kerülni óhajtott minden zavart és viszálykodást. E beszédéből is kitűnik, komolyan tartott attól, hogy egyes magyar politikusoknak, közéleti munkásoknak, íróknak tapintatlansága, féltékenysége, a magyar nyelv használatát erőltető túlzásai, vérmes nyilatkozatai a nem magyar ajkúak körében visszahatást kelthetnek. Ezért kívánta, hogy magyar honfitársai észélyesek, mérsékeltek, higgadtak legyenek, mert nem «andalgás» biztosítja a nemzet üdvét, hanem a mindennapi hangyamunka, amelyet ő saját bevallása szerint legjobb tulajdonságának tekintett és amelynek most, egy század távolából is megállapíthatjuk, ő marad követendő, de el nem érhető mintaképe.

Mindezek alapján az 1842. évi beszédben Széchenyi első ízben fejtegette a nemzetiségi politikának helyes módjait. Nemcsak az Akadémia tagjainak, hanem egész nemzetének tanácsokat óhajtott adni arra nézve, hogy az ő nézete szerint nemzetiségünket (ezúttal hozzátette: nemzeti *sajtóságainkat* az eredeti kiadásban első lapon; Vizsota: Széchenyi Írói vitája I. 154. l.) mikép lehet helyesen és biztosan őrizni ápolni, növelni; viszont pedig bizonyítani kívánta, hogy a hazai nyelv erőszakolása által a magyar miért árt nemzetének.

Mintha csak előre megérezte volna, hogy a beszéd alapján egyesek támadni fogják őt a magyar nyelvnek vélt elhanyagolása miatt, ez a beszéd is hangsúlyozta a hazai nyelv művelésének és «csinosításának» jelentőségét.

«A nemzetnek — hangoztatta — nem lehet valami józa-

nabbat végezni, mint nyelvének javítását venni munkába. Nem lehet sürgetőbb és komolyabb tennivalója, mint nyelvet lehetőleg közel vinni a szoros szabatosághoz.» (Viszota I. 160. l.)

Beszédje végén újból kiemelte: «Nemzetiség és alkotmányos haladás az az egyedüli két faktor, melyen emelkedhetik vérünk. Dolgozzunk rendíthetetlen állhatatossággal nyelvünknek lehető legmélyebb és legtágabb kifejtésén, mert kimondhatatlan varázssal jár a rövid, szabatos, gazdag nyelv, mely drága kincs, mert magában rejti a nemzeti fennmaradás zálogát.»

«Őrizzük e kincset és ápoljuk soha nem lankadó hűséggel. Gazdagítsuk tiszta, határozott szavakkal a hazai nyelvet.»

A kérdés érdemére áttérve, Széchenyi mindenekelőtt óvott az akkor úgy látszik elterjedt tévedéstől, amely a nyelv használatát összetévesztette a hazafisággal és a nemzeti érzéssel. Kifejtette, hogy nem lenne jelentős eredménye annak, ha egyes «handabandázó magyarok» csak arra törekednének, hogy hazánknak nem-magyar ajkú lakosai pusztán szajkó módra megtanulják a magyar nyelvet. Széchenyi bölcsen kiemelte és ezt a véleményét az első világháború előtti és utáni több esemény is igazolta: «Ha valaki magyarul beszél, ebből még nem következik, hogy magyarrá változott. A szólás még korántsem érzés, a nyelvnek pergése még korántsem dobogása a szívnek és ekkép a magyarul beszélő, sőt legékesebben szóló is korántsem magyar még.» (Viszota I. 168. l.)

A beszédnek más helyén megint hangsúlyozta: «A magyar szó még nem magyar érzés. Az ember, mert magyar, még nem erényes ember és a hazafiság köntösében járó még korántsem hazafi.» «Hisz' sem a nemzeti sajátságokat nem lehet csak úgy rákenni valakire, mint pl. meszet a falra vagy mázat a fazéokra, és a parancs nem elégséges arra, hogy valaki nemzeti sajátságaiból kivetközzék.» Az a lényeges és arra kell törekedni, hogy a nem-magyar ajkúak lelkében megalapozzák a haza iránti hűséget és felkeltsék az igazi nemzeti érzést.

Kéziratában a lap szélén még felemlítette: «Ők rákenni,

én belé önteni a magyarságot. Ők, hogy magyarul beszéljenek, én, hogy magyarul érezzenek. Ők, hogy magyarnak lássék valaki. Én, hogy ilyen legyen.» (Viszota I. 175. l.)

Az 1842. évi beszéd éle nem a nemzet többsége, hanem a «fő hevesek» ellen irányult. E megjelölés alatt Széchenyi a magyar közéletnek egyes akkori szereplőit értette, részben pedig egyes közírókra vagy hírlapírókra gondolt; de név szerint nem nevezett meg senkit.

Nyilván csak példakép említette, hogy honfitársainak ez a kisebb része akkortáiban minő hibákat követett el: A túl hevesek «olyan régibb intézetek és egyesületek körében, ahol eddig nem magyarul beszéltek, máról-holnapra beerőtették a magyar nyelvet.»

Némi (nyilván azt óhajtja kifejezni egyik-másik) vigalomban, némi gyülemben (gyülekezetben, ülésben) a magyar kedvéért minden egyéb nyelvet kiküszöböltek.» (Viszota I. 172. l.)

«Mindezekben a kicsiségekben — hangoztatta Széchenyi — nagy megbántást és sérelmet lelhet a más vérű és más ajkú» (a nem magyar fajtájú és idegen nemzetiségű). «Egy kis kímélet, egy kis béketúrás messzebb vezetne és jobban érlelné a hazai növényt (a magyar nyelvet), mint a most egyesek részéről divatban levő szünetlen korbácsolás.» (Viszota 178. l.)

«A túlhév, hazánk némi fiainak nyavalyás lelkesedése új alakulásunknak legéletbevägöbör érdekéit úgy kompromittálta, hogy jövendönk valóban aggasztöbör, mint bármikor azelőtt.» (Id. h. 191. l.)

«Hisz' a mértéken túli erőltetés és zaklatás makacs ellenszegülést szül. Ezért ront a hazán a magas paripán ülönek azon parancsoló osztálya, mely indiskrét negédtöl hajtva, elégséges előkészület nélkül minden erővel szembe szállni buzog és ekkép veszélyeztetli a hazát, mert minden fejletlen erő okvetlenül legyözetik, ha versengésnek indul.» (Id. h. 186. l.)

«Köztünk nincs senki, aki szíve vérét és életét nem akarná áldozatul hozni a végböl, hogy nemzetisége ne csak tengödve éldegéljen, de mindinkább nemesbölve és terjedve,

(mert ez a kifejlési logika), végre vére nagy, hatalmas és dicső nemzetté váljék.» (Id. h. 181. l.) «Ezt azonban csak felsőbbség által érhetjük el és ezért ne keressük mentőnket sehol másutt, mint személyes erényeinkben és lelki (művelődési) felsőbbségünkben.» (Id. h. 182. l.)

Támadások az 1842. évi beszéd ellen. A maradandó hatás. A közírók eszmecseréje.

A beszéd, amelyet Széchenyi saját költségén könyvben sürgősen kiadott,¹ csak 1842. december 23-án került ki a sajtó alól. Mindjárt a megnyitó megtartása után a támadások pergőtüze indult meg a Legnagyobb Magyar személye és felolvasásának tartalma ellen.

Pulszky Ferenc, akkor levelező-tag, még mielőtt a beszédet olvashatta volna, a Pesti Hirlapban 1842. december 1-én (200. sz.) és 4-én (201. sz.), később pedig ugyanennek az időszaki lapnak 1843. január 1-én és 5-én kiadott (209. és 210-es) számában² (névtelenül) bírálta Széchenyi fejtegetéseit. Pulszky ugyan a beszédben se célzással, se név szerint nem volt említve, mégis kiérezte, hogy Széchenyi őt is «a túlhevészek» közé számítja.

Kezdetben Széchenyi azt hitte, hogy ezeket a cikkeket Deák Ferenc írta, Deák azonban levélben tett kérdésre becsületszavára kijelentette, hogy neki nincs része a támadások megírásában.

Szomorúan jellemzi az akkori, ú. n. közvéleményt a követ-

¹ Az *Académia körül* címen, Pest, 1842., 56. l. A beszédet később újra kinyomatták a Magyar Tudós Társaság Évkönyveiben, VI. kötet; továbbá Szász Károly: *Gróf Széchenyi István és a Magyar Tud. Akadémia megalapítása*, 1880., 165—213. l. és Vizota Gyula: *Gróf Széchenyi István írói és hírlapírói vitája Kossuth Lajossal* (a Magyarország újabbkori történetének forrásai című gyűjteményben), I., 1927., 149—196. l. Amennyiben dolgozatomban korábban vagy később csak a szerzőt jelölöm meg, Vizota Gyulának erre a művére kívánok hivatkozni.

² *A Magyar Tudós Társaság XI. nyilvános ülése és Gróf Széchenyi István akadémiai beszédei* címek alatt. (L. Vizota Gy. I., 196—205. és 231—244. l.)

kező tény : Széchenyi írnokának közlése alapján feljegyezte Naplójában : «Azt beszélnek rólam, muszka-cimbora vagyok, azért szólta az Akadémiában». (1842. december 10-i feljegyzés, N. V. köt., 657. l.) Akadt tehát honfitársa, aki a leghívebb és legízzőbb érzésű magyarról, aki akkor már évtizedek óta fajtájáért és nemzetéért munkált és gyötrődött, a hazai nyelvért pedig 1825-től kezdve áldozott, fáradt és küzdött, — komoly, higgadt és fajszeretettől sugallt megnyilatkozásai miatt ezt a rágalmat terjesztette. Még szomorúbb, hogy akadt olyan magyar ember is, — pedig a még ki se nyomtatott megnyitóról nem is lehetett hiteles értesülése — aki ilyen mende-mondát el is hitt és továbbterjesztett, holott a beszédben egy szó sincs a pánszlávizmus védelméről.

Fájdalmasan érinthette Széchenyit az, hogy fiatalkori benső barátja, báró Wesselényi Miklós, akitől őt ellentétes politikai irányuk akkor, már évek óta elválasztotta, de aki iránt nagybecsülése és baráti érzése nem szűnt meg, — anélkül, hogy a beszédet olvasta vagy hallhatta volna, 1842. december 8-án külföldről (Freiwaldauból) keltezett «nyilatkozat»-ában hevesen bírálta a beszédet és ezt a nyílt levelet a Pesti Hírlap, a szerkesztő kísérő-iratával együtt, sietett közzétenni.¹

Ugyanez az időszaki lap közölt két más cikket is gróf Zichy Hermann (*Ne szakadozzunk* cím alatt) és gróf Vay Dániel tollából. Az utóbbi cikk címe volt : *Túlhev miatt nem terjed-e nemzetiségünk?* (Viszota, I., 338—330. l. és 330—337. l.)

Gróf Széchen Antal *Nemzetesítési törekvéseink és a szláv mozgalom* felírás alatt a Világ című lapnak 1843-as évfolyamában (2. sz.) azt fejtegette, hogy a szláv törekvések nem visszahatásként tekintendők a magyarosítással szemben. Az illyrismus híveinek céljai sokkal messzebbre mennek, hisz a pánszláv állam megalkotása az egész monarchia szétbomlasztását vonná maga után.

A fennebb említett támadó cikkeket és az úgynevezett «közvélemény»-ben Széchenyi népszerűségének csökkenését

¹ A P. H. 1842. december 18-i számában, Viszota, I., 205—207. l.

nem a beszéd tartalma indokolja. Akik Széchenyivel, mielőtt még a beszéd nyomtatásban megjelent volna, perbeszálltak, több irányban olyan miatt is támadták, amit az ő fejtegetéseibe nem lehet tárgyilagosan belemagyarázni. Széchenyi nem azt állította, hogy az akkor jelentkezett szláv mozgalmak, különösen a nagy erővel fellépett illyrizmus, az állítólag «erőszakolt» magyarosításnak lenne következménye. Ezt csak a bécsi kormánynak szlávbarát tagjai hangoztatták. Ő nem is kutatta a szláv mozgalmak eredetét és indokait; csak azt a lehetőséget fejtegette, hogy tapintatlanság, erőszakolás és féltékenység izgatott hangulatot kelthet fel a nem-magyarajkú lakosok között. Ezenfelül tisztán *meglátta* azt a veszedelmet, amely szeretett fajtáját többfelől érthette volna akkor, ha a magyar «pezderkedve» viszályt kezd nemcsak a hazai nem-magyarajkú honosokkal, hanem egyúttal több magyarországi nemzetiséghez közelálló és azokhoz fajrokon szomszédos nagyhatalommal is.

Széchenyi nem csupán egyik-másik színmagyar vidéknek vagy törvényhatóságnak helyzete alapján (amint egy helyütt írta, nem «a vármegye ablakából»), hanem az azon időbeli Magyarországnak külpolitikai és nemzetiségi viszonyai szempontjából ítélte meg hazájának helyzetét. Ha visszagondolunk a hat év múlva bekövetkezett eseményekre, eszünkbe jut, hogy a délvidéken a szerbek, más országrészen más nemzetiség tagjai később csakugyan megtámadták a magyar lakosságot.

A Legnagyobb Magyar aggodalmait néha egy-egy elejtett szó is fokozhatta. Jellemző példa erre Naplójának egyik részlete. Ghyka Sándor, aki 1842-ig az akkori Oláhország fejedelme volt, 1842. december 17-én Széchenyivel találkozva, két Oláhországról kezdett beszélni. «Melyik a második?» — kérdezte Széchenyi. «Nohát Erdély!» — felelte Ghyka.

Sokan egyáltalán *nem* értették meg, vagy teljesen félreértették a beszéd indító okait és célját, az aggodalmak *tárgyilagos* alapját és ezért keltek ki ellene. De főleg az akkori erős *belpolitikai küzdelmek* s az államférfiak, illetőleg a politikusok között mutatkozott szenvedélyes ellentétek magyarázzák a heves hírlapi vitát.

Pulszky támadása után Széchenyi Naplójának tanúsága szerint több napon keresztül gyötrődött azon, hogy mit tartson ilyen helyzetben kötelességének. Végül is, mivel felszólítása ellenére Deák Ferenc nem volt hajlandó egy ellenzéki középpárt vezetését átvenni és Széchenyi meggyőződött arról is, hogy Magyarország haladása érdekében akkortáiban sem Deákkal, sem gróf Batthyány Lajossal nem tud egy politikai célra együttműködni, — heves lelki küzdelmek után arra határozta el magát, hogy nem könyvben válaszol a támadásokra, hanem ő is az időszaki sajtóban fejti ki nézeteit. Hiszen politikai ellenfeleinek a Pesti Hírlap hasábjai hetenként több napon át rendelkezésükre álltak.

Így történt, hogy ez az első akadémiai beszéd nemcsak kortörténeti, hanem irodalomtörténeti szempontból is nagy-jelentőségű lett, mert végeredményben ez vetette meg alapját annak, hogy 100 év előtt a különböző világnézeti, illetőleg eltérő politikai felfogású közírók napirenden volt nagy kérdésekről és nemzeti feladatokról az időszaki sajtó hasábjain sűrűn nyilatkozzanak és így a napi események felsorolása helyett hazánkban is magas színvonalon álló, sokoldalú közírói munkásság kezdődjék. E beszéd-től számíthatjuk tehát a magyar hírlapirodalomnak egyik korszakát és az ekkép támadt eszmesurlódás hatással volt közállapotaink fejlődésére.

Széchenyi 1842. december 10-én nyílt levelet írt Helmeccy Mihályhoz, a *Jelenkor* című időszaki lap szerkesztőjéhez s annak örvendező, beleegyező válasza alapján megállapodást kötött vele. E szerződés értelmében Helmeccy kötelezte magát arra, hogy Széchenyinek minden hozzá küldendő cikkét változtatás nélkül mielőbb közlésezi.¹

Ettőlfogva Széchenyi éveken át folytatta közírói munkásságát.

Higgadtságát, önuralmát és egyúttal meleg baráti érzéseit bizonyítja, hogy a *Jelenkor* hasábjain *Wesselényi és Kossuth* cím alatt közzétett 10 vezércikk egyikében² szív-

¹ A levélváltást közli Viszota, I., 213—227. l.

² Viszota, I., 280—292., 303., 337., 389. és köv. l.; különösen a 340. lap és folytatása.

lyesen kérte : «*Barátom, Wesselényi, frigyesülj velem!*» Ennek a kérésnek azonban nem lett eredménye.

A tárgyilagos igazság.

A másodelnöki beszéd tárgyilagos megítélésének és teljes megértésének ideje elég későn érkezett el.

Gróf Dessewffy Emil 1859. december 20-án tartott elnöki megnyitó-beszédében (az Akadémia Évkönyvei, 1860) elismerte, hogy Széchenyi felszólalása összes honfitársaihoz «volt intézve, oly éleslátással és bölcseséggel, a hazaszere-
tetnek azzal a kristálytiszta szándékával, amik maguk is elégségesek érdemeinek emlékéért minden magyar kebelben megörökíteni.»

A későbbi tárgyilagos méltatások közül itt csak néhányat érinthetnek.

Berzeviczy Albert 1914. évi akadémiai elnöki megnyitó-beszédében (Akad. Ért., 294. f., 390. l.) helyesen emelte ki, hogy Széchenyi volt az első, aki a nemzetiségi veszélyt meglátta és népszerűségének kockáztatásával elnöki beszédei-
ben ő állította be elsőnek a nemzetiségi kérdést mint «kultur-
kérdést». Előtte csak «művelődés, szellemi hatás és szellemi felsőbbség» lebegtek ; gúnyja nyilait szórta azok ellen, akik a sujtásos magyarságot «dögönyözéssel» akarják mindenkire reáerőszakolni.¹

Angyal Dávid az igazságnak megfelelően emelte ki, hogy Széchenyi «kortársainak felfogását *túlhaladó* bölcseséggel beszélt, mikor azt kívánta : nem szabad erőltetni nyelvünket az idegen ajkúakra, mert a legkisebb erőszak is ellenhatást kelt.» (*Széchenyi és Kossuth vitája* című tanulmányában, a Károlyi Árpád-Emlékkönyvben, 48—50. l.)

Hegedűs Loránt (*Gróf Széchenyi István regénye és éjszakája* c. m., II. kiadás, 258—259. l.) szintén helyesen megállapítja, hogy Széchenyi ebben a beszédben is «meglátta a nem-

¹ L. még Gaál Jenő : *Széchenyi nemzeti politikája*, I., 204., II., 125—133. l. ; Komlóssy Ferenc : *Széchenyi élete*, 269—270. l. ; Fenczi Zoltán : *Deák Ferenc élete*, I., 332—335. l. stb.

zetiségi veszélyt, de nem riasztotta meg nemzetét, csak figyelmeztetett, óvott és dorgált.»

Széchenyi nemzetiségi politikájának *egész rendszerét* már többen fejtegették.¹

Ezúttal csak az 1842. évi beszéd alapján állapíthatom meg a következő eredményeket :

Aki a beszédet nyugodtan tanulmányozza, meg kell, hogy állapítsa, nincs abban egyetlen olyan tétel vagy állítás sem, amellyel a Legnagyobb Magyar felhagyott volna a hazai nyelv «csinosítása, kifejtése» céljából 1825-től kezdve megnyilvánult törekvésével, vagy amellyel megváltoztatta volna a magyar államnyelv elismerése kérdésében közéleti szereplésének kezdetétől fogva nyilvánított véleményét. Nem találunk olyan fejtegetést sem, amellyel Széchenyi hozzájárult volna ahhoz, hogy a magyar nyelv használatát az akkor már elért, habár csak részleges eredményekkel szemben bármi kis mértékben háttérbe szorítsák. Ellenkezőleg, Széchenyi álláspontja 1842-ben is az volt: teljesen jogosult, hogy a holt latin helyett «a magyar legyen a hivatalos nyelv, annak a fajnak a nyelve, amelytől nemcsak az ország vette nevezetét, hanem amely az alkotmányos létnek is törzsöke». Széchenyi csak azt kifogásolta, hogy a nyelvhasználat tekintetében egyes magyarok túllépték a törvényes hatáskört, s egyúttal tartott a heveskedéstől és ennek következményeitől.

Hangsúlyozta a beszéd azt is, hogy «körömszakadtig küzdünk nemzetiségünk ügyéért, s e kérdés körül alkura nem lépünk.»

Az az *irányítás*, amellyel Széchenyi nemzetiségi politikáját meg kell jelölnünk, beleillik az ő nevelő munkájába. Hisz ő közéleti fellépésétől kezdve a magyarságot mind az egyes egyéneken, mind a nemzet összességében, különösen a szenvedélyes ellenzéki pártokban és ezek tagjaiban is jobba

¹ Tüzetesen vizsgálta ezt Zsilinszky Mihály *Széchenyi és a nemzetiségi kérdés* című terjedelmes értekezésében Akad. Ért. (1894), 54. füzet 335—373., különösen 361. és köv. l.

Cikkem megírása után jutott kezeimhez dr. Polzovich Ivánnak *Széchenyi nemzetiségi politikája* című értékes tanulmánya (1942).

tenni, *felemelni* kívánta. Különösen növelni óhajtotta a magyar közélet szereplőiben, főleg a törvényhozás tagjaiban és a hírlapirodalom munkásaiban is a felelősségérzetet, amely akkor még oly kevésbé volt kifejlődve s melyet figyelmen kívül hagytak azok, akik nem vették számba hazánknak akkor is «oly bonyolult és szövevényes viszonyait.»

Ki kell még emelni, hogy Széchenyi egyáltalában nem bírálta, még kevésbé támadta az idegen ajkúakhoz tartozók igazságtalan vagy rokonszenvetlen kifakadásait, sem a pánszláv és illyr izgatásokat; nem tesz olyan nyilatkozatot, amely a nemzetiségi ellentéteket fegyveresen óhajtana megoldani; az izgatásokkal szemben egyszerűen a védelem álláspontjára helyezkedik. Mindenképpen törekedett arra, hogy magyar fajtáját minden összeütközéstől megóvja.

A sok tekintetben felkorbácsolt szenvedélyek korszakában bámulatraméltó az a higgadtság és megértés, amellyel a magyarországi nemzetiségek nyelvi és művelődési törekvéseit magyar honfitársainak figyelmébe ajánlotta. Szerinte az elhanyagolt magyarságnak «kifejtése, megerősítése» egyáltalában nem vonja maga után és nem teszi szükségessé azt, hogy egyesek a hazánkban élő idegenajkúak nyelvének «kifejlesztését» vagy művelődését gátolni óhajtják. **Ellenkezőleg!** Egyenesen felhív arra: hagyjunk mindenkit háborítatlanul és szabadon sajtóságaiknak gyakorlásában, *Ők is meg vannak hívva* «tökéletesülhetésük» által arra, hogy az emberiségnek egy-egy láncszemét alkossák!

Akik igazán megismerték Széchenyi államférfíui egyéniségét, nem is ütközhettek volna meg ezen az eszmemeneten, mert az összhangban volt az ő nemzeti politikájával.

A Legnagyobb Magyar a száz év előtti akadémiai közülésen is ugyanaz a bölcs nemzetnevelő, aki fajának «szünetlen» de fokozatos, lépésről-lépésre való haladását munkálja. Nem akarja, hogy zavarnak vezéreljék a nemzetet. Nem kíván handabandával és heveskedéssel «rontani a hazán», hanem hangyaszorgalommal és állandó munkával óhajtja «kifejteni» általában nemzeti sajtóságainkat is, különösen továbbfejlesztetni és gyarapítani gyönyörű nyelvünket. Ekép-

pen remélte nemcsak megtartani, hanem *«feldicsőíteni»* a magyart.

Azokat az intéseit, amelyeket a «fő hevesekhez» intézett, szenvedélyes fajszeretetéből fakadó aggodalmai sugalmazták. Sajnos, ez évtizedekben táplált aggodalmait a néhány éven belül bekövetkezett történeti események igazolták is.

Már a beszéd megtartása után félév múlva Pozsonyból 1843. július 19-éről (*Levelek*, III., 169. l.) ezt írta Tasner Antalhoz: «A szlávok szépen felbőszültek ellenünk! Most a többi is utánuk riad! Ki segít rajtunk? A kormány? De ha tehetné is, fogja-e kívánni tenni?... *Magunkban* volna feltámadhatási erő! Ámde miképpen működhetne az? Egyedül *bölcsesség* által! Illyes azonban éppen nincs!» A későbbi események ismereteseek. Oroszország 1851-ben már háborút indított, stb.

Az 1840-es években Széchenyi már nem haladt együtt az országgyűlési ellenzékkel, hanem pártokon felül állott, a magyar *nyelv érdekében* folytatott küzdelmekben azonban ezentúl is résztvett. Ennek eredménye lett «A magyar nyelv és nemzetiségről» szóló 1844: II. tc. Ez végre 53 esztendei meg-megújult küzdelem után elismerte a magyar államnyelvet. Kirekesztőleg magyar lett a törvényhozás nyelve, a királyi leiratok, az országgyűlési tárgyalások, valamint a törvények kihirdetésének és megerősítésének nyelve; egyúttal a Helytartótanács, a Kúria, az ítélőszékek és a szent-székek hivatalos nyelve is. Horvátország szempontjából ez a törvény azt az engedményt tette, hogy a horvát követek a törvény hatálybalépésétől számított még 6 évig az országgyűlésen latin beszédeket mondhattak.

Jóslatok. A «gyászydó».

Mint annyi más művében, Széchenyi ebben a beszédében is bátorító, biztató, reménykeltő kijelentéseket intézett honfitársaihoz, de komoly lehetőségekre is figyelmeztette őket.

Hangsúlyozta: «Az Akadémia hivatásának csak úgy felel meg magasabb szellemileg, ha nyelvkincse körül annál nagyobb gonddal virraszt, *minél kétesb jövődő* borul nemzeti önállásunkra.

A legderültebb napokban is jó a *biztos menedék* és így... nem felesleges nyelvünkre nézve a biztos kikötő.

Ez azonban a legrosszabb eset, melyet az Egek Ura távoztasson!... Dicsőség a sikeres vezetők fejére, ha kis intézetünk nyelvmenekedési tekintetben örökleg szükségtelen marad.» (Viszota, I., 193—194. l.)

De a beszédnek egy másik részlete érint egy lehetőséget, amely nemcsak megérzés, hanem riasztó, *megrázó látomás* erejével hat.

«De ki tudja, — írta Széchenyi — óh nagy Isten! távol van-e még tőlünk az a *gyászydő* és nemzeti életek mértéke szerint nem borul-e szaporábban ránk, mint gondolnók, mikor csak testületünk fogja erekye gyanánt vagy inkább bágyadtan pislogó lámpaként őrizni azt a nyelvet, amelyet legdrágább kincsnek, nemzeti és függetlenségi alapjának elismert ugyan a magyar, de forró véréből hajtva, bálványaitól elszédítve, megőrizni nem bírt.» (Akadémiai kiadás, 8. l. Viszota, I., 159. l.)

A beszéd megtartása után gyorsan eliramlott hat esztendő és a «gyászydő» csakugyan rászakadt szegény Magyarországra. A szabadságharc után a leigázott hazába besereglettek az abszolútizmus korának cseh hivatalnokai és hosszú éveken át a mi drága nyelvünket kiszorították a közéletnek legtöbb teréről. Nem magyar nyelven ítéleztek; idegen nyelvű intézkedésekkel és parancsokkal zaklatták a magyar honosokat, és ha valaki magyarországi hivatalban honfittársaival magyarul beszélt, — amint előttem utólag említették — a túlbuzgó hivatalnok figyelmeztette, hogy a hivatalban nem magyar a hivatalos nyelv.

E «gyászydő» alatt Széchenyi döblingi magányában a *Blick* és a *Nagy magyar satíra* kézirataiban öntötte ki végső elkeseredésének szörnyű kifakadásait; később azonban a bécsi kormánynak egyik terve bátor tiltakozásra is indította. Széchenyi Döblingben arról értesült, hogy egyik osztrák miniszter törölni szándékozik az Akadémia alapszabályainak azt a rendelkezését, hogy Társaságunk célja a tudomány- és irodalomnak *magyar* nyelven művelése.

Erre Széchenyi 1858. november 6-ról a «Tekintetes Ma-

gyar Tudós Társasághoz» (*Levelei*, III., 718—720. l.) levelet írt, és kérte, hogy azt olvassák fel az Akadémia ülésében.

«A magyar romok közt — írta a levélben — a nemzetnek eléggé nem bámulható életerején kívül már majdnem csupán a magyar Akadémia mutat arra, hogy nemzetünk még nincs kioltva és most ez az utolsó, igazán magyar intézet is ki legyen forgatva sarkaibul?» Ez ellen ünnepélyes óvást tesz és kereken megírja: «Hatvanezer pengőös alapítványomnak kamatait (évi 3600 forintot), amelyeket 1826 óta pontosan fizettem, — attólfogva nem fognám fizetni, ha tapasztalni lennék kénytelen, hogy adományom más vágásba szorítatnék, mint az, ami a magyar Akadémia eredeti céljával megegyezik és amely nemzet és fejedelem közti törvény által megerősítettén, fel is szenteltetett.¹

Hozzáteszi még: «Szándékom szerint örököseim is híven és becsületesen eljárnak, mikor aztán az alapítói levél értelmében járulékkunkat a *megmérgezett* Akadémiától elvonván, valami más hazai célra fordítandjuk, mely célt azonban saját magunk tűzünk ki.»

Jelképes jelentősége van annak, hogy Széchenyi, aki közéleti pályája kezdetén «sikerrel megpendítette honi nyelvünknek magasabbra állítását», élete alkonyán újból síkra szállt a szeretett «anyai nyelvért» és pedig *eredményesen*, mert erélyes tiltakozásának hatása alatt a bécsi kormány elállt szándékától.

Néhány hónappal halála előtt még egyszer meghatóan megemlékezik a magyar nyelvről. 1860. januárban (*Levelei*, III., 749—750. l.) nagyobb összeget küld a nagyeceni r. kat. templomnak újjáépítésére. Ezt magasabb szempontból is teszi, mert Cenk nyugat felé, ahonnan most nagyon hideg szelek jönnek, az első hely, amelyben honi nyelven dícsértetik a nagy Isten.»

Íme, a Legnagyobb Magyar sírja szélén is híven követte azt a régi elvet: «Mindenkinek, aki honi nyelvünk mellett van, nemzetünk életét hordja szívében.»

¹ *Levelei*, III., 718—720. l.

Tekintetes Akadémia!

Mindaz, amit Széchenyi a magyar nyelvért tett és áldozott, mint az ő nagy életművének egyik, nagyon jelentős részlete, az ő fő célját szolgálta. Azt a nagy célt, amely a magyar nemzet «feldicsőítését», a kiművelt nemzet nemesbítését, haladásra és boldogulásra segítését tartotta maga előtt.

Társaságunk munkásságának első évtizedeiben nyelvtudósaink megfogadva az ő irányítását, buzgón dolgoztak a végből, hogy az akkor még nem teljesen kifejlett, gyönyörű nyelvünket még inkább kiműveljék, gyarapítsák; a nemzeti irodalom gazdagítására s a hivatalos életben államnyelvül felhasználásra alkalmassá tegyék. Ugyanekkor kitűnő költők és írók zengzetes nyelven írták meg örökbecsű műveiket. A nyelvművelést kivéve, egyelőre háttérbe szorult az Akadémia egyéb tudományos munkássága, de csakhamar kiváló tudósok minden tudományág művelésével kifejlesztették a tudományos műnyelvet is, ezzel is teljesítve alapítónknak ebben a beszédjében adott irányítását.

Meggyőződünk arról is, hogy Széchenyi a sokat támadt másodelnöki beszéd elmondása idején is, de később is, élte fogytáig szeretett anyanyelvének *védelmezője* gyanánt, szemben-egyes bécsi kormányférfiak visszaszorító, sőt elnyomó szándékával azon munkált, hogy a hazai nyelv ne csak fennmaradjon, hanem gazdagítása és általános elterjedése szintén előbbre vigye a «nemzetiség kifejlesztését».

Az 1846. évi másodelnöki beszédet a Legnagyobb Magyar ezekkel a szavakkal végezte: «Nekünk élnünk és üdülünk kell s élni és üdülni is fogunk!»

Napjainkban — szilárdan bízva a nemzetünk sorsát intéző isteni Gondviselés kegyelmében — ugyanezzel a hittel tekintünk hazánk jövődjébe. Hálásan gondolunk ma is száz év előtt oly hevesen támadott halhatatlan alapítónkra. Tisztelt tagtársaim megbízása nélkül is bizonyára ígérhetem, hogy fejtegetéseit, amelyeket oly hosszú évtizedek multával megint tanulmányoztunk, megértettük, intéseit és kívánóságait, amelyeket egyesek félreértettek vagy tévesen magyaráztak, mi megszívleltük, tanácsait pedig követni fogjuk!

AZ ÍRÓ ÉS A NEMZETNEVELÉS.

— Az írók lillafüredi találkozására. —

Mikor a magyar író a nemzeti élet e rendkívül válságos időszakában lelkiismeretvizsgálatot tart, elsősorban önmagával száll perbe. Ezt kérdi: «A nemzet, mint minden európai nemzet, nagy veszélyben él. Mi igazi feladatom ebben az időben? Mi volt részem mindabban, ami történt, s hogyan szolgálhatom legjobban a magam szellemi eszközeivel, képességeivel és módszereivel az emberek, így elsősorban hazám ügyét, ha azt akarom, — aminthogy akarom — hogy a magyarság nemzeti lényében sértetlenül essék át a nagy megrázkódtatáson, s az európai műveltség egésze megmaradjon?» Szavakba öntve, vagy kimondatlanul, ez a kérdés ég minden magyar író lelkében. Az írók a veszély óráiban tudják, hogy a nemzet tőlük is választ vár, nemcsak az államférfiaktól és politikusoktól. Választ vár, s ha lehet, segítséget. Minden író tapasztalhatja a maga munkakörében, hogy e válságos időben különös igénnyel közelednek feléje embertársai. Mintha az író felelni tudna a kérdésre, mely a szorongattatás órájában eltölti az emberek lelkét. A végzetesen egyszerű kérdés, melyet a közösség az író melléneke szegez, így hangzik: «Mi a sorsunk? Mit parancsol a pillanat, s milyen feladatokra kell felkészülnünk a jövőben?» Ezek a kérdések nem elvont, elméleti és szónoki kérdések többé. Jelenünk és jövő sorsunk mulik azon, milyen őszinteséggel s milyen gyakorlati következménnyel tudunk felelni.

Kísérreljük meg felelni e kérdésekre. Ki az író? Egy ember, aki egy belső erő parancsára leküzdhetetlen kényszert érez, pontos szavakba önteni és művészi formában kifejezni az igazságot. Felfogásom szerint ez az írás legfőbb értelme, s ezzel megmondtam azt is, hogy *az író legfőbb feladata a*

nevelés. Ez a pedagógiai szerep elsősorban arra kötelezi, hogy önmagával szemben érvényesítse a nevelés szempontjait és parancsait: meg kell ismernie jellemét és szellemi képességeit, meg kell ismernie e képességek igazi határát és természetét, fel kell ismernie azt a feladatkört, melyben őszintén és teljes erő kifejtéssel tud alkotni, tehát meg kell ismernie műfaját, s aztán az önművelés, a valóság megismerése segítségével az emberi, a tárgyi és amennyire az embernek megadatott, az emberfölötti világ tüneményeinek igazi természetét. Ez ismeretek birtokában aztán, műfaja keretein belül, alkot valamit, ami legtöbbször nem remekmű, — csak a kontárok akarnak szándékos és tudatos remekműveket alkotni — hanem mindig pontosan csak az és annyi, ami az író jelleméből, szellemi képességeiből és a műfaj törvényeiből következik. Az így megalkotott írásmű különvált alkotójától, élni kezd a világban, megérinti az emberek lelkét és hatni kezd a kortársakra. szerencsés esetekben az emberiség egyetemére és az utókorra is. Az irodalmi alkotás nevelő feladatának legszerencsésebb válfaja az, mikor a műalkotás az emberek lelkében a megtisztulás, az eszmélés, a *katharzis* folyamatát indítja el. Ezt a folyamatot a remekműben kifejezett gondolatok igazsága, a kifejezés művészi módja, az emberlátás rendkívüli ereje, az emberi sors igaz feltárása indítja el az olvasóban. Az író jellemének, hajlamának, ízlésének megfelelően elindíthatja a *katharzis* folyamatát a gyönyörködtetés, akár a nemesebb szórakoztatás, a lírai páthosz és feszültség, vagy a drámai sűrítés eszközeivel. Célja minden esetben ugyanaz: tökéletes művészi formában alakot adni az élményszerű igazságnak, mely lelkét betölti, melyet megismert. Az alkotás, mely különvált az írótól, tükrözni kezd az emberek lelkében, s az író néha szorongással és mély csodálkozással, igen, megdöbbenéssel észleli, milyen különös tükörképet ver vissza műve a világban. Korunkban, melynek sietős életüteme bizonyítja e műveltség nagy válságát, — nagy kultúrák mindig nagy időegységekben éreznek és gondolkodznak, mintegy *ráérnek*, s a sietség, a stopperórával másodpercre mért rekord-idegesség a válság egyik legbiztosabb jele — korunkban az emberek nagy többsége kevésbé

hajlamos arra, hogy pártatlan figyelemmel adja át magát az írói alkotás hatásának. Az emberek az irodalomtól sürgős választ várnak a kérdésekre, melyek lelküket a veszély idejében foglalkoztatják, s ezt a választ nem hajlandók türelemmel és elmélyüléssel keresni meg az irodalmi alkotásban. Az író kénytelen megtudni, hogy a szellem világa tele van különös torzító tükrökkel, — mint a panoptikumok előcsarnokában azok a tréfás homorú és domború tükrök, melyek a keszeg, sovány embert pókhasúnak, a kövéret sanyarúvendelnek mutatják — úgy, az emberi ítélet is torzan és sokféleképpen tükrözi vissza minden szavunkat, cselekedetünket, magatartásunkat és művünket is, mellyel a világ elé állunk. A világnézeti meghasonlás idejében, amilyent most is élünk, természetes ez a tünemény. Az író nem tehet mást, mint tehetetlenül szemléli ezt a torz tükrözést s bízik abban, hogy műve jóhiszeműsége, vagy művészi, gondolati ereje végül is átdereng e torz képeken és igazi mivoltában mutatkozik meg.

Az író tehát *a katharzis élményén át nevelni akarja önmagát és embertársait* s e feladat felelőssége mély lelkiismereti problémákat vet fel számára. A kérdésre, mi az író igazi feladata ebben az időben, nagyon nehéz felelni. Az író részvétele a közösség gyakorlati életében legtöbbször rendkívül csekély. Az államhatalom általában semmilyen országban sem szokta megkérdezni az írókat, indítson-e háborút vagy kössön-e békét, s még sokkal kevésbbé érdeklődnek az íróknál az államférfiak és politikusok, milyen legyen ez a béke. Az író felelőssége a közösséget ért nagy sorsfordulatok pillanatában tehát nem több, mint minden emberé, aki kortársa, s legtöbbször csak szenvedő kortársa, vagy éppen áldozata valamilyen nagy történelmi fordulatnak. Különösen nem több az író felelőssége korunkban, mikor a szellemi ember kezéből a vezetést tudatosan átvette a politikus és a technikus. Az enciklopédistákat felelősségre lehetett vonni a francia forradalomért, mert művükkel, mely tisztázta az emberi alapfogalmakat, hozzájárultak ahhoz a politikai folyamathoz, mely végül is a francia forradalomhoz és a rendi Franciaország felszámolásához vezetett. A negyvennyolcas szabad-

ságharcok, így a magyar szabadságharc előkészítésében kétségtelenül nagy szerepük volt azoknak a hősiessé szellemű magyar íróknak és gondolkodóknak, akik műveikkel előkészítették a nemzetet e nagy erőpróbára. De e világháborúban a szellemi embernek nem volt semmiféle gyakorlati előkészítő, sem végrehajtó szerepe. E világháborút az írók megkérdése nélkül robbantották ki és hajtották végre történelmi erők, s a szellemi ember szerepe a tragikus közjátékban nem volt több, mint minden ember szerepe, akit megragadott ez a végzet.

Az írók felelőssége ebben a háborúban pontosan annyi csak, amennyi általában szokott lenni a kortársak viszonylagos felelőssége mindazért, ami az emberiség, vagy egy szűkebb emberi közösség életében bekövetkezik. Mikor ezt megállapítjuk, nem mondjuk azt, hogy az írónak nincsenek sajátos kötelességei a háborúban. Az író szociális lény, mint minden ember, viseli a közös terheket és áldozatokat, s mikor a közösség, melyhez tartozik, melynek nevében beszél, veszélyes időket él át, az írónak is kötelessége, hogy minden képességével és tehetségével a nagy áldozatokat hozó és veszélyzónákon át haladó nemzete segítségére siessen. A legfontosabb kérdés tehát az írók számára ebben a háborúban is, mint minden háborúban, hogyan, milyen módon és milyen eszközökkel szolgálhatják legjobban, leghatékonyabban annak a közösségnek ügyét, melyhez tartoznak s e szolgálaton belül azokat az eszményeket, melyeket az emberiség egésze mint az emberi élet magasztos céljait ismert meg: a kölcsönös segítség, az emberiség és a méltányos együttélés eszményeit? Az író helyzete különösen nehéz tehát a háborúban, mert *vi-gyáznia kell, mikor pedagógiai szerepét betölti, hogy az emberi együttélés örök, nagy eszményeinek kihirdetésével ne gyöngítse a védekező közösség cselekvő szellemét.* A kölcsönös segítség, az emberiség és a méltányos együttélés nagy eszményei a háborúban sem szűnnek meg az emberi élet legfőbb céljai lenni; de kétségtelen az is, hogy a háború legfőbb értelme és parancsa a harc, mely áldozatot követel, a harc, melyet egy nemzet önvédelemből folytat. Ha a háborús célok hódítóak, az író súlyos bonyodalomba keveredik lelkiismereté-

vel. Más a helyzet, mikor egy nemzet önvédelmi harcot folytat megmaradásáért, mint cselekedte ezt a mult világháborúban, s cselekszi most is a magyarság. Az elfogult ellenfél sem állíthatja, hogy a magyarság imperialisztikus célzattal vesz részt ebben a háborúban. Egyetlen falut sem akarunk hódítani, egyetlen népet sem óhajtunk leigázni. Feladatunk veszélyes, de a veszély megmutatja és egyszerűsíti e feladatból következő időszerű tennivalókat: a háború idejére félre kell tennünk mindenfajta világnézeti szellemidézést, mely törésre vezethet. Erőinket töretlenül kell e válságos időben megőriznünk a magyarság megmaradása érdekében. Ami tegnap még frázis volt a vezércikkekben, ma a mindennapok legközvetlenebb értelme, az egyetlen parancs és az egyetlen menekvés. Aki ezt nem érti át, rosszhiszeműen süket, vagy bűnösen tájékozatlan.

Ez a pillanat tehát a magyar író számára is parancsolóan előírja kötelességét. Nagyot vét ez időben a nemzet ellen, aki pánikot kelt, de vét az is, aki nem tudatosítja a magyar lelkekben a helyzet veszélyességének öntudatát. Feladatunk nem az, hogy egyféle olcsó és mesterséges biztonságérzetet kürtöljünk világgá, hanem igenis az, hogy tudatosítsuk a nemzet lelkében a helyzet rendkívüli felelősségét, s azon munkálkodjunk, hogy ez a felelősségtől áthatott magatartás cselekedetté, hősie és szívós áldozatkészséggé alakuljon át a nemzet egyetemének lelkében. Ez a pedagógiai feladat, meggyőződésem szerint, a magyar nyelv minden munkását áthatja, tekintet nélkül arra, milyen társadalmi szemlélet, világnézet jegyében óhajtja az író szolgálni a magyar szellem ügyét. A kérdés tehát az író számára a háborúnak ebben a szakaszában így hangzik: milyen módon és milyen eszközökkel tudom leghatékonyabban támogatni e veszélyes helyzetben a nemzet önvédelmi magatartását és cselekvőkészségét? A *hogyan* kérdése, minden írói és művészi feladat e legitimabb és legbonyolultabb rejtélye, tehát a fogalmazás, a műfaj kérdése most is, mint minden szellemi feladat végrehajtásának pillanatában, elsőrendű probléma az író számára. Kevés a valószínűsége annak, hogy lantot ragadva és a klasszikus minták szerint tüzes harcivalokat zengve, fokozni tudja a

nemzet erejét és cselekvőképességét. Végső áldozatokra az embereket általában csak a végső, kérlelhetetlen igazságok felismerése, a valóság néha kegyetlen parancsszavának maradéktalan megértése kényszeríti. Az írónak, békében, mint háborúban, az igazságot kell mondania, mert csak a valóság megismeréséből következő igazságnak van pedagógiai ereje. Az író soha nem hirdethet gyűlöletet az emberek között. De kötelessége hirdetni azt az igazságot, melynek nevelő, ébresztő erejében hisz, s mely e háborúban a magyarság számára így hangzik: a magyar nemzet veszélyben él, tehát szükség van arra, hogy anyagi és szellemi erőinket feltétel nélkül a magyarság önvédelmének és megmaradásának szolgálatába állítsuk.

Hogyan és mikor tölti be az író legtökéletesebben pedagógiai szerepét? Ez a kérdés, melyet az európai szellemtörténet minden időkből nagy erővel vet föl. Az írótól, éppen, mert pedagógiai hivatása van, többet és mást várnak az emberek, mint az alkotó művésztől, vagy általában a szellemi téren alkotó munkát végző emberektől. Egy festő, szobrász, mérnök, orvos, vagy biológus politizálhat éppen, ha meggyőződése vagy vérmérséklete erre készíti, de a közösség nem vár elsőrendűen politikai magatartást az orvostól, a mérnöktől és a képzőművésztől, — igen, a mindennapok tapasztalása azt bizonyítja, hogy az alkotó szellemi munkának azokat a képviselőit, kiknek működésében és tudományos vagy művészi magatartásában a politikum hangsúlyozottán jelentkezik, az emberek nagy többsége bizalmatlansággal szemléli. A mérnöktől nem azt várjuk, hogy társadalomelméleteket építsen; beérjük azzal is, ha tisztességesen megépít egy katedrális vagy egy családi házat. Az orvostól azt kérjük, gyógyítsa meg beteg gyomrunkat, vagy szívünket, s e hivatásbeli feladaton túl nem unszoljuk, hogy mentse meg az emberiséget. Az író az egyetlen szellemi munkás, akit minden korban, minden nagy sorsforduló pillanatában menthetetlenül a politikai arénába szólít a közösség, s nemcsak az emberi élet örök, nagy kérdéseire vár választ tőle, hanem a pillanat égető kérdéseire is. A kérdés, mely végigvonul az európai szellemtörténeten, amelyet újabban a napilapok karácsonyi

körkérdései így fogalmaznak meg: «*Politizáljon-e az író?*» — legfájdalmasabb, legégetőbb kérdése az írói lelkiismeretnek. Ezt a kérdést Sokrates idejében éppen olyan könyörtelen következetességgel intézték a kortársak az író lelkiismeretéhez, mint napjainkban; s gyakran éppen olyan következményekkel. Az író tudja, hogy e kérdésre felelnie kell. Első, természetes mozdulata a védekezés ösztönéből fakad. Művébe menekül, feladatának magasabb csúcsaira mutat. Védekező ösztöne arra készíti, hogy elhagyja az izgatott *agora*-t, ahol tépelődő és indulatoktól fűtött emberi tömegek a pillanat kérdéseit vitatják, s iparkodják elvonulni abba a magasabbrendű területenkívüliségbe, melyhez — így hiszi — joga van, ahol megtalálja azt a tisztultabb légkört, melyre szüksége van, hogy lelke minden erejét művének szentelje, a pillanat kérdései fölött magasabbrendű választ építsen műve anyagából. Az író, öntudatosan, arra hivatkozik, hogy művét nem építi időszerű anyagokból: az örök emberit akarja kifejezni. De látnia és tapasztalnia kell minden korban, hogy az emberiség, válságos időszakokban, nem éri be e válasszal. Állandóan hallunk és olvasunk az «írói felelősségről», de sehol nem hallunk, nem is olvasunk a biológusok, a matematikusok, a papok felelősségéről, akik ugyancsak fontos és becses szellemi munkát végeznek az emberi együttélésen belül. Az író, mégis, minden korszakban, felelősnek látszik azért, amit nem ő indított el, nem ő vezetett, nem is ő hajtott végre. Ilyen válságos időszakokban számonkérlik az írón a közösség «*lelkiségét*», mintha ő mulasztotta volna el e lelkiség nevelését. A valóságban az író tudja, hogy nevelő szerepének gyakorlati kihatásai közvetettek és szerények. *Az embereket nagyobb erők és közvetlenebb akaratok kényszerítik végső cselekedetekre, mint az írók szava, s tudja azt is, hogy segítsége, melyet a közösségnek nyújthat, viszonylagos értékű. Mikor egy válságos emberi helyzet megérett a döntésre, nem az erős szavak és pontosan tisztázott fogalmak, hanem az erős cselekedetek hajtják végre ezt a döntést.* Az író munkaterülete más, az írói munka természetéé alapvetően másféle, mint a gyakorlati, a cselekvő ember munkaterülete és munkamódszerei. Az író, háborúban mint békében, nem tehet mást, mint hűséges marad mestersége

anyagához, az anyanyelvhez, s a műfajon belül, mely megfelel írói lelkialkatának, lehetőleg hűség, tiszta és művészi eszközökkel megalkotja műveit, s nem törődhet sokat azzal, hatnak-e és milyen mértékben, milyen nevelő erővel hatnak ezek a művek a közösségre? E hatás erejét mesterséges eszközökkel fokozni módja nincsen, a hatás mértékét a kortárs legtöbbször megmérni sem tudja. Így gondolkozik az író, mikor a közösség a pillanat kérdéseire kér tőle választ. S ugyanakkor, amikor a szellemtörténet nagy példáira mutat, melyek — minden külső jel szerint — védekező magatartásának jogosultságát igazolják, látnia és éreznie kell, hogy *ez a védekezés nem föltétlenül jogosult*. A kérdés örökké ez: mikor és mivel szolgálta hatékonyabban Tolsztoj hazája és az emberiség ügyét: a művel, melyet megalkotott, a *Háború és béke*, s az *Anna Karenina* időtlen értékeivel, vagy a vitairatokkal, melyek az öregedő Tolsztoj súlyos lelki meghasonlásainak termékei, a vagyonosztó, kollektivista célzatú tervekkel, melyek segítségével az emberi társadalmat akarta reformálni? A válasz, az idő távlatában, egyszerűnek tetszik: Tolsztoj vallási, társadalmi vitairataira kevesen emlékeznek már, de remekművei, a nagy regények és színdarabok, ma is az oroszország és az emberiség egyetemének közkinccsei. Montaigne toronyszobájának ajtaján is kemény ököllel dörömbölt az idő, de a polgárháborús Franciaország e nagy fiának korszerű írásaiból és fejtegetéseiből nem maradt meg más, mint az *Essais*-k egy-egy remekbe készült fejezete, mely legtöbbször nem az időszerűt, hanem az időtlent és az emberit állítja elénk. Erasmus baseli, freiburgi munkaszobájába Luther, Ullrich von Hutten, a pápa, a császár, a kardinálisok, Morus Tamás levelei csöstül érkeznek, s követelik az írótól, szálljon síkra a kor nagy jelszavai mellett vagy ellen: az író művére mutat, szeretne visszavonulni a «jó stílus» a *bonae literae* védővonalai mögé, s mikor Luther és a pápa harsányan követelnek tőle félreérthetetlen választ a kor kérdéseire, — azt az egyszerű *igen-*, vagy *nem-*et követelik, melyre a nagy emberi kísérleteknek, az emberi együttélés nagy átszervező mozgalmainak mindig mulhatatlan szükségük van, mintha az író adná meg a végső *nihil obstat*-ot minden új társadalmi

szerezésre! — Erasmus hallgat, nem ér reá... Most éppen befejezi a Szentírás fordítását, most Szent Hieronymus leveleit fordítja, most az *adagia*-k, *moria*-k, vagy *colloquia*-k egyik új kiadását készíti elő, vagy éppen meg kell védenie egy vitairattal a *Laus Stultitiae* valamelyik félreérthető és türelmetlenül megtámadott mondatát. «Nem ér reá», feleli kora kérdéseire, stiláris kérdésnek tekinti azt, ami körülötte történik a világban, a *bonae literae* ellen elkövetett világi merényletnek tekinti a reformációt... A felbőszült Luther természetesen nem késik a maga vad és szenvedélyes lelkének erejével kipellengérezni a világ előtt ezt az óvatos literátort. Erasmus, korának legnagyobb szellemi tekintélye, kinek egyetlen levélkéjéért királyok és kardinálisok könyörögnek, kénytelen megélni baseli munkaszobájában, hogy a világ pontosan az ő *placet*-jét követeli, a magányos író jóváhagyását akarja hallani, mintha az ő szaván múlna annak a kezdetben szellemi, később a művelt világot alapjaiban megrázkódtató történelmi vállalkozásnak sorsa, melynek a neve reformáció. S a másik író, — ma így mondanák : a népi író, — az augusztinus barát, a szenvedélyes és nagy lélek, aki egyetlen szavával kimozdítja sarkaiból ezt a világot, a XVI. századot, kénytelen látni és megélni, mint lesz egy szellemi mozgalomból rövid időn belül véres és kegyetlen parasztforradalom, kénytelen a gyűlölt junkerek segítségét kérni, hogy rendet teremtsen a felrobbant keresztény világban, s ugyanakkor olthatatlanul ég szívében a nosztalgia és a gyűlölet, melyet az urbanus író iránt és ellen érez, a másik író iránt és ellen, aki baseli munkaszobájában szövegeket csiszol, jelzőket csereberél és tökéletesít, mikor körülötte ég a világ... Kinek volt hát igaza? A reformáció megtörtént, s kétségtelen, hogy Erasmus műve elhalványodott az időben. S mégsem mondhatjuk jóhiszeműen, hogy a két nagy ellenfél nem teljesítette, mindegyik a maga helyén, a maga stílusával, kötelességét a kor iránt. Erasmus szerepe — jelentőségét megmérhetjük a szenvedélyen, amellyel a szerep és magatartás ellen fordultak a kortársak, — éppen úgy alakította a kort, mint Luther szerepe. Egyik az emberi ízlést és értelmet akarta tökéletesíteni, másik a lelkiismeret erejével felrobban-

tani egy világtrendet. A politikum egyik író életét sem kerülte el: Luther politizált az idő nevében, s a jó stílus mesterének, Erasmusnak meg kellett élnie, hogy politizál helyette és nevében is az idő, bárhogyan védekezik is e rákényszerített szerep ellen. És látnunk kell, amint Goethe lángeszének minden erejével, zsenijének minden ösztönével iparkodik klasszikus magaslatoakra vonulni az idő és a pillanat kérdései elől, ugyanakkor, amikor kortársa és vetélytársa, Schiller, tárt karokkal dobja magát a korabeli nagy politikai szenvedélyek örvényébe. A költő, kinek életműve a *Haramiák*-tól a *Tell* szabadságpáthoszáig egyetlen, zengő és telitüdővel fujt tiltakozás az elnyomás és a zsarnokság ellen, s népszerű, tapsokat és visszhangokat felidéző hitvallás a kor nagy szabadságeszményei, a humanizmus mellett: a költő oldalán milyen hálátlan szerepnek tetszik a világpolgár Goethe szerepe, aki gondosan elvonul minden politikum elől, az emberi és a világi természet valóságát megismerni fontosabb feladatnak tartja, mint kifejezést adni a kor politikai indulatainak, egyfajta mesterséges, olymposzi magaslatra vonul vissza már életében, s mint annyiszor a nagyok a szellem történetében, ő is vonakodik, egy hosszú életen át, jelszót adni a kor problematikájának. Ha volt korszak, mely «politikus» volt, Goethe életének ideje volt az. Gondoljuk csak meg, mit élt át és látott közéről ez a lángész: a francia forradalmat, a napoleoni háborúkat, látta a Szent Szövetség Európáját, az ébredő, fiatal német nacionalizmus lelkesedését. Mi az hát, ami művében lecsapódott a korszak nagy emberi viharaiból? Édes-kevés. S mégis, ez a goethei élet is tele van gyakorlati politikummal: *Goethe nem szavakkal politizált, hanem magatartással*. Ez a hűvös és önmegőrző lélek tud elég bátor lenni ahhoz, hogy fiát ne engedje hadbaszállani Napoleon ellen, elviseli a jénai diákok nacionalista követeléseiből következő életveszélyes fenyegetéseket, egy éjszaka arra ébred, hogy weimari házába betolakodott részeg francia katonák meg akarják ölni, s utolsó pillanatig megőrzi emberi és szellemi magatartását, mellyel felel az idő sürgető kérdéseire és követeléseire: az emberek vitája fölött hűséges marad az emberiség és az emberiség közös ügyéhez. Ez a magatartás éppen olyan kevésbé volt

veszélytelen e szenvedélyes időkben, mint volt előbb és lesz mindig az időkben, mikor egy emberi csoport hasztalan iparkodik az író a maga alkalmi perének oldalára állítani. S akárhol ütjük föl az emberi szellemtörténet könyvének lapjait, örökké találkozunk ezzel a tüneménnyel : az író szavát követeli az idő, s az író hasztalan akar elmenekülni e követelés elől műve magasabb fensíkjaira. Jókai, aki a negyvennyolcas szabadságharc után itt a közelben, a szentléleki zárda romjai között bújdosott, Petőfi, Vörösmarty, s a magyar nyelv legnagyobb művésze, a minden időszerútól érzékeny lélekkel írtató Arany éppen úgy kénytelenek magatartásukkal helyt állani a cselekvésre megérett időkben, mint a napi politika hősei és statisztái. Byron életének és művének bizonyosan nem legfőbb értelme, hogy résztvesz a görög szabadságharcban, de ez a részvétel és ez a romantikus halál éppen úgy hozzátartozik művéhez, mint minden betű, melyet leírt, mint a pont az i-betűn. Dosztojevszkij egy életen át menekül zsenije és lelkiismerete elől, drezdai és rivierai hónaposszobákban írja, nyomorogva, két epileptikus roham között, a *Félkegyelmű* és a *Karamazov fivérek* egyes fejezeteit, hogy aztán halódva, betegen hazatérve elmondja a Puskin-émlékbeszédet, mely valóságosan megrázkódtat egy nemzetet, felrobbant egy társadalmi és történelmi rendet, elindítja azt a politikai folyamatot, mely ma is tart még. Mi e beszéd értelme? Az orosz népnek hivatása van, kiáltja egy író nemzete felé : a nemzet megérti ezt a kiáltást. Mi volt Dosztojevszkij életművének értelme : a remekművek, a jelenet a Karamazov-fivérekben, mikor Sosima, a staretz, térdre hull Mitja Karamazov előtt, leborul az emberi sors előtt, vagy a másik jelenet, amikor egy író, műve és élete végén, néhány alkalmi szóval üzen nemzetének, s ezt az üzenetet oly tökéletesen érti meg egy nemzet, mintha parancsot kapott volna a végső cselekedetre. Dosztojevszkij elmondja a Puskin-émlékbeszédet, s meghal. Nincs már több dolga a földön. Utolsó szava a politikum volt. Koporsóját izgatott tömegek kísérik a temetőbe, s ezek az izgatott tömegek a temetés után is izgalmi állapotban maradnak : három héttel később kitör a forradalom, a cárt meggyilkolják, Oroszországon vihar süvölt végig,

s ez a vihar mai napig nem csillapodott le. Mifajta összjáték ez, szándéknak és végzetnek mifajta összhatása ez egy író életművén belül? Nem tudunk e kérdésre felelni. Csak azt látjuk most is, mint az emberi szellem történetének minden korszakában, hogy egy író engedelmeskedett annak a démonikus parancsnak, mely eltöltötte sorsát és eszméletét, s a műfaji kereteken túl cselekedetté alakult át magatartása, a szórakoztató és gyönyörködtető szerepen túl a nevelő szerepe nyilatkozott meg, s egy nemzet megértette és elfogadta ezt a pedagógiai parancsot. S lapozhatunk tovább e különös történetben, az emberi szellem sorstörténetében, régmúlt és közelmúlt korokban; látjuk Flaubert-t, akit az elefántcsonttorony jellegzetes megszemélyesítőjének neveznek, amint éppen ebben az elefántcsonttoronyban viaskodik kora politikai eszméivel, magatartása félreérthetetlen, s életének főműve, mint az utókor távlatából ma érzékeljük, nem a vidéki polgárasszony szerelmi válságának regénye marad, hanem az *Education sentimentale*, mely őszinte és kemény leszámolás kora minden politikai eszményeivel. És látjuk Balzac-ot, kinek időtlen művét a korszerű haragos erővel fűti át, s látjuk napjainkban a nagy írókat, amint szóval vagy magatartással, de mindig a művön, a remeken túl is kénytelenek állást foglalni az idő nagy kérdései mellett, vagy ellen. Kérlelhetetlen ez a parancs. Mintha az irodalom lenne a színtér, ahol mindaz, ami az emberek lelkében erjed s néha félelmes cselekedetekkel nyilatkozik, végső és félreérthetetlen értelmet kapna. Az író, kinek életműve nem teljesen tudatos, aki tudja, hogy művében ismeretlen erőkkel kél párharcera, mint Jákob az angyalal: az író látja és tudja, hogy az a néha emberfeletti erőfeszítés, mellyel műve időtlen szándékú épületét építi, nem elégíti ki az embereket. Ez az erőfeszítés elégeti az írói élet anyagát és szövetét: de ez a szolgálat és áldozat kevés az embereknek. Többet és mást is akarnak az írótól, mint az időtlen alkotást. Választ akarnak, pedagógiai intést és magyarázatot. Minden korban, minden írótól megkövetelik ezt, néha kegyetlenül, mindig kérlelhetetlenül.

A szerepnek és feladatnak ez a kettőssége csaknem elviselhetetlen felelősséggel terheli meg az író lelkiismeretét.

A közösség, melyhez tartozik, a veszélyérzet követelésével fordul feléje és szavát akarja hallani: lelkiismerete, mely szigorúbb cenzor, mint amelyet a hivatal valaha is az író nyakába ültethet, pontosan előírja, mivel tartozik művének és mivel az embereknek? S ha figyelmesen megvizsgálja a nagy szellemi alkotások sorstörténetét, fel kell ismernie a kegyetlen igazságot, mely így hangzik: az író, kinek legfőbb dolga, Istentől kapott megbízatása, hogy a tökéletes kifejezés, az Alkotással egyenrangú szerkesztés fenséges eszközeivel felmutassa az embereknek nem muló értékű művekben a nevelő hatású szépet és igazat, ugyanakkor, amikor a szellemi munka természete szerint élete minden erőfeszítését ennek a feladatnak szenteli, kénytelen résztvenni az időszerűben is, kénytelen a maga részét vállalni mindabból, ami gyöttrő kérdés, fájdalmas gond, tragikus félreértés az emberiség és hazája életében. S tudja, hogy nem menekülhet e kettős követelés, ez isteni és emberi feladat és számonkérés elől. Tudja, hogy műve torz és meddő marad, ha elzárja azt a korszak kérdései elől, tudja, hogy éppen ő, aki lelki alkata szerint oly kevésbé alkalmas a harcosszerepére, két karddal kénytelen harcolni. Művének s az alkotásnak természete azt követelné, hogy minden képességét az örök szépnek és igazságnak felismerésére és kifejezésére fordítsa. S mégis meg kell osztania idejét, mely néha titokzatosan rövid s erejét, melyet a mű csaknem tökéletesen leköt, az időtlen és a pillanat feladatai között. Tudja, hogy nincsenek steril remekművek: a műveltséget, mint a műalkotást, nem a gólya hozza. Az író, aki nem adja érzése, lelke, akarata egy hányadát dézsmaként a pillanatnak, a napi kérdésnek, tehát a szó magasabb értelmében kifejezett politikumnak, titokzatos módon nem tudja megalkotni az örök szép és igaz művészi kifejezést sem. Tolsztoj mint Dosztojevszkij, Petőfi mint Arany, Goethe mint Schiller, Flaubert mint Balzac, Erasmus mint Luther, Dante mint Cervantes, a földön is állanak s tudatosan, szellemi sorsukkal is tapadnak a földhöz és az időszerűen emberihez, mikor kinyujtják kezüket az örök emberi és a csillagok után. A *Háború és béke* bizonyára nem születik meg, ha alkotója nem más, csak irodalmár, ha nem fűtik Tolsztoj

lelkét azok az indulatok, melyek később, írói pályája és emberi sorsa egyik fordulóján átalakultak benne pedagógiai cselekedetté. A *Félkegyelmű* és a *Karamazov fivérek* mintha gigantikus előszavai lennének a néhánysoros, önkívületben előadott végszónak, a Puskin-émlékbeszédnek. A *Talpra magyar* bizonyosan nem legjobb verse Petőfinek, de tragikus kicsengésében éppen úgy odatartozik e lángész művéhez, mint minden sora, melyet valaha is leírt, igen, kicseng a *Pusztta télen* és a *Szeptember végén* örök és időtlen dallamából is. Nincs steril remekmű. S az író, aki azt hiszi, hogy kitérhet e szerep kettőssége elől, aki elmenekül művének minden időszerűtől mentes magaslataira, kénytelen megélni, hogy ez a magatartás, pontosabban *a magatartás hiánya különös erővel hat vissza egész művére*, mely az emberi anyag sugárzásának hiányában halványodni kezd, színtelen lesz s már az író életében elsikkad az emberi láthatár komor és közömbös távol-ságaiban. Éppen napjainkban, mikor az élet rendkívüli erővel veti fel az író résztvevő, meghatározó, nevelő feladatának követelését, láthatjuk és tapasztalhatjuk, mint válnak színtelenné és közömbössé jelentős művészi igénnyel megalkotott, de az emberivel és az időszerűvel semmiféle közösséget nem vállaló életművek.

Az író tudja ezt, ahogyan sorsát tudja az ember. De a szellemi ember, tehát az erkölcsi felelősségtől áthatott ember tudja azt is, hogy Nietzsche paranccszava, az *amor fati*, a sorsunk szeretetének, vállalásának parancsa olyan erőfeszítésekre képesíti és készíti az embert, amilyenre az önmegóvó bölcsek soha sem képesek. Az író minden időben vállalja feladatának ezt a tragikus kettősségét, mert máskülönben nem író, tehát nem nevelő, csak jóhiszemű vagy tehetséges kézművese a szellemnek, egyfajta női vagy hím kékharisnya. Az író tudja, hogy művét alkotja akkor is, amikor részt kér az időszerűből, odaáll a szellemnek arra az arc-vonalára, ahol a pillanat végzetes és veszélyes harcai zajlanak le, — s ezek a harcok nem mindig eszményiek, gyakran inkább emlékeztetnek a korunkban divatos birkózó módra, a *kecseszkecsken* rugdalózásaira, mint a klasszikus bajvívásra. De író, egy elhúnyt kitűnő magyar író mondotta azt is, hogy

nehéz ugyan párbajozni ellenfelekkel, akiknek párbaj közben vívóleckét kellene adnunk : mégsem térhetünk ki a korszerű bajvívások elől. Mikor egy nemzet veszélyben él, az író kénytelen magatartással és cselekedettel vállalni e közös veszélynek személyét és szerepét illető hányadát. Természetesen mindig műfaján belül, az írói feladat eszközeivel siet leghatékonyabban nemzete segítségére : iparkodik erősíteni nemzete hivatástudatát, iparkodik, amennyire ezt a pillanat lehetőségei engedik, felébreszteni a nemzetet egy veszedelmes, a történelem tanúsága szerint soha sem indokolt biztonságérzet lelkiállapotából, s ugyanakkor iparkodik megérteni és megértetni önmagával és másokkal az idő nagy áldozatainak értelmét. Az író hűséges marad az emberi együttélés örök eszményeihez s hűséges marad nemzetéhez, amikor azt kívánja, hogy egy öntudatos és gyakorlati szellemi nevelés emelje fel a nemzetet az igazi hivatás és önismeret, tehát a műveltség olyan magaslataira, melyek egyértelműek a megtisztulás, az élethez való jobb akarat, tehát a *katharxis* folyamatával. Az író ezt a célt szolgálhatja különféle politikai eszmék jegyében, de valószínű, hogy leghelyesebben és leghatékonyabban úgy szolgálja, ha nem szegődik a napi politika alkalmi csoportosulásainak valamelyéhez, hanem műfaján, az írói kifejezés lehetőségein belül vállalja nevelő szerepét. Az író minden időben — akkor is, amikor a műveltséget olyan elemi veszélyek fenyegetik, mint korunkban — hiszi, hogy az igazi műveltség, mely nemcsak ismeretek halmaza, hanem a valóság megismeréséből következő erkölcsi magatartás, egy nemzetnek nemcsak rangot, hanem cselekvő erőt is ad, békében éppen úgy, mint háborúban. S mikor mindezt hiszi és vallja, látnia kell, hogy a szenvedélyek és ösztönök e nagy lázadásának időszakában minden szavához indulati elemek tapadnak. Látnia kell, a nagy megpróbáltatás idejében mint veszítik el az emberi együttélés alapfogalmai igazi értelmüket. Látnia és hallania kell, amint az írótól nevelő feladatot követelő szellemi csoportok elvárják, hogy csak egyetlen osztály, társadalmi réteg vagy világnézeti elv nevében beszéljen s károsnak, fölöslegesnek minősítsenek minden véleményt, mely nem egyetlen osztály, népcsoport vagy világ-

nézet ügyét és érdekeit szolgálja. Látnia kell, hogy nemesak azt kifogásolják művében, ami annak valóságos tartalma, hanem azt is, ami világnézeti csoportok felfogása szerint hiányzik abból. A leírott szót éppen olyan igénnyel követelik a maguk számára a korszak politikai és világnézeti szenvedélyektől fűtött csoportjai, mint ahogyan számonkérők rajta azt is, amit nem írt le soha. Az író látja és tudja mindezt, s mégsem hajlandó meghókölni a félreértések és szenvedélyek e zűrzavara előtt. Tudja mindezt, s mégis vállalja e pedagógiai szerepet, mely minden korban hálátlan volt, de különösen az ma : tudja, hogy e szereppel veszélyeztetni műve egészét, s tudja azt is, hogy műve félelmesen közömbös és meddő marad, ha nem vállalja ezt a szerepet. Hinnie kell abban, hogy a nemzetet, melyhez tartozik, az emberiséget, melynek fia, nevelni lehet, s a műveltség, a műalkotásban vagy a pontosan tisztázott fogalmakban kifejezett nevelő elvek átvezethetik nemzetét és az emberiséget a szerencsétlenségen, mely az emberi világra szakadt. Tudja és hiszi ezt ; s talán soha sem volt a szellemi ember hite olyan tragikus, mint éppen a mi időnkben. Mert ne áltassuk magunkat : a szellemi embernek látnia és tudnia kell, hogy a műveltség nevelő ereje korunkban is rendkívül viszonylagos. Ha körül-nézünk a földön, melynek egyetlen olyan pontja sincs már, ahol ne lángolna a háború, fel kell ismernünk a szellemi ember számára tragikus igazságot, mely bizonyítja, hogy a görög-római műveltség háromezer esztendeje, a keresztény műveltség két évezrede nem volt elég erős, elég hatékony, nem rendelkezett azzal a pedagógiai erővel, melyet az emberiség legjobb szellemei reméltek e nagy nevelő kísérletektől. Hinnünk kell a műveltség nemesítő és nevelő erejében s ugyanakkor, ha nem vagyunk vakok és elfogultak, látnunk és tapasztalnunk kell, *hogy a klasszikus és a keresztény műveltség egésze, e kultúrák legjobb szellemei nem tudták közömbösíteni az emberi lelkekben a pusztítás ösztöneit és indulatait.* Látnunk kell, hogy ezek a nagy nevelő kísérletek vékony mázzal vonták be az emberi lélek felületét, s e tetszetős külzet alatt tovább égnek és lángolnak a legnyersebb emberi szenvedélyek. Ne áltassuk magunkat : az ember nem békére

született a földön, nincs hajlama, nincs önuralma ehhez, s a műveltség sem olyan erős, hogy tartósan békés szándékokra nevelje. Kiszámították, hogy a francia forradalom kezdeti pillanatától, 1789-től napjainkig mindössze harminchét békés esztendő ismert az emberiség száztizenhat háborús esztendővel szemben, s e viszonylag rövid időszak nagyobb szakasza, nyolevankét esztendő, az európai háborúkkal telt el. Ez az igazság, s az *amor fati*, sorsunk ismeretének és szeretetének parancsa arra kényszeríti a szellemi embert, hogy szembenézzen ezzel az igazsággal. Tudnunk kell, hogy mind- eddig hasztalan volt a nagy nevelők minden szellemi és erkölcsi erőlködése s az emberiség egésze legtöbbször nem hajlandó másféle áldozatot hozni az igazi béke érdekében, mint azokat az allegórikus, kétes művészi értékű szobrokat, melyek időnként felsorakoznak az occidentális világ nagyvárosi sugárútjainak végében. *Mindezt tudni és mégsem adni fel ezt a harcot:* ez az író igazi szerepének legmélyebb értelme, s e belátáson belül az író szerepe és feladata csakugyan hősiessé változik. Az emberi hősiességnek természetesen különféle rangfokozatai vannak. *Hős mindenekelőtt és mindenekelőtt az, aki életét áldozza hazája védelmében. Hős mindenekelőtt az, aki meghal egy eszményért. De hős az is, aki áldozatok árán élni tud egy eszményért:* s az élet, melyet egy eszmény szolgálatában tölt el a szellemi ember, tud veszélyes is lenni. Tudni, hogy a műveltség nevelő erejének hatása viszonylagos s mégis hinni abban, hogy az erkölcsi cselekedté átalakult műveltség végül is megszervezi a kölcsönös segítség és a méltányos együttélés nagy emberi művét, s tudni, hogy minden nevelő kísérlet, melyet a szellem az emberi ösztönök lázadása ellen folytat, még sokáig szélmalomharc marad: mindez lehet nevetséges és kicsinyelni való vállalkozás a pillanat politikai divatjainak szószólói szemében, de az író számára mégis, tragikusan is, szerepének legfőbb értelme marad. Mert a műveltség valóban hősiesség.

MÁRAI SÁNDOR.

ÚJSZÜLÖTT.

Ilyen kormos hajjal,
Angyal, angyalom,
Honnan jöttél, messzi
És legközelebbi
Kedves rokonom?

Magasból, mint felhő,
Olyan félszegen
Hajlok rád köszöntőn —
Köszöntlek e földön,
Pici idegen!

Nem hall még, nem lát még,
Órjás anyaméh
Ez a világ néki —
— Jobb volt az a régi!
Sírja fölfelé.

Szeme ferdén szét áll,
Mintha kínai
Lett volna s most fogna
Csak a magyarokra
Hasonlítani.

Mintha most érkezne,
Elvértve a célt,
Kinából, Japánból,
Egy ősi hazából
Örökségiért.

Füstös mennyországból
Havas hajnalon
Most érkezett messzi
És legközelebbi
Kedves rokonom,

Hogy mennék eléd én,
Hogy menne anyád,
Hogy nevéd, vallásod,
Országod, lakásod
Hamar megtaláld.

Ide küldtek ; mint a
Cím a ládikán :
Ide szól e homlok,
Szem, száj, ilyet hordott
Anyám, nagyapám.

Száz közt, százezer közt
Azon hirtelen,
Akármi a próba,
Megismertem volna :
Ezt küldték nekem!

Itten vagy te otthon,
Most s mindenkoron,
Itt bontja ki minden
Értékedet Isten,
Drága csomagom.

Mint csillag a vízre,
Lomb közé a fény,
Kerek arcod ebbe
A népbe illik be
És lesz jó helyén.

Itt lesz hazád, házad,
Anyád ; itt leszek
Apádnak én, ködlő
Jövőkkel bús költő,
Ha el nem veszek.

Karollak, karol majd
Más is, nemcsak én!
Itt vár, mint a kezdet,
A vég, meg a gyermek,
A végső remény,

Kormoshajú kislány,
Pici mongolom,
O, titkosan messzi
És legközelebbi
Kedves rokonom!

ILLYÉS GYULA.

SZEMLE.

Gerhart Hauptmann.

Gerhart Hauptmann kivételes korával, az átélés egyedülálló erejével megjárta, eseményekben, megrázó fordulatokban példátlanul gazdag életével az emberi bölcseségnek olyan magaslatára emelkedett, ahová csak kevesen jutnak el a halandók közül. Magunk elé idézzük jólismert fejét, melyet az életben néhányan közülünk, képen mindnyájan láttunk, gyönyörű domborulatú homlokával, galambbősz hajával, feltűnően Goethére emlékeztető klasszikus arcélével, acélkék, mélytűzű szemével. Nézzünk a szemébe : ez a szem világokat járt meg belső tekintetével. Behatolt a robot jármában vergődő szegénység nyomortanyáiba, elszállt a történelem és a monda középkori világába, az ókori görögség klasszikus régióiba, távoli tengerentúli szigetekre és eljutott a mese térbeli és időbeli korlátokat áttörő birodalmába. Mindig az igazságot kereste és kíméletlenül keresztülnézett az élet hazugságain.

Hatalmas életművében először mint a részvét és szánalom költője, mint a szociális lelkiismeret komorhangú felkeltője lép elénk. Megrázó képei az emberi nyomorról és szenvedésről ma is meggyőzően hatnak, de problémáit, tanításait kissé fakultnak érezzük. Aztán jön a nagy Kétkelő, aki különféle korokból, országokból, társadalmi osztályokból többnyire elsodort, hajótörött, a halálba, vagy lemondásba menekülő embereket állít nézője meg olvasója elé. Tévelygő, tehetetlen emberek vagyunk, sorsunknak és a természet erőinek örök rabjai — hirdeti a nagy Kétkelő olykor szelíd humorral, de legtöbbször a kétségbeesés keserű pesszimizmusával. Ki ne emlékeznék Henschel fuvaros, Bernd Róza vagy Crampton mester alakjaira, az *Elmerült harang* Henrik mesterére vagy a pusztulásra meg tehetetlenségre ítélt embertípus más ismert változataira? Ezek az alakok ma is élnek, ma is érezzük bennük a költő művészi alkotó erejének lüktetését, de a sorsukból adódó fáradt életbölcsesség nem az, amire gyötrődő lelkünk áhítozik. Gerhart

Hauptmann életműve nem is részleteivel, hanem csodálatos zárt egységével ragadja meg igazán a mai embert. Ez az életmű világtávlataival, páratlan megújuló képességével, eddig töretlen lendületével fel-emel bennünket és megerősíti az emberi szellem magasztos hivatásába vetett hitünket. Érezzük azt is, hogy ez az életmű éppen világtávlataival, a szüntelen alkotás szent lázával kapcsolódik a német szellem legnemesebb hagyományaihoz. A 80 éves Gerhart Hauptmann fáradhatatlan építő akaratával valóban Goethe méltó örököse és ízig-vérig népének fia. Ebben a szellemben ünnepi köszöntésünk ma annak a népnek is szól, mely a költőt az emberiségnek adta.

Mikor a költő mintegy félszázaddal ezelőtt szinte egyik napról a másikra világhírvé lett, darabjai mensokára nálunk is megjelentek és a magyar drámaírás meg színpad jelentős nevelő erőivé lettek. Tizenkét drámai művét mutatta be a magyar színpad.

A fény és a melegség Gerhart Hauptmann életművében nőalakjairól sugárizik felénk; ezeken keresztül ma is mindjárt megtaláljuk a közvetlen kapcsolatot a költővel. Mert a nagy Kétkelő, az élet értelmetlenségének és az emberi tehetetlenségnek sokszor keserűszavú hirdetője ezeknek a nőalakoknak az ábrázolásában szinte az önmegalázásig áhítatos hívó. Feljűk lobog lírájának legtöbbször elfojtott tüze, megmintázásukban éli ki gazdag érzelmi világát, rájuk pazarolja legszebb jelzőit, jellemző művészetének legfinomabb árnyalatait. Ezek a nőalakok mindentéle korból meg környezetből más-más köntösben lépnek elénk: Ruth, Marei, Ottegebe, Griseldis, a felejt-hetetlen táncoló Pippa — lényegében ugyanazon eszményi típusalak változatai. Töbnyire gyengék, törékenyek, leheletszerű finomságuk szinte testiség nélkül való, de odaadó áldozatos szeretetükkel metafizikai magasságokba emelkednek. Ha meglátjuk őket — mondja a költő — imára nyílik ajkunk, alázattal adunk hálát a Mindenható-nak, hogy köztűnk, nekűnk élnek. Kristálytisza kacagásuk távoli kertek édes illatát hozza felénk és a boldogság mámorában azt hisszűk, hogy örömmel adjuk értűk életűnk. Pedig csak ők adnak, ők áldoznak, ők váltják meg a gyakran tévelygő férfit szeretetűk csodatévő hatalmával. Favete linguis! Néma áhítattal boruljűnk le a Megváltó szeretet hatalma előtt!

Legűjabb művében görög köntösben, Iphigenia alakjában lép elénk a megváltó női szeretet. A költő szaván keresztül ez a szeretet ád mélyebb értelmet látszólag céltalan, a sors szeszélyétől függő, hányatott életűnknek: hitet, bizakodást önt belénk, áldozatra tanít. Hit és áldozat a költő felemelő tanítása; ebben a tanításban érezzűk igazán szavának töretlen bűvös erejét, időtlen érvényét, különösen

pedig nekünk szóló közvetlen időszerűségét. Érezzük azt is, hogy a nagy német nép fia, mely ma is hittel vállalja a Gondviselés áltál rámért áldozatos sorsot.

Pukánszky Béla.

Három színházi bemutató.

Hauptmann Gerhart: *Iphigenia Delphiben*. — Bókay János: *Az utód*. — Márai Sándor: *A kassai polgárok*.

Tétova, szinte vaktában kapkodó indulás után a színházi évad most, dereka táján, mintha vállalkozásban is, eredményben is biztatóbb fordulathoz érkezett volna. Az utolsó hónapban akadt egynéhány színházi este, amelynek benyomásaira utólag is érdemes visszatérnünk.

A német birodalom nagy költőjének, Hauptmannak, nyolcvanadik születésnapjára a Nemzeti Színház utolsó antik ihletésű tragédiáját, az *Iphigenia Delphiben*-t, szólaltatta meg. Fél századot meghaladó íróságának második felében ismételten megfordult drámatárgyért Hellász mitoszi világában, most utolsó látogatásának nyilvánvalóan Goethe nyomdokain vágott neki. A goethei formanyelvig el is jutott, a goethei szemléletig és szellemig azonban goethei életkora sem segítette el. Mind a ketten Euripides kalandos csel-drámájából indultak ki, mind a ketten a lelkiismereti indítékok nyomatókosabb szóhozjuttatásával tisztították meg a kései görög tragikusnak inkább a hatásosságra néző színpadravitelét, írói génuszuk mégis egészen elütő módon nyilatkozik meg az újrafogalmazásban. Goethe azonosulása a görög eszményhit legklasszikusabb fokával olyan tökéletes, hogy az euripidesi fölhígítástól és formabontástól az ő feldolgozása korban és szellemben visszafelé halad, a színpadi lehetőségektől a költői remeklés tökéletessége felé. Lehetetlen itt a mi Babitsunkra nem gondolnunk, ennek *Laodameiája* ugyanebben a fölfogásban fogant, aminek eléggé beszédes bizonyítéka európai irodalomtörténetnek az euripidesi «modernség»-et megvilágító fejezete. Hauptmann a maga modernségeitől korántsem bír ily gyökeresen megszabadulni, akármennyire érezhető is erőfeszítése önmagának teljes «goetheizálására». A goethei dráma egész lelkiismeret-komplexusa a legmélyebb és legtisztább humánium televényéből sarjad s az erkölcsi megigazulás napfénye felé tör, a Hauptmanné a költő legkorábbi irodalmi bálványának; Dosztojevszkijnek, sőtét hánykolódásaiból táplálkozik s a valódi görögségtől idegen, modern meghasonlás felé mutat. Az ő Iphigeniája a végén öngyilkosságba menekül. A görög tragikusoknál

evvel a szüzi tisztaságú heroinával kapcsolatban ennek még a gondolata is elképzelhetetlen, ők az öngyilkosság gondolatát csak a gyilkos testvérpár, Orestes és Elektra agyában villantják meg, az Iphigeniaféle alakok sorsa náluk csupán olimposzi rendelés szerint teljesedhetik be. Viszont a büntudattól lelki sötétségbe zuhant Elektra és Orestes viszonyába Hauptmannál — igaz, hogy csak egyetlen fellobbanó mozzanatban — Freud tanár leckéjének hangulatemléke is belejátszik: az örvöngőket az incesztus szédülete is megborzongatja. Mindez eléggé gondolkodóba ejthetné azokat, akik nagy eltökéléssel Hauptmann írói alkotóművének «goethei zárókorszakáról» lelkendeznek. Késői színművének talán csak az a jelene áraszt valamit az igazi mélységében felfogott görög szellemből, mely a két nővér, Iphigenia meg Elektra gyönyörű dialogusát lendíti az egymás föl ismerésének mélyen megindító momentuma felé. Ennek a tiszta lírának még a tragikai sodra is erősebb, mint az egész «önfeláldozási dráma» meglehetősen másodlagos és utánérzéses elgondolásának.

Minket a színház választása nem túlságosan győzött meg afelől, hogy ünnepi tiszteletadásul a sokábrázatú Hauptmannak éppen ezt az arcát volt legméltóbb áldozat megmutatni. Ha pedig mégis ezt vállalták, akkor megfelelően szép és magas színpadi szolgálattal kellett volna előállniok, olyannal, amely ennek az eredményében nem mindenkép hibátlan, de szándékában mindenesetre nagystílusú alkotásnak tolnácsolásához elengedhetetlen. De az ünnepi előadásnak ez az oldala — a színészi rész — még kevésbé okolja meg a vállalkozást. Fájdalom, az emelkedett tragikai hangnem szolgálata a Nemzeti Színházban manapság majdnem egyet jelent az előrelátható sikertelenséggel. Az agyonhajszolt színészegyüttes jó, ha a szövegelsajátítás nehezen átesik (e részben most a színházvezetőség az amúgy sem túlságosan hosszú dráma érthetetlenül erőszakos megkurtításával sietett segítségére), — ami ez után következnek: a szerepek átélése, alakításuk megérlelése hovatovább csak a kegyes óhajok világába tartozik. A koturnusra nem elég felhágni, az is fontos, hogy kinek kerül talpa alá. A Nemzeti művészei — s kivált a fiatalok, akiket vele erre az alkalomra felsaruztak — meglehetősen idegenül érzik rajta magukat; közülök még azok is, akiket növendéksorban erre a hivatásra szántak. Iphigenia magasztos alakjában Gobbi Hilda méltányolnivalóan megérezte feladatát, szép nyugalomával, emelkedett játéktílusával meg is felelt neki, de már a versmondás fenkölt tisztaságával ő is adósa maradt. Akadémiás korában meny nyivel nemesebb dikciót zendített meg például Phaedra szerepében! Azóta a «szakmányban» játszott kísérteties vénasszonyok valami

leküzdhetetlen reszelős hangszínt loptak be orgánumába. Ungvári Lászlónak a szertelenségéből nehezen kilábaló színészi modora itt, a megszállt Orestes rajzában, helyel-közzel talán nem számított különösebb tehertételnek, de szóéjtése — mint újabb szerepeiben majd mindig, legutóbb is a *Don Carlos* Posájában — az öncélú fioritúrák tilosa felé csábult; ilyenkor a szó zenél a lélek helyett. Elektrát nem tudni miféle szereposztási elv bízta Somogyi Erzsire. Talán a tulajdon tragikai becsvágyának is része volt benne. Valami haladást már mutatott is ezen a területen, például a *Roninok*-ban. Ezúttal is voltak megható részletei alakításának, de a «tragikus Hamu-pipóke» legbensőbb lényéből csak annyit tárt föl, amennyit más szerepeiben oly megvesztegető művészi realizmusától várni lehetett, ami annyit jelent, hogy édeskeveset. Újlaky László értelmes, de eléggé száraz Pyladeséből hiányzott a szerelem sugallatos, lélektisztító ereje, pedig Hauptmann elgondolása szerint erre kellene esnie az egész tragikai «sorsfordulat»-nak.

Dr. Székely György végezte a fordítást, ő a rendezést is, sem abban, sem ebben nincs semmi kirívó, de különösebben megkapó sincs, ez inkább negatív erényen kívül. Horváth János színpadképe kifogástalan.

*

A Vígshízház sok sikert látott színpadi írója, Bókay János, új művében — örvendetes meglepetésünkre — nem a régi sikerek felé igazodott. Mindenkor hatásos, de a hatásért nem egyszer megalkuvásokra is hajló rutin-termékei mögött mi mindig számontartottuk a léleklátó, egyéni lírájú drámaköltőt, aki egyszer, a *Feleség*-nek jobb, mélyebb mozzanataiban már biztatóan föléje emelkedett a maga virtuozitásból fakadó, hangosabb, de sekélyesebb sikereinek.

Most szinte forradalmi merészséggel lemondott a «nemek harcának» rá nézve kimeríthetetlen ötletgazdagsággal kecsgetető izgalmáról, egészen a férfilelkek válságaira irányította figyelmét s ezek világából is elének tudott tární olyan valamit, ami körül csendes tragédiák vérvörösívű hősei imbolyognak a mindennapok ködében. Tragikus ennek a drámának hangulata, kevésbé tragikus — színpadi értelemben — a megjelenési formája. A cselekmény szempontjából valamelyes lendítőereje legfeljebb az intrikus-szereplő «fondorlatos» jeleneteinek van, s végül is éppen nem ezek a darabnak íróilag legjobb részei, itt néhol a bábjátékos drótszállaira figyelmeztet. Az igazi «hivatásdráma» inkább a szinte szótlán feszélyezettségek területén játszódik le, s valami elégikus megilletődésben csendül ki.

Az utód szerepel a dráma címében, de ez az utód a drámái

fordulatnak csak okozója (még ilyennek is csak *önkéntelenül* az), nem pedig hordozója. Az igazi szenvedő hős éppen az — előd, a korhatárt elért egyetemi orvostanár, akinek amúgy is fájdalmas megváltását áldásos és értékes életének egész birodalmától és légkörétől még külön megmérgezi az az aljas indulatoktól beléje csepegtetett gyanú, hogy menesztésének kényszerét legkedvesebb tanítványa, leányunokájának férje iparkodik a maga gyorsabb boldogulása érdekében kamatoztatni.

A tudósi és emberbaráti megsebzettséghez így csatlakozik még a magánéleti bizalommegrendülés is, akárcsak Hauptmann remek «polgári tragédiájában», a *Naplemente előtt*-ben, a Clausen-család félelmetesen kivirágzó szeretetlensége. Bókay műve is a «naplemente előtti» férfi-lélekválságot árasztja, csak egészen más területen: nem a még mindig lobogni akaró szerelemén, hanem a még mindig alkotni és segíteni akaró tudományos hivatásán. De amit Clausen tanácsos úr szemébe vág az ellene zúdult világnak: «Nem engedem elfujni életem világosságát», azt Szepesi professzor úr is szószerint elmondhatná mélységesen jogosnak érzett felháborodásában.

Maga a dráma voltaképp egy végzetes félreértésen sarkallik, s ennek a félreértésnek tisztázódásával békül a megértésnek és megbocsátásnak — ha nem is egészen fájdalom nélkül való — elégiájává. Ami végül fájdalomnak marad meg belőle, az voltaképp minden áskálódás és lélekmérgezés nélkül is a szomorú igazság erejével csap ki Bókay témájából, valameddig elődök és utódok lesznek s ezek a nemzedékek örök őrsváltásain egymás szemébe néznek.

Bókay evvel a színjátékával eljutott az egyszerűségig, szinte a puritánságig, s ez mindennek fölött örvendetes éppen nála, akit eddig talán «az elhagyás művészetére» tartottunk legkevésbé hajlamosnak. Hogy lemondásának és önmehtagadásának ezúttal a színpadi játéklehetőségek drámai gazdagsága is valamelyes kárát vallotta, kétségtelen. Közreműködői nem kaptak széles skálájú szerepeket, de kapott valamennyi néhány valódi lélekfedezetű színpadi percet s a rendező Hegedüs Tibornak dícséretére válik, hogy ezekben a percekben valóban mindenki lélekkel fizetett. Csontos a maga egyéni jelentékenységgel pompásan kitölti a professzor alakjának itt-ott talán nyitva maradt körvonalát. Ajtay feladata a legpasszívabb, de ő könnyen szerez hitelt a rokonszenvességnek s ezzel a méltatlan helyzetben vergődő «utód» tisztalelkűségének. Mihályi Ernő bölcs aggastyánja az aprószeres remeklésnek valódi mintaképe. Vértess az intrikus rajzában egy kicsit vastagon nyomta meg a ceruzát. Az epizódból Gonda kétségbeesett férje, Bihary kollokváltató

pedellusa emelkedik ki. A nőszereplők rövidre jutottak, a fiatal Zsilley Margit is jóformán csak kellemes megjelenésével járult hozzá a kitűnő összjátékhoz.

*

Az első világháborúig a hazai történelmi drámát a kései romantika élte a színpadon, az akadémiai pályázatok szellemében, jelmezekkel jellemezve, jambusok zakatolására bízva. Ritka volt a páncélban az ember s az emberben a szavaló tüdő mellett a megdobbanó szív s a megrendülő lélek. Herczeg Ferenc szinte egyedül faggatta a történelemben a multnak és mának örök, végzetes megfeleléseit. A húszas években a restauráció szelleme e részben újabb lendületet ígért, Harsányi Kálmán *Ellákja*, Voinovich történelmi drámái költői érintettséggel s az eszméltetés nemes missziójával szóltak meg. Azután megint színpadi szavalmányok következtek, kirívó tételelességgel, átlátszó irányzatossággal, főleg a «kelet és nyugat» kérdését feszegetve, csupa elszánt leckefelmondás, politikai dörgelemek és csattogó szablyák kíséretében.

Márai Sándor most a polgáriasodó magyar középkorhoz újra a valódi íróhoz egyedül méltó kíváncsisággal fordult *A kassai polgárok* c. drámájával, nem színpadi tableaukért, hanem a magyarság és emberség időtlen kérdéseivel nézve farkasszemet, ezekben fürkészve az értelemnek az indulatoktól elhomályosított szikráját. Kassai lélek ihlette és szülővárosának multja vezette drámatárgyához, úgy, hogy hősen, a gyönyörű gótikus dóm szobrászinesterén kívül maga a város is szinte ugyanolyan arányban hősévé lett színművének; annak a kornak Kassája, mely a hatalmi önkény ellenében először ébred rá a jog és szabadság eszményének megváltó erejére.

A *közösség* jogáról és szabadságáról van szó, s mert János mester, a kőfaragó, a művész örök magányosságában alkotó művészlélek: első harca éppen a «történelmi idők»-kel támad. Menekülni akar előlük az ihlet és a teremtés világába. De ihletét az öregedő férfi utolsó szerelmi fellobbanása is fűti, nevelt leánya, Szent Erzsébet-szobrának modellje iránt, s ebben az első harcban kell rádöbbsennie, hogy a férfinak — mikor a sors szava megszólal — a győzelmet, a maga egyéni boldogságának árán is, csak a becsület szolgálatában lehet keresnie. Becsületesnek lenni mindig önfeláldozással jár, János mester meghozza ezt az áldozatot, megfojtja vágyakozását, elnémítja érzékeit, ha jól tudja is, hogy ezzel egész alkotólelkét itéli halálra. A város jogaira, emberi életlehetőségeire rászabadított Omode nádor ellen ő maga hirdeti meg a kézműves-szerszámok keresztshadjáratát, a közösség kötelékében személy szerint is

ő maga mártja meg a gyilokká keseredett szobrászvést a martalócokkal érkező oligarchában, s ha második nagy tusájából, szerelmi ábránd- és ihletvilágának leküzdéséből, ebben a harmadikban az emberi jogok zászlaja alatt diadallal kerül is ki, győzelme most már mindenestül a közvé, övé magáé a teljes egyéni kifosztottság, külön kincseinek elszenesedése, élete lombos ágának koldusmankóvá sorvadása. Asszonya, házi tűzhelyének őrzője, a garázda fosztogatók áldozatául esik, művészetének múzsája «eltáncol a holdfényvel», életének nagy műve, a szent szobor, az idők parancsára harcba sodródott vésőtől már nem várhatja a beteljesülés csodáját, a torzóból egykor talán János mester fia szólítja majd életre az édesapja lelkében megfogant misztikus ígézetet. A mágusi köreiből kilépett, a jellem és kötelesség közvitézévé szegődött művészből csak a végtelen magányba zuhant ember maradt meg, «kinek betelt a sorsa». Hanem a sorsot betölteni sokszor magában is egyet jelent a hősiességgel, az emberméltóság heroikus önvédelmének diadalával.

Az író önmagához való hűségének foka minden műalkotásnak értékmérője. Márai drámája ezt a mértéket makulátlanul megállja. Ha regényírói motívumgazdagsága talán valamelyest szétvetéssel fenyegeti is a színpadtól megszabott kereteket, annál figyelemreméltóbb, hogy egész koncepciójában mennyire kezében tartja a művészi és sajátképen a drámai lényegét, jelenetei mennyire a drámai dialektika formanyelvén szólnak hozzánk. A mi érzésünk szerint talán csak a harmadik felvonás első képében, a két asszony, a «házitűzhely» meg a «lidérccláng» viaskodásában válik egy kissé ibsenien kiélezetté, solnessian tételelessé a küzdő erők szembeállítására, itt némi kommentár-árnyalatot kap az, ami a megelőző «fedett» mozzanatokon már amúgy is perzselően átizzott. Viszont annál mintaszerűbben drámai a zárókép, a törvénylátás epilogus-szerű jelenete, ennek megrendítő hatása éppen abban van, hogy teljesen elmarad minden magyarázgatás, minden sommázás, a főalak majdnem szótlanul vállalja végzetét, s mégis folyvást hallani a sors félelmetes szárnyasuhogását.

Nagy és méltó feladat elé került a Nemzeti Színház, amikor nem színpadi többlettel, hanem érett és teljes költői elgondolás szolgálatával kellett helytállnia magáért. Németh Antal rendezése nem volt érzéketlen az önmegtartóztatás parancsa iránt, legfeljebb a teljes kiegyenlítődség nem jutott el, a tökéletes «átmelegedés» alighanem a próbák számának szaporítását kívánta volna. Somlay Artúrt, János mester alakítóját, szerencsésen szemelték ki erre a feladatra, kár, hogy akkor állították be az együttesbe, amikor egy más színpadon estéről-estére szokatlan művészi erőfeszítést kívánó

szerepben kellett kigyulladnia. De még így is ő közelítette meg legteljesebben a drámai nagy stílust, a főalak lenyűgöző, atlaszi arányait, legszebben a már említett befejező kép tiszta sugárzású méltóságában. Művészi munkájához mindenben méltó, sőt benső sodrában még egységesebb és egyenletesebb a Tasnády Ilonáé, a hangosság nélkül is hangsúlyos drámai erőnek a színház női gárdájában hovatovább ő az egyetlen képviselője. Fájdalom, épp ebben a tekintetben bizonyult ezúttal is reménytelennek a nagyon rokonszenves, de épp annyira súlytalan Szörényi Évának művészi jövője: bonyolult szerepének szavain túl a lelket mintha meg sem érezte volna, «polgárin-túliak» helyett szinte kispolgári méreteket mutatott. Lehotay finom trecento-áryalattal rajzolta meg a mestersége anyagához lelkileg is hozzátapadt aranyművest. A nyersebb hangnemben művészi mértéktartásával és emberi igazságával tűnt ki Maklárý Zoltán. Az utolsó kép első jelenetét, a magyar meg az olasz literátus eszmeváltását a színházi idővel való gazdálkodás mindenestül elnyelte, ez csak Márai könyvéből ismerhető meg, s érdemes is rá, hogy megismerjük.

Rédey Tivadár.

IRODALOM.

Az ifjú Ferenc József.

Angyal Dávid : *Az ifjú Ferenc József*. A Magyar Történelmi Társulat kiadása. Budapest (Franklin-T.), 1942. 8-r. 122 l.

1878-ban jelent meg az akkor alig 21 éves Angyal Dávid első dolgozata a *Budapesti Szemlé*-ben. 64 év telt el azóta és e két emberöltő alatt alig akad a *Szemlé*-nek olyan évfolyama, amelyben ma legidősebb munkatársának egy-egy kitűnő tanulmányával, mintaszerű könyvismertetésével vagy bírálatával ne találkoznék az olvasó.

1937-ben, 80-ik születésnapja alkalmából Angyal Dávidnak, «a magyar történetírás nagyérdemű mesterének» szóló ajánlással jelent meg a *Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet* VII. kötete, amelynek első cikkében az azóta elhunyt, máig legnagyobb magyar történetíró, Károlyi Árpád méltatja meleg hangon Angyal Dávid történetírói munkásságát.

Az ifjú Ferenc József címen minap megjelent legújabb műve alkalmat ad arra, hogy a kis kötet ismertetése kapcsán köszönetet mondjunk a pátriárkák korába lépett tudósunknak azért a maradandó becsű munkásságáért, amellyel egy hosszú életen át kitartó szorgalommal és nemes önzetlenséggel szolgált a magyar kultúrát.

Erdély két nagy fia : Gyulai Pál és Salamon Ferenc voltak tanító mesterei. Az ő példájukat követve, indult el pályáján s az ő igaz magyar és egyben európai szellemükben művelte és műveli a magyar irodalomtörténetet és politikai történetet. Történetírói munkássága főleg a XVII-ik századtól napjainkig terjedő korszakokat ölelte fel. Bármelyik művét forgassuk is : akár Thököly Imre két-kötetes életrajzát, akár a milleniumi történet sorozatában Magyarország történetét II. Mátyástól III. Ferdinánd haláláig, akár a Bethlen Gáborról, vagy Széchenyiről, avagy Tiszáról stb., stb. írott nagyértékű munkáját, mindegyiket egyformán jellemzi a forrásoknak, az irodalmi és levéltári anyagnak lelkiismeretes felkutatása és összegyűjtése, alapos megrostálása, a feldolgozásban pedig adatai súlyának higgadt mérlegelése, a gondos törekvés a korviszonyoknak, az eseményeknek

és okaiknak megvilágítására, a szereplő egyéniségek céljai, tervei, tettei lelki rúgóinak, hátterének feltárására, végül ítéleteinek, végső következtetéseinek igazságossága. Mindezekon kívül olvasóinak külön élvezetet nyújt stílusának egyszerűsége, kristálytiszt magyarsága.

Méltán mondja róla Károlyi Árpád, hogy «az úgynevezett» «pozitívista» módszer, amellyel ennek egyik előkelő híve, Angyal, abban az időpontban (t. i. a XIX. század végén) dolgozott, ma is és a jövőben is meg fogja helyét állni s eredményei tovább is bázisai maradnak mind a szellemtörténeti iránynak, mind minden rákövetkező másnemű, komoly történet szemléletnek.»

Angyal történetírásának ez az általános jellemzése tökéletesen illik az ifjú Ferenc Józsefről írott művére is. Bevezetésül röviden, de plasztikusan állítja az olvasó elé a bajor királyi udvart, ahonnan I. Ferenc császár és király a második házasságából született 13 gyermeke közül a második fia, Ferenc Károly számára feleséget választott. Néhány mondatból megismerjük Miksa Józsefet, a vallási kérdésekben türelmes s a rendi alkotmányossággal rokonszenvező, liberális bajor királyt s az ő és protestáns hitvesének környezetében, protestáns tudóstól az életre nevelt, büszke, erős akaratú, tehetséges lányukat, Zsófiát és Görög Demeter hazánkfiának neveltjét, a testileg ugyan egészséges, de szellemiekben korlátolt, gyöngye akaratú Ferenc Károly főherceget, a Ferenc József szüleit. Az okos, erélyes főhercegnő első perctől kezdve nagy szerephez jutott a bécsi udvarban s talán ez is egyik oka volt annak, hogy a mindenható Metternich kancellár az elsőszülöttségi jog alapján a testileg és szellemileg beteg, uralkodásra képtelen V. Ferdinándot ültette a trónra. A ki nem elégített hatalomvágyból fakadt keserűség megkeményítette Zsófia lelkét, a bécsi forradalom pedig elmélyítette katolicizmusát és szenvedélyes bosszúvágygal töltötte el a forradalom hívei ellen. Ha azonban nem lehetett is császárné, akarata döntött a legfontosabb ügyekben s élete végéig elhatározó befolyást gyakorolt az elsőszülött Ferenc Józsefre, aki egyébként is tőle örökölte «szellemi frissességét, erős, józan eszét, humorát, szép külsejét, korán kifejllett érzékét a természet szépségei iránt» s «kötelességérzetében, vallási és politikai érzéseiben is hozzá hasonlított».

A szeretetreméltó, sok szép tulajdonsággal megáldott Ferenc Józsefet hatéves korától a gondosan, bár nem mindig szerencsés kézzel kiválogatott katonai, polgári és egyházi férfiak — köztük a diplomácia művészetére maga Metternich — nevelték első sorban katonának, de nem kevésbé a kormányzás feladataira, nyelvekre és mindarra, amit akkor a mai középiskolának megfelelő és az egyetemi

oktatás nyújthatott. Ötéves korában kezdett magyarul tanulni, majd rendszeresen tízéves korától. Mint 17 esztendő s ifjú már annyira bírta nyelvünket, hogy annak a beszédének, amellyel 1847 októberében István főherceget Pest vármegye főispáni méltóságába iktatta, kitűnő magyaros kiejtése, nemkülönb fiatalságának varázsa elragadta Kossuthal együtt az egész nemzetet. Az egyetlen, akit ez a lelkesedés hidegen hagyott, maga Ferenc József volt. A rendkívüli műgonddal s finom pedagógiai érzéssel és észrevételekkel írt fejezet az utolsó rendi országgyűlés megnyitására Pozsonyba utazott főhercegnek egy barátjához intézett leveléből vett részlettel záródik, amelyben leírja, hogy «V. Ferdinándnak néhány magyar szavára milyen határtalan lelkesedés tört ki, olyan jelenet volt ez, mely csak Magyarországon látható. Nekem nem igen tűnt fel, mert egy hasonlót már átéltem Pesten. De ez a lelkesedés érthető volt, mert a nemzetnek egyik leghőbb vágya teljesült, hiszen 300 év óta V. Ferdinánd volt az első magyar király, aki magyarjaival magyarul beszélt.»

E sorokhoz fűzi Angyal e megjegyzését: «Figyeljük csak e szavakat: A magyar király magyarjaival! Nem érezzük-e a melegebb érzés áramlatát, mely egyszerre ellepte az ifjú nagy úr hűvösen előkelő lelkét?... Ha az a meleg áramlat nem szivárgott volna el s a magyar király együtt maradt volna magyarjaival! De így két évtizednek kellett elmúlnia, míg a szomorú tapasztalatok újra meggyőzték a királyt és magyarjait, hogy együtt kellene haladniok!»

A — fájdalom — csak 1850 elejéig terjedő következő fejezetek néhány újabb fontos vonással gazdagítják a Ferenc József egyéniségé további fejlődését illető ismereteinket, amelyek nemcsak a szabadságharcunk vezető férfaival szemben elfoglalt kegyetlen álláspontját világítják meg, hanem magyarázatot adnak, fényt vetnek uralkodása számos későbbi mozzanatának okaira is.

Ferenc József korán érett elméjével már mint 17 éves ifjú felismerte a liberalizmusból és a nemzeti mozgalmakból a soknyelvű birodalomra származható veszedelmeket és már akkoriban kijelentette, hogy a hadsereg jó szellemének ápolása a dinasztianak egyik főkötelessége. Uralkodói eszményképe az abszolútizmus. Ez annál szembeötlőbb, mert — mint említettük — Zsófia 1848 márciusa előtt még hajlott a mérsékelt rendi alkotmányossághoz s így a fiatal Ferenc József volt az egyetlen az udvarban, aki szívből sajnálta az öreg Metternich bukását és vele a régi Ausztria összeomlását. A bécsi forradalmi mozgalmak és az udvar alkotmányos játéka elől örömmel távozott Radetzky tábornagy veronai főhadiszállására, ahonnan a nagyszerű aggastyán éppen érkezésekor, ápr. 29-én indult az olaszok

ellen. E hadjáratban esett át Ferenc József a tűzkeresztségen s fényesen megállotta a bátorság próbáját. Szívesebben maradt volna tovább is a haretéren, mint Bécsben, ahol a radikalizmus nem érte be az ápr. 25-iki alkotmánylevéllel s folytatta az utcai tüntetéseket, amelyek elől két kormány csúfos bukása után a császári család máj. 15-én Innsbruckba menekült. Szülei kívánságára azonban a Radetzky táborában töltött ötheti tartózkodás után kénytelen volt hazatérni. A katonaság egészséges, kemény szelleme és az ország belső zavarai megerősítették abban a meggyőződésében, hogy az egységes hadsereg a dinasztia egyetlen védelme.

Ez időben kezdett lábra kapni az udvari körökben az a felfogás, hogy az ifjú Ferenc József van hivatva újra megszilárdítani a megingott uralkodói tekintélyt, mint akit az osztrák forradalomhoz vagy a 48-as magyar alkotmányhoz sem eskü, sem ígéret nem köt. Említésre méltó, hogy V. Ferdinánd lemondásának ötlete nem a Zsófia, hanem V. Ferdinánd feleségének, a jámborlelkű Mária Annának gondolata volt, aki joggal félt attól, hogy férjének betegsége végzetes hatással lesz magára a dinasztiaira is. Egyelőre azonban a legitimizmus elvéhez ragaszkodó Metternich és Windischgrätz hercegek ellenezték a tervet, amelynek időszerűségét egyszerre meghozták az okt. 6-iki bécsi forradalom és a magyarországi események.

Ferenc József dec. 2-iki trónralépése nagyszerű alkalom lett volna a magyar jogrend helyreállítására. De erre sem a forradalmak gyűlésében nevelkedett ifjú császár nem gondolt, sem a Schwarzenberg-minisztérium, amely a bécsi belga követ le nem tagadható dec. 20-iki jelentése szerint örült a magyar nemzet ellenállásának, mert ez ürügyül szolgált arra, hogy Magyarországot a hódítás jogán kormányozza. Ezzel a brüsszeli levéltárban talált jelentéssel Angyal igazolja Berzeviczy Albert ismert megállapítását, hogy t. i. «Ausztria okozta az abszolutizmust, nem Magyarország szolgáltattott rá okot».

Magá Ferenc József amennyire kedvelte az abszolutisztikus politikáját híven kiszolgáló magyarokat, épp annyira ellensége volt a 48-as törvényeknek, sőt a 48 előtti magyar önállóságnak is. E felfogásának érvényesítésére alkalmasabb eszközt, rátermettebb férfit aligha találhatott volna Schwarzenberg hercegnél, a Széchenyi «halvány vampir»-jánál, aki — nagyszerű osztrák államférfiak, köztük Metternich nyomatékos ellenvetéseit mellőzve, — elérkezettnek látta az időt a magyar szabadság romjain az össz-monarchia fölépítésére a magyarországi nemzetiségek segítségével. Hosszú élete végén még megérte Ferenc József, mi volt igazában a szerbek és oláhok hűségnyilatkozatainak végső értelme. Egyébként a trónon is megőrizte szerénységét,

de másfelől közönyét is a népszerűséggel szemben. De ha kellett, az Isten kegyelméből nyert hatalma érzetében tudott keményen parancsolni is. Kötelességtudására jellemző, hogy minden kormányzati ügy érdekelte. A minisztertanácsokon trónraléptétől kezdve elnökölt és már 18 éves korában feltűnt gyors felfogása és világos előadása. Ami a Kremsierbe összehívott új birodalmi gyűléssel, valamint az itt készült alkotmánytervezet federalizmusával és az 1849 márc. 4-iki oktrojált alkotmány szabadelvű centralizmusával szemben, úgyszintén a kremsieri birodalmi gyűlés felosztatásának kérdésében elfoglalt álláspontját illeti, főleg két oly egymással ellentétes nézetű erős egyéniségű tanácsadó mellett, mint Schwarzenberg és Windischgrätz, aligha volt az ifjú császárnak átfontolt egyéni véleménye. Kétségtelen azonban, hogy a magyarokkal szemben az udvari körök felfogása szerint nem eléggé kíméletlen, sőt a magyar nemzeti érzékenységgel is számoló és az 1848 előtti rendi alkotmánnyal rokonszenvező Windischgrätznek Görgeitől szenvedett katonai kudarcai után, 1849 ápr. 12-én bekövetkezett fölmentésében találkozott az ő és a Schwarzenberg nézete. «Ferenc József — jegyzi meg Angyal — ekkor mutatta ki először, hogy rokon- vagy ellenérzés változtathat ugyan modorán, de attól, amit kötelességének hisz, el nem tántoríthatja».

Az utolsó két fejezetben az összes eddig feltárt adatok gondos mérlegelésével tömör összefoglalásban ismerteti az orosz beavatkozást és a szabadságharc bukását követő véres megtorlást. A történeti felelősség az esztelen kivégzésekért Haynaut és Schwarzenberget terheli; utóbbi nélkül u. i. Haynau nem kapott volna bírói teljhatalmat, de árnyék vetődik Ferenc Józsefre is, aki meg tudott kegyelmezni gyilkosoknak, pénzhamisítóknak. «Volt tehát — állapítja meg Angyal — hajlama az irgalomra, de csak a közönséges bűnösök iránt. Mihelyt azonban hadserege becsületének, fegyelmének s állama nyugalmanak megzavarása került szóba, Isten kegyelméből reá ruházott hatalmának megtorlását szent kötelességének hitte. A politikai bűnök elrettentő büntetésével, úgy vélte, tartozik alattvalóinak is, akik szenvedtek a bűnök miatt.» De könyörtelen szigort kívántak szabadságharcunk vezető-férfiai ellen a magyar konzervatívok is, nem is szólva a fiatal Bismarckról. A cár és Paskievits irgalmasságában a bécsi udvar a protektori szerep folytatását látta, melytől Ausztria függetlenségét féltette. «Ezek szerint — amint találóan jegyzi meg Angyal — a nagyhatalmi függetlenség az akasztások korlátlan szabadságában volna méltóan kifejezve. Elfogadni a szomszéd nagyhatalom katonai segítségét, mikor bajba jut az állam, nem megalázó, de elfo-

gadni emberséges, jó tanácsát, bármilyen motivumokból származik is, ez már megalázó. Ilyen logikával kormányozták akkor a monarchiát».

És, mondja végül a mű utolsó bekezdésében: «Az aradi ítéletek, a pesti Újépület rémségei, a hóhérok és börtönörök szűnni nem akaró foglalkoztatása a magyarság lelkére oly mélyen hatottak, hogy abban évtizedek engesztelő munkája sem bírta helyreállítani a bizalom és szeretet gyöngédségét a trón iránt. És azok a szörnyűségek világszerte a felületes tömeg előtt az emberi méltóság, a keresztyén értelemben vett szabadság ádáz ellenségeinek tüntették fel a Habsburgokat, ami sorsukra nem csekély mértékben hatott».

Ezzel a fájdalmas akkorddal végződik a kis kötet, amely — mint az ismertetés is mutatja — oly nagyszabású műnek indult, amely befejezve, koronája lett volna Angyal Dávid minden elismerésre méltó történetírói munkásságának. Örök kár, hogy a második világháború lehetetlenné tette az utolsó nagy Habsburg teljes életrajzá-
nak megírását s ezzel az alkotmányos útra lépett Ferenc József uralkodása öt évtizedre terjedő második felének feldolgozását és méltatását is.

Nagy Miklós.

Gróf Teleki László.

Lengyel Tamás: *Gróf Teleki László*. — (*Magyar Életrajzok*, szerkeszti Szekfű Gyula.) Franklin-Társulat, Budapest.

A fiatal szerzőnek a krími háborúról írt értekezését idézgetik már az irodalomban, mert alapos munka és az európai politika bonyodalmaival szerencsés tapintattal tárgyalja. Alaposság és érzék a nemzetközi politika szövevényeinek lényege iránt értékes történetírói sajátosságok, melyek szerzőnknek ez életrajzi munkáját is jellemzik.

Az a gyűjtemény, melyben Lengyel könyve megjelent, nem olyan, mint a Szilágyi Sándortól szerkesztett *Magyar Történeti Életrajzok* volt. Szilágyi gyűjteménye olykor kötetekre terjedő életrajzokat is közölt, Szekfű-sorozatában rövid életrajzokat közöl. A rövidség Polonius szerint lelke lévén minden okos beszédnek, az érdeklődő közönséget olvasásra csábítja és az írók tömörségre ösztönzi.

A mi szerzőnk is röviden elmond mindent; amit tudnunk kell Teleki László élete körülményeiről. Elmondja, hogy Teleki a szülői ház, a pataki iskola és olvasmányai hatása alatt magáévá tette a politikai demokrácia és a liberalizmus alapelveit s ezektől egész életében nem vált meg.

Valóban igen következetes demokrata volt mindhalálig. Ebben

nem különbözött sok más ellenzéki pályatársától. De az ő demokratikus következetességében volt valami rendkívüli.

Felfogását a demokratikus szabadságról és a nemzetiségről így fejezi ki: «Szabad Európában egy nép sem gyakorolhat suprematiát a másik felett s egy népnek sem lehet ily suprematiára szüksége.» Ezt írta Teleki Szeмерének, amint Lengyel könyvében olvashatjuk.

Ez a szép elv annyira uralkodott lelkén, hogy nem tett különbséget a jogtalan suprematiára törekvés és az ezredéves történet által szentesített suprematia közt. Hajlandóvá lett lemondani a régi magyar terület egy részéről, hogy nemzetiségi politikája alapelvével ne jusson ellentétbe. Nemzeti érzését nyugtalanította az a lemondás, de lelkiismeretét csillapította azzal a balhittel, hogy az áldozat javára válnék a magyarságnak. Tévedésének leglényegesebb okát romantikus fantáziájának sajátásaiban kell keresnünk. Makacsul következetes a nemzetek suprematiájáról alkotott gondolatának alkalmazásában. Nemzeti érzése ellenére is hajlandó volna az elv kedvéért a hazai terület épségét feláldozni. Ilyen makacsul következetes a *Keyence* Petronius Maximusa, vagy Byron drámájában a két Foscari ellensége, bosszútervek végrehajtásában. Bizonyára fájt Telekinek, hogy demokratikus elméletének következményei sértik nemzeti érzését, de ez az ellentét vonzotta romantikus fantáziáját, valamint hogy Petroniusnak is kedve telik abban, hogy maga gyalázza meg férji becsületét, mikor a becsületén ejtett sérelmet meg akarja torolni.

A nagy demokrata azonban nem szeretett a nép közé elegyedni. A demokratikus elmélet nem csorbította arisztokrata ízlését. Ezt az érdekes jellemvonását — ha nem csalódunk — Lengyel Tamás figyelte meg legelőször. Megállapítható, hogy Teleki nem gyűlölte a profanum vulgust, de tartózkodott tőle. Az izgató népszónok szerepétől idegenkedett, de nyugtalan fantáziáját vonzotta a forradalmi izgalom. A reformkorszakban az ellenzék szélső árnyalatához tartozott. A Batthyány kabinetben nem akart tárcát vállalni, mert az új miniszterek demokratikus érzése neki igen mérsékeltnek látszott. Ellenben a párizsi diplomáciai küldetést szívesen vállalta. A szellemes melankólikusok szokása szerint szeretett messze földre utazni és Párizs, az európai forradalmak eredőhelye, különösen vonzotta.

Az európai politikai események és a forradalom együttes hatásaiba vetett hazafias reményeiben sokszor csalódott Világos előtt és után. Az ilyen csalódások megfosztották ingatag lelkét a rendszeres és sikerrel kecsegtető munka támaszától. Ilyenkor mindig öngyilkosságra gondolt. Sohasem bízott annyira forradalmi politikája sikerében, mint Villafranca után, az olasz egység megújuló mozgalmi korában. Virágzó reményeit sorvasztotta el a drezdai elfogatás.

Teleki pályájának adatai Lengyel könyvében lelkiismeretesen és okosan vannak tisztázva egészen a drezdai elfogatásig.

Teljes dícsérettel szólhatnánk könyvéről, ha elfogadhatnók véleményét Teleki öngyilkosságának okáról. Lengyel szerint Teleki öngyilkossága által meg akarta könnyíteni a felirati javaslat elfogadását.

Ez a magyarázat tulajdonképpen ismétli azt, amit már Lukács Móric mondott. Lukács szerint «Teleki véres hulláját dobta az út közepére, melyen pártfelei őt követték és így figyelmeztette őket, hogy tévúton járnak, mert a határozathoz való ragaszkodás a nemzet halálát jelentheti.

Lukács felfogását Kossuth Lajos megcáfolta. Hivatkozott arra, hogy Teleki már 1861 januárjában el volt szánva az öngyilkosságra. Elszántságának igazi okát maga írta meg március körül Heves megyének e szavakkal: «Értik, tisztelt honfitársaim, mily kín volt nekem a száz kormány példátlanul aljas büntette következtében ily működési körből erőszakosan kiragadtatni. Egy félbeszakadt hivatás minden hű kebelre nézve nem egyéb egy kettémetszett életnél».

Méltán emeli ki Kossuth e nyilatkozat jelentőségét. Midőn Teleki ki volt ragadva a forradalmi politika köréből, életét kettémetszettnek érezte. Nagyon tisztelte Deák egyéniségét és el volt ragadtatva az 1861-i felirat szépségétől, de nem bírt állást foglalni a politikai irányok bármelyike mellett. Készülvén az öngyilkosságra, elméje ingadozott és politikai akarata meg volt bénítva. A felirati vita közeledése növelte izgatottságát, siettette az öngyilkosságot, de nem okozta. Nem okozhatta azt, ami már hónapokkal ezelőtt, mint végleges határozat élt lelkében.

Ha szerzőnk így fogja fel Teleki öngyilkosságát, elevenebb előadásban ábrázolhatta volna a romantikus költő tragédiáját.

De így is hasznos munkát végzett. Hisszük, hogy több szép monográfiával fogja még gyarapítani irodalmunkat.

A. D.

A KONSTANZI ZSINAT ÉS A MAGYAR FŐKEGYÚRI JOG.

Az oklevelet, amely lényegesen módosítja a főkegyúri jog XV. századi és újkori gyakorlásának a jogi alapjairól vallott felfogásunkat, régóta keresi történettudományunk. Jogász műveltségű középosztályunk előtt mindenkor ismeretes volt, hogy Werbőczy a konstanzi zsinatnak a magyar király kiváltságos helyzetét elismerő privilégiumára hivatkozott, amidőn tanította: Magyarországon a pápának a javadalmak adományozása terén nincs semmi joga, csak a megerősítés, a confirmatio tartozik reá. Ezt a felfogást az újkorban nem egyedül a tényleges állapot, a gyakorlat erősítette, hanem nagytekintélyű államférfiak, mint Pázmány Péter állásfoglalása is. Werbőczy állítását régibb történetíróink, így Karácsonyi és Fraknoi, helyesnek ismerték el, annak ellenére, hogy Fraknóinak szorgos kutatással sem sikerült a vatikáni levéltárban a privilégium nyomára jutnia s így, saját szavai szerint, a rejtélyt megoldania. Újabb történeti és közjogi irodalmunk azonban kételkedik abban. A mai közfelfogás szerint Werbőczy vagy a régi, szokásjogon alapuló eljárást írott szabadságok következményéül tüntette fel, vagyis: történeti fikcióval próbálta megmagyarázni királyaink szokatlanul nagy hatalmát, vagy pedig, mint Polner Ödön feltette, valami kezébe került koholt hamisítványra támaszkodott, az vezette őt félre. Legutóbb Stolpa József vizsgálta meg a problémát s azt, történeti adatokra támaszkodva, egészen közelhozta a megoldáshoz. Feltevése, hogy minden bizonnyal a bíbornoki testület ismerte el Zsigmond jogait, helyesnek bizonyul.

Ennek a sokat keresett oklevélnek a teljes szövege került elő egyik levéltárunkból. Nem az eredeti példány. Az, a

középkori magyar királyság egész levéltárával együtt Mohács után elpusztult. A másolat azonban korai: a XV. század közepéről származik. Az oklevelet 1417 szeptember 19-én állították ki Konstanzban a bíbornokok. Számszerint 21-en, vagyis valamennyien, akik a zsinat akkori tanácskozásáiban résztvettek. Köztük van Oddo de Colonpna, aki pár hét múlva V. Márton néven az ismét egységes egyház pápája lett.

A szöveg szerint a római egyház köteletségének tartja, hogy mindenkinek igazságot szolgáltatasson, főleg azoknak, akik, mint Zsigmond tette, önfeláldozóan buzgólkodtak az unió érdekében. Mivel régi szokás szerint Magyarország királyai szoktak az egyházakra és beneficiumokra, alkalmas és nekik kedves személyeket prezentálni, ennél fogva a bíbornokok, tekintetbe véve, hogy Magyarország a hitetlenek szomszédságában mintegy a kereszténység bástyája és pajzsa, megígérik Zsigmondnak: Gondoskodni fognak, hogy a most választandó pápa és utódai mindörökre Magyarország egyházait és monostorait olyan alkalmas személyeknek juttassák, akikért a király és utódai szupplikálnak. Igérik, hogy az apostoli szék nem fog beleavatkozni a Magyarországon és a hozzákapcsolt területeken levő semmiféle beneficium adományozásába. Igérik, hogy senki sem fog az országonkívüli bíróságok elé megidéztetni, hacsak nem felbevezés alapján, törvényesen jutnak a perek a szentszék elé.

Az oklevél szövegezésében nem ad okot gyanúra. Külön ki kell emelnünk, hogy a 21 bíbornok vulgáris neve egészen hibátlan a sajátkezű aláírásokban. A hitelesség kérdését végérvényesen az dönti el, hogy beleilleszthető-e a privilégium a fejlemények sorozatába. Hogy ezt megállapíthassuk, át kell tekintenünk a zsinat eseményeit. Előre jelezzük, hogy az oklevél kiadása fordulópont a zsinat történetében.

A zsinatnak, amely az egész keresztény világ követelésére gyűlt össze Konstanzban, feladata az unió helyreállítása és az egyháznak főben és tagjaiban való megreformálása. A hangadó az a párt, amely mint ellenzék türelmetlenül és erélyesen követelte a reformokat. Az ecclesiá militans nagy tömegeit képviselte. A szerzetes-rendek és az egyetemek küldöttei, a tudós magiszterek, az intellektuális

réteg tagjai tartoztak hozzá. Az ő éles szemük felismerte a bajok okát, értelmük megtalálta az orvosszert, szónoki készségük, tollforgató ügyességük az ingadozókra vonzóan, az ellenpárton levőkre pedig megfélemlítően hatott. A baj főokát a pápai kúria szervezetében, az avignoni pápaság bürokráciájának a túltengésében látták. Törekvésük tehát arra irányult, hogy a pápai egyeduralom, illetőleg a bíbornoki testület olygarchikus uralma helyébe a zsinati demokratikus kormányzatot helyezzék. Úgy gondolták, hogy a rendszeresen összeülő zsinat fogja az egyházi adókat megajánlani, s ugyanennek a feladata tanácskozni, vitatkozni, határozni az egyház belső ügyei felől is. Vagyis oly demokratikus kormányzat megállapítására törekedtek, amelyben majd ők, a szellemi arisztokrácia tömeget jelentő rétegei fogják a vezető szerepet játszani.

Törekvéseikkel sok vonatkozásban, elsősorban a pápai egyeduralom korlátozása terén, azonos volt az érsekek és püspökök felfogása. Ők úgy érezték, hogy III. Ince óta a kúria végrehajtó közegei lettek s ezért szívesen visszaállították volna a régibb állapotot, amikor még mint az apostolok utódai, szinte teljes függetlenséggel intézhették egyházmegyéik ügyeit. A világi fejedelmek velük tartottak. A változástól annak megakadályozását várták, hogy országuk egyházi javadalmi a kúria bürokratáinak fizetésül szolgáljanak.

A kurialisták pártja így igen nehéz helyzetbe jutott. A bajok miatt mindenki rájuk háritotta az ódiomot. Nehéz is volt védekezniök a bíbornokoknak, mivel valóban az ő személyi versengéseik, egyenetlenségeik okozták, hogy három, törvényesen megválasztott pápája volt az egyháznak. Mások ismét a javadalmak halmozásának meg a nepotizmusnak a vádját vonták magukra. Megfélemlítve, bele kellett nyugodniök, hogy a zsinati határozatok meghozatalánál ne a régi szokás szerint, fejenkint szavazzanak — a sok olasz résztvevő így a kúria akaratát érvényesítette volna — hanem a reformpárt, mégpedig az angolok követelésére, négy nemzet, natio szerint. Viszont óriási előnye a kúria pártjának, hogy vezető eleme, a bíbornoki kollégium, csupa olyan

férfiút egyesített, akik maguk is koruk műveltségének birtokosai, másrészt a kormányzásban, a politikában ritka értékes tapasztalatokat szereztek. Mint diplomaták, türelemmel végig tudták hallgatni a személyükre szórt vádakát. Testületük gyengesége egymással való egyenetlenségük volt. Amidőn azonban Zsigmond háromévi fáradozás, sok utazás, tárgyalás eredményeképpen mindhárom ellenpápát lemondásra bírta s ezzel megszabadultak az őket kreaáló pápa kötelekeitől, ismét együttesen léphettek fel. Úgyhogy Zsigmond visszatérte után, 1417-ben, egyre nagyobb fölénybe kerültek. A hangulatot ugyan nem tudták maguk iránt kedvezőbbé tenni, de azzal, hogy rámutattak: a reformpárt képtelen mindenkit kielégítő tervezetet készíteni, híveket szereztek felfogásuknak, hogy a reformálást meg kell előznie a pápaválasztásnak. 1417 nyarán tehát a vita e körül forgott: reform vagy pápaválasztás. Az ellenzék vezetői, s velük Zsigmond is, helyesen ismerték fel, hogy nagy terveiket csak akkor tudják megvalósítani, ha azokat teljesen kidolgozva, az új pápával, megválasztásakor, elfogadtatják. A most következő tárgyalásokba Zsigmond szenvedélyesen belevetette magát. Jellemző epizódok mutatják tényleges, sőt tettleges részvételét. Egy alkalommal megállott a tanácskozó terem ajtajában s az ellenpárthoz tartozókat nem engedte be. A legkritikusabb napokban, szeptember közepén, megjelent a német natio tanácskozásán, amikor a bíbornokok képviselője, az egyik kardinális, hogy megtörje a németek ellenállását, egy tiltakozó iratot készült felolvasni, Zsigmond félbeszakította őt, azt az olasz protonotariust pedig, aki a bíbornok mellé furakodva elkiáltotta magát, hogy az iratot függesszék ki a kapura, öklével állon vágta és mellbe ütötte, megfenyegetve őt: Majd te fogsz a kapun függeni!

De mindez nem használt már. A bíbornokok diplomáciai ügyessége egymásután megnyerte az olasz, majd a németekre féltékeny francia nemzet többségét a pápaválasztás gondolatának. Utánuk a spanyolokat vonták pártjukra, akik mint ötödik natio jöttek el utólag a zsinatra. Ilymódon márcsak a német és az angol natio maradt a reform híve. 1417 őszén az angolok is elpártoltak Zsigmondtól.

Mivel a teljes érvényű határozathoz valamennyi nemzetnek a hozzájárulása szükséges volt, úgy látszott, hogy az egyház egységét, Zsigmond és a német nemzet makacs kitarása esetén, az eddiginél is nagyobb veszély fenyegeti. Azt azonban Zsigmond is tudta, hogy az ódium idővel reá fog hárulni. Amikor az angolok árulása megérttette vele, hogy a nyeresre többé nincs reménye, kitűnően megrendezett színjáték részeseivé tette a bíbornokokat. Konstanzban hírek terjedtek el, hogy a király elfogatásukra készülődik, a menekülő útjának elzárására pedig éjszakánként a Bodeni-tavon fegyveres hajókat járat. Majd megjelent előttük a város vezetősége és figyelmeztette őket, hogy a város szeretne ugyan személyes biztonságukról gondoskodni, de ezt csak annyiban teheti meg, amennyiben módja van rá s nem az igazság ellenére. A bíbornokok már a mártírságra készülődtek — ennek jele gyanánt vörös sapkát tettek fejükre — amikor Zsigmond nevében négy angol jelent meg náluk. A tárgyalásokat ezekkel nagy örömmel megkezdték, majd folytatták a király új megbizottjaival, akik egy cédulán uruk óhajait nyújtották át, kérve, ígérjék meg, hogy azok teljesítését a leendő pápánál kieszközlik. Az egyezményt szeptember 19-én, vasárnap ünnepélyesen kötötték meg. Az egész bíbornoki kollégium, Zsigmond a követekkel s több prelátussal megjelenve, először felolvasták az uralkodó óhajait tartalmazó cédulát, esküvel erősítve, barátságot fogadtak s oklevelet állítottak ki. Azután Zsigmond megígérte, hogy siettetni fogja a pápaválasztást s kifejezte reményét, hogy a jövő vasárnapig a választásra minden készen is lesz.

A magyar privilégium tehát a szeptember 19-i, ünnepélyesen felolvasott és elfogadott cédula tartalmának oklevélbe foglalása vagyis az ára annak, hogy Zsigmond beleegyezett a pápaválasztásba. A német natio, miután protektora elhagyta, kénytelen volt ugyanis belenyugodni a reformgondolat elejtésébe, s így V. Márton személyében meglett a pápa. A következők megmutatták, hogy Zsigmond és a reformpárt, főleg a németiség, jól látta, hogy a pápaválasztás valóban a reformatio elmaradását jelenti.

Kétségtelen, hogy a bíbornokok nyerték meg a játszmat,

Megszabadultak a kellemetlen reform-követelésektől s az új pápa vezetése alatt változatlanul fenntarthaták a régi egyházi uralmi szervezetet. Az engedmény, amelyet Zsigmondnak tettek, megérte az áldozatot. Viszont Zsigmond is, ha már szövetségesei magára hagyták, nem engedte át egész ingyen a győzelmet a bíbornokoknak. Mindenképen jellemző, hogy az előnyt Magyarországnak szerezte meg. Így az igazi nyertes a harmadik fél, a magyar állam lett. Oly jogait ismerte el a valóban a pápák felett álló zsinat, illetőleg e zsinat irányító tényezője, a bíbornoki kollégium, amely jogok egészen rendkívüliek, ha az utóbb megkötött német konkordátummal hasonlítjuk össze.

A privilégium, az események sorába illesztve, kétségtelenül hitelesnek bizonyul. De van még egy formális bizonyítékunk is. Fillastre bíbornok, beszámolva naplójában a szeptember 19-i eseményekről, idézi a cédula kezdő szavait: Cum ex consuetudine. E szavak megegyeznek a magyar privilégium kezdetével. Ha ő egészen leírja a cédula szövegét, akkor a magyar főkegyúri jog történetének ezt a részletét ötven év óta, a napló közzététele óta ismernők.

Az oklevélnek azonban nemcsak az 1417-i események, hanem a jövő és a korábbi múlt szemszögéből nézve is van jelentősége. Az előbbivel nem feladatunk foglalkozni, annyit azonban bizonyára szabad megjegyeznünk, hogy az 1920. évi I. t.-c. rendelkezése, amely szerint Magyarország kormányzója a főkegyúri jogot nem gyakorolhatja, ezek után revízióra szorul. A bíbornokok ugyanis, s köztük a későbbi pápa, nem Zsigmond személyes jogát, hanem a magyar állam jogát ismerték el, még pedig kifejezetten «örök időkre» s mert Hunyadi János mint kormányzó gyakorolta a főkegyúri jogot, ez szükségképen megilleti a mindenkori magyar államfőt. A történetkutatót a jövőnél jobban kell, hogy érdekeljék az előzmények: Milyen társadalmi fejlemények ösztönözték Zsigmondot, hogy a zsinaton éppen ezeket az engedményeket kívánja? A kérdésre csak az egész magyar egyházi társadalom XIII—XIV. századi fejlődésének felvázolásával felelhetnénk. Csak röviden jelezzük: Lépésről-lépésre végig kísérhető, mint alakult ki az a magyar

származású és nyelvű művelt egyházi réteg, amely a középső helyet foglalta el az egyháznagyok és a lelkipásztorkodó alsóbb papság tömege közt. Ennek a rétegnek a tagjai, külföldi egyetemeken szerzett, korszerű ismeretek birtokában, kedvező anyagi viszonyok közt, a napi gondoktól mentesülve, erejüket az egyházi művelődés szolgálatába állíthatták. Ők voltak a kódexek másolatói, majd a könyvek vásárlói, ők küldték ki fiatal rokonaikat az egyetemekre s gondoskodtak ilymódon, felneveltetésükkel, az intellektuális réteg szukreszcenciájáról. A fejlődés fokozatos. A XIII. század végén még vannak a középső réteg tagjai közt olyanok, akik csak olvasni tudnak, írni nem s így munkájuk a liturgikus cselekmények végzése. A XIV. század folyamán ezt a munkakörüket fokozatosan átadják az úgynevezett prebendáriusoknak; annak jeléül, hogy a sablonos elfoglaltság akkor már nem elégítette ki őket. Öntudatra ébredésük párhuzamos számuk gyarapodásával. Eleinte Magyarországon több a beneficium, mint a klerikus, aki igényt emel azokra. Ezért van, hogy az Árpád-korban csak a püspökségek betöltése miatt törnek ki viszályok királyaink és a pápák közt, a kanonoki, főesperesi stallumok miatt ellenben nem. Olyan kevés ekkor a művelt magyar klerikus, hogy a királytól a legnagyobb javadalmak kieszközlését kérhetik, a kevésbbé műveltek viszont igénytelenek, következőleg a kisebb beneficiumokba a pápaság akadály nélkül helyezheti el a maga embereit. A XIV. század végére azonban a megnövekedett intellektuális réteg már minden helyet számon tart. Most már tiltakoznak a javadalmak halmozása ellen, de egyszerűsmind az idegenek, a bullások, a pápai kinevező irattal megjelenők ellen is. A XV. század eleji magyar klerikusok tehát királyuktól azt várták, hogy az idegenekkel szemben megvédi érdekeiket. Mint a következmények megmutatták, nem csalódtak. Sem Zsigmondban, sem a Hunyadiakban.

MÁLYUSZ FLEMÉR.

MODERN SZÍNJÁTSZÁS.

Valamennyi művészet között legnagyobb változáson a színészet ment át a századok folyamán. Festészet, szobrászat, építészet, költészet, sőt még a zene is lényegében majdnem ugyanaz, ami ezer évvel ezelőtt volt, — a színészet merőben más.

Ennek valószínűleg az is egyik oka, hogy a színészet nagyon sok mindennel van függő viszonyban s így nagyon ki van téve a változásnak.

Maga a színész is minden művész között a legkevésbé független. A többi művészeknek általában csak a tehetségük szab korlátokat, vagyis művészi tehetségükön kívül nem függenek senkitől és semmitől, — a színész azonban függ a színgazgatótól, a szereptől, a saját testi adottságaitól, még az életkorától is.

Festő festhet, szobrász mintázhat, zenész komponálhat, író írhat, mikor jólesik neki; még az építész is tervezhet: a színművész csak akkor játszhatik, ha szerepet kap, és csak azt a szerepet játszhatja, amelyet ráosztottak.

De nem független abban a tekintetben sem, hogy művésze egy másik művésznek, a színpadi szerzőnek a művén épül fel, míg a többi művészé — az előadó zeneművészt kivéve — önálló. A színészt ezenkívül még a színpadi rendezőnek és partnereinek a munkája is korlátozza vagy irányítja.

Hatásában pedig — és ez a színészet legnagyobb teher tétele, sőt mondhatnám átka — nem számíthat rá, hogy a maga munkájának az értéke szerint fog sikert aratni, mert szomorú, régi tapasztalat, hogy a közönség édeskeveset ért a színészet-hez, a szerepet összetéveszti a színésszel, és igen sokszor azt a közepes művészt fogadja el jó színésznek, aki a jó és rokon-

szerves szerepet játsza. A közönség legnagyobb részének ugyanis — ez különös, de így van! — nincs hallása a színészethez. Botfűlű!

Lehet, hogy ez kissé merész állításnak hangzik, de bizonyítani lehet, és ha jól meggondoljuk, érthető. A zenei hangokat ugyanis le lehet mérni, le lehet kottázni és ellenőrizhető, hogy az énekes helyesen énekel-e. A színészetben ez nem lehetséges. Operába túlnyomó részben zeneértő közönség jár, amelynek fejlett érzéke van az énekesek megítéléséhez és amelynek a zenei élvezet a fontos. Ezért lehetséges az operai színpadon az, — amin a nem zeneértők megbotránkoznak — hogy sem játszani, sem illúziót kelteni nem tudó, pocakos, vagy törpe énekesek és lehetetlen külsejű énekesnők tisztán az énekművészi tudásukkal nemcsak megállják a helyüket, hanem kedvencei lehetnek a közönségnek. A nem zeneértők, akik nem tudják az énekművészetet annyira értékelni, tehát a «zenei botfűlűek», ezen igen sokszor felháborodnak: hogy lehet valaki ezzel a termettel Lohengrin? Vagy ilyen arccal Isolda?

De ott ők vannak kisebbségben és nem tudnak a zeneértők véleményén felülkerekedni. A prózai színházban azonban a hozzá nem értők vannak többségben, sőt nemcsak többségben vannak, hanem el sem ismerik magukról, hogy nem értenek hozzá. Egyszerűen azért, mert rájuk nem lehet úgymint rájukbizonyítani a botfűlűséget, mint a zenei hallás hiányában szenvedőkre. Ezért aztán színházhoz és színészethez mindenki ért. Vagy legalább is azt hiszi magáról, hogy ért hozzá és ítél elevenek és holtak felett. Sokszor nemcsak mint egyszerű néző, hanem mint hivatásos kritikus, mert bizony azok között is akad akárhány botfűlű; örök kárára és átkára a művészetnek.

Hányszor mesésik, hogy egy-egy közepes színész vagy színésznő — protekcióval, vagy Isten tudja, milyen úton, esetleg véletlenül — hozzájut egy sikeres darabban egy nagyon jó, hatásos szerephez, amellyel sikert arat, — azért, mert a nézők a szerepet összetévesztik a játékkal s ami abban hatásos, azt a színész érdeméül tudják be — és ezzel az illető közepes, sőt gyenge színész megalapozta népszerűségét. Ez a nép-

szerűség a magánvállalkozó színigazgató szemében nagyobb értéket jelent az igazi művészetnél, mert üzleti szempontból nem az a fontos, hogy a színész jól játsszék, hanem hogy mennyél jobban vonzza a közönséget. A népszerű színészt játszattni jobb üzlet, mint ismeretlen tehetségekkel kísérletezni s a népszerűség így kamatozik újabb és újabb jó szerepeket a népszerűvé lett színész számára.

Így eshetik meg, hogy egyes színészek, akiket a hozzáértők sohasem tartottak igazi művészeknek, sőt még csak jó színészeknek sem, nemcsak népszerűekké, hanem az üzleti hírverés és a kritikának részben elnéző kegyelme, részben hozzá nem értése következtében olyan nagyhírű művésztelentéyekké válhattak a laikus közönség szemében, hogy már bírálni sem merte őket senki, hiszen ilyesmi tapintatlan tekintélyrombolás lett volna. A közönség túlnyomó többsége pedig, amely élvezte a darab hatásos helyzetait, mint-hogy ezeket közvetlenül a színésztől kapta, neki tapsolt, neki volt hálás és az ő dicséretét zengte.

Baj ez? Hiszen a közönséget nem éri kár, ha az ilyen színészek játéka kielégíti; az igazgató sem csalódik üzleti számításában, a színész pedig legfeljebb érdemén felül jut hírnévhez. Ez mind nem lenne baj, de az már igen, hogy ilyenek miatt sokszor az igazi jó színész, az igazi művész nem tud érvényesülni, mert nem jut az egyéniségének és tehetségének megfelelő szerephez. Hogy hány tehetség kallódhatik és kallódhatott el így, arra abból lehet következtetni, hogy igen sok színész évekig nem tudott feltűnni, amíg aztán egyszerre csak kiugrott, azaz váratlanul nagy sikert aratott egy nekivaló szerepben. Erre azt szokás mondani, hogy az igazi tehetség — íme! — előbb-utóbb érvényesül. Holott az ilyen esetek éppen azt mutatják, hogy nagyon is sok tehetség elveszhet, ha valamely szerencsés véletlen felszínre nem veti.

Igaz, megeshetik más művésszel is, hogy nem értik meg. Új utakon járó, eredeti alkotóművészeknek sokszor keserves küzdelmet kell megvívniok, amíg elismerik őket és akárhány csak halála után jut hozzá a megérdemelt méltányláshoz. A színész azonban a ma művésze. Alkotása vele együtt

múlik el, műve szoros kapcsolatban van saját testi létével. Ha addig, amíg él, míg tehetsége birtokában van, nem érvényesül, akkor elmerül a feledésben, az utókor pedig még emlékének sem tud igazságot szolgáltatni. A színész helyzete tehát ebben is rosszabb, mint a többi művészé, nem is szólva arról, hogy a hanyatlás is hamarabb következik be nála, mint a többieknél, sőt ezt tudomásul is kénytelen venni, mert ha magától rá nem jön, értésére adják, hogy egyes szerepekből, sőt egy egész szerepkörből kivénült. Hagyján, ha ilyenkor át tud vádolni más, idősebb szerepkörre. De akárhány esetben az derül ki, hogy az illető művész — mert a kor körül többnyire a hölgyekkel van baj — már azért nem felelt meg a régi szerepkörében sem, mert valójában gyenge színésztehetség és régi sikereit csak a fiatalságával együttjáró szépségének és bájának, sugárzó és vonzó nőiességének köszönhette a botfülű nézők körében, akik ettől elvadulva nem vették észre fogyatkozásait. Ha azonban ez a vonzeró a fiatalságával együtt elmúlik valakiről és csak a fogyatkozások maradnak meg, lassanként a legbotfülűbb közönség körében is megszűnik a népszerűsége s a pályafutás véget ér. Igaz, ennek az ellenkezőjére is van elég példa. Nagy tehetségek, akik nem voltak elég szépek, elég bájosak és nőiségükben elég vonzók, akiknek a lénye, egyénisége tehát ellentétben állott az olyan szerepekkel, ahol szépnek, bájosnak, vonzónak kellett volna lenni, bármilyen jól játszottak is, nem tudták meghódítani a közönséget, ellenben egyszerre nagyokká és közkedveltekké váltak, amint áttértek azokra a szerepekre, amelyekben a nőiség varázsára nincs szükség.

Mindezt sokkal világosabbá, érthetőbbé tehetném, ha — ami pedig önként kínálkozik — példákat említhetnék. Élő vagy holt példákat, névvel megnevezve. De ezt tapintatlanság, sőt gorombaság nélkül, — halottakról szólva, kegyeletsértés nélkül — nem tehetném. Mert egyikről azt kellene mondanom, hogy csak a fiatalsága volt az értéke s az is elmúlt róla ; másikról, hogy bármilyen tehetséges és kitűnő színész is, fiatalkorában olyan csúnya volt, hogy el sem lehetett hinni róla, hogy valaki beleszerethet. Minden más művészt meg lehet őszintén bírálni, a nélkül, hogy személyében meg-

sértenők, — a színész művészete annyira össze van forrva saját testi lényével, hogy személyeskedés nélkül szinte lehetetlen igazat mondani róla. Ez az egyik főoka a színészek nagy érzékenységének, másik pedig az, hogy a színésznek nemcsak azokkal a művészetén belül felmerülő nehézségekkel kell megküzdenie, mint a többi művészeknek, hanem azokkal a külsőkkel is, amelyekről szólottunk.

Nem csoda hát, ha ennyi korlát közé szorítva a színész a legkielégületlenebb minden más művészek között és hogy türelmetlenebb és mohóbb alkotóvágy él benne, mint bármelyik más művészen.

A színész művészetének eszköze a maga tulajdon személye, teste-lelke, amelyet úgy kell gyúrnia és alakítania, hogy az az író képzeletének megfeleljen. A színjátszás lényege ugyanis, — mióta mai értelemben vett színházat játszanak — hogy a színész magára veszi azt az alakot, akit az író elképzelt. Úgy beszél és cselekszik, ahogy azt számára az író előírta, sőt, úgy tesz, mintha úgy is érezne, mint az ábrázolt alak, vagyis úgy tesz, mintha ő nem volna ő, hanem az a megjátszott valaki — és sikere annál nagyobb, minél jobban el tudja ezt a közönséggel hitetni.

Nagyon érdekes, hogy a közönség ebben az illúziókeltésben öntudatlanul is mennyire igyekszik a színészeket támogatni. Nem jóakaratból, hanem önzésből, hogy elősegítse a maga multságát, vagyis hogy a színpad képzelt világában minél zavartalanabban elmerülhessen. Ezért, amit a színpadtól és színésztől nem kap meg, azt iparkodik a maga képzeletével pótolni és akárhányszor a legsilányabb játék is bizonyos révületbe ejti, a tökéletes művészi játéknak pedig teljesen a hatása alá kerül.

Ez persze csak úgy lehetséges, ha erre megvan benne a hajlandóság, azaz ha nincs benne rosszakaratú ellenkezés. Valami olyasféle ez, vagy legalább is hasonló ahhoz, mint mikor a médium átengedi magát a hipnotizálónak. Aki ellenáll, azt éppen olyan bajos hipnotizálni, mint a színházban megküzdeni vagy megnevetetni azt, aki nem azzal ült be a nézőtérre, hogy élvezze az előadást, hanem hogy ítélkezzék. Mint például az ellenprimadonna és hozzátartozói, vagy egyik-

másik kritikus. Nagyon sok hozzáértő és jófúlú kritikusnak a véleménye ezért nem egyezik a közönségével.

Pedig a többi néző hatása alól nem könnyű magunkat felszabadítanunk. Hogy ez mennyire így van, hogy a többi néző mennyire befolyásolhatja az embert, arra nézve talán nem érdektelen, ha megemlítem egy többször megismétlődött rendezői élményemet.

A rendező a próbákon többnyire egyedül ül a nézőtéren, vagy olyanoknak a társaságában, akik éppen úgy ismerik a darabot, mint ő és az első próbától kezdve látták az előadás kialakulását. Ilyenek, a szerzőt nem számítva, a segédrendezők, díszlettervezők, szereplő színészek, színpadi munkások. A betanulás előrehaladottabb fokán a rendező már többnyire elfásul a darab meséjével szemben, a cselekmény már nem hat rá, mint közönségre, hanem ilyenkor már elmerül a részletekbe, azoknak a csiszolásán, javításán dolgozik. De egyszerre megváltozik a helyzet, amint olyanvalaki jelenik meg a nézőtéren, aki még nem látott addig a darabból semmit, vagyis aki a készülő előadással szemben *közönség*. Megesett velem akárhányszor, hogy, bár nem is láttam az illetőt, mert néhány sorral mögöttem ült, csak éppen tudtam, hogy ott van, — és mégis kezdtem egyszerre új színben látni az egész darabot és előadást — úgy, mintha az ő szemével néztem volna. Rajta keresztül megéreztem, hogy a darab hol hosszadalmas és unalmas, az előadás hol vontatott, hol homályos és a többi. Mindezt a nélkül, hogy beszéltem volna az illetővel, vagy figyeltem volna a viselkedését. Hiszen lehet, hogy megmondani vagy jelezni nem is tudta volna, én azonban megéreztem, hogy ő mit érez.

Valamelyes rejtélyes kapcsolatnak kell tehát lenni a közönség egyes tagjai között, vagyis a tudat, hogy az ember nem egyedül, hanem másokkal együtt nézi az előadást, befolyással van rá. Ilyenkor ugyanis nem egyedül magunknak nézzük a színházat, hanem mások számára is, és tudjuk, hogy ők is tudják, hogy mi nézzük és ez már hatással van ránk.

Ha már egyetlen nézőtársnak ilyen befolyása lehet ránk, nem csoda, hogy teljesen igézete alá kerülhetünk egy telt nézőtérnek, amely hol visszafojtott lélekzettel figyel, hol szí-

pogva könnyezik, hol kacag, hol tapsol, hol meg izeg-mozog és köhög az unalomtól, ha lazul a feszültség, általában azonban teljesen az előadás hatása alatt áll. A közönség nagyon rossz névén vesz minden hibát, amely kizavarja a hangulatból, rendesen azonban csak nagyon durva hibáktól engedi magát abból kikökkenteni. Az áprókat többnyire nem is veszi észre, vagy ösztönszerűleg igyekszik őket belemagyarázni a cselekménybe. Egyik legjellemzőbb példa erre, amit egy színművésztől hallottam, aki Materlink Monna Vannájában Prinzipalle szerepében vendégszerepelt egy vidéki városban. Az utolsó felvonásban a címszerepet játszó színésznő, mialatt szerepe szerint leoldotta Prinzipalle szeméről a kendőt, véletlenül lerántotta annak a parókáját. A színészek megrémültek, mert attól féltek az első pillanatban, hogy a komoly jelenet botrányos nevetésbe fog fulladni, a közönség azonban csodálatosképpen nem nevetett. Lélekzetviesszafojtva figyelte az egyébként igen feszült jelenetet, majd dörgő tapsba tört ki. A váratlan hatás magyarázatát az illető művész másnap kapta meg egy házaspártól, akik elragadtatva dícsérték neki a darabot és kiemelték, hogy főleg az volt vérfagyasztóan nagyszerű, mikor Monna Vanna, hogy «deleplezze» Prinzipallét, letépte annak a parókáját.

Ez a kis eset azt bizonyítja, hogy vannak túlfűtött pillanatok egy-egy előadás alatt, mikor az izgalom olyan fokra hág, hogy a színészi gesztus fölibe tud kerülni a cselekmény logikájának, vagyis az érzelem az értelemnek. A színész mintha ilyenkor teljesen független volna az írótól, a játék a darabtól.

Ez ma paradoxonnak hangzik, holott tudjuk, hogy valamikor ez volt a természetes, hiszen a színész megelőzte a színházban a drámaíró. Hadd említsem itt meg a teljes érthetőség kedvéért azt a köztudomású dolgot, hogy a renaissance-ig a színpad egyedüli urai a rögtönzött színjáték színészei voltak, akik egy sovány mesevázlat alapján a maguk szavaival, sokszor a pillanat hatása alatt, a közönség előtt alakították ki a maguk egyéniségéből — nem a szerepüket, hanem azt a népszerű alakot, amelyet aztán állandóan játszottak, beleillesztve hol ebbe, hol abba a mesébe. Ez volt a *commedia dell'arte*, aminek a renaissance drámaírói vetettek véget azzal

a forradalmi újítással, hogy pontosan betanulni való szöveget adtak a színész szájába. Hozzá még, hogy a rögtönzést teljesen lehetetlenné tegyék, versben írott szöveget.

Az átmenet természetesen nem történt zökkenők nélkül s már úgy látszott, hogy az irodalom végképpen agyonüti a színművészetet, kiölve belőle minden közvetlenséget és természetességet. A régi színjátszás ugyanis minden jel szerint művészi lehetett, hiszen a színész az egyéniségének megfelelő, sőt abból fakadó alakot adta és a maga szavait mondta, tehát nem is volt nehéz közvetlennek és természetesnek lennie. Mikor azonban azt kívánták tőle, hogy idegen alakot személyesítsen meg és idegen szöveget mondjon, nem tudott mit kezdeni. A pontos szövegmondásból üres leckefelmondás lett s jó időbe telt, míg az új helyzetben kialakult egy új művészet, egy a réginél sokkal sokoldalúbb színjátszás, amely azonban sokáig nem volt sem olyan közvetlen, sem olyan természetes, mint a régi.

Az új színjátszás csak a XVIII. században alakult ki teljesen s a színjátszás elméletének a tisztázására is akkor került sor először. A kérdés az volt, hogyan lehet a betanult, idegen szöveg korlátain belül úgy játszani, mintha a színész a megszemélyesített alak jelleméből és az adott drámai helyzetből fakadólag saját szavait mondaná. Vagyis, hogy hogyan keltheti a betanultság a természetesség és közvetlenség illúzióját? Ez ma a színművészet lényege, de még ma is kísértenek a régi, rögtönző színészek utódai, akik lehetőleg a maguk szövegét mondják és magukat játsszák minden darabban. Persze, többnyire csak operettekben és nagyon könnyű fajsúlyú prózai darabokban, de egyik-másik színész megpróbálja komoly színpadon is és sok esetben nem is lehet tőlük rossznéven venni, hogy a náluk jóval jelentéktelenebb művészegyéniségű darabgyáros papíralakja helyett a maguk közkedvelt, népszerű egyéniségét élik ki a nézők előtt, hogy az olcsó iparcikket bájukkal, kedvességükkel, humorukkal és ötleteikkel elfogadhatóvá teszik. Ezért csak hálásak lehetünk nekik, bár annak, amit művelnek, egyáltalában nincs semmi köze ahhoz, amit ma színészetnek, színjátszásnak nevezünk. Ez abban a pillanatban kiderül róluk, amikor komoly író-

művész darabjában is ugyanezt cselekszik, mert abban már a színésznek át kell alakulnia más emberré, és élnie kell azt az alakot, amelyet az író képzelete megteremtett.

Ez a követelmény a színésszel szemben már csaknem kétszázéves: Lessing és Diderot állították fel annak idején, de akkor, és még sokkal később is, egészen mást értettek rajta, mint manapság. Régen ugyanis teljes értékű alakításnak számított, ha a színész zengő hangon szavalt és pathetikusan ágált hozzá.

Ez ma már nem elégít ki senkit. Ma hiánytalan emberábrázolást követelünk a színésztől, vagyis olyanfokú természetességet, hogy pillanatra se lehessen észrevenni rajta, hogy betanult szöveget mond. Teljes illúziót kívánunk, de nemcsak a színésztől, hanem az írótól is, ami azt jelenti, hogy a mai közönség az egykor annyira kedvelt szavalást természetellenesnek, a drámai tirádákat pedig hazug papirosirodalomnak érzi.

Nem a közönségnek arról a félművelt, filmmel elrontott, ponyvaízlésű és, sajnos, egyre gyarapodó rétegéről van szó, amely irtózik minden tartalmasabb irodalmi alkotástól és még a tájékkukat is elkerüli a klasszikusokat játszó színházaknak. Ez a réteg nem lehet irányadó semmiben, de annál inkább a közönségnek az a műértő része, amely ma is meghódol Shakespeare-től Schillerig és Molière-től Ibsenig minden klasszikusnak, de nem bírja sem ezeknek a gyenge epigonjait, sem a színészi álpáthoszt. Ezt az álpáthoszt azonban, amelytől a jóízlés jogosan idegenkedik, nem szabad összetéveszteni azzal az igazi, nemes páthosszal, azzal a lendületes dikcióval, amelyet a legtöbb verses klasszikusnak a stílusos előadása megkövetel s amelyen belül teljesen őszinte és igaz lehet a színjátszás.

A színész alkotása az íróén épül fel, okvetlenül szükséges tehát, hogy a színész teljesen átengedje magát az írói munka, vagyis a darab hatásának, mert azt a hatást kell majd neki alakításával a közönségre tennie, amelyet a darab, azaz benne a szerep, őrá tett. Jászai Mari ezt úgy fejezte ki egyik írásában, hogy a színésznek azt a benyomást kell megőriznie, amelyet a szerep első olvasásakor tett őreá.

Ebben van némi igazság, bár az első benyomást csak mint alapot lehet elfogadni, hiszen lehetetlen, hogy az alakítás ki ne mélyüljön a tanulás alatt, sőt, hogy közben egészen más felfogás ne jusson esetleg érvényre. Erre nézve ugyanis irányadó, hogy a szerző és rendező bizonyos szándékai érvényesüljenek s az alakítás véglegesen csak a próbák alatt, a többi színész játékával összhangban alakulhat ki.

Mindez azonban csak azt magyarázza meg, hogy mit követel a mai színpad a színésztől, de nem azt, hogy a színész ehhez hogyan juthat el. Pedig már Diderot felvetette a kérdést a XVIII. században, hogy vajjon átérzi-e a színész a színpadon a szerepét, vagy csak elhiteti a közönséggel, hogy átérzi?

A kérdést sokat és sokan feszegették már, megkérdeztek nagy művészeket is, de kielégítő feleletet, olyat, amely a problémát eldöntötte volna, nem lehetett kapni egyiktől sem. Részben valószínűleg azért, mert nem voltak őszinték, részben pedig, mert talán önmaguknak sem tudtak róla számot adni.

Nagyon szellemesen szól hozzá a kérdéshez *Maugham*, *Színház* című regényében. A színigazgató-férj szemrehányást tesz a regényben színésznő-feleségének, hogy miért szertelenkedik, ripacskodik a darab sírójelenetében. Az asszony, akinek nagy, titkos szerelmi bánata van és minden este a szerepében sírja ki magát a színpadon, elképedve feleli: «Hogy mondhatsz ilyet? Soha ennyire át nem éltem és át nem éreztem a szerepemet!» Mire a férj azt feleli: «Semmi közöm hozzá, hogy átélted-e, ha egyszer nem játszod meg!»

Maugham szerint tehát nem a módszer a fontos, hanem a művészi eredmény. A módszer szerinte a művész magánügye. De azért mégsem érdektelen a kérdés, főleg a tanulni vágyó, kezdő színész, továbbá a színházi rendező szempontjából, aki mint játékmester, sokszor maga kell, hogy rávezessen egy-egy kezdő színészt a helyes útra. A Maugham megállapításának különben is inkább az az értelme, hogy amint azt a régi malacvisítási példa is hirdeti, a nyers valóság nem művészet. A *művészet* a valóság illúziója. Arany János szerint a «hűtlen hívség, mely szebbít, nagyít». Művészi hatása szín-

padon csak a művészi átélésnek lehet : ennek a helyére pedig nem lehet az igazi bánatot tenni.

De a kérdés nem is ez, hanem hogy esetről esetre át kell-e élnie a színésznek a szerepét, vagy rögzíthető-e az átélés külső megnyilvánulása. Melyik módon jut el a színész a tökéletes játékhoz?

A kérdés sokáig eldöntetlen volt, ma, az én érzésem szerint, már eldőlt.

Négy évtizede figyelem közléről a színjátszás fejlődését. Ebből egy negyedszázadon át, mint a színészek munkatársa, láttam régi nemzedékek elmúlását, újak felvirágzását, hanyatlását és letűnését, legújabbak feltűnését. Ez alatt az idő alatt a színjátszás nagyon nagyot fejlődött, sőt átalakult.

Színházi pályám kezdetén még éltek a Nemzeti Színházban a Paulay-féle nagy gárda legkitűnőbb tagjai. Érdekes művészegyéniségek voltak köztük, talán nagyobbak és tehetségesebbek, mint a mai színészek, — de másfajta volt az egész színészetük, mint amit ma értünk színjátszásra. Ez természetes is, mert egészen másfajta volt a darabok is, mint a maiak. A színdarabírás ma közelebb férközött a való élethez s ma közvetlenebb a játékstílus is, mint akkor volt. Az akkori modern darabok nyelve más volt, mint az élet s emberi tartalom is kevesebb volt bennük. A nagy klasszikusokat kivéve, az akkori darabok talán el sem bírták volna a mai színjátszást. Hiszen a francia, úgynevezett szalondráma is szónokias volt a maiakhoz képest.

Modern színjátszás mellett nagyon sok, akkor hatásos darabról kiderülne, mennyire hazug, — mai darabokban pedig nagyon sok régi színész aligha tudná megállani a helyét, akik azokban a darabokban jó színészeknek számítottak. Emlékszem, egyszer az egyiknek óvatosan, szépszerével megmondtam, hogy nem kell minden jelzõt külön megjátszani s a szöveget szétszedni, hanem igyekezzék az egyszerűen elmondott szöveget egységes érzéssel aláfűteni, mert a szöveget nem lehet megjátszani, csak a helyzetet. Ma is látom meglepett arcát, mikor ezt megmondtam neki. Nem neheztelt meg, sőt, nem győzött hálálkodni a jó tanácsért, de végül sem tudta hasznát venni, pedig próbálta.

A puffogó romantikát német hatásra a sötétség és a piszok váltotta fel nálunk is a színpadon. A naturalista és verista, szegényszagú darabokat agyonalakították a színészek — külsőleg. Összekent-fent rongyokban, bemaszatolt és teleragasztott arccal, elváltoztatott hangon, borízűen, reszelősen vagy elhalóan krákoztak, nyögtek, zsörtölődtek, minél vontatottabban persze, és közben alig pislogott egyikét villanykörte a rivaldában.

Ez a külső eszközökkel való alakítás nem sokáig volt divat. A közönség hamar kiábrándult belőle, bármilyen nagy sikere volt is eleinte. Hanem aztán kisült róla, hogy olcsó szélhámosság az egész. Nem művészet, hanem ügyes trükk a tehetőség telenség takargatására. Ezzel pedig nem lehet pótolni azt, amire a színházi közönség ma vágyik : az igazi színjátszást, az emberábrázolást. Az emberábrázolásnak azt a tökéletes módját, amely teljes illúziót tud a nézőben kelteni, elhithetve vele, hogy a szóról szóra betanult szöveg ott, abban a pillanatban született meg a színész, azaz az általa ábrázolt alak lelkében.

Ez a lényeges ma a színpadon, minden más mellékes. Ehhez képest a külső eszközök minden halmozása, a szép szavak bármily szépen való elzengése, akár a legplasztikusabb pózok kíséretében is — hatástalan. Mert igazán hatni csak az átfűtött játékkal lehet, de ezzel aztán annyira, hogy mellette eltörpül a jelentősége minden másnak : díszletnek, jelmeznek és a legfurfangosabb színházi világításnak vagy gépezetnek is. A legszebb színpadi kép hatása is csak egy pillanatig tart : a közönség azonnal napirendre tér fölötte és darabot meg játékot követel, mert a színházban csak ez a kettő érdekli igazán. Minden mással szemben csak egy kívánsága van : ne rontsa az illúziót, ne hasson kiábrándítólag.

Ám a színjátszás még ezt is el tudja vele feledtetni és magával tudja ragadni a legsilányabb díszletek között is, de csak akkor, ha igazán művészi!

Duse Eleonoráról megírták, hogy aznap, mikor játszott, már előadás előtt teljesen beleélte magát az alakba, akit játszania kellett. Sarah Bernhardt-ról ellenben tudjuk, hogy előadás alatt, mikor a közönség lélekzetviasszafojtva leste csodás

arcjátékát, megoldvasta, hogy a nézőtéren hány páholy maradt üresen. Valószínűleg mind a két anekdóta újságírói túlzás, de valami alapjuk azért lehet és kifejezzük azt, amit a közönség ösztönszerűleg megérezett a két nagy művésznőnél, akik között a különbséget egy kiváló német kritikus így fejezte ki: «Bei der Sarah hört man die Kulissen wackeln, — bei der Duse die Ewigkeit rauschen!»

Coquelin azzal kérkedett, hogy a legizgalmasabb jelenet alatt is képes fejszámolást végezni. Amíg csak hírből ismertem, csodálkoztam rajta, mikor aztán láttam néhányszor játszani, elhittem neki. Mert virtuóza volt a beszédnek, de lelket és szívet hiába keresett az ember a játékában.

Néhai Pethes Imre, a legnagyobb magyar színészek egyike, a modern színjátszás úttörője és mestere, már rendszeren tökéletes szereptudással jelent meg a legelső próbára. A szövegtudás ugyanis a modern színjátszás alapfeltétele. Mégpedig nem az olyan tudás, amely mellett esetleg gondolkozni kell, hanem a teljes gépiességig való elsajátítás, hogy ha a végszót meghallja, hát álmában is felelni tudjon rá. Pethes Imre így tudta a szerepeit már az első próbákon, de nem igen játszott, csak, amint színésznyszerűen mondják, markírozott. Hadarva recitálta a szöveget, az állásokat próbálta és a játszótársaival igyekezett tisztázni a közös játékokat. Mikor azonban már úgy érezte, hogy készen van, — többnyire két-három nappal a főpróba előtt — akkor teljes erővel belement a játékba. Hogy valósággal «átélte» a szerepét, a szó legszorosabb értelmében, azt onnan lehetett látni, hogy az indulatba még a nyakszirtje is beléveresedett, vagyis az átélésnek még fizikai reakciója is volt, tehát az átélésnek valódinak kellett lennie. Sokszor figyeltem előadásokon is és mindig ugyanazt láttam nála s ekkor aztán megértettem, miért nem próbált soha teljes erővel, mint a többiek. Azért, mert nem akarta az átéléshez szükséges képzeletét kimeríteni.

Maga az átélés az, hogy a színész beleképzeleli magát a játszott alakba és annak drámai helyzetébe. Az életben is gyakran mondjuk, ha meg akarunk valakivel valamit értetni: «Képzeld magad az ő helyébe!» Ha a megértéshez ez kell,

mennyivel inkább kell a megértetéshez! — Az író is beleképzeli magát írásközben alakjaiba és azoknak a helyzetébe: csakis így tud megfelelő szöveget adni a szájukba. Ugyanezt kell tenni a színésznek is. A darab betanulása alatt legalább egyszer mindenestre. Ez nem is vitás, mert csak így hozhatja felszínre magából azokat a hangokat és azt a magatartást, amelyek érzései érzékeltetéséhez kellenek.

Az átélés fokára vonatkozólag a Maugham már idézett színésznőjére gondolva, azt állapíthatjuk meg, hogy a színész semmiesetre sem adhatja át magát a szerepnek nyakló nélkül, mert akkor szertelenségbe téved. Az átélésbe ugyanis nem keveredhetnek elsődleges ú. n. magánérzések, például igazi öröm, igazi bánat s a többi. Az átélésnek a művészi képzeletből kell fakadnia, amelyet mindig irányít, ellenőriz és fékező a minden igazi művészen jelenlévő önkritika.

A beidegződésre, vagyis arra, hogy rögzíthető-e a játék, amely az átélésből fakad, sokévi megfigyelés alapján azt mondhatom, hogy csak nagyon hosszú gyakorlattal és akkor is csak külsőségeiben. Vagyis, hogy az így rögzített játék sohasem olyan meggyőző és magával ragadó, mint a valóban átélt.

Régeen, amikor még a szöveg elszavalása volt a színész legfontosabb feladata, amíg a színésztől, hogy úgy mondjam, nem az alak és a drámai helyzet, hanem csak a szöveg megjátszását követelték, ez a rögzítés könnyű volt. A betanult hangsúly és a vele összeforrt gesztus mellett valóban meg lehetett olvasni az üres páholyokat és meg lehetett oldani számtani feladványokat. Ma azonban más a helyzet, mert a modern színjátszás lényege az, hogy a színész élje bele magát művésziileg a szerepébe, mégpedig nem a szövegbe, hanem az alakba és a drámai helyzetbe.

A szöveg egyébként az újabb drámairodalomban különben is egyre kisebb térre zsugorodik, de annál tömörebb. Magyarázója a helyzetnek, kifejezője egy-egy érzésnek, sokszor ellentétes is a helyzettel, akárcsak az életben, ha például leplezni akarunk valamit, és még sok mindenféle fajta, de sohasem önmagáért való, mint a régi irodalomban. A modern színjátszás, éppúgy, mint a modern dráma, szűkszavú,

de a szó mind lényeges benne. Ugyanílyen kevés a mozgás is, de az is mind jelentős, szorososan a helyzetből kell, hogy fakadjon és kifejező legyen. Az önmagukért való szép pózok és az üres hangrezegtetés kora lejárt: a mai színész a régihez képest szürke, fakó, de éli a szerepét és ha színtelenebb is a játéka, sokkal, de sokkal több benne a lélek.

Az átélésnek, vagyis a színész felfokozott képzelete kisugárzásának csodálatos sugallóereje van. Ez nem pótolható semmivel, de egymaga képes pótolni a színpadon mindent. Talán még a maszkot is.

Az utánzás merőben más dolog, mint a színészet, de ezen az egy ponton mintha találkozónék vele. Az utánzó éppen úgy maga előtt látja az utánozandó jellegzetes mozgását és hallja jellegzetes hangját, mint a színész az alakét, amelyet játszik. Aki utánoz, az a lelkében *egészen olyan*nak érzi magát, mint az, akit utánoz, de abban a pillanatban elakad a mutatvány, amint az utánzó meglátja magát a tükörben.

Az utánzó ugyanis *látja* ilyenkor, hogy nem olyan, mint képzelte. De a kiábrándító tükör nélkül képzelete elhitheti önmagával, hogy olyan, és ennek a hitének és képzeletének erejével olyanok hat másokra is.

Hasonló valami a modern színészi alakítás is. Ez is az elképzelés, az átélés erejénél fogva hat a közönségre, sokkal elevebben és igazabban, mint azok a külső, tükör előtt felkent és felragasztott maszkok, amelyekkel a régi, «alakító színészek» dolgoztak.

Ezen persze nem azt értem, hogy a Kossuthot alakító színész ne ragasszon szakállt, hanem játssza azt meg. Ez lehetetlen volna. De hogy ilyen külső dolgokban is mire képes a képzelet, az átélés, a színész önsugallása, annak gyönyörű példáját adta egyik legnagyobb művésznőnk, aki nekem nem akarom a nevét említeni, mert nemcsak gáncsolni, hanem dicsérni sem szeretnék senkit ennek az elméletinek szánt kis tanulmánynak a során.

A művésznő egy idő óta azt vette fejébe, hogy már nem játszhat egészen fiatal szerepeket. S ha mégis ilyet kénytelen játszani, azt hit nélkül teszi, gátlásai vannak, nem tudja magát teljesen beleélni az alakba. Azt, ami *szérinte* a külsejé-

ből hiányzik, meg akarná játszani, de gyáván és kételkedve, úgy pedig nem lehet. Ezért aztán csakugyan nem látszik olyan fiatalnak, amilyen e nélkül a félelemérzés nélkül lehetne.

Nemrégiben azonban az történt, hogy kapott egy olyan szerepet, amelyben az első felvonásban tizennyolc évesnek kell lennie, a másodiktól kezdve nyolcvanhatnak.

Ésekkor egyszerre megszűnt minden gátlása. A művész nő olyan virulóan tizennyolc éves tudott lenni az első felvonásban, amilyen talán akkor sem volt, mikor a színiakadémiát végezte. A második felvonástól kezdve pedig olyan töpörödött, nyolcvanhatéves, kis, öreg anyóka volt, mintha a tulajdon dédöreganyja volna.

Egyiket sem maszkkal érté el, vagyis nem külső eszközökkel. A maszk egészen mellékes volt mind a két életkor ábrázolásánál, a pirosító is, amit arcára, szájára kent, s a fekete is, amivel ráncokat rajzolt a képére. Mert a fiatalsága is, az öregsége is a lelkéből sugárzott. Ezért hatott olyan meggyőzően. Fiatal volt, fiatalabb, mint valaha is, mivel most *mert* fiatal lenni, abban a tudatban, hogy egy félóra múlva múmia-vénségű lesz és irígyei sem fogják azt mondani rá az előadás után: «Miért játszik ez még mindig ilyen fiatal szerepeket?»

Nem az ellentét erejénél fogva látszott olyan fiatalnak. Hiszen öregasszonynak csak később mutatkozott, a fiatal felvonás után. Az ellentét nem kápráztathatta el a nézők szemét a fiatalság javára, hanem csak az ő aggodalmait és gátlásait oszlatta el. Azért volt fiatal, mert ő maga hitt *színházi* ebben a fiatalságban.

Ne értsük félre: nem a saját magánfiatalságában, hanem annak az alaknak a fiatalságában, akit játszott. Megjátszott egy tizennyolc éves fiatal asszonyt olyan művészi átéléssel, hogy az alakban való hite csak úgy sugárzott belőle. Még a keze is fiatal volt az első felvonásban, a keze, karja, gyönyörű, üde, fiatal asszonykéz és asszonykar, amely a másodikban egyszerre kiaszott, sárga, bütykös banyakéz lett és csontig soványra aszott anyóka-kar.

A fiatalságnak és öregségnek ilyen belső, művészi eszközökkel való érzékeltetése úgy hat színházi szakemberekre is,

mint a modern színjátszás legjellemzőbb példája. Mert a modern színjátszás: belső átélés, amely kisugárzik.

A régi színész akkor volt nagy, mikor szavalt és ágált, — a modern akkor legnagyobb, mikor hallgat és néz, legfeljebb sóhaj, de némasága, tekintete és sóhajta mögött mélységeket és messzeségeket lehet érezni. A színész művészetének anyaga a saját teste-lelke. A régié inkább a teste volt, — a mai, modern színészé főleg a lelke.

És ezzel, úgy érzem, megkaptuk a feleletet arra is, hogy át kell-e hát élni estéről estére a szerepet? Mert ebből világos, hogy az a sugalló erő, amely az ilyen játékból sugárzik, nem lehet meg az olyanban, amelyben a tegnapi, vagy éppen a három héttel ezelőtt való átélés van rögzítve.

Nem! A modern színjátszás előadásról előadásra való átélést jelent. Ha a színész hatást akar elérni, bizony be kell magát fűtenie, képzeletét fel kell gyújtania és bele kell magát élnie a szerepébe minden egyes alkalommal, amikor a közönség előtt, a színpadon megjelenik.

Ez persze meglehetősen nehéz feladat, főleg ha sorozatos előadásokról van szó s a színész százszor, kétszázszor egymásután kénytelen a darabot eljátszani, néha még naponta kétszer is. Bizony sok színésznél azt látjuk ilyenkor, hogy játékkuk egy idő múlva gépiesebbé, lélektelenebbé válik, ami azt mutatja, hogy átélésük veszített az erejétől. De bármikor be tudják magukat fűteni újra, csak az kell hozzá, hogy olyan valaki nézze az előadást, akiért érdemesnek érzik a fáradtságot.

Ezzel függ össze a felelet arra a kérdésre is, amit sokszor hallani a közönség köréből, hogy hogyan képes egy színész századikszor és kétszázadikszor is eljátszani ugyanazt a szerepet. Hogy nem unja? Pedig képes és nem unja. És a magyarázat nagyon egyszerű. Csak arra kell gondolnunk, hogy magunk is elmondjuk ugyanazt az anekdótát Isten tudja hányszor és mindig éppen olyan élvezettel, mint először, ha új hallgatóságunk van. Ugyanígy van vele a színész is: estéről estére új közönség előtt játszik, amelyet meg akar hódítani.

Ma még kitűnő, nagy művészek játszanak a magyar színpadokon; a modern színjátszás nálunk, hála ezeknek a nagy művészeknek, igen magas színvonalon áll. Sajnos, összetanult

művészi együtteseink nincsenek ebben a pillanatban, pedig az lenne az igazi, ha mindig egymáshoz méltó partnerekkel játszhatnának művészeink. Hogy együtteseink nincsenek, annak főleg gazdasági okai vannak és ezek nagyrészt a filmgyártással függnek össze. De ennek, valamint a film színészekre való rontó hatásának a tárgyalása kívül esik a modern színjátszás témakörén. Elég, ha itt annyit említünk meg erről, hogy éppen a film hatása alatt mintha a legfiatalabb nemzedékből hiányoznék az a lobogó lelkesedés, amely a régieket fűtötte. Pedig ehhez a modern, bensőséges színjátszáshoz még sokkal nagyobb elmélyülés és teljesebb művészi odaadás kell, mint a régi, szavaló színészethez.

Ez-e a színművészet csúcsa?

Ma mindenesetre annak látszik.

De lehet, már holnap feltűnik egy új tehetség, aki más úton, más eszközökkel fog még tökéletesebbet nyújtani és meghódítja és lázbaejti a közönséget.

Lehet, de nem valószínű. Mert ha a színészet a legmúlóbb művészet is, a színházi közönség annál állhatatosabb és makacsul ragaszkodik azokhoz a kedvenceihez, akiket egyszer megszeretett. Ahhoz is egész emberöltő, egész nemzedékcsere kellett, hogy a mai színjátszás fölébe tudjon kerekedni a réginek. De ha fölébe kerekedett is, az nem jelenti azt, hogy a maiak nagyobb művészek, jobb színészek, mint a régiek voltak. És ha új színjátszás jön a mai helyébe, az sem azért fog jönni, mert az új színészek tehetségesebbek lesznek a maiaknál.

A színjátszás lehet régi, modern vagy még modernebb. A színjátszó maga mindig akkor modern, — a maga korában — ha tehetséges.

CSATHÓ KÁLMÁN.

PIUS SERVIEN KELETI VERSEIBŐL.

Az összeroppant Franciaországban ezidőszerint a költészetnek új és hatalmas virágzása bontakozik ki. Új és nagytehetségű költők szólalnak meg. Hangjuk mély zengésű s a léleknek szokatlan mélységeiből fakad. Tárgyi érdeklődésük új területeket keres. Új, magas igényű folyóiratok indulnak, amelyeknek minden figyelme az új költészetnek szól: a Toulouse-ban megjelenő *Pyrénées*, a *Fontaine* és a *Poesie*, amely minden évfolyamát a folyó év számával jelzi.

Egészen bizonyos, hogy ez az új virágzás a közönségnek fokozott érdeklődésére felel. Ez az érdeklődés eddig nem igen kereste a költői megnyilatkozásokat. De most hirtelen változás állt be s az eddigi közömbösség legalább is bizonyos rétegek szomjas várakozásába csapott át.

Nem lehet ezt a változást pusztán azzal magyarázni, hogy a lelkek rendszeresen az álmok vigasztaló világába menekülnek, mikor az életkörülmények nagy megpróbáltatások, kemény számvetések elé állítják őket. Nagyon lealázó volna csak ezt a szerepet tulajdonítani a költészetnek. Annyi volna, mint szellemi ópium rangjára leszállítani, amely pillanatnyi bódulatával tereli el a figyelmet az egyetemes sebek fájdmáról. A költészetnek sokkal magasabbrendű hivatása van ennél, az, hogy egyre több önismerethez vezesse az embert.

Az álomnak egyébként is pozitív szerep jut az ember lelki működésében az éber öntudat mellett. Az álom (tehát gyakran a költészet is) tulajdonképpen önkéntelen, ellen nem őrzött gondolat, amely ösztönös villanásaival a léleknek sokkal mélyebb és titkosabb tájaira világíthat be, mint a következtetések szigorú lánczaival megkötözött elmélkedés. A mai közönség tehát nem azért fordul a költészet felé, mert feledést keres, mert el akarja magát bódítani, hanem — mert mint a súlyos órákban mindig — mélyebben akar önmagába tekinteni. A költészet tükrében akarja alaposabban megismerni önmagát. Nem a gyöngesség tünete tehát ez az érdeklődés, hanem az erőé, amely bátran akar szembenézni önmagával, amely nagyobb elmélyülésre és kemény őszinteségre törekszik.

A vérbe és lángbaborult, egy összeomlás csüggedt zűrzavarába merült francia szemhatáron nehezen bontakozik ki az új költői táj tiszta képe. Melyek az új irányok, hová tartanak a hatalmas medrű folyamok, amelyekhez az apróbb ereknek gazdag hálózata csatlakozik? Hol dübörögnek fel az elemi erejű ősforrások kútfői? Nehéz a kérdésre felelni.

Az előző korszak hatalmas költői szellemei még élnek: Paul Claudel és Paul Valéry, sőt az utóbbi költészete talán még nem is tetőzött, még meglepetéseket várhatunk tőle. Apollinaire-t még az első világháború elragadta, de itt maradt helyette és nyomában a surrealisták csoportja: Breton, Aragon, Eluard, Desnos. Claudel, akinek költészetében a hellén tragédia mélysége, a keresztény hit fénye s a legidegesebb modernség érzékenysége egyesült, már egészen magában áll. Kidőlt mellőle Francis Jammes, Charles Péguy és legutóbb Milosz, a litván származású francia költő, akinek költészetében a nagy misztikusok elragadtatása szárnyalt.

A vihar megdőlt a költői berkeket is. A váratlanul lezuhant éjtszakában inkább magános tüzek világítanak. Aragon különvált a surrealisták csoportjából, visszatért a rímes vershez, ami új szárnyakat adott csodálatos gazdagsággal áradó képzetének. Jules Supervielle finom elégikus hangja most a szerencsétlen Franciaország sorsát siratja. De különösen három ilyen magános láng ereje hat át az árnyba és füstbe borult tájakon, szinte új hajnalhasadás ígéréttel: Jacques Audiberti, Patrice de la Tour du Pin és Pierre Emmanuel költészete.

Audiberti romantikus. Költészete a szavak tajtékozón rohanó hegyi vize, amelynek hatalmas orgonája olykor félelmes erővel harsog. Szemkápráztató örvényléssel sodorja az egymásba torló képek meghökkentő szépségét szinte fékezhetetlen bőséggel.

Egészen más utakon jár Patrice de la Tour du Pin. Ő nem a szavak bőségében tobzódik, hanem a lelki tájak sejtelmes, ködszerű tónusaiban. Versei úgy zsongnak, mint erdő mélyén rejtező forrás titokzatos morajlása. S ebben az erdőben a druidák mágikus arnyai suhognak. Ő mint a mítikus kerek asztal eltévedt Grál-lovagja bolyong köztük s tiszta örömök nyomait kutatja elsűlyedt legendák aranykincsében.

Mintha Victor Hugo hatalmas lélekzetű, próféta szelleme éledne újjá Pierre Emmanuelben. A hellén mítoszt keveri ez a költő, a keresztény szellem krisztusi szeretetével. Rímtelen alexandrinusaiban szinte az antik tragédiák nagy recitativói dübörögnek.

Talán alkalmam lesz itt külön-külön behatóbban is ismertetni

az említettek költészetét és mutatványt adni verseikből. Ezúttal mégis más költőt választottam. Pius Servien, akit most bemutatok, nem olyan úttörő jelentőségű, mint azok, akikről előbb szóltam. Inkább lezárója annak a költői sorsnak, amely Mallarmétól indult ki s újabban Valéryt vallotta mesterének. Nemcsak költészetének igézetes szépségei csábítottak erre a választásra, hanem az is, hogy mielőtt az előző költők egészen újszerű, sokszor szinte az érthetlenségig tömör vagy zsúfolt alkotásaiból ízelítőt adnék, valami átmenetet teremtek, amely után a következők talán nem lesznek már annyira szokatlanok és érthetetlenek.

Pius Servien nemcsak mint költő, hanem mint ember is kivételesen érdekes jelenség. Éppen az az érdekes benne, hogy ilyen ember létére költő. Pius Servien ugyanis egyszerre foglalkozik a legmagasabb mennyiségtannal és a költészettel. Komoly tudós, a maga mesterségében szaktekintély és egyben elragadó poéta. Pascal állította szembe először egy áhítatos filozófia finomságait a rideg geometriával s ő annyira kihangsúlyozta ezt az ellentétet, hogy azóta rendszeren áthidalhatatlan szakadékot sejtünk az exakt tudományok és a képzelet szabad tájain csapongó költészet között.

Pedig valójában aligha van így. A kettéválasztás mesterséges. Lehetetlen, hogy egy felsőbbrendű értelem, amely abszolút rendet tud teremteni a számok végtelen birodalmában, ne találna meg a magasabb összhangot a képzelet gazdagon gomolygó képei közt is. Az algebrai jelek éppen olyan szimbólumok, mint a költészet képei, s a szavaknak is megvan a maguk zseniális felfedezőkre váró alchemiája. Különösen nyilvánvaló a tudomány eredendő belső rokonsága az intellektuális költészettel s a legmeggyőzőbb példa erre Paul Valéry, akinek újabb költői és írói pályáját egy tudományos, még pedig éppen matematikus korszak előzte meg, Pascal geometriája mellett megírta az istenkeresés legköltőibb könyvét, Leonardo da Vinci költő, művész és tudományos kutató volt egy személyben, hatalmas erődítési terveket dolgozott ki és furfangos hadigépeket szerkesztett. Plato magasrendű filozófiáját a kozmikus intuíciónak tiszta költészete hatja át. És Bergson a filozófiai keresés egyik legeredményesebb ugródeszkájává emelte az intuíción költői megsejtésének járhatatlan homályokon világot gyújtó erejét.

Bár áthidalhatatlan ellentét tehát nincs tudományos gondolkodás és költői elmélyülés között, mégis nem mindennapi dolog, hogy a két képesség ugyanabban a személyben egyesüljön, s hogy valaki egyszerre tudományos szaktekintély és költői nagyság legyen. Pius

Servien esete tehát már csak ezért is igen figyelemreméltó. De Servien költészete ettől függetlenül is teljes és kivételes érték.

Ezekben a versekben egyébként nyoma sem látszik a szigorú tudósnak, ha csak nem abban, hogy a rendszeres gondolkodás embere, a kérlelhetetlen logikájú matematikai szabályok alkalmazója, a versformában is a szabályost keresi. Csupa szigorú szabályhoz kötött, hagyományos formát használ. Versei szonettek, tercínák vagy szabályos négy- és hatsoros strófák s pontosan ügyelnek a hím- és nőnemű rímek különbségére is. Ritmusai csodálatosan könnyedek és a mellett hibátlanok, ami annál kevésbé lehet meglepő. mert szerzőjük mély. tudományos elmerüléssel tárgyalta a ritmus problémáját s erről a problémáról írt műve egyike e nemben a legjobbaknak.

Talán a háttérben meghúzódó tudóst sejteti a versek kristályos levegőjű hűvössége, — a klasszikus tökély magas csúcsainak üde hűvössége ez — amelyen azonban lépten-nyomon keresztül süt valami rejtett érzékiség elfojtott heve, kelet színeinek, illatainak, szerelmet sugárzó testeinek, déli fűszerességének forró lehellete.

Egyébként Servien született költő, első sorban és mindennek fölött az. Verseit olvasva az a benyomásunk, hogy a tudományos munka csak mellékfoglalkozása. Ami pedig verseiből elemi erővel csap felénk, az az elragadó és tökéletes zeneiség. A vers a szavak zeneisége, de egyben a gondolatok, a képek nagyszerű harmóniája is. Selymes, vagy bársonypuha, suhanó, álmatag vagy nehéz brokátként redőződő szavak veretében egyre finomabb, fátlyasabb, lelki fényektől átvilágított képek. Föld és ég egyetlen végtelen, sejtelmes színekben foszforeszkáló színpaddá olvadnak össze s a középpontban egy-egy erotikus párák remegő udvarába vont asszonytest sugárzik, mint enyhe éjtszaka ölen a fehérfényű csillag. Kozmikus fények villannak bele embersorsok alélt és erőtlen várakozásába. Álmodott napok, holdak és csillagok kerengenek félelmes magasságokban s küldenek üzeneteket tengernek, fővénynek, pálmafák halkan neszező, féléber álmainak. S köztük ott lebeg és vár vágyaival, sóvárgásával, szenvedélyeivel, riadt szorongásaival és végtelen sírásával a lélek s olykor nem talál már más fenntartó erőt az élet számára, mint a halált, amint erről a Napkelet című kötet egyik legszebb, legmélyebb verse, a Temető tanúskodik.

Az ilyen verssorok, mint

Édes viasz kezéd mézet csurgat, ha sírsz

egyszerre megragadnak képzeletünkben s egyre fülünkbe muzsikálnak. És Serviennek minden versében bőven találunk ilyen sorokat.

De nemcsak a fülnek gyönyörűségesek Servien versei, művészi megválasztottságú szavaikkal, leleményes és hibátlan csengésű rímeikkel a belső asszonancok és sűrű alliterációk fokozott zeneiségével, hanem a képzeletnek is, romantikus gyöngédségükkel, szerelmes hevük vagy elbágyadásaik fülledetségével, igazi keleti forróságukkal. De minden magyarázásnál érthetőbben és nagyobb meggyőző erővel beszélnek maguk a versek.

ESTE.

Ringass el csöndesen hamvadó gallyak ágján,
Most minden rezzenés egy virágfergeteg.
Gyullaszd föl, míg ölelsz, vándor tüzekkel máglyám
S nézd mint oson a láng szememben téveteg.

Ringass el csöndesen, téríts utamtól messze.
Szórd szét az est bíbor paraszai fölött
Éltem szelíd terhét vérző szirmokba veszve,
Mit úgy emel kezed, mint szentelt füstölőt.

A hunyó napba dobd illatát száz szigetnek,
Tömjénéd oldja át testem bűvös kezed,
Törékeny gyönyörünk ragadja jól szíved meg,
Az éjnek ne jusson út, mely hozzánk vezet.

LÉDA.

Testéből fátylasan fényköd páráz elő,
Erei hattyúszárny hősín terhétől értek.
Sok szürke gondunk közt jelnek látjuk, fehérnek.
A tenger lesz tükre, ha az éj enyhe jó.

S mint dús, vörös gyümölcs, tél haván átverő
Lép könnyű ajka át óráin szenvedésnek.
A szőlőkől szüzek urnás csapatja tér meg,
Hajnal halad velük s balzsamos levegő.

A hervatag bolygó szereti lépte báját
S az éltető forrás a lábba lopja ágját
Elöntve holt vizén az örök remegést.

És fénye, mit lelkek fuvalma fürdetett meg,
Felszívja a sötét földbe rejtett vetést
S nagy lángjaiban a holt tájak megremegeknek.

HAJNAL.

Láthatatlan napok zilálják már haját,
Ifjú karján pihen hűvös fuvalmak terhe
Sápadt fénnel a hold hiába fonja át.

Emeld völgyünk csodás szád széléhez remegve!
Idd fel a langyos éjt! — Virágoknak nehéz. —
És csókolj ébredést a hűvös fűszemekbe.

Szemed, mely a tüzes harmatkönyekre néz,
Violás lángra kel aranypárájuk fényén
Mint tükrös tengeren, mit színőzön tetéz.

Most villanás vág át lelked elsáncolt mélyén,
Hajnal-kenyért harap s issza a biboros
Bódulatot boldog s imádott tested kéjén,

Hátrálnak a hegyek, már rájuk sátoroz
És nő a roppant nap, olvadt aranya árad,
S Forrást langyít ott is, hol mély a völgyoros.

Vizén a végtelen fény víg csókkal csal árnyat
S a szomjú szarvas inni messziről odafárad.

SZIGETEK TÁNCOSNŐJE.

A puszta partokon gitárok sírnak mélán,
Meredten sápadoz a holdas pálmator.
Holt szerelmek titkát őrzi most ajkad némán,
Min máskor gerledal esengő álma forr.

Ölve tart ma is csillagtengerek sodra.
De úszni nincs erőd, habjuk visz könnyedén
S tested mind távolabb tűnik, mint a vitorla,
Míg csillagfény holtta nem hül az ég ívén.

Eláradó könnyünk sápadt arcodra pergőn
 Az egek lépcsőjén örök sírásba hal.
 Sok isten felriad trónján, az opálfelhőn
 Te meg körünkbe térsz, ha visszazeng a dal.

Levelük lengetik a fák a nap csókjára
 Jön a tenger felől fehér madársereg.
 Megfürösztöd magad a hallgatag vízárba
 S páras pihéiden felgyúlt arany pereg.

És benned a halál örök életbe olvad,
 Fényed álmában is, mint tévedt csillag ég
 Madár a föld s szelíd szárnya alá lakoltat,
 Nyugtodon holdsugár és fájdalom az ég.

Mint dúsredőjű öv egy lassú, méla táncon,
 Mely régi lant tépő zokogására lejt
 Lassú tánc, mely alél és félve borzong, fázón
 S lankadt kebelre már megfáradt ujjat ejt.

S míg hulló csillagok sápadó fénye száll át
 Az égen s szálain titkos sorsot vezet,
 Alszod az éj ölén növények édes álmát
 S a tengerre nevetsz, mely megnyalja kezéd.

SALOME.

Boldog bódulatom jut neked kárpótlásul.
 Hajolj zilált hajam parázshalmára már,
 Érezd testem hevét, ha izzó tánccal társul,
 Alig fészlő keblem furcsa, hús hava vár,
 S míg ifjú csókjaim tékozlott árja rád hull,
 Hosszú, halk panaszod áldott álomba zár.

Ruhámon szűz redő mit ér? Mit tettetésem
 Szemérmes színlelőn? Rajtam a bűn jele.
 Volnék helyedbe csak, hogy ez a kín emésszen
 S néznéd testem merőn törvényeddel tele,
 Hogy sorsom égjen el e forró ölelésben,
 Amelyben elsodor a sóvár vágy szele.

Ragadj el s oldja meg szerelmed szörnyű félszem.
Kit hív dúlt sikolyom s e rémes gyötirelem?
Lelkem számon liheg s érted sóhajt merészen,
Igyál lázából egy örök percet velem,
Hogy szent közelséged szűz tüzekkel emésszen,
Hisz égő éjeim titkán te vagy jelen.

A vér nagy ára kell, hogy élünk elragadja.
Gyümölcsöt gyujt a föld, ha mi egygé leszünk.
Elönti a halált kéj s feledés patakja,
Áldott karod között csillagok köde csüng.
S a bársony éjben oly hó szerelmed hatalma,
Mint ha fészekbe langy pihét tapint kezünk.

TEMETŐ.

Az élő városon és agyagos falán túl
A holtak városa vár a puszták alatt :
Aki ott születik végül mind ide indul,

Minden vágyunk, erünk zátonyra itt szalad,
Az örök szélbe vesz, nap dühe marja széjjel,
Lelkünk mezítlen lesz, s a test porrá szakad.

Útján koldus kiált még alig hunyt az éjjel
Hunyorgón görnyedez s nyujtogatja kezét,
A városkapuban alamizsnáért térdel.

Hány bomlott ember jár itt ki, be, szerteszét
Könnyű mívű, kecses arabeszkalagútban,
Hol annyi víg napot kísér csélcsep beszéd.

Fegyverük csillogó és bíbor burnuszuk van
Más mezítlábasan hajtja a szamarat.
De pénzt vet egyszer mind e koldusoknak dúltan.

A város bő, arany óráin ő arat.
A holt testvér doha átöleli az élet,
Mely mind csak őt tömi, e rothadó sarat.

E sok kő és agyagkupacot, napban égőt,
Mit szikár fügefák ösztövére sora szeg,
S e fénytől súlyos ég tiporja s nem lel védőt.

Gondolj a csontra csak, benned vasa a szeg,
A halálra, melynek váza életed tartja
S arra, nem térsz-e már holnap a hantba meg?

Egy fuvalom s kihuny a lélek pislá napja.
Emlékeztess, a holt test milyen lompos teher
S mily iszonyú az arc, mely nevét is tagadja.

Támogass tetemem! E szép világ lever.
Nincs más ruhája, mint pár lenge, csalfa árnyék.
Te tartasz karodon, védeni más se mer.

S ha reszkető lelkem őrli e pusztá tájék,
Kölcson kérem kihunyt szemű vázarodat
S nézzük e bolt alatt, hogy sápad a kaján ég

Redőim a vak éj, mely új reggelt fogant.

Pius Servien után franciából fordította:

KÁLLAY MIKLÓS.

SZEMLE.

Hat év magyar építésze.

Jelentés az 1942. évi Greguss-jutalom tárgyában.

Ötödik Építészeti Évkör. (1936—1941).

A Greguss-érem az elmúlt év végén az utolsó hat esztendőben, tehát az 1936. és 1941. évek közé eső évkörben létrejött művészi értékű építészeti alkotás díjazására vált esedékessé.

Az első odaítélés 1918-ban, tehát majdnem egy negyedszázaddal ezelőtt volt. Ez az időszak építészetünkben éppen olyan átalakulást jelentett, mint festészetünkben és szobrászatunkban. Amíg kezdetén ott lappangott a XIX. század második felének történelmieskedő eccllecticizmusa és építészetünk néha még vajudott, hátha sikerül egy önálló magyar stílust szülnie, ezek a törekvések ma már alig érvényesülnek. A legtovább még az állami támogatással segített historizálás tengődött. Emlékezhetünk arra, volt idő, mikor azt kívánták, hogy Székesfehérvár barokk, Szombathely pedig empire formákban fejlődjék tovább, de mint minden olyan erőlködés, mely a korrallal helyezkedett szembe, ez sem volt hosszú életű. Mai építőművészeink közül ugyan kinek jutna eszébe, hogy gótikus vagy román palotákat tervezzen? De ez a kérdés egyáltalában nem azt jelenti, hogy egy genialis építész ne meríthessen az elmúlt idők formakincséből, ha azt újjá tudja varázsolni, amyira újjá, mint ahogyan újat alkotott régi stílusokból Feszl Frigyes a budapesti Vigadó remek épületében.

De vajjon miképpen nyilvánult a kor lelke az építészetben? Elsősorban is úgy, hogy tudatosan és programmszerűen mellőzött minden külső formát, melyet a múltból örökölt és került mindent, ami nem az épület szerkezetéből következett. Ez a szerkezet viszont a célszerűség követelményeire épült. Az építkezés anyaga pedig új elemekkel bővült, melyek a szerkezetre fölötte nagy befolyással voltak. A vas és a beton egészen más egyensúlyozást és teherbírást tett lehetővé, mint a fa, kő vagy téglá. Belőlük másképpen lehetett és kellett építeni.

Ez a változás párosulva a legridegebb célszerűséggel forradalmian átalakította az épületeket, belül és kívül egyaránt. Az épület

külsejét belseje határozta meg, míg azelőtt külsejének volt igen nagy befolyása belsejének elrendezésére.

Az épületek részletes kialakítása tekintetében mindenképpen az emberi szükségletek mennél megfelelőbb szolgálata lett fontossá. Mennél jobban, egészségesebben, kényelmesebben és gyakran még legolcsóbban kellett kiszolgálni a mai elkényesedett embert. Ezzel szemben a külső kialakítása egy időre háttérbe szorult. Különösen szépség szempontjából, mely egyszerre gyanús fogalomná vált. Építmények keletkeztek, különösen lakóházak és villák, egymással kiterjedésben, fekvésben hadakozó ablakokkal, ormótlan falfelületekkel, kínosan aránytalan vonalbeosztással. Egyszerre eltűntek a háztetők, mert az új építészet célszerűnek csak a lapos fűdémű befejezést tartotta, melyet vízállóan mégis soká nem tudott megépíteni. A homlokzatokról eltűnt minden díszítés. El az oszlopok, féloszlopok, a párkányok, ereszek, úgy hogy végül ott volt a csupa egyenes vonalból álló kockaház, melynek kopár falairól egyhangú ablaksorok néztek az utcára.

Ez a hirtelen pőrére vetkezés kezdetben igen nagy ellenkezést ébresztett azokban, akik hozzászórtak az épületek külsejének egykori tagozódásához és díszítéséhez. Ezek az új építkezést sivárnak, durvának, művésztellennek, egyszóval csúfnak nevezték. És legyünk őszinték: *a ritmus, mely az épületet széppé, művészivé teszi, valóban gyakran hiányzott is az új épületekből.*

De a kezdet túlzásai mihamarább enyhülni kezdtek. Európa építészei és a miénk is rájöttek arra, hogy ami célszerű, csupán azért még nem mindig szép, nem művészi. Az emberi lélekből kiüríthatatlan ritmusérzék rávezette őket arra, hogy az egyes épületelemek egymáshoz való viszonyának, arányosságának vannak szavakba nem könnyen foglalható, inkább csak megérezhető és az alkotás során megvalósítható olyan törvényei, melyek az új építésmóddal éppen úgy összeegyeztethetők, mint ahogyan megfértek velők a régi nagy építészeti stílusok. Azt is belátták, hogy a társművészeteket, a szobrászatot és a festészetet nem kell feltétlenül kiküszöbölni az emberi szükségletek sorából, hiszen ők is kielégítenek emberi vágyakat.

Felfedezték a görbe vonalak hatásosságát is és kétségtelenül díszítő céllal használták fel. Eképpen a csupaszon, minden dísz nélkül, néha az arányosság rovására felhalmozódó épületekre, melyek tömegeikkel még leginkább a monumentalitás követelményét közeleltették meg a szem számára, szépen, érthetően tagozódó, arányos épületek következtek, amelyek még dísztelenségükben is vonzóak voltak.

Így a kezdet túlzásai után, amelyeket főképpen az értelem rovására kell írunk, mert félretolta a ritmikus ösztönt, kialakult egy új, egyszerű, monumentális építéstílus, mely nemcsak kiszolgál, hanem gyönyörködtet is, keresi és megtalálja a vonalak, beosztások váltakozó arányosságát, szépségét és nem vet el programmszerűen minden díszítést, nem fél a görbe vonalaktól és így a boltívektől sem. Ezek óvatos és izléses alkalmazásával enyhíti a vízszintesek és függőlegesek egyhangúságát.

Társaságunk — amint ez az építészeti Gregussdíj-jelentésekből kitűnik — állandóan figyelemmel kísérte új építészetünk kifejlődését és megállapította, hogy az elmúlt hat évben valóban figyelemreméltó művészi eredményeket ért el. Pedig ez az elmúlt hat esztendő anyagiakban és lelkiekben nem volt az építészetre kedvező. A gazdasági helyzet az időszak első felében sem volt valami rózsás, a másodikban pedig ingadozóvá, bizonytalaná, végül súlyossá vált. Az állam erejét társadalmi és honvédelmi feladatok vették igénybe és a lélek feszültségét is ezek kötötték le. Az építőtevékenység így kiterjedésben szűk térre szorult és bár építészeink képzeletét sok nagyarányú terv foglalkoztatta, megvalósításukra csak kis részben kerülhetett sor.

A Kisfaludy-Társaság Greguss-bizottsága ezúttal nem állott egyszerű feladat előtt, midőn mai építészetünk alkotásai között válogatott. Helyzete nem volt olyan könnyű, mint hat évvel ezelőtt, midőn a díjjal a szegedi templomteret körülölelő épületek tervezőjét, Rerich Bélát tüntette ki. Az új stílusban tervező kiválóbb építészek között nehezebb volt a választás, mert műveik művészi érték tekintetében meglehetősen közel állanak egymáshoz. A döntést azonban bizonyos tárgyi korlátozások megkönnyítették. Társaságunknak a díjalapító szándékai és saját eddigi gyakorlata szerint is emelkedett célokat szolgáló épületek közül kellett választania, így tehát szállodák, bérházak, szanatóriumok, villák csak másodsorban kerülhettek számításba, középületek és templomok mögött.

Az ily rendeltetésű építmények áttekintése után a Greguss-bizottság azt javasolta a Társaságnak, hogy Körmeny Nándor budapesti építész templomtervező tevékenységét vegye szemügyre és bírálja el. Az elmúlt hat évben az ő tervei alapján épült a komáromi, a győri és végül a csornai római katolikus templom. Mindhárom az új építészeti törekvések stílusában fogant, azok lehiggadását, gazdagodását mutatja és művészi szempontból jelentékeny.

A komáromi és győri templom harangtoronyos. Mindkettő paplakkal épült egybe. Nagy és síma felületeiket ablakok és a falaikhoz simuló íveltlen árkádos folyosók teszik változatossá. Egy-

szerúségük vonzó és derűs, tagozódásuk értelmes és meggyőző. Körvonalaik összehangoltak. Sikerülten fejezik ki a mai újraszületett vallásosságban nyilvánuló közösségi érzést, de nem annyira szárnyaló erő kifejtésről, mint inkább bensőséges odaadásról beszélnek. De már a csornai, méreteiben is sokkal nagyobb templom formailag is jóval monumentalisabb. Kéttornyos, nagyméretű, öthajós istenháza, mely büszkén emelkedik ki a község alacsony házcsoportjából: valósággal uralkodik felette. Ma még egy rendezetlen térség szélén áll, homlokzata egy gazdasági házcsoporttal ütközik össze. Ha ezt lebontják, akkor a község szívéből nyílik majd rá kilátás, hatásossága csak ekkor fog zavartalanul kibontakozni.

Két hatalmas arányú, négyszögletes toronnyal szökken az égnek. Ezek súlyos arányait még tömörebbé és még hatalmasabbá teszi az, hogy egy, a templom hajója fölé magasán emelkedő, vízszintes vonalban befejeződő faltömeg köti össze őket, ami a homlokzat tömeghatását is erősen fokozza. A tornyok falát ablaknyílás vagy fülke nem szakítja meg, csupán a középső oromfal felső felét élénkíti hat, félkörívalakú ablaknyílás, mögöttük a harangterem foglal helyet. A homlokzat súlyos és magas függőlegesei egy talapzatszerűen előreugró körívesen-arkádós vízszintes előépítményen nyugszanak s a templom körvonalát — megfelelő távlatból nézve — kiugró, félhengeralakú kápolnák teszik szélesebbé és fokozatosan felfelé törővé. Ezekből a formai elemekből monumentális, egy kissé komor összehatás bontakozik ki. Annál nagyobb a meglepetése annak, aki a homlokzat hatását megérezve a templombejáró árnyékos arkádjai alatt áthalad és belép a templom hajójába: szinte felszabadultan lélezkedik fel abban a fényözönben, mely a hajó küszöbén szemébe zúdul.

Hatalmas kiterjedésű, fénytájtárta hosszukásan négyszögletes termet lát maga előtt, amelybe jobbról és balról magas és karcsú boltíveken és ablakokon át csakúgy zuhog a világosság. A vízszintes mennyezetet párhuzamos betongerendák tagolják, terhet pedig igen magas, keskeny, négyszögletes oszlopok kerek ívekké zárulva viselik.

A főhajóhoz kétoldalt egy-egy keskeny, vele egyenlő magasságú oldalhajó járul, hozzájuk ugyancsak egy-egy jóval alacsonyabb mellékhajó sínul, a templom tehát öthajós. Belső térhatása is valóságos katedrálissá avatja. Levegősségét és tágasságát még két, jókora, félhengeralakú oldalkápolna is fokozza.

Jóllehet a templom vázát vízszintes és függőleges egyenesek szerkezete szolgáltatja, ezek kellemesen oldódnak fel az oszlopok boltíves kiszélesedésében, mely a főhajóval párhuzamosan halad, de

a mellékhajókban merőlegesen áll reá. Ezek az ívek derűsen egyenlítik ki a szerkezeti vonalak merevségét és köralakú vonalak lágyságát viszik belé a templom belső terébe. Olyan finom tagozódást nyújtanak, mely elfeledteti a még díszítésre váró falfelületek és ablakok színtelenségét. Nem a szerkezet követelményei, hanem Körmeny díszítő hajlandóságának és harmóniára való törekvésének kifejezői. Azt árulják el, hogy nem csupán vonalzóval és körzővel, hanem szívével is tervezte templomát.

Ennek különben számos egyéb bizonyosságát is felismerhetjük a csornai templomon. A templombejáró három boltíves falának archaikus reliefjei, melyek vallásos emblémákat használtak fel, a belső világítás változatos játéka, az ablakok arányai, leplezetlen vágyuk színösszeállításra, nem kevésbé a homlokzat áhítatosan komor égbeszökkenése, mind erről beszélnek. Ezt a templomot nem rideg mesterségbeli tudás, hanem egy művészlélek képzelete alkotta.

Abban a meggyőződésben, hogy e templommal építészetünk jelentősen gazdagodott, Társaságunk az ötödik építészeti körzetben esedékes Greguss-érmét Körmeny Nándor budapesti építésznek ítélte oda.

Farkas Zoltán.

IRODALOM.

Melich-emlékkönyv.

Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára. Írták tisztelői, barátai, tanítványai. Kiadja a Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest. 1942. 8-r. 524 l., 1 arckép.

A magyar nyelvtudomány ritkán ünnepel, de amikor ünnepel, sokszorosan megvan rá az oka. Különösen ez a meggyőződésünk most, amikor ezt a felemelően szép és szinte az egész magyar nyelvtudomány mai helyzetét feltáró kötetet lapozzuk, melyben Melich János tisztelői, barátai és tanítványai közül oly sokan adóznak a magyar nyelvtudomány legnagyobb élő képviselőjének és kialakítójának.

Melich János tudományos működése egybeesik a magyar nyelvtudomány páratlanul gazdag kivirágzásával, ez pedig a nyelvtudomány történetében a nyelvtörténeti gondolat teljes győzelmével. Ebben a korszakban válik ismeretessé egy sereg teljesen eltemetett forrás, terjed ki a kutatás olyan korokra, amelyek a korábbi emlékek alapján szinte teljesen kívül estek mindenféle vizsgálaton, ebben a korszakban vannak be egy sereg élő és holt nyelvet az összehasonlító vizsgálatba, hogy sok-sok tükörben megvizsgálva nyelvünk különböző elemeit, számos idegennek hirdetett szavunkat, ragunkat, képzőnket ismét magunk szülöttének, örökségének mondhassuk; és ebben a korszakban teljeseedik ki a nyelvtörténeti ismereteknek az a rendszere, amely a magyar nyelvtörténeti kutatómunkának egész Európában maradandó, nagy tiszteletet szerzett. Ebben a sokrétű, ezerszálú munkában, amely lassankint nyelvünk történetének egész Árpád-kori szakaszát a megbízható, biztos ismeretek tiszta fényébe állította, Melich János végezte a legtöbbet.

Melich János a kolozsvári tudományegyetem bölcsészeti karán 1891 őszen kezdte meg egyetemi tanulmányait. Tanára, Szimyei József, rakja le azokat az alapokat, amelyekre a későbbi nagy nyelvtörténész egész hatalmas tanrendszere felépül. Már ifjú hallgató korában részletes tanulmányt ír a Besztercei Szójegyzék szókincséről (1893-ban) s a Nyelvtörténeti Szótár segítségével számos szónak mutatja ki a helyes alakját és jelentését. Ettől kezdve állandó munká-

ban telik élete, úgyhogy munkásságának, kiadványainak, tanulmányainak, kisebb-nagyobb cikkeinek, szófejtéseinek stb. pusztán a címek szerint való felsorolása is tekintélyes füzeteket tölt meg. Ebben a hatalmas, pontosan félszázadot kitöltő munkában — ahogy első dolgozatában megkezdte — a magyar szókincs kutatásáé a vezérszólam. Ezt a területet, a magyar szókincs eredetének, történeti sorának szinte megszámlálhatatlan problémáját senki más nem vizsgálta ilyen gondnal, aprólékos és mégis nagyvonalú, mindig az egészet szem előtt tartó odaadással, mint Melich János. Bölcsészdoktori értekezése *Német vendégszók* címmel a magyar nyelv német elemeit foglalja rendszerbe. Ezt részben átdolgozva és jelentősen kibővítve, német nyelven is közzéteszi (Lumtzer—Melich: *Deutsche Ortsnamen und Lehnwörter des ungarischen Sprachschatzes*. Innsbruck, 1900.).

Ezirányú munkásságának főrésze azonban a szláv jövevényszók tanulmányozásában telt el. A szláv filológia ismerete nélkül, tisztán tót nyelvtudása alapján már másodéves korában meglepő biztonsággal mutatott rá nyelvünk néhány szláv eredetű szavára (pl. *tészola*, *tészla* Nyr. XXII., *karapol* Nyr. XXIV., *iromba* Nyk. XXVI., stb.), később pedig, Oroszországban és Bécsben tett tanulmányútjairól hazatérve, megírja *Szláv jövevényszavaink* című nagy munkáját (Nyk. XXXIII—XXXV., s külön 1903., 1905.), amely teljesen új utakra tereli nemcsak a szláv jövevényszavak, hanem az egész magyar szókincskutatást is. Ebben a műben Melich azt a felfogását fejezi ki, hogy a magyar nyelv szláv jövevényszavai nem valamely egységes szláv hatás eredményeként kerültek a magyarba, hanem e téren meg kell különböztetnünk orosz, lengyel, bolgár-szláv, tót, horvát, szerb stb. nyelvi hatásokat. Melich a korábban általában hirdetett felfogással szemben megállapítja, hogy különböző korszakokban értek bennünket s különböző szláv népek részéről nyelvi hatások, s ha e hatások egy időre estek is, különböző forrásokból erednek. Így pl. *lengyel* népnevünk csakis a honfoglalás előtt átvett orosz szláv szó lehet, a *kereszt* csakis valamely görög rítusú (bolgár szerb) nép nyelvéből, a *malaszt*, *mise*, *apát* szó valamely latin szertartású szláv nép szókincséből való. Pontosán elhatárolja az egyes műveltségi körök szerint lehetséges átvételeket, s így lassankint világossá válik, hogy nemcsak nagyobb egységes szláv hatásról nem lehet beszélni nyelvünkkel kapcsolatban, hanem a különböző szláv nyelvi hatások mértéke — figyelembe véve a velük egyidőben tapasztalható egyházi latin, német, olasz stb. nyelvi hatásokat is — nem lépi át a természetes határokat, s így szláv jövevényszavaink nem lehetnek népi beolvadás eredményei.

Melich Jánosnak e nagyértékű kutatásaihoz kapcsolódik az

ó-francia elemek felfedezése (*Lajos — ófr. Lois NyK. XXXIV. ; A magyar nyelv ó-francia jövevényszavai MNy. X.*), de részletesen tárgyalta a magyar nyelv latin és oszét jövevényszavainak kérdését is. Melich munkássága azonban nemcsak a magyar nyelv felé irányuló idegennyelvi hatásokra terjedt ki, hanem behatóan foglalkozott a magyar nyelvből idegen nyelvekbe átkerült elemekkel is. Számos szómagyarázata mellett különös jelentősége van *Magyar jövevényszók a tót nyelvben* (MNy. XVII.) című munkájának.

A magyar szókincs kutatójának azonban egyúttal a magyar hangtörténet bűváranak is kell lennie. Így Melich, szókincstörténeti munkájával párhuzamosan, ezzel is behatóan foglalkozott. Eredményei talán e téren is a legmaradandóbbak. Szamota Istvánnak 1895-ben megjelent, a tihanyi apátság 1055-i alapítóleveléről írt korszakalkotó értekezése nyomán egymásután dolgozza fel nyelvünk legrégebbi szórványait s e munkája során egymásután tárulnak fel az Árpád-kori magyar hangtörténet eddig nem ismert titkai. (Pl. MNy. VI.)

Régi szövegméleink hiánya, illetőleg rendkívül gyér száma miatt a magyar hangtörténet és a szókincs kutatójának a helyneveket is meg kell vizsgálnia. Melich már korán ráfordítja figyelmét erre a területre is s 1906-ban kiadott *Adatok hazánk honfoglaláskori s X—XII. századi helyneveinek értelmezéséhez* című értekezésében (MNy. II.) a magyar tulajdonnevek rendkívül nagy nyelvtörténeti és településtörténeti értékét igazolja. Bebizonyítja, hogy a tulajdonnevek ugyanazoknak a hangváltozásoknak vannak alávetve, mint a nyelv köznévi használatú szavai, s így ez a névkincs felbecsülhetetlen értéket jelent a magyar hangtörténeti kutatás számára. A helynévkutatás azonban a tárgy földrajzi, település- és családtörténeti vonatkozásainál fogva át és át van szöve mindenféle településtörténeti kérdésekkel, így természetes, hogy Melich következtetései, amikor magyar hangtörténeti alapokon történnek, arról is bizonyosságot tesznek, milyen nyelven beszélő lakosokat találtak itt a honfoglalók. Későbbi munkáiban, különösen a *Honfoglaláskori Magyarországban* (1925—1929) a nyelvészeti szempontok érvényesítése mellett a történeti szempontokat is kidomborítja, így behatóan foglalkozik helytörténeti, település- és népiségtörténeti viszonyokkal is. Ugyancsak az ő nevéhez fűződik néhány állandóan ismétlődő helynévtípus megállapítása s a településtörténet szempontjából való hangsúlyozása is. Ez a munka gazdagságával, szikrázó ötletességével, megállapításainak nyugodt biztonságával ma már a magyar nyelvtudomány nélkülözhetetlen kézikönyvévé vált, amely nemcsak külföldön, hanem idehaza is rendkívül áldásosan hatott a honfoglaláskori magyarsággal foglalkozó különféle tudományágak eredményeire.

Mivel a helynévkutatás elválaszthatatlan a személynévkutatástól (hiszen a helynevek jórésze személynévi eredetű), Melich e téren is vállalta az úttörő szerepét. Legelső nagy művében, a *Szláv jövevényszavainkban* beható vizsgálat tárgyává tette a megkapható személynévanyagot és megállapította, hogy ezeknek túlnyomó része a nyugati kereszténységgel jött át nyelvünkbe. A személynévek problémájával később is állandóan foglalkozott, s e téren több összefoglaló munkát is írt. Legjelentősebb *Keresztneveinkről* című dolgozata (1914), amelyben Árpád-kori becéző képzőinkkel foglalkozva, kimutatja azok magyar eredetét s megállapítja, hogy a latin *-us* szóvég hiánya személynéveinkben nem idegen hatás, hanem magyar fejlődés eredménye (pl. Filippus — Fülöp, Martinus — Márton, Paulus — Pál, Petrus — Péter, stb.).

A történeti magyar szókincs vizsgálatában Melich előtt lassankint teljes szövevényében bontakozott ki a magyar hangtörténet. Melich ezirányú vizsgálatait több részlettanulmányában tette közzé (*A többségi magánhangzókról*, MNy. VI., *Adalékok a magyar χ—h hangok történetéhez*, NyK. XXXIX., *Adatok a történeti magyar nyelvtanhoz*. Az ö, ő hang. MNy. XIII., *Egy fejezet a történeti magyar hangtانبól*. NyK. XLIII.) Melich ezt a tanulmányisorozatot ki akarta bővíteni egy teljes magyar hangtörténetté (v. ö. Kniezsa, MNy. XXVIII., 228), azonban a magyar nyelvtudomány nagy veszteségére a terv megvalósítását megakadályozták Melich másirányú elfoglaltságai.

Mindezen vizsgálatokkal azonban a legszorosabb kapcsolatban vannak a magyar helyesírás történeti fejlődésének különböző kérdései, amelyeknek ismerete nélkül nem lehet leszűrni a hangtörténet tényleges tanulságait. Melich érdeklődése erre a területre is kiterjedt s ismereteinket e téren számos tekintetben gazdagította. Már *Szláv jövevényszavaink* című munkájában részletesen foglalkozott helyesírásunk történeti kialakulásával s bebizonyította, hogy a magyar helyesírás nem lehet cseh eredetű. *Latinbetűs helyesírásunk eredete* című tanulmányában (NyK. XLIX., 1935) pedig azt bizonyítja, hogy helyesírásunk gyökerei délfranciás ejtésű latin gyakorlatban keresendők.

De nemcsak a történeti magyar hangtan, hanem az alaktan területén is korszakalkotó munkát végzett Melich János. Legjelentősebb műve e téren *A magyar tárgyias igeragozás* című munkája (MNy. IX., 1913). Ennek leglényegesebb tanulsága az, hogy a tényleges történeti adatok figyelembevételével sokkal fontosabb a magyar nyelvi jelenségek vizsgálatában az egyoldalú összehasonlító módszerrel. Megállapította ugyanis, hogy a magyar tárgyias igeragozás rendszere nem a finnugor vagy ugor nyelvi közösségben alakult ki, hanem —

bár finnugor eredetű elemekből — már a magyar nyelv külön életében, tehát önálló magyar fejlemény.

Mindezen kutatásainak végső eredményeit Melich János két hatalmas műben foglalta össze: a már méltatott *Honfoglaláskori Magyarországból* s az *Etymologiai Szótárban*, mely utóbbit Gombocz Zoltánnal együtt tervezte és írta nagy barátjának és munkatársának 1935-ben bekövetkezett haláláig. Ez a mű a maga nemében világszerte páratlanul áll. Általánosságban azzal jellemezhető, hogy minden tekintetben az elérhető legnagyobb teljességre törekszik. Tehát a szerzők nemcsak az egyes szavakra vonatkozó összes adatokat sorolják fel valamennyi származékaikkal egyetemben s a szavak összeállításakor nemcsak a közszó-készletet vették figyelembe, hanem még azokat a történeti hely- és személyneveket is, melyek vagy hang-, vagy alakotani szempontból tanulságosak. A korábban közölt teljes történeti anyagon kívül figyelembe veszik az egész, egyáltalában valahol hozzáférhető népnyelvi anyagot is, a szófejtő részben pedig nemcsak határozottan kifejezik véleményüket az egyes magyarázó kísérletekre vonatkozólag, hanem a teljes irodalom feltüntetésével további kutatásokat is lehetővé tesznek. Ezt a teljességre törekvést az tetőzi be, hogy nemcsak a magyarba való átvételekkel foglalkoznak, hanem a magyarból idegen nyelvbe átvett szavak sorsát is figyelemmel kísérik.

Ez a mű nemcsak most, amikor további folytatása teljes egészében Melich János munkásságára vár, hanem már korábban is az ő személyes ügye volt, hiszen az anyag jórészét Melich rendkívüli szorgalma és körültekintése hordta össze és rostálta meg.

Melich János azonban nemcsak nyelvészként foglalkozott régi szótárainkkal, hanem alkalomadtán kiadói tevékenységet is végzett. *A gyöngyösi latin-magyar szótártöredék* (1898), *Szikszai Fabricius Balázs latin-magyar szójegyzéke 1590-ből* (1906), *Calepinus latin-magyar szótára 1585-ből* (1912), *Az Orthographia Ungarica és a magyar helyesírás* (1908), *A két legrégebb magyarnyelvű nyomtatvány* (1912) stb. mind teljesen, vagy jórészt Melich kezemunkájának köszönheti megjelenését. A magyar szótárirodalommal történeti szempontból is foglalkozott: *A magyar szótárirodalom*, I. (1907) címmel a szójegyzékekről szóló részt meg is írta. Ezirányú működését Sági István folytatta kiváló munkájában, *A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészetében*. Melich, mint az Országos Széchényi-Könyvtár tisztviselője, majd igazgatója, könyvészzel is foglalkozott s a *Magyar Könyvszemle* hasábjain számos ilyen munkája jelent meg.

Amikor most, félszázadnyi alkotó munkásság után tisztelői, barátai és tanítványai emlékkönyvvel lepték meg, keresve sem találhattak volna megfelelőbb tollat Melich János tudósi és emberi egyéniségének boncolására, mint a Kornis Gyuláét. Rendkívül mélyenszántó, a szellem tiszteletet gerjesztő könnyedségével megírt tanulmányában a kötet elején mesterien festi meg Melichnek, a tudósnak, tanárnak, embernek és hazafinak az arcképét. Melichnek, a romantikus tudósegyéniségnek egész életét az igazság után való olthatatlan szomjúság töltötte ki. Élete egyetlen, szünetlen lobogás a tudomány szolgálatában s ezt a lobogást csak a saját kételye, a maga véleményével szemben is állandóan érvényesített kritika szorította határok közé. Ha azonban egy-egy gondolata ezt a kritikát kibírta, véleményét sohasem rejtette el, hanem teljes odaadással, lobogó hittel védelmezte álláspontját. A harcoss Melichnek ez az erénye nemcsak tudományos életének egyik fő jellegzetes vonása, hanem — Kornis szavaival élve — «a heves polémia egyszersmind szellemi fejlődésének jelentékeny hajtóereje és termékeny tényezője is: a harci ösztön izgalma sok olyan problémát és megoldást, elméletet és módszert csiholt ki szikrázva elméjéből, amelyek sohasem cikáztak volna föl benne, ha kényelmes, nyugalmat szerető, csak magáért aggódó idillikus lélek.» S ez a harcoss tudós izzó hazafi és tanítványaira mély hatást gyakorló tanár is. «A napestig folyton dolgozó Melich — amint Kornis írja — trianoni elesettségünkben még mélyebben érezte s ezért az ifjúság lelkébe még sugalmazóbb erővel bevésni iparkodott azt a parancsot, hogy a munka nemzeti kötelesség s a nemzetek nagy versenyében nemcsak meg kell állnunk helyünket, hanem, ahol csak lehet, túl is kell szárnyalnunk őket. Ebben a saját munkaterületén jómaga mindig a legszebb példával jár elől.» Szerteágazó s mégis minden szemlélőre ritka egységként ható életművét mély, derűs életbölcse ség ragyogja be, amelyből meleg szeretet árad az eleven jövő, a még esetleg kiforratlan, de ideális, tiszta vágyú ifjúság felé. Ugyanez a derűs szeretet tárja fel lelkét a természet örök szépségei előtt is, mert Melich János «egész ember: gazdag lelkű harmonikus személyiség.»

Baboss R. Ernő: *Az uráli—k* (.) *lativus-rag*. E rag számára minden egyes uráli nyelvből mutat ki megfelelőket s kifejezi azt a meggyőződését, hogy ez a rag az uráli alapnyelvben egykor feltétlenül megvolt. Ez a rag a magyarban az *-ig*—*R.-ik* rag *-g* (*-k*) elemében őrződött meg, amely Mészöly szerint a Nagykutság, Tiszántúl, Szilágyság és a Székelység népnyelvében ma is használatos *-ig* (*-ég*) — *-ik* (*-ék*) ragunkkal azonos. *-ék* képző *-k* elemében is megtalálható.

Bárczi Géza: *Az Árpád-kori magyar hangjelölés c. ch és sch jelei-*

hez. A régi magyar és francia helyesírás és hangjelölés összehasonlító vizsgálata alapján szerző azt bizonyítja, hogy francia eredetűek a következő Árpád-kori magyar hangjelölési sajátosságok: *ch (hc) = č*, *ch = c*, *c = s*, *sc = š (š)* és *s*, *sch = š (š)* és *s*, viszont a *c = č* és a *c = c*, *ce*, *ci*, *cy = c* részint máshonnan magyarázható, részint a magyarban fejlődhetett.

Csefkó Gyula: *Tulipiros, hupikék*. E két, gyakran egymás társaságában előforduló színnév eredetének vizsgálata folyamán szerző a hupikék szót illetőleg arra az eredményre jutott, hogy — amint már Cz. F. is mondja — a szó összetétel; előtagja a *hup*, *hupol*, *hupál* «üt, ver» jelentésű ige, az utótag pedig a botütés testi nyomait érzékelteti. Hasonló összetétel a *tulipiros* is: előtagja a «fekély, seb» jelentésű *túr*—*tur* szóban keresendő, a *túripiros*, vagy *turipiros* (ebből pedig elhasonulással *tulipiros*) azt a veres színt jelenti, amely ütés nyomán támadt a testen.

Domanovszky Sándor: *Attilától Árpádig*. (Adalék krónikáink kritikájához.) A szerző Kézai hún krónikájának 19—24. fejezeteit tárgyalja s összeveti szövegét a többi krónikákéval. Vizsgálatai alapján az a véleménye, hogy a hún krónikának a magyarral való összeszerkesztése bizonyára már Kézai előtt megtörtént, s a hún krónika utolsó fejezetének ismétlései és ellentmondásai, valamint ezek ellentmondásai a magyarok bejövételénél elmondottakkal valószínűvé teszik azt a feltevést, hogy az első összeszerkesztéskor a hún krónikának utolsó mondai része nem volt még olyan bonyolult, s csak az újabb átírók magyarázó és összehangoló törekvései következtében bővültek mai alakjukra. Kézai ebben a részben valószínűleg már tudatosan változtat egy röviddel az ő írása előtt keletkezett és kezébe került hún történeten.

Fludorovits Jolán: *Szótan—szótártan*. Szerző a szótan, szótkutatás, szótártan sajátos problémáival foglalkozva, részletesen elemzi e fogalmakat s kutatja azokat a lehetőségeket, amelyek egy teljes, nemcsak mennyiségi szempontot követő szótár szerkesztője számára adódnak.

Gáldi László: *Egy elfeledett oláh-latin szójegyzékről*. Alexi János *Grammatica Daco-Romana sive Valachica* című. 1826-ban Bécsben megjelent oláh nyelvtana függelékeként kiadott oláh-latin szójegyzékét vizsgálja szótárirodalomtörténeti, szókincs- és művelődéstörténeti szempontból és megállapítja, hogy a szilágysági születésű Alexi munkájának keletkezését, beosztását, szókincsét a szerző magyarországi környezete hatásának kell tulajdonítanunk.

Györke József: *Az igeidő*. A címben kifejezett fogalom meg-

határozása szerző fejtegetéseinek alapján így hangzik: «Az igeidő az igejel olyan időre vonatkozó kollektív természetű értéke, mely függő viszonyban van a vele rendszert alkotó többi tag időértékével s ugyancsak kapcsolatban lehet az igejel történesminőségével és módértékével.»

Hadrovics László: *A horvátban levő magyar elemek szóföldrajzi és időrendi problémái*. Több horvát nyelvemlék anyagának vizsgálata alapján a szerző, fejtegetései végső eredményeként, a következő tételeket állítja fel: 1. A horvát nyelvterületnek a multbani politikai, egyházi és kulturális széttagoltsága miatt a különböző forrásokból kimutatható magyar elemeket nem szabad globálisan kezelni, hanem a lehetőség szerint meg kell jelölni azt a nyelvi zónát, amelyben használatosak. Az egyes átvételek művelődéstörténeti értéke csak így mérhető fel. 2. Azokban a nyelvi zónákban, ahol közvetlenül a nyelvemlékekből az átvételek kora meg nem állapítható, a hangtani érveket csak akkor használjuk fel kronológiai meghatározásokra, ha tekintettel vagyunk a horvátban lehetséges hangtani és alaktani fejlődésre.

Hartnagel Erzsébet: *A «kánaáni nyelv»*. A protestáns egyházi nyelv vizsgálatában tapasztalható hiányok pótlására szerző ez alkalommal a «kánaáni» nyelvnek, a pietizmus és a későbbi ébredési mozgalmak nyelvének boncolásával foglalkozik. A pietista és más közösségi mozgalmak rövid történeti vázlatát adva magyar szempontból, a Vér pietista-közösségi jelentőségével foglalkozik részletesen.

Hegedűs Lajos: *Népnyelv kutatás hanglemezekkel*. Felelevenítve ismereteinket a hanglemezeknek a német nyelvjáráskutatásban való alkalmazását illetőleg, a szerző két ormánysági hanglemezfelvétel néhány részletét mutatja be, amelyeknek segítségével hangtani kérdések tisztázását, beszédhangok időtartam-viszonyainak vizsgálatát, hanglejtés, beszédszünetek és beszéd-, valamint versritmikai kérdések tanulmányozását óhajtja elvégezni.

Horger Antal: *Magyar szó- és hangtörténeti vizsgálatok*. A közlemény első részében a *mén, Edde, Laborfalva, iskol, csata, had, jácint, átalag, né!, okos, sajnál* szavak megfejtését, a másodikban pedig az *-ék* deverbális és denominális képző *-ok, R.-uk, R.-ak* alakváltozatainak magyarázatát közli a szerző.

Horváth Károly: *Széljegyzetek az Apor- és a Döbrentei-kódexhez*. Tartalmi és logikai érvek segítségével azt bizonyítja, hogy az Apor-kódex második kezének az írása a 134. lapon lévő résszel, a mise glóriájával kezdődik; a továbbiakban újabb adalékokat szolgáltat az Apor- és Döbrentei-kódex rokonságának bizonyítására s röviden szól arról, hogy a Döbrentei-kódex másolójának, Halabori Bertalannak családját kapcsolatok fűzték a magyarországi huszita mozgalmakhoz.

Juhász Jenő : *A magyar -asz, -esz névszóképző történetéhez.* Össze-
gyűjti és rendszerezi azokat a névszókat, amelyekben az *-asz, -esz*
végzet (illetőleg az *-ac, -ec, -anc, -enc, -arc, -az, -ez* stb végzet) van meg,
mert ez utóbbiakat az *-asz, -esz* (a szerző véleménye szerint deverbális
névszóképző) változatainak tekinti.

Klemm Antal : *A magyar szenvedő ige.* A magyar *-at, -et*-képzős
szenvedő igealakok nem mások, mint a *t*-képzős, szenvedő jelentésű
igenév alanyi személyragos alakjai, a múlt idő egyes és többes számú
3. személyű alakja ragtalan. A *-tat, -tet* szenvedő igeképző a művel-
tető *-tat', -tet* képző analógiájára keletkezett, mert az *-at, -et* szenvedő
igeképző hangalakilag egybeesett a műveltető *-at, -et* igeképzővel.
Ha ezt a magyarázatot elfogadjuk, akkor semmiféle műveltető vagy
reflexív képzőre, sem reflexív személyrag felvételére nincs szüksé-
günk, maga a *t*-képzős igenév lehet szenvedő értelmű.

Kniezsa István : *Elvonás magyar-tót helynevekben.* A magyar
eredetiből téves elvonással keletkezett tót helyneveknek két csoport-
ját tárgyalja : az egyikben a locativusszal járó «*-ban, -ben*», illetve
az accusativusszal járó «*-ba, -be*» jelentésű *rz* praepositio *e, o* magán-
hangzója tapadt a névhez és így a név egy szótaggal bővült, a másik-
ban pedig azokat a helyneveket, amelyekben a név első szótagját
kezdő magánhangzó vonódott el a praepositio *v*-jéhez és így a név
egy szótaggal rövidebb lett.

Lakó György : *Finn-ugor szómagyarázatok.* A votják *tšogjanj*
«*stechen, einstechen, einstecken*» igét jelentéstani és alaktani szem-
pontból egyaránt a votják *tšog* «*Pflock, Nagel*» főnévből származtatja ;
ugyanazzal a szóval hozza kapcsolatba a *csegely* «*ékalakú szántóföld,*
rét, kaszáló, sziget» székely tájszavunkat is. *Csobolyó* szavunkat a
vogul *súmp*, «*vízmerő nyírhéj* ; *Wassereimer aus Birkenbast*, illető-
leg az északi vogul *súmpel* «*ein kleines Trinkgefäss aus Birkenrinde*»
szóval veti egybe.

Lazicius Gyula : *Sutton, sut.* Szerző a *R. sutton ~ suttom ~ suttony*
(v. ö. mai *suttyomban*) eredetével foglalkozva, megállapítja, hogy
ez a szó az újfelnémet bányásznyelvi *schutte*, osztrák-bajor *schutten*
átvétele. Mai *sut* szavunk pedig valószínűleg az osztrák bányász-
terminus *schutt* szónak későbbi, a fentiektől független átvétele.

Ligeti Lajos : *A 'phags-pa írásos nyelvenlékek.* A mongol *phags-*
pa írással kapcsolatos eredet- stb. problémákat tárgyalja és részlete-
sen ismerteti azokat a nyelvenlékeket, amelyek ez írásmóddal íródtak.

Losonczy Zoltán : *Az ómagyar névszótövek egyik csoportja.* Az
ómagyar eredetileg rövid magánhangzós végű névszótövek kérdését
vizsgálva megállapítja, hogy a legfőbb szótőmódosító erőn, a hang-

súlyon kívül egyéb tényezők is közreműködtek, így pl. a tövéghangzókban gyakran megnyilvánuló hangszín szerint is teljes illeszkedés.

Mályusz Elemér: *A székelység eredetéről*. Szerző azt a nézetét fejti ki, hogy a székelység nem valami idegen fajú, a magyarsághoz csak később csatlakozó nép vagy törzs, hanem különböző népelemekből a fejedelmi hatalom által megszervezett közösség; ennek a közösségnek a túlnyomó része azonban a finnugor nyelvet beszélő magyarságból való. Véleménye szerint a törzs megszervezése Árpád korában történt, mégpedig Zoltánnak. Árpád fiának a számára. A székelység később sem oszlott fel, hanem törzse maradt a mindenkori hercegeknek, s mint a király közvetlen felügyelete alatt élő, katonai fegyelemmel összetartott szervezet így települt át eredeti szálláshelyéről, Biharból a sokkal terméketlenebb mai lakóhelyére s így őrizte meg szabályos társadalmi szervezetét is évszázadokon keresztül.

Mészöly Gedeon: *Hurka és hurok*. Véleménye szerint a hurka szó is a 3. szem. birtokos személyranggal ellátott testrésznevek közé tartozik (<hur «bél»). Így a hurka azonos a hurok szóval; ezt az is támogatja, hogy a hurok eredeti anyaga is állatbél volt.

Moravesik Gyula: *A magyar szókincs görög elemei*. Összegyűjtve azokat a nyelvi bizonyítékokat, amelyek a görög-latin művelődéssel, illetőleg a görögséggel való érintkezésünket bizonyítják, az elemeket a szerint csoportosítja, hogy milyen úton váltak a magyar szókincs elemeivé.

Nagy J. Béla: *Alakegyezés*. Az alakegyezés = homonymia homophonia fogalmát vizsgálja, tárgyalja a rendszerezés lehetőségeit s felsorolja a magyarban lehetséges alakegyezés eseteit.

Németh Gyula: *Török jövevényszók*. Az oszmán korszakból való *gémia* (hajónév'), *kalafa* (kaloda-féle'), *Kálmán-körte*, *keszer* 'vájó balta, fejsze' és a régi korból *gyón*, *gyökint*, *kecske*, *köszön*, *kuvasz*, *oroszlán*, *süv* 'sógor', *szük* szavakat tárgyalva, részben az eddig ismert török jövevényszavaink számát gyarapítja, részben pedig a már ismert szófejtéseket világítja meg újabb adatokkal. Két *d*-képzős ígénkhez (*ernyed*, *okád*) török megfelelőket sorol fel s ezek alapján e két szót a törökből származtatja.

Pais Dezső: *Szerszám*. Ahogy a közlemény alcíme is elárulja, ez alkalommal nem az összetétel tagjait magyarázza, hanem beszédfordulatok lecsapódásait ez összetétel fejlődésének folyamán. Eltérve attól a felfogástól, amely ez összetétel tagjait egymástól elszakítva s a különböző mondatkörnyezetektől függetlenül tárgyalja, szerző beszédfordulatokban, mondatszerzetekben kíséri figyelemmel és bogozza a kifejezés, illetőleg szó életsorát. A *szēr* és *szám* szavak kap-

csolata eredetileg minden jelzővel birtokviszonyok tagja volt, s az is maradt, amíg csak bizonyos külső és belső indítékok ezt a birtokviszonyt fel nem oldották s nyomait el nem tüntették. A többszörös jelentésváltozás után a *szérszám* teljesen elszigetelődött alkotórészeinek régi és mai jelentésétől.

Rásonyi László: *Jövevényszavaink és az anatóliai tájszavak*. E cikkben a szerző négy szavunkat (*bákány, korlát, mocsok, pizok*) veti egybe anatóliai tájszavakkal.

Sági István: *Czuczor és Fogarasi nyelvtudományi elvei*. Részletes választ ad arra a kérdésre, hogy mi volt Czuczornak és Fogarasinak a véleménye magáról a nyelvtudományról; miben látták a szótár célját; hogyan gondolkoztak magáról a nyelvről s a nyelveknek, különösen a magyar nyelvnek rokonságáról és más nyelvekkel való történeti kapcsolatairól; milyen elveket tartottak irányadónak a szóelemzésben?

Schwartz Elemér: *A német helyes beszédejtés kezdetei Magyarországon*. A német írott nyelv helyes kiejtésének kérdésével a más anyanyelvűek számára készült nyelvtanok írói foglalkoznak először nálunk. Szerző az e téren meginduló kezdeményezéseket tekinti át.

N. Sebestyén Irén: *Finnugor eredetű magyar fanevek*. Szerző az *éger*: *eyer*, az *ivafa* és *ternyő* (a *tiszafa* két régi neve), valamint a *száldob*, *száldok* faneveket egyezteteti finnugor megfelelőikkel.

Szabó T. Attila: *Adatok a kolozsmegyei újabbbkori rumén helynévkincs magyar elemeinek ismeretéhez*. Helyszíni és levéltári kutatás alapján a Kolozs megye nyugati felén lévő Kalotaszegnek és a Kolozsvártól kissé északkeletre fekvő Borsavölgy helynévanyagának olyan elemeivel foglalkozik, amelyek a magyarból a ruménba kerülve bizonyos átalakuláson mentek keresztül s így legtöbbször teljesen «értelemtelenné» váltak. (Pl. *Bortoloșej* < m. *Bartalusáj*, *Hársamba* < m. *Harsányba* stb.)

Szabó Dénes: *Görbbő*. Ezt az eddig szláv eredetűnek tartott helynevet a besenyőtörök **külbäj* < m. *Kürbej* méltóság-, illetőleg törzsnévre vezet vissza s alapján ősi magyar lakóhelyekre következtet.

Szemerényi Oswald: *Az indoeurópai ínyhangok a hetitában*. A rendelkezésre álló szókincs vizsgálata alapján megállapítja, hogy a hetita nyelv híven megőrizte az örökölt ínyhangokat. A dán iskola feltevéseivel szemben megállapítja, hogy a hetitában palatalizációnak nyomai sincsenek.

Szentpétery Imre: *A középkori oklevélátiratok hibáinak elemzése*. Megvizsgálva a latinyelvű oklevélátiratok hazai középkori gya-

korlátát az általános történettudomány, a nyelvtörténet és a lélektan világánál, elemzi a hibák, eltérések lehetőségeit, okait és változatait.

Szidarovszky János: *Az indogermán összehasonlító nyelvtudomány hazánkban*. Áttekintve e tudományág hazai kezdeteit és kibontakozását, főleg Schmidt József munkásságával foglalkozik behatóan.

Szinnyei József: *«Emlékezzünk régiekről...»* Gazdag életének emlékeiből néhány fontos és különösen maradandó epizódot örökít meg Arany Jánossal, a régi egyetemi könyvtárral, Regulyval, Beöthy Zsolttal, Haynald Lajossal és Prohászka Ottokárral kapcsolatban.

Tamás Lajos: *Miscellanea Hungaro-Ruménica*-jában 1. a rumén *chiuzd* szó eredetéről, 2. *harang* szavunk elterjedésének kérdéséről, 3. *akár* kötőszavakról és összetételéről a rumén nyelvjárásokban, végül 4. a rumén *d*, *t* és *n* jésülésének történetéhez közöl adatokat és fejtegetéseket.

Techert József: *«Ti csendes ernyők pásztori...»* Az *ernyő* szóval kapcsolatban bemutatja a költői ízlés változásait s a költői nyelvnek divatirányította hullámzását.

Úrhegyi Emilia: *Bernolák Antal jelentősége a tót művelődés történetében*. Végigkísérve azt a visszhangot, amely Bernolák Antalnak, a tót irodalom, nyelvkutatás, művelődés egyik jelentős alakjának a működése nyomán támadt, megállapítja, hogy Bernolák törekvései eredetileg csak a katolikus tótoknál találtak követésre. Bár nevét mindenféle irányzat (csehszlovák és szlovák) egyaránt zászlajára tűzi, megítélésében minden józan kutatónak számot kell vetnie az erős hungarizmussal is.

Zolnai Béla: *Szerepjátszás és szóállalás a nyelvben*. Az irodalmi-költői nyelv és a közbeszéd alapján tárgyalja a szerepjátszás, szóállalás magyar formáit, az örökölt nyelvi formák elfogadásának vagy kikerülésének fajtáit tárgyalja.

Zsirai Miklós: *Névmástanulmányok*. A névmások «rendhagyóságát» elemezve, a magyar *mi*, *ti*, *ők*-kel kapcsolatos kérdéseket vizsgálja; a felsorolható magyar és rokonnyelvi adatok tanúsága alapján megállapítja, hogy az uráli személynévmásokban jelentkező *i* nem többesjel s a magyar személynévmások történetében az *-n*-hez hasonló szerepet játszott *-v*-féle járulékelemnek sem személy-, sem számjelölő feladata nem lehetett. Valószínű, hogy az eredetileg teljesen egyértékű alakváltozatok mennyiségi és minőségi különbségeinek alkalmi felhasználása révén is tudtak jelölési lehetőségeket teremteni s jórészt aztán a nyelvformáló tényezők erőviszonyán vagy éppen a véletlenen múlt, lett-e az alkalmi használatból nyelvszokás.

A kötetet, amelynek végén Melich János bámulatosan gazdag munkásságának pontos jegyzékét is megtaláljuk, Zsirai Miklós szervezte, szerkesztette nagy gonddal és odaadással. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadásában megjelent e nagyértékű, jeles műért, őt illesse a köszönet szava.

Bakó Elemér.

Bárd Miklós műveinek emlékkiadása.

Bárd Miklós művei. I—VI. kötet. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet kiadása.

«Ma, amikor sorsdöntő napokat él nemzetünk, szolgáljanak Bárd Miklós művei mindnyájunk okulására és megerősítésére» — ezzel a jellegével indult meg s nemrégiben fejeződött be az a hatkötetes sorozat, amely Bárd Miklós kisebb költeményeit, három nagyobb költői elbeszélését — a *Bacsó Pált*, a *Vezeklést*, a *Ködöt* — *Szováthy Éva* című tragédiáját, s leveleit és életrajzát tartalmazza.

Ebben a hat kötetben tehát — melyet a költő fia, Kozma György rendezett sajtó alá s mely Singer és Wolfner tetszetős kiadásában jelent meg — benne van az egész Bárd Miklós, úgy ahogyan eddigi olvasói és hívei ismerték, s ahogyan megismerheti őt mindenki, aki ezután fog műveivel foglalkozni. Ez a foglalkozás nagy meglepetést kelt majd azok körében, akik Bárd Miklós költészetét csak kis részben ismerik. Bizonyára eléggé sokan vannak ezek, mert Bárd Miklós a maga korában és életében nem tartozott az úgynevezett népszerű költők közé. A népszerűséget nemcsak nem kereste, hanem egyenesen kerülte, sőt bújt előle. Pedig azoknak csapatából való poéta volt, akik talentumuk szerint Arany János után sorakoztak. A hatodik kötetben lévő életrajz méltán végződik ezekkel a szavakkal: «Bárd Miklós a magyar költészet egének tündöklő álló csillaga». Teljesen igaz.

Én e világ-szép pagonyban
Magában álló örjegenye voltam

zengi egy szép versében magáról, másutt pedig csöndes, nemes büszkeséggel mondja :

Derűsen, dacosan, magányosan
Suhant be «Én-em» e fakó világba,
Mint fénysáv, melynek táncos kedve van —

S a sugártáncot egymagában járta.
Derűsen, dacosan, magányosan...

Találó jellemzése ez a Bárd Miklós nem mindennapi, s éppen ezért izgatóan érdekes emberi és költői egyéniségének, mint ahogy felfedezője, Rákosi Jenő írta egyszer, egyik Bárd-kötetbeli bevezetésében, hogy «az egész ember egy különös, erős, megihletett magyar költői lélek.»

Bárd Miklós a költészet mind a három mezején munkálkodott : a líra, az epika és a dráma terén. Drámát csak egyet írt, s az sem került színre, nyomtatásban is csak ebben az emlékkiadásban látott napvilágot, mint irodalmi hagyaték. Három elbeszélő költeménye közül a mély érzésekben és megkapó lélektani rajzokban s színes leírásokban egészen különlegesen gazdag *Vezeklés* és *Köd* mellett legnagyobb népszerűsége a *Bacsó Pál* tarthat számot, amely nagyszerű életkép a pusztuló magyar gentryt remek stílusban, pompásan érzékelteti.

A lírában pedig Bárd Miklós olyan nagyot alkotott, hogy korunk eddig még nem is emelkedett oda, s nem melegegett föl annyira, hogy lírai munkásságát igazán értékelte volna. Ehhez még az kell, hogy akadjanak megértő méltatói, akiknek útmutatása és vezetése nyomán aztán az olvasók szélesebb rétege fogja megismerni Bárd Miklós verseit, elmerül bennük, megszokja, megszereti, s örök útitársul fogadja írójukat. Bizonyos, hogy Bárd Miklós, talán egy későbbi nemzedéknek olyan kedvelt poétája lesz, akit a fogékony lelki életet élők szinte mindennapos vendégként fognak kedvelni és becsülni, szívbemarkoló verseit antológiákban gyönyörködve olvassák és ünnepi előadások dobogóin elragadtatva hallgatják. Szébb hazafias irredenta verset, mint a *Te voltál* címűt, nem sokat találhatunk irodalmunkban. A *szerlem csodája* című pedig a világirodalom legszebb szerelmes verseinek egyike.

Hogy Bárd Miklósnak egészen sajátos meglátásai és beállításai vannak, s hogy verseiben semmi sablon, semmi útszélesítés : ez valószínűleg egyik oka, hogy az átlag-olvasók kissé idegenkednek tőle, de viszont ez az ő költészetének legnagyobb értéke és irodalmi jelentősége.

Bárd Miklós természetének erős líraisága a hatodik kötetben közreadott, s közvetlen hangjukkal végtelenül érdekes leveleiből is kitetszik. Írójuk gazdag egyénisége olyan remekül sugárzik ezekből a levelekből, akárcsak verseiből, még az elbeszélő költemények lírai részleteiből is.

Kétségtelen, hogy az álnév köpenyébe burkolózott s szerényen mindig háttérben maradt Bárd Miklós — a huszártiszt leveldi Kozma Ferenc — a nagy magyar költők egyike volt.

s. k.

Egy kötet vers.

Kovács Norbert : *Talán. Költemények.* 16-r. 210 l. Budapest. Stephanaeum. 1941.

A költeményes kötetek, sokszor csak füzetkék, áradatában szerényen jelent meg Kovács Norbert kötete. Címét hasonló című költeménye (141 l.) magyarázza, amely bőven áradó képekkel próbálja érzékeltetni azt a lelki állapotot, amely egységes hangulat gyanánt áthatja a kötetet. De amilyen határozatlan maga a szó, olyan határozatlanok ezek a képek is. Maga a szó a költő szerint «kis gyáva szó, de bátorító; kételkedők végső, titkos fohása; sejtéssé emelt halavány kívánság; a lemondás kihímmzett szemfedője és tetszhalottnak hazudott tetem». Kétség és hit, lemondás és a lehetlenségnak szegezett reménység-féle volna mindez. Költeményeinek összességét, «hagyaték»-át panasza, hálája, vallomása szavának, azon érzések és hangulatok kifejezőjének mondja, amelyeknek a felzaklatott szív s a rajongó lélek adhatott hangot. Költészetének tárgyait azok a címek jelölik, amelyek alá verseit ciklusokba foglalta. (Szeretet. Barátság. Szenvedély. Tragikum. Gondolatok, élmények). Nemes és szép eszmények szolgálatára teremtettnek érzi magát s nemes és szép érzések éneklésére rendeltnek költészetét. Ezt vallják, ilyen szép világot vetnek lelkére jeligéül írt sorai is. Egyik a magáé :

Legjobb az ember, ha örül
A mások örömeinek ;

a másik Victor Hugóé :

Óh semmit sem gyűlölj, mindent szeretni, vagy
Mindent sajnálni kell.

Első s legtartalmasabb ciklusát azok a versei teszik, amelyeket *Szeretet* címmel foglalt össze. A szeretetet életünk tiszta, magasztos csillagának mondja. Nincs szebb név s boldogítóbb érzés a szeretetnél; édes érezni s viszontérezést ébresztetni — énekel. Ez a rajongó szeretet s a túlaradó gyöngédség néha kissé zavaros hullámokat hömpölyget s képzavarban áradozik. A nyert és viszonzott szeretet az élet legnagyobb áldása, melyhez csak a természettől nyert öröm és szépség hasonlítható. Kedveséért, kit «szenvető jóság, gyöngeség»-nek, «élte virága»-nak mond. «előnti az együttérezés láza», gyöngéden azt vallja minden boldogságának, ha megcirógatja a kedvesétől neki

szedett igénytelen virágot. A Tompáéval rokon. érzelmes, szinte nőies gyöngédség él az ő lelkében is a virágok iránt. A virágok közt is «a szürkécskét és örök igénytelen» szereti. Az ilyenről azt mondja, hogy «a léten kedvesen csak átoson, s melenget édesen, mint egy mosoly». Mélységes részvét él lelkében a szenvedő gyermek iránt s fájdalmas képekkel fordul az érző emberek szíve felé. Az élet igénytelen örömeivel szemben is egyik nagy szomorúsága a kedves szenvedése, mosolyának megfogyatkozása. Általán költészetében több az örömnél a lemondás, a szenvedés, a csüggeteg percek, a fáradt, reményevesztett hangulat. Örömeiket már csak «bágyadt repdesés»-nek mondja. Zavartalan örömet csak az emlékezés boldogító mámore nyújt. Emlékekben élő s azok közé visszamerengő lélek. Multjának emlékeim kívül különösen úti élményei és emlékei nyerne sűrűn hangot, főként Svájce tavai és hegyei ihletik mozgalmas, élő és hangulatárasztó képekre színeikkel és sejtelmes vonalaikkal.

A rajongásnak leggyöngédebb képeivel s leghódolóbb szavaival, szól a nőről. Alázattal, reménytelenséggel néz rá, s bár úgy érzi, hogy csak szánalom «bontja ki a nő mosolyát», de mégis hiszi, hogy a nő ezt a tüzet el nem olthatja, mert ez az Istentől való «szent életlobbanás». Egyébként félénk, aggodalommal teljes ez az érzés, a szerelmem neki «örvényes érelemlő», vágját maga is «esztelen»-nek mondja, még boldogsága is aggasztja, hogy hamar elröppen. Ebben az érzésben csakugyan csupa «talán» minden érzése s még inkább az minden kérdése. Ennek ellenére is, az öregedés gondoljaival szemben is őrzi vágját «az ábrándos költőiség, a szárnyaló eszményiség» boldogító kora, a szenvedélyes szeretet iránt. Két költeményében maga megvallja, mit köszönhet szerelmében szerelmesének a nő s mit a férfi:

Az asszony mondja:

Én választottalak a Sokból.
Magaddá lettél általam,
Egygyé különítve azoktól.
Akiknek neve: Számptalan.

Mámortalán sötét valóból
Tündérvilágba hoztalak.
Magányos, meddő álmódóból
Teremtővé csókoltalak.

Az én művem a boldog érzet,
Mely lelkedből, mint láng, kicsap.
Életté pusztá létezésed
Az ölelésem tette csak.

A költő mondja:

Szívem yérén be nagyra nőttél!
 Valósággá képzeltelek.
 Nöbbe tettelek minden nönél.
 Szeretőbbé szerettelek.

A költészet örök tüzével
 Gyönyörűvé álmodtalak,
 S az örültség vad erejével
 Istenséggé imádtalak.

Lélek fejlesztő boldogságba'
 Búbájossá neveltelek.
 Az Eszményiség magasába
 A szárnyaimon vittelek.

A szeretet költeményei mellett a barátság nemes érzése is egyik rokonszenves sugallója. Jól folyó és a tárgyhoz stílszerűen illő klasszikus metrumokban éneklí meg a hű barátság két klasszikus megtestesülését, a Dioskurokat és a maga barátját, Ozmánt, ki korai halála sejtelmével járta az életet. Ő elhalt s az öregség gondját, terhét költőbarátja magányosan viseli s már nem érti meg senki sem.

Általában költőnk tanult s gondolkozó fő. Formai gondra s ízlésre vallanak versei is, csak egy áll hatásának útjában: gyakran érezzük versein azt, amit az ő gyakran furesa hatású szóösszetételei egyikében így fejez ki: gondolat-verejték. Hiányzik belőle a közvetlenség s ezért kötete tagadhatatlanul kissé fárasztó olvasmány s ezért verseinek olyan előnyösen ható formai gondja s gondolati magva sem képes teljesen kárpótolni.

—8.

Magyar költők francia fordításban.

Eugène Benceze: Les grands poètes hongrois du XIXe, siècle, Paris, Renaissance du Livre, a Cent Chefs-d'oeuvre-vállalatban.

A magyar-francia irodalmi kapcsolatok terén Benceze Jenő már kétszer irányította magára a figyelmet. Az *Encyclopédie Française*-ben a mai magyar írók törekvéseiről írt beszámolót (XVII. k.), másfelől Hankiss és Molnos *Anthologie de la poésie hongroise*-ában

tett közzé néhány szép fordítást.¹ Most önálló kötettel jelentkezik.

Bevezetésében szemlét tart a magyar irodalom fejlődése fölött; magvasan ír Bessenyeinek francia és Kazinczynak német irodalmi irányáról; elmélyedőn szól Vörösmartyról és Petőfiről. Fejtegetése Arany János költészetéről mély megértésre vall, hű a Tompa-arckép is. Rövidségükben is találók a Madáchról, Tóth Kálmánról, Szász Károlyról, Lévayról, Gyulairól, Reviczkyról, Komjáthyról, Kissről, Ábrányiról, Endrődiről és Zempléniről közölt jellemzései.

Nem feleli a francia irodalommal való kapcsolatokat és analógiákat sem. Berzsenyi borúlátását a Vignyével veti össze, Vörösmarty pasztellszerű költői elbeszéléseit Hugo *Századok legendái*-val. Ír Bérangernek és Hugonak Petőfire tett hatásáról.

Kár, hogy van néhány fogyatkozása. Nem fogadhatjuk el azt az állítását, hogy Jósika Scott Walter hatásától sohasem tudott szabadulni; köztudomású, hogy pályája második felében a francia romantikusok kapják meg erősen. A francia romanticizmusnak Vörösmartyra, a drámaíróra tett hatását sem kellett volna mellőznie.

Általában mégis mind az *Introduction*, mind az egyes életrajzi bevezetések jól tájékoztatják az olvasót.²

Bence Jenő a szellemi simulás lelki adományával ültette át a magyar költeményeket. Berzsenyi Dániellel, a romlásnak indult nemzedéket zordon fenség hangján feddő ódájával (*Aux Hongrois*) indul. Nem kisebb készségtől tanúskodik az elmúlás méla hangulatát művészien kifejező *L'Approche de l'hiver* (*Közelítő tél*). Dícsérettel szólhatunk a *Mon Destin* (*Osztályrészem*) apró finomságokat is megőrző francia átültetéséről. A *Fohászkodásnak* (*Invocation*), e mély-séges hitből fakadt, zsoltáros himnusznak francia avatar-ja a legmelegebb elismerést érdemli. Elég rámutatnunk egyik versszakára:

A legmagasb menny s aether Uranjai,
Melyek körülted rendre keringenek,
A láthatatlan férgék, a te
Bölcs kezeid remekelt csudái.

¹ L. bírálatomat a *Budapesti Szemle* 1940-i évf.-nak nov. számában.

² Helytelen Greguss Ágost balladameghatározásának fordítása: „une tragédie condensée dans un chant, 23. l. Helyesen: ... racontée, mert az *elbeszélve* h. igenév az epikai elemre utal. Súlyos tévedés, hogy Kisfaludy Károlynak *Salamon király* (*Le roi Salomon*) c. drámája volna (54. l.). *Salamon királyt* Vörösmarty írta.

Tous les Uranus du ciel et de l'éther,
 Qui tournent autour de toi pendant l'éternité,
 Come les vers invisibles, sont
 Tous des merveilles de tes mains créatrices.

Ezzel az ihletett munkával ellentétben nem a legjobb hatást kelti Kölcsey Ferenc *Hymnusának* erőtlen és színtelen fordítása. Majdnem így fest a francia *Vanitatum Vanitas* is.

Kisfaludy Sándor Himfy-dalait mélyebben érzi át. Kisfaludy Károly dalát is (*Messze fénylik a Balaton, Au loin scintillent les flots du Balaton*). Ki kell emelnünk, hogy *Alkonyi dalának* (*Chant du crépuscule*) olvatag lágyságú, rokokó kecsességű nyelve a fordítót csaknem lehetetlen feladat elé állította. Kissé elsodródtunk a *Szülőföldem szép határának* harmatos üdeségétől is (*Mon pays natal*). Másfelől a *Complainte du laboureur de Rákosnak* nem egy helye ragadja meg a figyelmet. Kisfaludy Károly egy másik dalában (*Si j'étais ruisseau*) a szerelmi érzés melegét, a lírai fordulat báját friss készséggel vetíti elénk.

Megkapja az olvasót Vörösmarty Mihály *Szózata* (*Exortation*) gyökeresen nemzeti és mélységesen lírai értékének költői erőre valló érzetetésével, mint ebben a hazafi panaszos keservét kifejező versszakban :

Az nem lehet, hogy annyi szív	Impossible que tant de coeurs
Hiába onta vért,	Eussent saigné en vain
S keservben annyi hű kebel	Pour ce pays dont tant de braves
Szakadt meg a honért.	Moururent de chagrin.

Megértésről és hűségről tesz bizonyosságot Vörösmarty bölcselő költeményének (*Gondolatok a könyvtárban*) átültetése (*Pensées dans une bibliothèque*) ; a kínos vonaglások közt vergődő és a nemzeti jólét munkájára áhító érzést kifejező alkotás fordításának igaz elismerésünkkel adózunk. Még többel a *Joue, Tziganének* : a *Vén cigányt*, a sírva vigadás és a vigadva sírás rapszódias lendületű, shakespearei erőttől izzó lírai kirobbanását ihletetten költi át :

Tanúlj dalt a zengő zivatartól,
 Mint nyög, ordít, jajgat, sír és bömböl.

Apprends les chansons de l'ouragan hurlant.
 Qui beugle, pleure, gémit et mugit.

Az *invita Minerva* végzett munka fanyar hatását teszi ránk az *A la réveuse* (*A merengőhöz*). Vörösmarty nyelvének keleti fényben

perzselő lángja ellobbant belőle, csak pernyéje szürkül felénk. Az is igaz, hogy az *Előszó (Préface)* gyászpompáját jól érezteti. Kitűnően tolmácsolja az *A la mort d'un petit garçon*ban a kis gyermek halálát sirató költő lelkének ünnepi meghatottságát. Kár, hogy egyik világfájdalmas költeményének szövetét (*A Ida*) szertezilálja.

Vörösmarty két epigrammája is megragadja: az egyiket, a nyájas hangú *Elzárkózottat (Le Claustré)* fordulatos ügyességgel ülteti át, a másik *A szegény asszony (La pauvre mère)*, ez a szív mélyéből fakadt kis remekmű, a fordító is remeklésre sugalmazta. *Belle Hélène*jével (*Szép Ilonka*) már nem válik ki ennyire. Több sikere volt a *Két szomszédvár* Enikője művészi rajzának tolmácsolásával. Nem kevésbé emelkedik ki *La fuite de Zalanból (Zalan futása)* Hajna Ete után való vágyódása idilli árnyalású, odalehelt gyengédségű leírásának francia mása.

Petőfi Sándort is meghatott lélekkel költi át. *Le Rosierben* megmarad az eredeti zamata (*Rózsabokor a domboldalon*). Megkapóan érezteti a *Fin Septembre* elmúlásos, méla hangulatát és egy másik remekének (*Une pensée me tourmente, Egy gondolat bánt engemet*) viharos erejét. Az ábrándot, szerelmet, szabadságáhitást megkapóan kifejező *Dalaimat (Mes Vers)* meleg együttérzéssel fordítja. Kitűnően oldotta meg benne a refrain-átültetését. Ilyen sugallottsággal költi át Petőfi lirájának egy másik gyöngyét, a merészen szálló képzeletnek csapongó tűzétől áradó *Lítom* című költeményét (*Je vois*).

Kevésbé tudott ura lenni Petőfi könnyed kedve költői játékának a *Tu aimes le printemps*ban (*Te a tavaszt szereted*). Másfelől a *Mon amour*ban a hasonlatok gazdag változatossága körében a végén esattanó ellentét friss erővel kerül át (*Az én szerelmem*), *Le buisson tressaille*ban pedig művészi simulékonysággal lesi el a ritmus-hullámzást (*Reszket a bokor*). *Az apostol* egy szabadságmagasztaló helyének átültetéséről is csak dicsérettel szólhatunk. A francia *Nemzeti dal* egy-két verszaka jól hat ugyan, de több benne az erővesztés, a hozzáköltés pedig elmállasztja. Egy másik politikai versének színe (*Európa csendes, újra csendes, L'Europe est silencieuse*) is halványabb. Noha egy-két helyen megfogytakozott az *Alföldnek (La Grande Plaine)* rónánkat pazar színekkel festő világa is, általában jól érezteti benne az eredeti hangulatát. A mélahangú *L'Automne est là (Itt van az ősz)* fordítása is hűséges hangulatellesés bizonyága, így a szellemes lírai kihangzással záródó *Les Nuages (Felhők)* is. A gazdag színskálájú *La Theiss (A Tisza)* megőrzi az eredeti zománcát, nyelve csak itt-ott siklik el. A gyermekkor emlékeinek bűvös fuvalmával elringató leíró költemény (*Dans mon pays natal*) valóságos gyöngye

a kötetnek. Az eredetinek nemcsak lelkét sugározza felénk, ritmusát is híven tükrözi :

Szedegeti a sok szép emléket,
Mint a méh a virágról a mézet,
Minden régi, kedves helyet bejár,
Cserebogár, sárga cserebogár.

Elle ramasse partout les souvenirs d'antan
Comme l'abeille cueille le miel dans les champs.
Parcourant tous les chers vieux coins en rond.
O hanneton, o jaune hanneton.

Dicsérettel szólhatunk a *Távolból* fordításáról is (*De loin*).

A magyar nyelvgeniuszt megtestesítő Arany Jánost nehéz átültetni. *Toldi* IV. éneke egyik részének minden sava-borsa kiszik-
kadt. *Claire Zachban* (*Zách Klára*), bár nagyon jól tolmácsolt részei
vannak, feltűnő, mennyire elhalványítja vagy kevésbé szerencsés
módon *pótolja* Arany János sorait :

Hadd ölelem lábad porát.

Je me prosterne devant toi.

Dame Agnès az eredeti (*Ágnes asszony*) szépségét eléggé érez-
teti ugyan, de fordító legyen a talpán, ki Arany gyöngyházsillogású
metaforáival és hódolatot keltő művészettől ragyogó leírásaival
meg tudna küzdeni. Nem csodáljuk, hogy ez a két sor nagy gondot
okozott neki :

Maradozó csattanással
Fehér sulyka messze villog.

Sajnos, sivár próza lett belőle :

On entend les bruits monotones
Du battoir qui se renouvelent.

A pajzán és derűs kedv remeklését, *A fülemület*, kissé színe-
fogyottan ülteti át (*Le Rossignol*). *A mon fils* (*Fiamnak*) is veszített
mind erejéből, mind színéből. A *Családi kör* (*Cercle de famille*) hű és
jó fordítás ugyan, csupán az eredeti töről metszett nyelvének magyar
gyökeressége ment veszendőbe. A *Détentenak* (*Enyhülés*) «kizajlott
bűfelhőkön» támadt szívárványos színét át tudta menteni. *A lejtőn*
(*Sur l'apente*) fordításában rá kell mutatnunk verszakai szép kiépí-
tésére. Az *Épilogueban* (*Epilógus*) élményszerű elevenségtől erőre
kapott lendülettel érezteti az élete sorára visszatekintő költő éles.

túlt vágyait és derült életbölcseletét. Egyik népdalát (*Chanson populaire*) ügyesen, egy lángvillanató hasonlattal ékes epigrammáját (*Meddő órán, Heures stériles*) pedig mesterien tolmácsolja.

Átírással dolgozik, egy-egy toldásra is ráfanyalodik, mikor Tompa Mihály *A madár fia*hoz című allegóriáját ülteti át. (*L'oiseau à ses fils*). Nem így cselekszik, mikor egy másik remekművét fordítja (*A gólyához, A la cigogne*). Hódoló lélek simulékonyságával tolmácsolja. Nem csökken a bíráló lelkes elismerése akkor sem, mikor *A jávorfáról* írott meseremek előtt hajtja meg elismerése zászlaját (*Sur l'érable*). Ennek a bűbájos, mélabú árnyalta költeménynek tolmácsolásához szeretettel fogott. Méltó mása az eredetinek :

Búra hajló ciprus árnyán,
Kis harang ezüst szavában,
Két halottnak lelke szólott
Csendes alkonyatsugárnál
Búra süllyedt ősz királyhoz.

A l'ombre d'un cyprès aux branches inclinées
Dans la voix d'argent d'une sonnette
L'âme de deux morts parlait maintenant
A l'heure douce du crépuscule
Au vieux roi miné par le chagrin.

Más lett a sorsa *A mon rosier*nek : fordultában (*Rózsafához*) elszürkült és megfakult, Memyre vonzó *Az én lakásom* (*Mon logement*) francia párja : a vers humorát a fordító készséges énje friss ráhangolásával értékesíti.

Kissé hamvadottá bágyadt Tóth Kálmán dala (*Fütyül a szél, L'Automne*). Jobban sikerült egy másik, lírai ötlettel záródónak átültetése (*Sírjon, ríjon a hegedű, Que ton violon pleure*).

Zamatosan tolmácsolja Lévay Józsefnek kis plasztikus képekből összeszótt költeményét (*Szüretünk, Notre vendange*). Múltak szellemét idéző alkotása (*Visiteurs*) francia köntösben is költői bensőséget fejez ki.

Gyulai Pállal is szívesen foglalkozott. Jól tolmácsolja eleven járatú tanítómeséjét (*A szél és a nap, Le Vent et le Soleil*). *Horatius olvasásakor* című ódájának átültetése műgondra vall. Költői remekléssel fordítja Gyulai egy dalát is (*Szeretnélek még egyszer látni, Je roudrais te revoir encore*).

Francia mezben látjuk viszont Vajda János zord csüggettség megülte allegóriáját, *A virrasztókat* is (*Les Veilleurs*). Sajnos, a parnasszusi veret nem egy soráról mállott le. Így fogyatkozik meg *A vaáli erdőben* (*A la forêt de Vaal*) költői varázsa is. Szebben és

hívebben költi át *Az üstököst (La Comète)*. Másfelől a *Nádas tavon merengőnek (Sur l'étang)* andalító természetszemlélettől metafizikai magasságba lendülő lelki hullámnzását nem tolmácsolja értéke szerint.

Szegecs-akadémikus munka volt Reviczky Gyula *Pán halálában* a költemény két képe rubensi, majd rembranti remekléssel megrajzolt és mesteri erővel szembeszegzett ellentétének átöltöztetése. Eresztékeiben nem egyszer lazult meg, színeinek ragyogása is ellobbant. Szerencsésebben ülteti át az *Én édes elhervadt virágomat (Emma)*.

Lendülő lelkesültség érzik ki Komjáthy Jenő ódájából (*Ode au Soleil, de la De l'Ombre (A halmályból)*) fridítása kevésbbé sikerült. Kiss József dala (*Les heures s'écoulent, Lepereg az óra*) zománcaából veszt egy keveset. Kiemelkedik *Egy sírjának átültetése (Au tombeau)*, zenéje is él benne. Ódája is (*Tűzek*) lenyűgözte, az egészet költői rátermettséggel tolmácsolja. *Judith Simon* is figyelmet érdemel.

Némi színhalványulás lepi meg az olvasót Endrődi Sándor románcának (*Haidé*) francia párjában. Kitűnő ízelítőt szolgáltat a *Kuruc dalokból* a lehelletfinomságú *Fleur de lys*. Melegen átérez egy bujdosó dalt is (*Qu'est-ce qui palpite? Mi doboz, mi zokog?*).

Kiviláglík: a nagy magyar költők alkotásai között, ha kevés van is olyan, melyekből mindent, de sok más akad, melyekből sokat mentett át, keveset valóban csak kevésből szolgáltatott. Éber és szellemi örömet jelentő feladat volt megfigyelnünk, munkájához milyen ihlettel, készséggel és eszközökkel látott. Ez a jelenség magyarázza mind jelességeit, mind fogyatkozásait. A versfelépítés és a rím láncai nem mindig korlátozták annyira, hogy az egymással erősen farkasszemet néző két nyelv géniuszát egymáshoz ne tudta volna édesíteni. De sok esetben sziszifuszi volt a vállalkozása, mert útját lebírhatatlan sziklák állták el. Mit tehetett volna Kőlcsey aranyveretű két sorával:

S nyögte Mátyás bús hadát
Bécsnek büszke vára.

Et Vienne devant Mathias
Dut aussi s'encliner.

Töprengésbe ejthették az olyan szólások, mint Petőfi *sehonnai bitangja (pleutre digne de notre dédain)*. Nem egyszer bővít jelzővel, máskor a jelző eltüntetésére kényszerül. Nem egy esetben fanyalodik módosításra, mint aki kénytelen megalkudni a helyzettel. Olykor a francia képmás nyomatékosabb erejű. Néhányszor meggyengül a szín és kilobban a fény. Mennyire más lesz *Zalán futásában* a Hajna

megszólította «*csillogra kerengő*» víz (fleuve silencieux qui déferles). Petőfi « *eget-földet rázó mennydörgése*» is engedett erejéből (impétueux tonnerre), *lángsugarú nyara* (ardent été) éppen lángját vesztette el.

Különösen igekötős szerkezeteink róttak reá vesződséges munkát: Petőfi egyik költeményében *elzúgtak* a forradalmak (. . . se sont apeisées); a másikban *megkondul* az esteli harangszó (mais voici l'angélus qui sonne au clocher), Arany *Agnes asszonyában* csibe vére *kereré* el a gyolesleplet (. . . a sali), *Fülemüléjében* az ötlik fel, hogyan lehet *megpörölni* (faire un procès).

Mindezek láttára jelentős elvi kérdés merül fel: lehetett volna-e másképp fordítani? Nem árt a kérdés elméletére egy pillantást vetnünk. Kazinczy Ferenc rózsaszínű derűlátással igyekezett megközeleltetni az eszményi célt: eredetiség erejével hasson lelkünkre a fordítás, de azért «*sugározta át*» az idegen szépségeket is. Brassai Sámuel Arany János *Szépirodalmi Figyelőjében* (1862) elmélyedő tanulmányban foglalkozik a kérdéssel: *két nyelv szarvai között nincs teljes egyértelműség*. A maga nagy, őszinte egyenességével 1858-ban *A szent-ivánéji álom* fordításáról Arany János azt írja Gyulai Pálnak, hogy «*veszett, nehéz munka*», ugyanerről a munkáról úgy tájékoztatja Tompa Mihályt, hogy «*áthághatatlan bökkenőkre*» talált benne.

Ilyen «*veszett, nehéz munka*», ilyen «*áthághatatlan bökkenők*» meredtek Benceze Jenő elé is, mikor megharcolta a hazai nagy költők francia tolmácsolásának esztétikai tusait. Horatius-szal mondom: *Hanc veniam petimus, damusque vicissim*. Ha még azt is latolgatjuk, hogy ez a magyar ember a francia nyelv minden csínját-bínját tudja, dús szókincsét eltanulta, gyökeres szólásait ismeri, szerkezetei legfinomabb árnyalatait is lelkébe zárta, ritmusai játékát megérezte s mindezt fel-felöltő színhalványulásai, erővesztései, kényszerű toldásai ellenére is összehangolta a magyar alkotásokkal, nem egyszer kitűnően, olykor valódi remekléssel is, rászolgált hálás köszönetünkre. Rá azért is, mert a magyar költészet kincsesházát nem csak a franciák, hanem világjáró francia nyelvével más nemzetek előtt is megnyitotta.

Elek Oszkár.

Rózsavölgyi Márk életregénye.

Mohácsi Jenő: *Hegedű és koldusbot*. Rózsavölgyi Márk életének regénye. Hungária könyvkiadó. Budapest. Évszám nélkül, 261 l.

Mohácsi Jenő, klasszikusaink (Madách, Vörösmarty, Katona) németre fordítója, magyar nyelven is szolgálja irodalmi életünket szép versekkel, novellákkal, sőt 1935-ben megírta volt Madách Imre

hitvesének első életrajzi regényét, amely *Lidércke* címmel jelent meg. Most figyelme egy már-már elfeledett magyar zeneszerző és népzeneész, Rózsavölgyi Márk felé fordult. Rózsavölgyi korának (1787—1848) egyik legnépszerűbb zeneszerzője és hegedűse volt. 1837-ben a Nemzeti Színház megnyitásán mint első hegedűs játszott a zenekarban s a megnyitó programjában két szerzeménye is szerepelt. Bandát is szervezett, s mint primásnak nagy volt a népszerűsége, állítólag a Pilvax-kávéházban is játszott. Petőfi nagyon szerette s 1848. január 29-én írta *Rózsavölgyi halálára* című elégiáját, melynek utolsó sorát — «Hegedű és koldusbot» — Mohácsi Jenő könyve címlapjára írta. E két szó Rózsavölgyi életének rövid és találó jellemzése, egyben Petőfi költeménye a hányatott életű népzeneész legnagyobb kitüntetésé. valósággal megkoronázása.

Mohácsi könyve Rózsavölgyiről ízléses, érdekes, szép életrajz. Szerencés volt már a külső forma megtalálása is: költött önéletrajz. «ich-Roman» alakjában Mohácsi úgy mondja el hősének életét, mintha az maga írta volna meg. Ezzel a hős emberileg közelebb kerül az olvasóhoz. A könyvnek legnagyobb erőssége a szerzőnek pontos, gondos eljárása, amellyel az egykorú életet Balassagyarmaton, Pesten, Baján. Rózsavölgyi fő tartózkodási helyein megrajzolja. Mohácsi valóságos művelődéstörténeti kutatásokat végzett, hogy az egykorú Pestről és Bajáról mennél hübb leírásokat adhasson. A korszerűség követelményének felel meg akkor is, midőn egy kis enyhe archaizálással beszélteti hőstét. Kitűnően sikerült az akkor még jórészt németnyelvű Pest fiának beszéltetése, nem rikító, inkább tompított germanizmusaival.

Rózsavölgyi Márk a magyar népzene verbunkos-korszakának Lavotta és Bihari mellett legérdemesebb munkása. Rokonszenvvel, érdeklődéssel olvashatjuk Mohácsi Jenő regényében — inkább regény ez, mint regényes életrajz — a szegény balassagyarmati Rosenthal szatócs fiának vergődéseit gyermekkorában, majd élete folyását Nyitrán, Pozsonyban, Prágában, szerepét az alakuló pesti magyar színházban, házasságát Baján, aztán karmesteri szerepét Temesvárott, anyagi gondoktól, betegségtől elgyötört utolsó éveit, amelyeknek homályát fénysugár járta át: Petőfi Sándor barátsága. Az első körmagyar, az első csárdás szerzője sokszáz szerzeménnyel gazdagította a magyar zenei irodalmat. Igazán méltó volt arra, hogy immár homályba hanyatló emlékét olyan hű, szép és érdekes könyv újítsa meg, amilyen Mohácsi Jenőnek Rózsavölgyiről írt regénye.

KÁROLYI ÁRPÁD.

1853—1940.

— Első közlemény. —

I.

Elődök.

Károlyi Árpád Gáspárnak, a bibliafordítónak utódja volt. A genealogusok erről mit sem tudnak, de Károlyi többször említette ezt a leszármazást bizonyára családi hagyományokra támaszkodva. A két író lelki rokonsága igazolni látszik a hagyományt. Az áhítatos gondosság, mellyel a fordító szeretett munkájába mélyedt, Károlyi lelkét is eltölté, mikor történeti compositióit alkotta. Képekben, jellemző fordulatokban és nemes pathosban gazdag előadása nem volt méltatlan ahhoz a nyelvhez, melyen Károlyi Gáspár századokra kiható erővel fordított.

Az «istenes vén ember», mint ahogy Károlyi Gáspárt nevezték a vizsolyi biblia megjelenése idején, a magyar történetírás jelentőségét is hangoztatta. Megrótta a magyar nagy urakat azért a mulasztásért, hogy nem iratták meg a «magyar nemzetségnek sok szép nagy dolgainak vagy cselekedeteinek históriáját.»¹

Nem sejtette, hogy egy utódja századok múlva milyen nagy sikerrel fogja a «nagy cselekedetek» történetének több szakaszát megírni. E munkára Károlyit nem az előd intése, hanem legelőször is az apjától örökölt tudós és írói hajlamok ösztönözték. Apja, Károlyi István, mint nevelő, jogtanácsos és levéltárnok 25 éven át szolgálta a gróf Teleki családot.

¹ Komáromy András tanulmánya Károlyi Árpád származásáról (Nagy Iván: *Családtörténeti Értesítő* III. 29.) nem említi Károlyi Gáspárt. De Eckhart Ferenc is hallotta Károlyitól, amit előttem is említett. (Eckhart nekrológja Károlyiról. *Magyar Szemle* 1940.) Károlyi Gáspár megrovó nyilatkozatát l. Kenessey: *Károlyi-Emlékönyv*. Budapest, 1890. 31. l. H. Kiss Kálmán tanulmánya.

Sokoldalú volt szellemi érdeklődése. Fia írja róla : «Számítástan könyvtárban és levéltárban búvárkodott, mint pedagógus, mint jogász vagy philologus és diplomatikus vagy mint numizmatikus megállotta volna derekasan helyét.» De jobban szeretett elmélkedni, mint írni. Kiadott egy görög anthológiát, közleményei megjelentek tudományos és felekezeti folyóiratokban. Gróf Teleki Sámuel gyermekeinek okulására és mulattatására verseket, drámákat és elbeszéléseket írt. Bár nemes ember volt, a mult század negyvenes éveinek demokratikus felfogásával szeretett beszélni a nemességről. A növendékeinek ajánlott *Gyermeklant*ban ezt írja : «Ki mindent rosszul, ész nélkül tesz, Az országos nemes emberré lesz.» Ez nem volt egészen komolyan mondva. Károlyi István komoly igyekezete oda irányult, hogy főrangú növendékei lelkében megerősítse az emberi értékek humanus megbecsülését. Ezért mondja egyik drámájában a feleség férjének : «Te nem nemes ember, több, nemes lélek vagy.» Károlyi Árpád is szerette ezt a sokat mondó fordulatot. Egy tudós barátjának dicsérő jellemrajzában kiemeli, hogy a tudós «benső, lelkileg való gentleman volt.» De noha konzervatív érzéssel tisztelte az öröklött rangot, keményen elítélte azokat a főrangúakat, akik csak külsőleg voltak gentlemanek. Károlyi István pedagógiai pályájának egyik legérdekesebb epizódja az, hogy Sárospatakon tanítva a poétikát, ott láthatta tanítványai közt Tompa Mihályt. De amint Tompa nem a poétikából merítette költői ihletét, Károlyi Árpád sem abból tanulta érzékét a költészet iránt. Kevés magyar történetíró méltatta Aranyt és Petőfit oly szeretettel és hozzáértéssel, mint Károlyi Árpád. Átérezte a magyar vers ritmusát, aminek hatása észre is vehető prózája szép arányain, méltóságán és élénk lüktetésén.¹

Költői érzéke kifejlésében részt kell tulajdonítanunk az anyai lelki örökségnek is. Károlyi édesanyja költői családból

¹ Károlyi István életrajza. (Szinnyei : *Magyar Irók*) Károlyi levele Thallóczyhoz 1903. október 23. és Szilágyihoz 1875. május 30. (Nemzeti Múzeum Kézirattára.) Károlyi István : *Szünórák*, Pest, 1845. 158. l. és *Gyermeklant*, Pest, 1843. *Álomország*. Károlyi Árpád nekrológja Winter Gusztávról. (*Levéltári Közlemények*. 1923.) Károlyinak Thallóczyhoz és Szilágyihoz írt leveleire Szekfű Gyula figyelmez-

származott. Az *Etelka* költőjének öccse, Dugonics Ádám, Szeged országgyűlési követe és polgármestere, dédapja volt Károlyi Istvánné Beniczky Teréznek.¹ A nemes lelkű művelt nő nem magyar költőket is szívesen olvasgatott. Így például Zschokkét, a Svájcban élt német író, akinek érzelmes, moralizáló, de különben érdekes bonyodalomú novelláit és áhitatos elmélkedéseit a németül is beszélő magyar nők a múlt század közepe táján szerették olvasgatni.²

II.

Tanuló évek.

Károlyi Árpád 1853. október 7-én született Budapesten. Ötéves volt, midőn apja meghalt. Anyja vagy két évi özvegység után Borostyán Sándor nagykőrösi tanár neje lett és így Károlyi elemi iskolás korától az érettségi vizsgáig Nagykőrösön élte át a provizórium utolsó és a kiegyezés korának első éveit. Itt volt tanúja a múlt század hatvanas éveiben a nemzeti ellenállás egyre merészebb jeleneinek és a kiegyezés kora első éveiben a 48-as emlékek szabadjára bocsátott ünneplésének.

A színmagyar városból, mely a Bach-korszak hivatalnokait gyorsan változtatta magyarokká, Károlyi nyelvben és érzésben izmos és meg nem gyengíthető magyarságot vitt élete messze ágazó útjára. Károlyinak Nagykőrös az volt, ami Pázmány Péternek Bihar megye. Pázmány, aki évtizedeken át a külföldön tanult és tanított, idegen nyelvű filozófiai és teológiai rendszerekbe mélyedt, már hajlottabb korában Bihar megyének ajánlja egyik könyvét, hogy háláját fejezze ki «édes nevelő hazája vele való dajkálkodásáért.» A biharmegyei «dajkálkodásnak» köszönhette, hogy nyelvének erejét az idegen hatások el nem sorvasztották. Károlyi

tetett. A leveleket Fitz József és Pasteiner Iván főigazgató urak szíves-ségéből használtam. Fogadják a nevezett urak ezúton is hálás köszönetemet.

¹ L. Horváth János igen érdekes közleményét. *Napkelet*, 1923.

² Falk és Kecskeméthy elkobzott Levelezése. (Magyarország Újabbkori Történetének *Forrásai*, 1925. 607 és kk.), továbbá Károlyi szóbeli közlése.

is tanult német főiskolán, félszázadnál tovább lakott német városban, évtizedeken át német nyelvű hivatalban szolgált s mégis mindvégig nagykőrösi magyar maradt. Örömmel vette azt a hírt élete estéjén, hogy a nagykőrösiek megbecsülve a nevéből reájuk háruló tisztességet, városuk díszpolgárának választották.

Mídőn Károlyi a nagykőrösi gimnázium tanulója lett, az ottani tanári kar már megfogyatkozott az országos hírvénevekben. Arany János, Szász Károly, Salamon Ferenc, Szabó Károly már elhagyták a várost. De méltó társuk, Szilágyi Sándor, még tanította Károlyit az alsóbb osztályokban 1867-ig, amikor a tanárból közoktatásügyi miniszteri titkár lett.

Szilágyi nagyon megkedvelte kis tanítványát és később sem vette le róla szemét. Károlyi 1871-ben valószínűen szeretett nevelőatyja óhajára, a pesti egyetem jogi karának lett hallgatója. Jogi tanulmányai nem voltak eredménytelenek. Arneth Alfréd, a bécsi udvari levéltár igazgatója, aki maga is jogot végzett történetíró volt, egyik hivatalos felterjesztésében dicséri Károlyit egyebek közt jogi képzettsége miatt is.¹

Jogi ismereteinek része volt abban, hogy Illésházy és Batthyány pereit tárgyalva, a bírói visszaélések természetét szabatossággal állapítja meg.

Mint joghallgató Horvát Árpádnak oklevéltani előadásait is szorgalmasan hallgatta. Akadémiai Emlékbeszédében egy kiválóan érdekes kultúrtörténeti rajz keretében jellemzi Horvátot. Elbeszéli, hogy Horvát már 1846-ban tanította az oklevéltant s Eötvös már 1848-ban kinevezte rendes egyetemi tanárnak. A Bach-korszakbeli burokratia korlátoltsága miatt csekély fizetést húzva valósággal nyomorognia kellett. Eötvös újra kinevezte rendes tanárnak 1868-ban, de egy kollégája gonosz irigysége miatt teljes tanári fizetését csakis Trefort minisztersége alatt vehette fel. A hosszas szűkölködés miatt nem fejthetett ki tehetségéhez méltó tudományos munkásságot. Irodalmi munkája mégsem volt

¹ Bittner Lajos: *Károlyi Árpád, a levéltárnok*. (Levéltári Közlemények. XI. évf. Budapest, 1933. 174. l.)

jelentéktelen, tanári munkájáról pedig Károlyi azt mondja, hogy «soha professzort nem hatott át hivatásának tudata jobban, mint őt.»¹ Föltehetjük, hogy mint joghallgató, Szilágyi előtt is így beszélt Horvát Árpád előadásairól. Szilágyi bizonyára észrevette már ekkor, hogy fiatal híve a jogi tudományokban különösen a történeti vonatkozásokat szereti. Ennek Szilágyi nagyon örült, mert szenvedélyesen szeretett felfedezni és pártolni fiatal történetkutató tehetségeket. Nem bántotta a gondolat, hogy esetleg elhomályosíthatnák hírnevét, sőt óhajtotta boldogulásukat, hogy mennél több kedvvel éljenek a magyar történettudománynak. A szépirodalomból és a kortörténet könnyed műveléséből ment át az igazi történetíráásra, de bár komoly sikerekre hivatkozott, hivatása teljesítésében kínosan érezte az «autodidaxis hiányait.» Ettől a kínos érzéstől akarta megkímélni Károlyit, akit minden más ifjú hívénél jobban szeretett. Károlyi nem nagyított, midőn Emlékbeszédében Szilágyiról azt írta, hogy «nemes szívének rokonszenvét és jóakarátát oly pazarul szórta reám.»

Jóindulatának legkiválóbb jele volt az, hogy Károlyit ösztöndíjjal Bécsbe küldette s fölvétette az Institut für Österreichische Geschichtsforschung hallgatói sorába. Ez a bécsi küldetés döntő fordulatot jelent Károlyi pályáján. Nagy emberismerők mondták, hogy a hála nem emberi tulajdonság. Károlyi kivételes ember volt abban is, hogy az iránta mutatott jóindulat legkisebb jeléért is hálára kötelezve érezte magát. Szilágyi jóságát hű szeretettel és tisztelettel viszonzta. Szilágyi halála után a Magyar Történelmi Társulat rendkívüli ülésén nagyhatású Emlékbeszédet mondott apai barátjáról. Képeket könnyen teremtő phantáziáját szinte túlfeszítette Emlékbeszédében, hogy mennél nagyobb gyászpompával ünnepelje az elhunytnak ritka érdemeit. Kifejti, hogy Szilágyi Erdély politikai és művelődéstörténete terén alapvető munkát végzett. Fáradhatatlan buzgalommal szerkesztett kiadványaiban és monographiáiban megvilágította Bethlen Gábor bölcsességgel egyesített merészségét,

¹ Emlékbeszédék a M. Tud. Akadémia Tagjai felett. XI. kötet. Budapest, 1904.

I. Rákóczi György óvatos és eredményes, majd II. Rákóczi György vakmerő és végzetes politikáját, továbbá bemutatta a XVII. századi Rákócziak családi életének meleg otthoniaságát, fejedelmi udvaruk magyarságát és egyszersmind kapcsolataikat a nyugati kultúra világához. Szilágyi emlékét felújítva Károlyi nem életrajzi esszét, vagy szónoki művet írt, hanem valódi elégiát, melyet költői érzés sugallt s művészi kéz alkotott.

III.

Bécsi élet.

A bécsi Institut, Sickel iskolája Waitz Györgynek ítélete szerint a történeti segédtudományok legjobb iskolája volt az egész világon. Ebben az iskolában jelentkezett hallgatónak Károlyi 22-ik évében, 1875 januárjában. Hallgatta a diplomatikát, a palaeográfiát, a kronológiát és a források kritikai tárgyalását. Mind e tudományokat nagyon megszerette, de német nyelvismeretének hiányossága eleintén zavarta fogékonyságát. Azonban erős akarata, a nulla dies sine linea következetes szemmel tartása legyőzték az akadályokat. Már 1876. januárjában azt jelentheti Szilágyinak, hogy Sickel megdicsérte, ami, úgymond, «nagy szó.» Tanárai általában meg voltak vele elégedve. A palaeográfia tanára, Dr. Kürschner, aki egyszersmind a kamarai levéltár igazgatója volt, már 1876. februárjában felszólította Károlyit, hogy fogadjon el egy kezdő hivatalt az ő levéltárában havi száz forint fizetéssel. Károlyi azt válaszolta, hogy elégtelen német nyelvtudása miatt nem mer német intézmény szolgálatába lépni. Ez az ok is magyarázza vonakodását, de annak más oka is volt. Nem akarta magát lekötni bécsi hivatalnak, mert csak tanulni ment Bécsbe, abban a reményben, hogy hazájában érvényesül majd levéltárban, könyvtárban vagy tanári széken. Bár Sickel iskolájában megbarátkozott élénk szellemű, művelt ifjakkal, Bécsben mégis egészen elhagyottnak érezte magát. «Dacára», — írja Szilágyinak — «hogy a közös ügyes monarchia legnépesebb városában vagyok, úgy tetszik, mintha egy kietlen pusztában, lakásnélküli territóriumon bolyonganék». Nem volt a nagy városban senki, akivel bizal-

masan beszélgethetett volna. Nem volt ott senki, akinek társasága kárpótolhatta volna a szülők, a testvérek, az ott-honi ismerősök, vagy olyan jóakaró távollétéért, mint aminő Szilágyi Sándor volt. Azután rendkívüli érzékenysége észrevette még az iránta jóindulatú bécsiek modorában is az udvariasan rejtett iróniát. Hiszen ő a civilizátoroktól még át nem gyúrt nemzetnek fia volt, aki a német szót magyarosan ejti. «Mert magyar vagyok», — írja Szilágyinak 1877 tavaszán — «mindig az ajtó mögött, a kuckóban a helyem.»

Kétféle indulat közt ingadozott ekkor. Szerette a nagy bécsi levéltárakat, tudós osztrák barátaival is szívesen érintkezett, de mindazt, ami így Bécshez kötötte, a kedvezőtlen benyomások és az erős honvágy hevesen ostromolták. Szilágyi Sándor jólelkű mosolyával gúnyolta ifjú hívének «hamleteskedését». A hamleti ingadozásnak végét látszott vetni az a felszólítás, melyet Arneth Alfréd intézett Károlyihoz 1877 májusában. Ekkor ugyanis a magyar delegációban felhangzott az a kívánság, hogy az udvari levéltárba magyar hivatalnokok is vétessenek fel s ez által az 1867. óta jogilag közössé vált intézmény valóban közössé alakuljon át. Arneth attól tartott, hogy a magyarok a külügyminisztérium által olyan magasabb rangú hivatalnokot csúsztatnak majd a levéltárba, aki a rangsort megzavarja és hivatalnokainak előléptetését késlelteti. Ezért kívánt olyan magyar ifjút kineveztetni, aki a rangsor legalsó lépcsőjén társai jogait nem sértheti s a dualizmus elvét is személyesítené. Sickel ajánlotta Károlyit Arnethnek s igen nyomatékosan igyekezett rábeszélni tanítványát a hivatal elfogadására. Szilágyi és Fraknoi is ezt tanácsolták, Károlyi mégis heteken át habozott, míg végre 1877 június 23-án beadta folyamodványát Arnethnek. Július 7-én már ki volt nevezve aspiransnak. Megköszönte Arnethnek jóságát, de a hivatalt abban a reményben vállalta el, hogy néhány hónap mulva felcserélheti azt magyar levéltárosi vagy tanári állással. Nem hónapok, hanem évek multak el és Károlyi mégis Bécsben maradt; eleintén csekély fizetéséből «nyomorogva» mint maga mondotta. Anyagi helyzete javult, amikor már segédfogalmazó volt Bécsben és kinevezték a konzuli akadémiára a magyar nyelv tanárának.

1885 után kis magyar világ is keletkezett Bécsben. Akkor

nevezték ki Thallóczy Lajost alig 28 éves korában az udvari kamarai levéltár igazgatójának. Az új igazgatót pályája kezdetén Szilágyi Sándor segítette és foglalkoztatta. Károlyi tehát már Budapestről ismerte a nagyra menendő tudóst, aki oly fiatalon Grillparzer hivatali utódja lett. Ekkor a két Bécsbe vetődött tudós barátsága szorosabbra fűződött. Thallóczy igen nagyra becsülte Károlyi tudományos és írói tehetségét, meleg vonzalmat érzett egyénisége iránt s mivel az étellel ügyesebben tudott bánni, mint idősebb barátja, néha szolgálatokkal is le bírta kötelezni. 1916. végén a polykratesi szerencse csúcsáig fölemelkedett Thallóczyt a gonosz hatalmak irigysége egy kisiklott vonatból szétzúzott koponyával a sínekre dobta. Károlyi akkor mély megilletődéssel nézte a ferencvárosi halottas kamarában barátja földi maradványait. Derűt vélt észrevenni a halott arcán, mintha utolsó álma vetítette volna rá. Az álom bizonyára azzal a magyar királysággal foglalkozott, mely a középkori hajdani magyar melléktartományokra kiterjeszti majd politikai és kultúrális befolyását. Az olyan Magyarország előkészítése volt Thallóczy politikai és tudományos munkájának vezető gondolata. Károlyi Thallóczyról mondott Emlékbeszédében kifejti, hogy barátja a Praytól és Engeltől tört úton milyen messze haladt a hajdani melléktartományok történetének kikutatásában. És rajzolja ugyanott Thallóczy egyéniségét a gyöngédség és humor változatos színeivel. Elbeszéli, hogy a Thallóczy lakásán összegyűlt körben komoly tudományos, főként történeti vagy művészi és társadalmi témák megtárgyalása vidám beszélgetésekkel váltakozott s ezeket «élénken fűszerezte a házigazdából kiáradó jókedv». «E jókedvnek» — mondja tovább — «pajkos, néha tán rakoncátlan delfinei csak éppen elfutó hullámok voltak a felszínen, amely felszín alatt kristálytisztá érzések vize hömpölygött tova». «Híven összetartó rokonszenv és kötelességtudás, munkakészség és jókedv kapcsaival összefűzött baráti kör» volt az, melyet Károlyi szívesen látogatott. Itt kipihent és földerült. Amióta ez a kör kialakult, már nem úgy érezte magát Bécs városában, mintha kietlen pusztaságban vándorolna.¹

¹ Mindezekre nézve l. Károlyi leveleit Szilágyihoz (Nemzeti Múzeum). Bittner Lajos: *Károlyi Árpád, mint levéltárnok.* (íd h.).

A pusztai benyomást már csak azért sem érezhette a nyolcvanas években, mert osztrák baráti köre is hozzámelegedett. Öregségében is sokat emlegette Mühlbacher, Ottenthal, Wickhoff, Lasitzer, Budinsky, az Institut volt hallgatóinak neveit, akiknek társaságában sok szellemet és munkakedvet élénkítő órát töltött. E társasághoz tartozott Paukert János is, aki együtt szolgált Károlyival az állami levéltárban. Szerény, buzgó és kitűnően képzett levéltárnok volt. Károlyi nagyon kedvelte, gyermekeinek apailag gondoskodó keresztapja lett s családjában otthon érezte magát. Midőn Paukert 1915-ben meghalt, a legelőkelőbb osztrák történeti folyóiratban Károlyi írt róla német nyelven igen meleg és szépen jellemző nekrológot.¹

A bécsi élet kellemességeit emelte az, hogy Arneth igen kedvelte Károlyit. Arneth a 48-as frankfurti nemzetgyűlésen a nagy németek pártjának előkelő tagja, Schmerling kormánya idején az osztrák alkotmányos centralizmus híve, nem szerette a personaluniót és mint történetíró elítélte a magyar önállóság védelmében vívott harcokat. Mély szakadék választotta el Károlyi történeti felfogásától. Mindamellett Arneth nem volt magyargyűlölő. Sőt Károlyi szerint az Arneth család a legbensőbb viszonyban élt «Huszárnak, az állami kancellária egyik udvari tanácsosának Endlicherünknek és Gervaynknak családjával, akiknek társaságában szívta magába Arneth a magyarok iránti őszinte rokonszenvét, mely eltérő politikai nézetei ellenére is mindvégig élénken megmaradt benne». Már pedig Károlyi magyar volt a szó legszebb értelmében. Horánszky Lajos jól írja róla: «Ha az igazi nemes magyar jellemről szobor készülne, Károlyi Árpád mintaképen állana előttünk». És így érthető, hogy Arneth minden lehető megtett Károlyiért. Első önállóan megjelent értekezését, mely a nagyváradi békéről szólt, két példányban

Károlyi *Emlékbeszéde Thallóczyról*. (A Thallóczy Lajos Társaság Kiadványai 3. szám. Szerk. Dr. Träger Ernő.) Ugyane gyűjteményben: Träger Ernő: *Thallóczy Lajos Emlékének* (1. sz.) és Eckhart Ferenc: *Thallóczy Lajos, a történetíró* (17. sz.). Horánszky Lajos: *Magyarok Bécsben* (10. sz.).

¹ *Mitteilungen des Instituts für Oesterreichische Geschichtsf.* Bd 37. Innsbruck. 1917.,

hivatalos uton elküldötte gróf Andrássy Gyula külügyminiszternek és b. Orczy Béla osztályfőnöknek, egy levél kíséretében, melyben úgy feldicsérte a fiatal szerzöt, hogy Károlyi restelte a dícséretet elmondani Szilágyinak. Károlyi öreg korában is hálásan emlegette Arnethnek ezt a gyöngéd jószágát. Arnethről, mint Akadémiánk kültagjáról, Károlyi mondott Emlékbeszédet. Felhasználva Arnethnek életrajzi és kortörténeti adatokban gazdag Emlékiratait, vonzó képet fest a nagy osztrák történetíróról. Igazi rokonszenvvel méltatja az író, az embert, de nem mulasztja el megjegyezni, hogy a magyar történetet csak annyiban értette meg, amennyiben azt ó-osztrák érzésű történetíró egyáltalán megértheti. Ó-osztrák érzelemmel ábrázolta Arneth életrajzai nagy hőseit, akik az ő formára és tartalomra előkelő könyveiben eleganciával mozognak, szinte formaruhában, melyből a mélyebben rejlő motívumok nem bírnak eléggé kibontakozni. Igen lelkiismeretes, finom ízlésű író volt. Nagy érdekű kiadványai a német nyelvterületen túl messze földön terjesztették hírnevét.

Az a gyöngéd jószág, melyet Károlyi iránt mutatott, midőn munkáját elküldötte a külügyminisztérium magyar vezetőinek, hatástalan maradt. De az bizonyos, hogy Károlyi az Arneth-től vezetett levéltárban szolgálva a 80-as években már nem mondhatta, hogy magyar lévén kuckóban van a helye.

Mégis haza vágyódott. A hazai légkörben akart tudományának élni szüleitől és testvéreitől környezve. De bárhová fordult, fővároshoz, vagy államhoz, hiában próbálkozott. Negyvenedik évében írja, hogy «az egyetemi katedra bográcsán már kétszer égettem a számát». A balsikerek oka könnyen érthető. Károlyit érdemes tudósak pártolták, akik jelöltjük érdemeire hivatkoztak. A versenytársak azonban nem érdemeket, hanem érdekeket mozgósítottak s így övék volt a pályabér.

De 1892 őszén változott a helyzet. Salamon Ferenc halála után híre járt, hogy az egyetem meghívja Károlyit a nagynevű író tanszékére. Ez a hír kellemetlenül hatott Arnethre. Károlyi távozását a levéltári szolgálat érzékeny veszteségének fogta fel. Némi reményt merített abból a körülményből, hogy a külügyminiszter a magyar delegáció kíván-

ságára hajlandó volt a levéltárnál egy magyar állampolgárnak fenntartott aligazgatói állást szervezni. Arneht tehát 1892. két utolsó hónapjában kétszer is kérte Károlyit, hogy ne menjen Budapestre, hiszen ő felterjeszti a levéltár magyar aligazgatói állására. Károlyi nem ígérhette meg a Bécsben maradást, mert — így szólt — «az én lelkem haza vágyik». Azonban 1893. elején Arneht figyelmeztette, hogy egy megbízható, de nem szakavatott magyar úr, kit a kabinet-iroda főnöke is pártol, vágyódik az aligazgatói hivatalra s így lehetséges, hogy Károlyi két szék közt a földön marad. Károlyi ezt a veszélyt nem gondolván lehetetlennek, arra kérte Arnehet, hogy halassza el az aligazgatói felterjesztést, amíg az egyetemi katedra ügye el nem dől. Arneht ebben megnyugodott. A budapesti egyetem bölcsészeti kara és tanácsa meghívták Károlyit Salamon tanszékére és gróf Csáky Albin miniszter szívesen kinevezte volna. De Károlyinak aligazgatói fizetése és mellékjövedelme Bécsben nagyobb lett volna, mint az egyetemi tanári fizetés. Arra kérte tehát Csákyt, hogy két, vagy legalább egy quinquenniummal kárpótolja a veszteségért. Csáky ezt a kérést visszautasította, noha azt államtitkárja, Berzeviczy Albert, teljesíthetőnek vélte. Károlyit mélyen sértette ez a visszautasítás s mivel az udvari levéltár magyar aligazgatói állása nemzeti jelentőségre nézve volt olyan értékes, mint az egyetemi tanárság, Arneht felszólításának engedett. 1893. augusztus 2-án átvette a decretumot, mely által osztálytanácsosi rangban az udvari levéltár második aligazgatójának neveztetett ki. Egyetemi tanársága tehát a szent burokratia oltárán elégett áldozattá lett. Károlyi ezután is jóideig sajnálkozva emlegette, hogy gróf Csáky makacs formalizmusa miatt 1893-ban nem térhetett haza s tovább is kénytelen volt a száműzetésben élni. De az ilyen panasz már csak a régi vágyak elhaló visszhangja volt.

Arneht utódja Winter Gusztáv lett, a jogtörténet nagy tudósa, aki rendkívül nagyra becsülte Károlyit. Winter neveztetette ki őt az udvari levéltár első aligazgatójának 1897-ben. Hat év múlva váratlan alkalom nyílt arra, hogy Károlyi hazaköltözzék, mint azt jó néhány évvel ezelőtt forrón óhajtott. Pauler Gyula halála után ugyanis gróf Khuen-Hédér-

váry Károly, mint belügyminiszter, bizonyára Thallóczy tanácsára felajánlotta Károlynak az Országos Levéltár igazgatóságát. Károlyi tárgyalt is a miniszterrel erről a meghívásról. Nem fogadhatta el, mert 50 éves korában új hivatali viszonyok közt új feladatra nem akart vállalkozni. És attól is tartott, hogy a távozó miniszter utódja az ő levéltári reformterveit aligha fogja támogatni. De ez alkalommal a gróf egyszerű jósága és szíves udvariassága Károlyit szinte elragadta. A «modern nyugati gentleman eszményének» nevezte Khuen-Héderváryt és keserűen kifakadt a magyar közvélemény ellen, mely lázas közjogi ingerlékenységben szenvedvén, az erősen magyar érzésű, jószándékú és műveltekű főurat nem engedte érvényesülni. Az ilyen jelenetek nem csupán tűrhetővé, hanem kívánatossá is tették Károlynak a Bécsben maradást, hol oly gentleman társaságában, mint aminő Winter volt, hathatósan előmozdította a magyar történeti kutatást.

Winter 1907 nyarán arról értesült, hogy egy jó nevű osztrák tudós az ő visszavonulása esetére igazgatói hivatalának megszerzésére törekszik. Ezért kinevezette Károlyit udvari és miniszteri tanácsossá, ami szokás szerint biztosította előlépését a magasabb rangra. Előterjesztésében kiemelte, hogy Károlyi alaposan ismeri a levéltár feladatait, szükségleteit, ügyiratait és messze kiterjedő anyagát, hogy már is igen nagy érdemei vannak a levéltár belső rendezésében és lényegesen hozzájárult ahhoz, hogy a levéltár régi tekintélye a külföldön, de különösen Magyarországon fokozódjék.

Winter, akinek tudományos kiválóságát és rendkívül értékes lelki sajátságait Károlyi annak idején szép nekrológjában méltatta, 1909 április végén nyugalomba vonult és Károlyi a következő hónap 12-én már ki volt nevezve a házi, udvari és állami levéltár igazgatójának.

Híresztelték, hogy Ferenc Ferdinánd főherceg ellenezte Károlyi kinevezését. Ez nem valószínű, de ha ellenezte is, I. Ferenc József miniszterei előterjesztését maga bírálta meg és idegen beavatkozást nem tűrt, még a főhercegeket sem. Ferenc József azon nem akadt fenn, hogy magyart ajánlanak neki a bizalmas udvari hivatal betöltésére. A felekezeti kérdés sem bántotta, hiszen anyai nagyanyja protestáns volt és

anyja protestáns szellemű környezetben nevelkedvén jó ideig liberális katolikusként volt nevezhető, Ferenc József pedig nem nézte a felekezetet, ha illetékes helyről ajánlott kinevezést kellett aláírnia. Különben is mondhatnók, hogy ismerte már akkor Károlyit nem csupán Arneht és Winter jelentéseiből.

1893-ban ugyanis Károlyi megjelent előtte magyar díszben, hogy megköszönje kineveztetését a második aligazgatói állásra. Igen nyájasan fogadta Károlyit, bizonyára tetszett neki a megnyerő külsejű magyar úr, akinek arcáról éles szeme leolvashatta, hogy minden vonása a hűséget és az adott szó szentségét hirdeti. Ferenc József csodálatos emlékező tehetősége az ilyen benyomást nem felejtette el és így megtörtént az évtizedekkel azelőtt lehetetlennek látszó csoda, hogy magyar kálvinista jutott a Mária Terézia által alapított házi és udvari levéltár élére.

«Hirtelen jött rám», — írja Károlyi Thallóczynek, midőn kinevezéséről értesítették. «Kábult vagyok, rossz fülemmel bizonyos aggodalommal és félelemmel nézek a jövő elé. Nehéz lesz helyzetem süket füllel s nem perfekt németséggel.»

Szóval nem a híúság kábította oly csúcsra jutván, hová feljutni sem remélt, mikor mint ösztöndíjas tanuló Bécsbe került. Lelkiismerete aggódott, vajon lesz-e elég ereje a nagy feladatra. A lelkiismeretnek ez a nyugtalansága, mely erőfeszítésre sarkal, záloga a sikernek. Mint a világ minden részéről látogatott, nagyhírű levéltár igazgatója, becsületet szerzett a magyar névnek lelki műveltségre valló szíves udvariasságával és sokoldalú tudományával. Alaposan előkészítette az idegenek kutatásait és jó tanácsokkal szolgált nekik, épp úgy, mint ahogy a magyar kutatókat kalauzolta a hazai történet területén. A levéltár mostani igazgatója, Bittner Lajos, tulajdonképp tanítványa volt Károlyinak a levéltári szolgálatban. Meleg encomiumot írt Károlyiról, mint levéltárnokról. Dícséri intézkedései célszerűségét a levéltár használata és a roppant anyag átrendezése tekintetében. Károlyi mindent megtett, amit a hivatal és a tudomány érdeke megkíván a jó igazgatótól. Szóval Bittner fejtegetései után többé nem tekinthetjük nagyításnak azt, amit Károlyi levéltári igazgatásáról Szekfű Gyula mondott. Szerinte «a

bécsi Staatsarchiv egyetlen magyar igazgatója korszakot nyitott a középeurópai levéltárügy történetében».

Midőn 60 éves lett, 1913-ban nyugalmaztatását kérelmezte. Kezdetől fogva el volt határozva arra, hogy az akkori hivatalnoki korhatáron túl nem marad hivatalban, mert a fiatalok előléptetését nem akarta akadályozni. Kérlelték ugyan a maradásra, de nem állott el régi szándékától már csak azért sem, mert a dualismuskor trónörökös köré csoportosuló ellenségei már igyekeztek neki kellemetlenséget szerezni s így előre láthatta, hogy ez az igyekezet idővel erősödni fog. Azt az erőt, melyet ez áldatlan küzdelemre kellett volna pazarolnia, jobbnak látta tudományos munka folytatására fordítani. Válogatott németességgel és nemes szerénységgel írt, nyugdíjaztatását kérő folyamodványában mondotta, hogy őszinte hálával ragaszkodik ahhoz a nagy tudományos intézethez, amelyben szerencséje volt a komoly munkára tág mezőt s méltóan szép életcélt találni. Kérelmét teljesítve a kormány elismerése jeléül az osztályfőnök címével és jellegével tüntette ki.

A bécsi tudományos körök nem csupán a levéltárnokot és a lovagias magyart becsülték benne, hanem a tudóst is.

Winter egyik felterjesztésében azt írja, hogy Károlyi a levéltár összes tisztviselői közt a tudományos munkára nézve a legkiválóbb. A bécsi tudományos akadémia megválasztotta tagjának.¹ A mi Akadémiánk már 1880-ban megválasztotta levelező tagjának. Néhány hónappal halála előtt megérte akadémiai tagságának 60-ik évfordulóját, mint tiszteleti tag.

Tudományos munkásságát kell tehát ismertetnünk néhány általános megjegyzés előbocsátásával.

ANGYAL DÁVID.

¹ A fentiekre nézve l. különösen Károlyi leveleit Szilágyihoz és Thallóczyhoz. (Nemzeti Múzeum.) Horánszky Lajos: *Magyarok Bécsben*. Budapest, 1941. Bittner Lajos: *Károlyi mint levéltárnok*. Szekefű Gyula: *Károlyi Árpád, a történetíró*. (Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére 1933. október 7. Budapest, 1933. 18. és 22. l.) Arneth: *Aus meinem Leben* I. II. Stuttgart, 1893. Emlékbeszédek a M. T. Akadémia Tagjai felett. XIV. kötet. (Arnethről. Budapest, 1904.)

AZ ELSŐ MAGYAR BÜNTETŐTÖRVÉNY-JAVASLAT.

— Megemlékezés a másfélszázados évforduló alkalmából. —

Nemzeti jogérzékünk korai fejlődésének bizonyítéka az a törekvés, amely a szomszédos államokat megelőzve jogszabályainknak rendszeres törvénykönyvekbe foglalását sürgette. Fokozottan is érvényesült ez az igyekezet büntető jogszabályainkkal kapcsolatban, amelyeknek kodifikálásáról már a XVIII. század elején kívántak gondoskodni. Az első elhatározó lépés ugyanis az 1715 : XXIV. t.-cikkben történt, amely elrendeli e törvények «átvizsgálását és kijavítását» az országgyűlési bizottság útján.

Újabb intézkedést látunk III. Károlynak 1726. évi rendeletében, amelyben felhívja a törvényhatóságokat, hogy a büntető eljárás szabályainak tervezetét készítsék el. Bár a törvényelőkészítés hasznavehető javaslatok alakjában még nem jelentkezik, a kérdés továbbra is napirenden marad. Mária Teréziának 1752-ben kelt elhatározása újból elrendeli a büntető javaslat kidolgozását. A hol meginduló, hol elakadó munkálatok féltételével gyökeres megoldással kívánta e kérdést II. József elintézni. Rendeleti úton lépteti életbe az ausztriai tartományokban is joghatályos büntetőtörvénykönyvét, a Josefinicus Codexet. Az alkotmányos tényezők figyelmen kívül hagyásával létrejött törvénykönyvet a nemzet a maga akaratnyilvánításának soha sem ismerte el, de különös ellenkezést is váltottak ki annak a nemesi kiváltságokat megcsónkító rendelkezései. Így azután ez a Kódex is osztozott azoknak a rendelkezéseknek sorsában, amelyek érvényét az élet és halál mesgyéjén járó uralkodó a sokszor említett «egyetlen tollvonással» megszüntette. A jogszabályalkotásnak erőszakos módja tehát a törvénykészítési tervet

nem hozta közelebb a megvalósuláshoz. Sőt ellenkezőleg; II. József halálával ellenhatás érvényesül, amely már nem annyira az alkotmány védelmére, mint inkább a megnyirbált nemesi jogok teljes visszaállítására törekszik. A bűncselekményekkel és azok elbírálásával foglalkozó törvénycikkek sorozatát találjuk II. Lipót 1790. évi dekrétumai között, amelyek ugyan engednek a régi kiváltságok visszaállítását követelőeknek, de gondoskodnak egyben arról is, hogy a már megadott közszabadságok visszavonása a nép elkeseredését ne tüzelje. E törvények az egymással szemben álló követelődzések, türelmetlenségek méltányos kiegyenlítésére, az ősi jogoknak a külföldről beszivárgó egyenjogúsító eszmékkel való mérséklésére törekszenek. Amikor kimondják, hogy «az elhalt király és császár visszahúzása (recusatio) következtében rendelkezései hatályukat veszítették és az úriszékek is az 1870. évi állapotra helyeztetnek vissza,¹ köteletségévé teszi a törvény az ítélkezőknek, hogy megtartva a jog szerint megtartandókat, szolgáltsanak igazságot.» E parancs értelmének világosabb meghatározását találjuk számos más törvényben, ahol kimondást nyer, hogy az úriszékek a törvény által előírt biztosítékokat multhatatlanul megtartani kötelesek, a szabad költözködés jogával felruházott, az örökös jobbágytság terhe alól ebben az időben felszabadult népre önkényes büntetéseket nem szabhatnak.²

Mindezek a rendelkezések azonban nem töltötték be azt az ürt, amely egy már hatályban lévő büntetőkódexnek átmenet nélkül való félretétele nyomán támadt. Bizonytalanság, az alapelvekben való ingadozás jellemzi az igazságszolgáltatást, amelyet tovább tűrni nem lehetett. Ennek az állapotnak kíván véget vetni az a törvény, amely megállapítja, hogy «az új büntető törvény és az új törvénykezési rendtartás ereje teljesen megszűnt» és a háborgatások és zavarok elkerülése végett egyelőre átmeneti rendelkezések lépjenek életbe.³ Ezek az ideiglenes szabályok is az ellenes törekvések kiegyensúlyozására törekszenek. A nemteket illetően úgy rendelkeznek, hogy megilleti ezeket a sza-

¹ 1790. 51. cikk.² 33. cikk.³ 1790. 40. cikk.

badlábbon védekezés joga, (ha csak a tettenkapás vagy a szökés veszélye nem áll fenn); a rajtuk végrehajtott fogház-büntetések semmiseknek és érvényteleneknek nyilvánítandók, elsőfokúlag eldöntött büntetőügyeik — ha nem felmentéssel végződtek — kívánságukra újból tárgyalandók. A nem-nemesek érdekében pedig megszabják az ideiglenes szabályok, hogy az érvényét veszített rendelkezések szerint elítéltek kegyelmet vagy újrafelvételt kérhetnek s új bizonyítékaikkal is előállhatnak.

Mindezeknél a jobbra és balra is méltányosságot osztogató törvényeknél sokkalta nagyobb jelentőségű két elhatározás következik, amelyek — gondos megtartás mellett — az igazságszolgáltatás menetére komoly hatással lehetnek volna. Az igazság kutatására igazán törekvő bűnvádi eljárás kialakulására döntő fontossággal mondja ki a törvény, hogy «a kínzó vallatások . . . egyszerűen tiltva lesznek.»¹ Hasonló fontosságú az az elhatározás is, amely azt rendeli, hogy azok a kedvezmények, melyek bűnvádi pörökben a föllebbezés használatából a nemeseket megilletik, bármely közrendű emberekkel is közössé tétessenek.² Noha ez az egyenjogúsítás is sok korlátozással és akadálytalanul csak halálbüntetés kiszabása esetére érvényesült, fontos lépést jelent bírósági eljárásunk fejlődésében.

A részleges javítások, ellentétek elsimítása azonban — csak a végleges megoldással járó — nyugalmi állapotot nem teremthette meg. Változatlanul érvényesül ezért a törekvés, amely büntetőjogszabályainknak egységes törvénykönyvbe foglalását szorgalmazza. Végre megtörténik az első lépés az 1790: LXVII. cikk útján. Arról intézkedik ugyanis ez a törvény, hogy bizottságok dolgozzák ki azokat a közpolitikai és bírósági ügyeket, melyek «az országgyűlésen nem voltak bevégezhetőek.» A rendszeres kidolgozásnak pedig oly módon kell történnie, — a törvény szerint — hogy «a javaslatok a legközelebbi, 1792. évi országgyűlésen előadhatók és köz-törvényekké alakíthatók legyenek.» Az Ő Felsége által is megállapított és országgyűlésileg kirendelt bizottságok között

¹ 42. cikk.² 43. cikk.

volt a jogügyi bizottság is, amelynek feladatai között szerepelt a büntető kódex kidolgozása. E bizottságnak, amely az országbíró elnöklete alatt folytatta tanácskozásait, tagjai az országnak legkitűnőbb — hivatalt viselő — jogászaik voltak. Legbuzgóbb munkatársakként szerepeltek Szirmay Antal, a tiszántúli kerületi tábla elnöke és Reviczky József, a tiszántúli tábla ülnöke. Nem kevésbé tekintélyes és ügyeszerű tagjai voltak azonban — hogy csak a legnevesebbeket említsük — Végh Péter, Beöthy Imre és Ürményi Bernát, a hétszemélyes tábla tagjai, Ürményi József királyi személynök, Bernát József és Millos József, a kir. tábla ülnökei. E nagy nevek felsorolásával csupán jellemezni kívántuk azt a szellemi értéket, amely egyesült a nemzet által rég várt elhatározás valóra váltása céljából. Jelezni kívánjuk már most azt is, hogy az ily nagyértékű együttműködésnek eredménye volt az 1792. évi büntető javaslat elnevezése alatt ismert, bölcs megértéssel, széles látkörrel kidolgozott munka, amely nem csupán a maga korának szellemi színvonalát haladja meg, hanem az értékes reformgondolatok tárházát tartalmazza a jövő törvényhozói számára is. Amikor tehát e javaslaton keletkezése másfélszázados évfordulóján végigtekintünk, nem csupán a nagy mű iránt való elismerés vezérel bennünket, hanem az az igyekezet is, hogy a jogszabályaink tanulmányozásába el nem mélyedők számára is kiemeljük azokat az elveket és szempontokat, amelyek ebben a javaslatban nem csupán a tökéletesedés, hanem érvényes jogszabályainkhoz alapot teremtő elhatározásoknak is nyilvánulásai.¹

A javaslat sorsáról majd alább lesz szó, most csak azt említjük meg, hogy újabb jogirodalmunk e kitűnő munkával keveset foglalkozott. Csökkentette irányában az érdeklődést bizonyára az is, hogy hazánk nyelvén nem közölték. Elhomályosította emlékét az 1841-ben készült első magyar nyelvű javaslat, amely egyes újításaiiban (halálbüntetés

¹ A javaslat szövegét dr. Fayer László adta ki a Magyar Tud. Akadémia megbízásából. *Hommage offert aux membres de l'Union internationale de droit pénal* cím alatt 1899-ben.

eltörlése, testi büntetés és egyéb nemes és nem-nemes között fennálló megkülönböztetés kiküszöbölése) közelebb állott az akkori idők vezérlő eszméihez. Ennek ellenére is megállapíthatjuk, hogy az 1792. évi javaslatnak igen sok rendelkezését viszi át élő jogunkba sok évtized után készült büntetőtörvénykönyvünk, de csaknem változatlan alakban találunk meg egyes intézkedést a száz évet meghaladó idő után alkotott eljárási kódexünkben is. Megtalálunk végül a javaslatban oly elgondolásokat is, amelyeket reformokként hasznosítottak a közelmúlt törvényeiben és joggyakorlatában.

A javaslat szerkesztői a tárgyalta anyagot három fő-részre osztották. Az első az általános rész, amelyben azokat az irányelveket (principia) találjuk, amelyeket a törvény alkalmazójának mindenkor szem előtt kell tartania és irányítókul kell vennie, ha a különleges rendelkezések alkalmazása körül kétely merülhet fel. A második részben vannak az eljárási szabályok, míg az utolsó rész az egyes bűncselekmények meghatározását és az azokra szabott büntetéseket tartalmazza. Kiegészíti a törvényjavaslatot a hatóságok és a törvényszéki orvosok számára készült utasítás, meg az életbeléptető rendelkezések tervezete. Látjuk tehát, hogy a bizottság formai szempontból is híven teljesítette feladatát, «köztörvényé alakítható» javaslattal lépven a nyilvánosság elé.

A főrészekben pedig végigtekintve, az alapelvek világos képet adnak azokról a keretekről, amelyekben a szerkesztők a bűncselekmények üldözésének értelmét és célját, a közszabadságok védelmét és az igazság felkutatásának eszközeit megállapítani kívánták.

A bűncselekmény lényege ezen elvek szerint a polgári társadalom biztonságának megsértése. E cselekményeknek tettekben (esetleg mulasztásokban) kell nyilvánulniok; bűnös gondolatok megtorlása tehát nem büntetőbíró feladata.¹ Bűncselekményt csak az követhet el, akinél megvan az akarat szabadsága. A szabad akaratnak a későbbi irodalomban oly sokat vitatott problémáját e mű bővebben ugyan nem

¹ Cogitationes pro delictis habere nequire. *Princ.* I.

tárgyalja, mégis arra kell következtetnünk, hogy e szabadság hiányát az időleges vagy állandó elmebetegségben látja, különösen oly esetekben, amikor a tettes nem tudja, hogy mit cselekszik. Ennek felel meg az az elv is, hogy minél kevésbé volt korlátozva a bűnöző akarata, minél magasabb fokon áll az értelmisége, annál súlyosabb felelősség hárul majd reá. E felelősség súlyának adott esetben a büntetés mennyiségében kell kifejezésre jutnia. Olyként azonban, hogy egyenlő súllyal mérlegeltessék a társadalom vagy az állam biztonságát ért sérelem (eredmény), a tettes alanyi bűnösségének foka (szándék vagy gondatlanság) és végül az, hogy kell-e a köznek a tettes részéről újabb jogsértéstől tartani (közveszélyesség). Ezeknek a szempontoknak megfelelően állapítják meg a büntetés célját is. E célkitűzés alapján azonos azzal, amelyet hatályban levő törvénykönyvünk és az azt kiegészítő legújabb jogszabályaink is elfogadnak. Ez a cél pedig hármas irányú. A legközvetlenebb célpont a bűnös megjavítása (emendatio deliquentis), ha ez nem remélhető, az ártalmatlanná tétel.¹ Harmadik szempont az általános megelőzés, az elrettentés. Amikor tehát a javaslat rendelkezéseinek céljával azt választja, hogy mindenki számára példaadóként, sokaknak elrettentésül, de a legkevesebbel szemben megtorlásul érvényesüljenek, magasan felülemelkedik a korabeli jogszabályok színvonaláról. A szellemi emelkedettség bizonyítéka azonban az a következetesség is, amellyel e célok eszközeit megválogatják. A büntetés nem fakadhat a törvény szentségéhez méltatlan bosszúállásból, a bíró ügyeljen arra, hogy ne büntessen, ha az a köz vagy a tettes szempontjából nem szükséges, vagy ha ezzel éppen újabb bűncselekmény elkövetését mozdítaná elő (nyilván az érdemtelenül elítéltnek nyomorba döntésével). A megérdemelt büntetés azonban határozott, gyors és arányos legyen. Arányos a büntetés, ha figyelembe veszi az alanyi bűnösség fokát, az elkövetés körülményeit és az okozott káros eredményt. Az alanyi bűnösség szempontjából fontos lehet a népesség szelleme, az államforma, a nevelési elvek,

¹ Nocendi facultas ipsi adimatur. *Princ.* VIII.

ügyszintén az általános erkölcsi és természeti körülmények.¹ Amikor tehát a bírónak mindezekre tekintettel kell lennie, noha áll az az elv, hogy a társadalom minden polgárát egyforma súllyal kell büntetni, — egyes megkülönböztetések nem ellenkeznek az igazságossággal. Fel kell hívnunk a figyelmet erre a megállapításra, mert ezt használták fel a szerkesztők érvül, hogy a nemesek és nemtelenek között az eltérő elbánást fenntarthassák akkor, amikor egyébként a törvény előtt való egyenlőség elve elől elzárkózni nem kívántak. A magasabb műveltségű egyén számára — mondja a javaslat — az enyhébb büntetés is elegendő a megjavításhoz, a kevésbé elszánt bűnöző visszatartására nincs szükség a legerélyesebb eszközökre. «Tévedés lenne ezért azt hinni, hogy ugyanazt a bűncselekményt mindig egyenlően kell büntetni.» A büntetés neme és súlya, egyes büntetésnek mással való helyettesítése az említett személyi körülmények mérlegelésének eredményétől függ. Tekintve pedig, hogy az ily alanyi okokból elvileg is kimondható, hogy a nemesek megjavításához a legdurvább eszközre, a testi büntetésre szükség nincsen, ennek alkalmazását a javaslat eltiltja a honoratorokkal szemben.² Utóbbiak alatt azonban nem csupán a nemeseket, hanem a minden joga gyakorlatában levő polgárt, vagy ezzel a közmegebecsülésben egyenlő helyet elfoglaló egyént ért. Látjuk ebből, hogy a javaslatnak nemcsak a nemesi kiváltságok védelme a célja, hanem az az elgondolás is vezeti, hogy a közmegebecsülésben levő személyek botozása a tekintélytiszteletnek lejáratására vezetne, amit pedig más — ugyancsak alkalmas — büntető eszközzel való helyettesítés mellett el lehet kerülni. A botbüntetéstől való idegenkedésnek tekinthető e szerény kezdeményezést azért megértéssel kell fogadnunk a fokozatos haladás elvén épülő műben.

Az elkövetés körülményei szintén kihatnak a büntetés súlyára. A javaslat itt azután finomabb ismérveket vesz alapul, mint amelyeket a XVIII. század végén hatályos jogszabályokban általában feltalálhatunk. Enyhébben kell

¹ *Princ.* XI.² *Princ.* XVII.

büntetni azt, akit inkább az alkalom, mások csábítása, mint a tervszerűség szilárd elhatározása vitt a bűnre.¹ A legsúlyosabb büntetést pedig azok érdemlik, akiknél az elkövetés körülményei arra² mutatnak, hogy mintegy «hivatásszerűen» foglalkoznak bűncselekmények elkövetésével. A javaslat itt már elveti a magot az üzletszerűség és megrögzöttség szabályozásához. Ezeknek a fogalmaknak a törvényhozó részéről való kellő értékelése azonban csak egy évszázaddal később következett be a határozatlan tartamú dologházi őrizet intézményesítésével.

A harmadik ismérv, amely szerint a megtorlás súlyának igazodnia kell: a bűncselekmény által okozott kár. Itt már a megkülönböztetési alap a kísérlet és befejezettség szempontjából adódik. Az előbbi, amely károsító eredménnyel rendszerint nem jár, enyhébben büntetendő, különösen akkor, ha a tettes saját elhatározásából állt el a befejezéstől (alanyi bűnösségre is kiható körülmény). Ha kárt okozott a bűncselekmény, ennek összegét pontosan meg kell állapítani. Az összeg nagysága kihat a büntetés súlyára, a nélkül azonban, hogy a későbbi törvényekben található merev értékhatár-rendszert tennék irányadóvá. Vajjon oly mérvűe adott esetben a kár, hogy a büntetés erre figyelemmel súlyosítandó, azt a bíró a körülmények mérlegelésével dönti el. Itt említjük meg, hogy a kár összecszerű megállapítása nem csupán a büntetés kiszabása szempontjából kötelező, hanem azért is, mert a büntetőbíró feladata a sértett kártalanításáról, az okozott sérelem következményeinek jóvátételéről is gondoskodni. Az alábbiakból egyébként még ki fog tűnni, hogy a sértett már nem csupán a bizonyító eszköz hálátlan szerepére kárhozzatik a bűnvádi eljárásban, hanem — sokszor a mai törvényeknél is hatályosabb — gondoskodás történik a javaslatban, hogy elnyerje azt az erkölcsi és anyagi elégtételt, amely lelkének nyugalalmát, a vagyonából elvont értéket visszaadva, az igazságszolgáltatásba vetett bizalmát gyarapítja.

¹ *Occasio potius, quam malitia, vel seductus potius, quam pro priu moto XII. 17.*

² *XXVII. 3., XXXIV. 5.*

Mindezeknek a körülményeknek esetenként való szorgos értékelése a bíró joga és kötelessége. Itt kell foglalkoznunk ezért azzal a kérdéssel, mennyiben nyitja meg az utat a javaslat az igazság felkutatásának egyik legfontosabb forrásához, a szabad bírói mérlegeléshez. Több rendelkezés szól az ellen, mintha a szerkesztők ily szabadságot a bíró számára biztosítani kívántak volna. Az életbeléptető rendelkezés tervezete kimondja ugyanis, hogy a bírák a rendelkezéseket szószerint kötelesek alkalmazni, nincsen joguk azokat belátásuk szerint magyarázni, értelmüket kiterjeszteni vagy megszorítani. E parancsot azonban a javaslatnak — alább ismertetendő rendelkezéseiből kitűnően — a szerkesztők csak abban az értelemben kívánták érvényesíteni, hogy a bíró nem büntethet senkit oly cselekmény miatt, amelyet a törvény nem pönalizál és nem mentesítheti az üldözés alól azt, aki oly magatartást tanusított, amely miatt a törvény büntetést szab.¹ A szabad mérlegelést akadályozó rendelkezéseknek tűnnek föl az eljárási résznek egyes szabályai, amelyek nem szakítanak teljesen a kötött bizonyító rendszerrel és különösen azzal az elvvel, hogy az elítéléshez két kifogástalan tanu vallomása szükséges. Amikor azonban a javaslat a tanuvallomással egyenlő súlyúnak minősíti a tárgyi bizonyítékot, az okiratot és az alapos gyanujelet és mindezeknek a bizonyító eszközöknek értékelését, meggyőző erejüknek felmérését a bíróra bízza, világosan kitűnik, hogy a meggyőződés akadálytalan kialakulását gátolni nem kívánja.²

Az ítékezés szabadságának törvénybeiktatására irányuló törekvést látjuk az alanyi és tárgyi, tehát a beszámításra és a büntetés súlyára kiható körülmények megállapításánál. Amikor a javaslat lelkére köti a bírónak, hogy ítékezés közben soha se felejtse el, hogy tökéletességet nem kívánhat embertársaitól s a bűnözőt is polgártársának és

¹ Ebben az értelemben kell tehát számításba venni azt a kijelentést is, hogy «iudex non arbiter, sed minister legis est.» X. 15.

² Ennek bizonyítékát látjuk abban a kívánságban, hogy a büntető eljárás főcélja, hogy «veritas facti eruatur». II. rész. X. 33.

embertársának tekintse,¹ oly elvet kíván szentesíteni, amely a modern igazságszolgáltatásnak is legnemesebb gondolatai közé tartozik. Hogy pedig ezt az elvet nemcsak elméleti elgondolásnak szánták, azt bizonyítja azon rendelkezések sorozata, amelyek a bíró részére az igazságnak megfelelő ítélkezést akadálytalanul lehetővé teszik. «A bölcs bíró megítélésére» bízva a javaslat, hogy mikor van helye a büntetés elengedésének és hogy mit kell arányos büntetésnek tekinteni. A súlyosító és enyhítő körülmények bölcs egybevetésétől függ a büntetés helyessége. Így tehát — mondja a III. principium — minthogy a törvény minden felmerülő esetre részletes útbaigazítást nem adhat, a cselekmény beszámíthatósága és a kiérdemelt büntetés mérve egyedül a bíró megítélésére van bízva. Ő az, aki a bűncselekményt a körülmények jelentőségének megfelelően értékeli. Talán kelleténél hosszasabban is foglalkoztunk e kérdéssel. Magyarázatul legyen azonban e problémának az igazságszolgáltatás és a közszabadságok védelme szempontjából való rendkívüli fontossága. Oly korban, amikor az államhatalom a bírói ítélkezés szabadságában még felforgató veszélyt látott, amikor a bírói függetlenségnek érvényesülése legtöbb országban csak a bölcselők rejtett elgondolásai közé tartozott, a javaslat által érvényesíteni kívánt elvek a haladásnak, az igazságszolgáltatás nemes értelemben való reformálásának mérföldkövei voltak.

A büntetés fentebb említett céljainak elérését a javaslat a legkülönbözőbb és általános kultúrtörténeti szempontból sem érdektelen eszközökkel kívánta biztosítani. A büntetési rendszer is függvénye annak a büntetőpolitikai módszernek, amelyet a szerkesztők a maguk számára irányadónak tekintettek. A javaslat *elvi* álláspontja messzire elhagyja az egykorú büntetőjogi doktrina színvonalát. A *gyakorlati* megvalósítással kapcsolatos rendelkezései azonban a mérsékelt ütemben való reformálás rendszerének bizonyítékai, amelyek nem kívánnak a jelen és a jövő között áthidalhatatlan ürt szakítani. Remélték a szerkesztők, hogy az újításoknak a

¹ *Princ.* XIV.

mult hagyományaival való összeegyeztetése mellett javaslatukhoz a törvényhozás hozzájárulását mihamarább elnyerhetik. A halálbüntetést a már akkor nyilvánuló aggályok ellenére is — mint az állam biztonságának megóvására szánt, vagy példaadás céljából szükséges végső eszközt — fenntartja a javaslat. E büntetés alkalmazását azonban erősen korlátozza azáltal is, hogy annak kimondását csak néhány legnagyobb jelentőségű bűncselekménynek a legsúlyosabb körülmények között való elkövetése esetére engedi meg.¹ E bűncselekmények azok, amelyek hatályban levő törvényeink szerint is halállal büntethetők, kivéve, hogy a javaslat e végső eszközt a visszaeső, megrögzöttséget mutató tolvajjal szemben is alkalmazhatónak tartja. E büntetés végrehajtását illetően a legkisebb testi fájdalmat okozó eszköz megválasztására törekedve, minden esetben a kardot szabja elő.²

A többi büntetési nemnél már a javítás gondolata irányadó. Ennek megfelelően szabályozták a szabadságvesztés büntetést is, amelynél addig számottevő kriminálpolitikai elgondolások még alig jutottak szóhoz. A súlyos büntettek elkövetői számára tervezték a börtönt (carcer), amely hasznos közmunka (folyam- és útszabályozás, bányamunkák) végzésének kötelezettségével járt. A mai értelemben vett kihágások és egyes enyhébb vétségek elkövetőit fogházzal (arrestum) kívánták sujtani. Míg a fiatal vagy könnyebben javítható bűnözőket (így a meggondolatlan istenkáromlókat) javítóházakba (domus correctoria) kívánták zárni. E megoldás tehát alapjaiban magában foglalja a legújabb szabályozásnak is megfelelő rendszert. Sőt megtaláljuk a megrögzött büntetessel szemben alkalmazható (élet hosszigan is kiterjeszthető) biztonsági őrizetet, amely magja a mai dologházi

¹ *Princ.* XII., XV.

² Fayer szerint (*Az 1843-i büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye.* I., 144.) e kivégzési móddal a guillotine-t kívánták nálunk is meghonosítani. Ezt az eszközt egyébként hatályos kódexünk szerkesztői is alkalmazni kívánták, hozattak is Franciaországból egy guillotine-t, amellyel az 1870-es évek elején borjúkkal kísérleteket végeztek. A Főrendiház azonban «a borzadályos büntetésnek emlékét törvénybe iktatni» nem kívánta.

elhelyezésnek (javíthatatlannak mutatkozó pénzhamisítókkal szemben). A büntetések időtartamának megállapításánál a javaslat — számolva az akkori börtönöknek egészségrontó állapotával — lényegesen mérsékli a hatályban levő jogszabályok szigorát és a legtöbb irányban enyhébb a jelenleg érvényben levő rendelkezéseknél is. Túlkapások meggátlása végett a legtöbb bűncselekménynél a büntetésnek hatféle adagját állapítják meg, amelyek közül a bírónak kell megválasztania a bűnösség súlyának esetenként megfelelőt. A már említett személyi korlátozással tartja fenn a javaslat a testi büntetést. Ezt a férfiakon bottal, a nőknél korbáccsal kell végrehajtani, de mindig úgy, hogy orvos ellenőrizze, vajjon nem okoz-e az az elítélt egészségén gyógyíthatatlan sérelmet. E büntetések súlyosítójaként szerepel a cselekmény megjelölését tartalmazó felirattal ellátott szégyenoszlophoz való kötés. Mind ezzel, mind a büntetésnek nyilvános, lehetőleg a cselekmény elkövetési helyén való végrehajtásával kívánták az elrettentés célját elérni. A régi büntetőszokásoknak a jövő jogrendszerébe való ez az átültetése azon valóban csekély számú rendelkezései közé tartozik a javaslatnak, amelyekkel a későbbi idők kodifikátorai sohasem azonosították magukat. A legenyhébb esetekben alkalmazható intézkedés a nyilvános bocsánatkérésre (írottak és mondottak visszavonására) kötelezés és a dorgálás. A vagyoni büntetések között szerepel a pénzbüntetés, legtöbbször a szabadságbüntetés mellett, de legritkábban a teljes vagyonek Kobzásig terjedő mértékben. A mellékbüntetések között találjuk a hivatalvesztést, súlyosabb hivatali bűncselekményeknél a bármely hivatal viselésétől való eltiltást. Hasonlóképpen mellékbüntetés a foglalkozástól eltiltás (orvosoknál vagy gyógyszerészeknél, akik mérgek kiadásával visszaéltek), a választójog elvesztése és kényszer-tartózkodóhely kijelölése avagy egy meghatározott helyen tartózkodás megtiltása.

Minden oly cselekménynél, amely felbecsülhető károsodást okozott, a büntetés kiegészítője a teljes jóvátételre, tehát a kár és az eljárási költségek megtérítésére való kötelezés. Nagy körültekintéssel gondoskodik a javaslat arról,

hogy az élet és testi épség ellen elkövetett bűncselekmények áldozatai számára a munkaképesség tartós csökkenésével, az eltartó elvesztésével okozott károsodás megtérítéséről már a büntetőbíró intézkedjék, hogy ne kelljen a sértetteknek jussukért hosszadalmas és költséges pereskedést folytatniok.¹

Reméljük, hogy e vázlatos ismertetés is megmutatja, hogy a javaslat büntető rendszere helyesen alkalmazkodik a legtöbb kérdésben a büntetés céljaiként megjelölt elvi kiindulópontokhoz és hogy a másfél század előtt tervezett szabályozással hatályos jogunk épületének alapköveit rakták le.

A tárgyi összefüggés kedvéért a harmadik rész, a tulajdonképpeni büntetőkódex — mai értelemben a különös rész — ismertetésére térve át, általános jellemzőként a különböző bűncselekmények tény-elemeinek a tudomány mai állásának is megfelelő meghatározását, az egyes magatartások éles körülhatárolását, a súlyosító mozzanatok helyes megkülönböztetését emelhetjük ki. A különböző államok büntetőtörvénykönyveinek tanulmányozásából megtudhatjuk, melyek azok a bűncselekmények, amelyeknek koronkint és országonkint a legnagyobb szerepük volt és amelyek leküzdésére a törvényhozóknak a legnagyobb gondot kellett fordítania. A XVIII. század utolsó évtizedében a francia forradalom eszméinek Európaszerte való terjedése megkezdődik. Ennek tulajdoníthatjuk, hogy a javaslat nagy körültekintéssel rendelkezik az állam- és uralkodóellenes cselekmények üldözéséről, igénybe véve itt a megtorlásnak és elrettentésnek — az ismertetett általános elvekkel összeegyeztethető — legkeményebb eszközeit. Ebben a keretben biztosítanak fokozott védelmet azok ellen is, akik a földesurak, azok hivatalnokai vagy a hivatásukban eljáró egyházi és katonai tisztséget viselők ellen lázadnának. Az államhatalom és annak gyakorlóira iránt való engedelmesség és megbecsülés biztosítása ugyancsak egyik főcélja a javaslatnak. A büntető rendelkezésekkel elérhető megoldás bölcs megválasztására

¹ II. Art. XIX. 3. §.

mutat az, hogy egyenlő súllyal kívánják büntetni azokat, akik a törvényes hatalomnak ellenszegülnek, s azokat is, akik a reájuk ruházott e hatalommal visszaélnék. Ennek tudható be, hogy a hivatali büntetteknek valóban kimerítő üldözéséről gondoskodik a javaslat. Már a közhivatalnak vagy köztisztviselőknek tiltott eszközökkel való megszerzése is komoly büntetés alá esik. Könnyörtelen szigorral kívánják büntetni a hivatalos hatalommal pénzbüntetéseket kiereszkolókat, a személyes szabadságot megsértő tisztviselőket. Súlyos megtorlást von maga után a vesztegetés, annak aktív és passzív résztvevőjére egyaránt, megszabva, hogy a megvesztegetett köteles mindenkor a kapott összeg kétszeresét az állampénztárba befizetni. Büntetik az ügyfele érdeke ellen cselekvő ügyvédet, az idegen vagyont hűtlenül kezelő gondnokot, a hivatali titoktartás kötelességének megszegőit. A legsúlyosabb megítélést váltja ki a nép verejtékes munkájával előteremtett adójának elsikkasztása, a természetbeni járulékoknak adószedők által hitványabbal való felcserélése és általában a közvagyonnak hűtlen kezelése.

Ugyancsak fontos feladatként tűzték ki maguknak a szerkesztők az igazságszolgáltatás biztos működését akadályozó tevékenységnek példaadó üldözését. A cél fontosságának átérzése azonban nem vitt túlzásokba. A feljelentés elmulasztása csak az államellenes cselekményeknél esik büntetés alá, de még itt is csak a megszorítással, hogy «a természet törvényeit» szem előtt kell tartani, ami a hozzátartozóknak e kötelezettség alól való mentesítését jelenti. Egyébként azonban reámutatnak arra, hogy a bírói ítélet helyességétől függ gyakran a polgárok életének, becsületének, vagyonának, sőt az államnak is biztonsága és hogy mindezeknek legsúlyosabb veszélyeztetői, akik a vallomás, az eskü szentségéből játékot űznek. Miért is legnagyobb fontosságú, hogy a bírák a hazugságot valóságként feltüntető feljelentők vagy tanúk által félre ne vezetessenek. Jellemzi itt is a szerkesztők elméleti képzettségét, hogy határvonalat vonnak a vallomások terén a tudatosan hamis és a tanu tévedése folytán valótlán vallomások között, helyesen meghatározva

így a gondatlanságból tett hamis vallomás fogalmát is. Az igazságszolgáltatás gépezetének biztos működését veszélyeztető cselekmények súlyának megfelelően kimondja a javaslat egyrészt azt, hogy a bűnösséghez nem szükséges, hogy a hamisan vádaskodó vagy a hamis tanu célt is érjen mesterkedéseivel; az eredménytelen ármánykodónak is el kell vennie büntetését. Másrészt pedig megszabja, hogy e büntetés megfeleljen annak a büntetésnek, amely a hamis bizonyíték alapján a megvádoltra háramlott volna. Üldözni kívánják az ily bűnözőt, ha polgári perben követi is el a cselekményt és hamis vádnak tekintik, ha a kereskedelmi bíróság előtt valaki ellen csalárd bukás miatt valótlán feljelentést tesznek.

Nem terjeszkedhetünk ki a javaslat által szabályozott valamennyi bűncselekményre. Büntetőjogi szakmunka keretébe tartozik e szabályozás részleteinek megvilágítása és az élő jogunkkal fennálló kapcsolatok felfedése. Ezért csak azt emeljük ki, hogy törvénykönyvünk, sőt az azt kiegészítő későbbi törvényeink is magukévá tették a javaslat főbb elveit, a minősítés szempontjából irányadó megkülönböztetéseket és főleg azokat az általános erkölcsi indokokat, amelyekből nemzetünk e kitűnőségei másfél századdal ezelőtt kiindultak. A javaslatnak művelődéstörténeti szempontból való értékelhetése végett szükségesnek tartjuk mégis, hogy rámutassunk néhány különleges cselekmény pönalizálása körül érvényre jutó elvi állásfoglalásra. Megismerjük ezzel a javaslat szerzőinek nagy műveltségét, szociális gondolkodását, amely azonban az erélyt nem nélkülözi, ha a társadalom rendjének, biztonságának támadói ellen kell fellépni.

Az emberi sors viszontagságait méltányló megértésre jellemző, hogy a törvénytelen származásnak a törvényessel egyenlő súlyt tulajdonítanak azokban az esetekben, amikor a szülői vagy gyermeki kapcsolatnak a törvény fontosságot ad. Megtiltja a javaslat az öngyilkosságnak büntetését. «Az öngyilkos ugyan súlyos kárt okoz a polgári társadalomnak, azonban tekintve, hogy az ily szerencsétlennél nem lehetne megállapítani azt, vajjon akaratának szabadságával rendelkezett-e, méltánytalan lenne akár a holttesten, akár

az ártatlan utódokon megszegyenítő megtorlással élni.» A sikertelen öngyilkossági kísérlet elkövetőjét testi és lelki gyógykezelésbe kell venni, amíg újból lábra nem állítják. Nem kell sok szót fűznünk magyarázatként e rendelkezéshez, hogy megértsük, mennyire megfelel ez a felfogás a társadalom elesettjeinek kijáró gondoskodás mai állapotának. Ugyanezek az elvek érvényesülnek a szegyenbe esett nőszemélyekkel szemben tervezett bánásmódnál is.¹⁻² A nélkül, hogy a szerzőket e téren a felvilágosodás leple alatt gyakorta elharapódzó erkölcsi szabadosság hatalmába kerítette volna. mérlegelik a teherbe ejtett hajadon kétségbeejtő anyagi és társadalmi helyzetét. Amikor a törvénytelen gyermeknek megölését egyenlő súllyal büntetik a törvényes szülött megölésével és amikor a sterilizációnak minden fajtáját, mindkét nemre vonatkozóan üldözik, a törvényes és a természetes apa kötelességeinek megsértését szintén egyformán büntetik, mégis kifejezést adnak annak a meggyőződésüknek, hogy a házasságon kívüli együttéléssel felmerülő problémák megoldáshoz segítése nem éppen a büntetőjog feladata. A bűnbessett leányt cselekedetében többnyire a nyilvánosságtól, a szegénytől való félelem vezeti. E félelmet csökkenteni alkalmas már a törvénytelen származásnak a büntetőjog terén a törvényessel való egyenlővé tétele, amint erre fentebb már rámutattunk. További eszköznek szánták a törvénytelen szülés akár egyházi, akár világi úton való büntetésének eltiltását. Ne büntetéssel, hanem lelki és anyagi támogatással szolgáljanak ezek a tényezők a keserű megpróbáltatásokat szenvedő embertárs részére. Lelkipásztor, orvos és szülésznő közösen adja meg e támogatásokat. A hatóság pedig gondoskodik arról, hogy a szülés titokban történhessék, a természetes apa kilétét felkutassák, eltartási kötelességének teljesítésére szorítsák. Ily biztosítékok mellett azonban elvárja a javaslat a házasságon kívül teherbeesettektől, hogy állapotukat megbízható személynek — aki rokonuk is lehet — felfedjék, hogy ezzel maguknak a szüléssel kapcsolat-

¹ II. Art. XXI.

² L. erről Hóman—Szekfű: *Magyar történet.* V., 84.

ban segítséget szerezzenek. E közlési kötelezettségnek a már említett szociális gondoskodás mellett való megsértése azután súlyosítóként minősülne a gyermek megölése esetére. Amint hogy gondatlanság terhelné az anyát, akinek gyermeke, bár akaratán kívül hal meg, de mégis annak folytán, hogy az újszülött ápolásához segítséget idejében nem keresett. A nemi erkölcs meglazulásának a szerkesztők nem a végső megnyilvánulás (házasságon kívüli szülés) üldözésével, hanem az azt megelőző magatartások büntetés alá helyezésével akartak gátat vetni. Büntetni kívánják a test áruba bocsátását, valamint a házasságon kívül való együttélésre csábítást, különösen akkor, ha házassági ígérettel, egyéb ravaszsággal vagy hivatali tekintély felhasználása mellett történt. Itt is mindenekelőtt a sértett kártalanítása a fontos, aminek ki kell terjednie a szülési költségek teljes fedezésére és a felek társadalmi állásának megfelelő gyermektartási és nevelési költségek biztosítására is. Ami a tulajdonképpeni büntetést illeti, szintén egy általános — az életviszonyok okos értékelését bizonyító — elvre hívjuk fel a figyelmet. Nem felejtették el a szerkesztők, hogy akadnak oly helyzetek, amelyekben a büntető üldözésből több a kár, mint a haszon. Gyakran sem a közerkölcs, sem a sértett védelmében nem kívánatos az ügyet hatósági eljárás megindításával nyilvánosság elé vinni. Amikor tehát a későbbi jogszabályokban a magánvád meghatározása alá tartozó fogalom megteremtésével, a javaslat a sértett megítélésére bízta, hogy a büntetőbíró segítségét igénybe vegye-e, ismét egy évszázaddal előbb old meg oly kérdést, amelynek végleges rendezése csak büntető perrendtartásunkban történt meg. A sértett elhatározási szabadságát korlátozza mégis egy általános kriminálpolitikai szempont. Azok a bűncselekmények, amelyek elkövetésével nyilvános botrányt (*publicum scandalum*) okoztak, nem kerülhetik el a bűnvádi következményeket. Az utólagos titoktartás itt már mit sem segíthetne, másrészt meg államérdek az, hogy a közönség tudomására jutott bűncselekmények, még a sértett megbocsátása esetére se kerüljék el büntetésüket. Ez az elv irányadó a becsületsértés üldözésénél is, amelynek nem nyilvánosan történt elkövetése miatt a sértett csak

polgári per útján követelhet elégtételt. A közbotrány okozását kívánják főként büntetni az írásban, szóval vagy tettel elkövetett istenkáromlásnál is, amelynél a scandalum és a vallást ért szégyen foka az irányadó. A műfelháborodás túlzásaitól mentesen mérlegelve állapítják meg a szerzők, hogy az ily cselekmény nem Isten megtagadásának bizonyítéka, hanem legtöbbször csak azt jelenti, hogy valaki magáról megfedkezett, «elment a józan esze.»¹

A közrend és közbiztonság feltétlen fenntartásához szükséges erélyt megtaláljuk a tervezetnek a «polgárok élete és testi épsége ellen» elkövetett cselekmények megtorlásánál. A legsúlyosabb büntetés vár azokra, akik anyagi érdekből mások életére törnek. Ide tartozik a bérgyilkosság még akkor is, ha a felbérelt nem is hajtotta végre tettét. Ezekkel egyenlően bűnhődjenek a rablógyilkosok, a közutakon leelkedő betyárok és mindazok, akik kapzsiságukban erőszakos cselekményekre és ezek kapcsán mások életének kioltására vetemednek. A polgári szabadság — mondja a javaslat — megkívánja, hogy saját javainkat biztonságban élvezhessük.² A támadás, amely ezt a biztonságot veszélyezteti, ha éppen séggyel szervezett bandák részéről történik, a polgári rend legsúlyosabb sérelme. Helyes megérzéssel súlyosítja a büntetést a javaslat akkor is, ha a közösség védelme alatt álló vagy nehezebben megvédelmezhető javak, közlegelő-kön levő állatok, nyájak, ménesek ellen történik erőszakos támadás.

Amíg a szerkesztők egyrészt gondosan ügyeltek arra, hogy fontosabb bűncselekmény a javaslatban szabályozatlanul ne maradjon és még az idegen írói mű jogosulatlan felhasználásának büntetéséről (csalás vagy lopás), a jó erkölcsöt sértő, a közbiztonságot veszélyeztető eltévelyedések üldözéséről sem feledkeztek meg, óvakodtak mégis attól, hogy munkájukban oly aprólékos, koronként változó szabályozást igénylő cselekményekre is kiterjeszkedjenek, amelyek egy törvénykönyv egységét, áttekinthetőségét zavarják. Nem kerülte el mégsem e kiváló jogászok figyelmét, hogy vannak

¹ II. Art. XLV.² II. Art. XXXVIII.

még nagyszámban mindennapi életünk rendjét és biztonságát, bár kisebb mértékben veszélyeztető oly cselekmények, amelyek üldözését a közérdek ugyancsak kívánja. E cselekmények körvonalozásával a szerkesztők a száz esztendővel később megalkotott kihágási büntetőkódexnek kereteit határozták meg. Figyelmük kiterjedt minden fontosabb területre. Megtaláljuk ebben a fejezetben az egészségügyi, járványvédelmi, tűzbiztonsági intézkedések megszegőinek büntetését éppen úgy, mint a botránnyosan verekedők vagy koldulók, a nyilvános berendezések, sétányok rongálóiit fegyelmező rendelkezéseket.

A bűncselekmények meghatározásánál és üldözésénél a javaslat szerzői figyelembe vették a vallás erkölcsi felfogás alapján kialakult megítélést is. A bűncselekmények üldözését azonban az államhatalom kizárólagos jogává kívánták tenni, amely üldözés magában foglalja a tiltott cselekmény összes következményeit. Csupán egyetlen esetben kívánnak osztozni az egyházi hatóságokkal a megtorlásban. Heti kétszeri bőjtöléssel súlyosbított elzárással sújtja ugyanis a javaslat a kiskorúakat, akik szülői vagy gyámhatósági beleegyezés nélkül kötnek házasságot. De meghagyja, hogy ebben az esetben az egyházi hatóság is büntesse meg az engedetleneket.¹

Áttérve már most a büntető *eljárás* rendjét szabályozó rendelkezésekre, ugyancsak a közérdekű, a javaslat szellemi színvonalát jelző és a jövő fejlődésre irányt szabó intézkedéseket emeljük ki. A rendi kiváltságok lehető lecsökkentésével törekedtek a szerkesztők arra, hogy a leendő törvény mindenkinek, akit bűncselekménnyel gyanúsítottak, módot adjon igazságának bizonyítására. Jelen-tékenyebb megkülönböztetést a nemesek javára ezért csak a házkutatás és letartóztatás feltételeinek megszabásánál találunk. Általános szabályként állapítják meg azonban, hogy névtelen feljelentést a bíró figyelembe nem vehet és hogy minden feljelentést — amelynek alapján eljárás indul, közölni kell a gyanúsítottal, nem csak azért, hogy kellően

¹ II. Art. LXV.

védekezhessék, hanem hogy hamis feljelentés esetére magának elégtételt is szerezhessen. Vörös fonálként húzódik végig a javaslatnak ezen a részén az a gondolat, hogy a büntetőbíró kötelessége a védelem szabadságának épségben tartásáról az eljárás minden szakában gondoskodni. A leg súlyosabb bűncselekményre irányuló vád sem korlátozhatja ezt a szabadságot, sőt minél súlyosabb a bűn, — mondja a javaslat — annál pontosabb legyen az eljárás és annál jobban kell ügyelni arra, hogy a terhelt kihallgatása nélkül ügyében ne döntsenek. Csak természetes ezek után, ha a javaslat a kínzó vallatást mint «méltatlan, az igazság kikutatására sohasem alkalmas eszközt» feltétlenül, minden alakjában kiküszöböli az eljárásból.¹ A vádlott kihallgatásának főcélja legyen a védelemhez szükséges körülmények tisztázása, ne pedig a beismerés kicsikarására való törekvés. A csökönyösen tagadó vádlottat a bizonyítékok elébetárásával, ne a megfélemlítésnek akarathátó erejével készítsük a lelkiismeretét könnyítő vallomásra. A vallomásról jegyzőkönyvet kell felvenni, amelyet a vádlott előtt fel kell olvasni, hogy esetleges tévedéseit kiigazíthassa. A «civilis libertas», a polgári szabadságjogok védelme az eljárásnak más és minden szakában is kötelessége a bírónak. A vádlott akadálytalanul informálhatja védőjét és kérdéseket intézhet a tanúkhöz. Iratokból való ítélkezés helyett igyekezni kell a bizonyítékoknak szóbeliséggel való megismerésére és óvakodjék a bíró a gyanújelek túlértékelésétől. Ily elvek határolják körül az eljárás törvényes formáját, a «legalis peruestigatiót», amelynek megtartását a felsőbiróságok gondosan ellenőrizni és ha mulasztást látnak, az ítélet megsemmisítésével új eljárást rendelni kötelesek.

A bizonyítékok között legfontosabb a tanúvallomás, amelynek megszerzését és mérlegelését részletesen szabályozza a javaslat. Azok az okok, amelyek itt a vallomásra kényszerítés akadályaként szerepelnek (a vádlott hozzátartozói, személyükben érdekeltek), feltűnően egyeznek a

¹ I. Art. X. 56. «nullo unquam tempore, quocunque sub praetextu et colore habebunt locum.»

hatályos perrendtartásunkban található okokkal. A mentő és terhelő vallomások vagy szakvélemények egyenlő mennyisége mellett a bírónak a vádlottra kedvezőbb lehetőséget kell elfogadnia.

A védelem szabadságának ily biztosítása után a szerkesztők nem kisebb körültekintéssel gondoskodtak arról is, hogy az eljárás elejétől végig biztos menetben haladjon az igazság felkutatása felé és hogy a védekezési szabadságot az ügy elhomályosítására fel ne használhassák. A bíró kötelessége, hogy az ügyben szereplőkre való tekintet nélkül az eljárást ennek törvényes szabályai szerint folytassa le (*processus rite formabitur*). A tárgyaláson, miután a vád és védelem elmondta a magáét, az utolsó szó mindig a vádlotté. De mindenki csak a lényegről beszéljen (*in summo compendio*), a jogász okoskodások útvesztőjében ne tévedjen el a bíró igazlata.

Röviden kívánunk csak utalni arra is, hogy az eljárási szabályok adnak közelebbi utasítást egyes oly rendelkezések gyakorlati alkalmazására, amelyek az anyagi jog szabályai-val közvetlen kapcsolatban állanak. Itt állapították meg, mely elvek szerint mérlegelje a bíró a bizonyítékokat, a súlyosító és enyhítő körülményeket, mely ismérvek figyelembevételével mellett döntsön a beszámíthatóság, a «szabad akarat» fennforgása felől. Különösen érdekes e szabályok közül az, amely a vádlottak életkora szerint különböztetve szabja meg az elbánást. A hét éven alóli büntevővel szemben semmiféle intézkedést sem lehet tenni. A hét és tizenkét év között levőket házi fenyítésben kell részesíteni. A 16 éven alóliak ellen főbenjáró büntetést kiszabni nem lehet. A 24 éven alóli kor enyhítőként mérlegelendő, ha csak a vádlottat javíthatatlannak nem kell tekinteni, akinél a gonoszság ellensúlyozza a fiatalos kor büntetést mérséklő hatását. Figyelembe veszik a magas kornak, az elaggottságnak a józan megfontolást bénító hatását is. Ebből az okból is mérsékelhető a büntetés. A javítás céljának megfelelően utasítják a bírót a büntetlen előéletnek, a tiszta hírnévnek az «ügy érdemére is kiható» figyelembevételére. Mindennek pedig ki kell tennie az ítéletből, amelynek indokolására a bírónak

különös gondot kell fordítania. Az ítélet megszabja a büntetést, egyben a sértett méltányos kártalanítását is. De elégtételt kell adni az ítéletben a vádlottnak, ha ártatlannak találták és módot kell nyújtani ahhoz is, hogy hamis vagy meggondolatlan vádlójával szemben felléphessen.

Végül a nem-nemesek egyik sérelmét orvosolja a javaslat azzal, hogy lehetővé teszi a fellebbezést. Halál vagy életfogytiglani börtönbüntetés csak akkor hajtható végre, ha azt a legfelsőbb bíróság is helybenhagyta. Más ügyekben csak egyfokú fellebbezésnek van helye — az igazságszolgáltatás gyorsaságának megóvása végett.

Megemlékezésünket — kiindulási elvünkhöz híven — a közérdekű, kultúrtörténeti szempontból is jelentős rendelkezések ismertetésére korlátozva, mellőznünk kell itt is a vázoltaknak büntetőjogszabályaink fejlődése szempontjából való részletezését. Aki érvényben levő büntetőjogunk és az ahhoz kapcsolódó reformtörekvések iránt csak némi érdeklődést is tanúsít, kellően értékelheti az 1792. évi javaslat elveit és ezeknek a gyakorlati megvalósítását is biztosító eszközeit. A szakkérdésekbe való elmélyedés nélkül is megállapíthatjuk, hogy a fokozatos fejlődés okos elvének követése mellett is élesen szembefordulnak a szerzők az igazságszolgáltatás leple alatt meghúzódó kegyetlenkedéssel és túlzásokkal. A mérsékelt ütemben való reformálás — utóbb Széchenyi István által is képviselt — elvéhez híven fenn tartottak a javaslatban oly megkülönböztetéseket, amelyek, ha a teljes jogegyenlőség elvével nem egyeztethetők is össze, de amelyek kiküszöbölésével az egyéb nagyfontosságú újítások sorsát veszélyeztetni nem óhajtották. Szakképzettség nélkül is felismerhetjük azokat a rendelkezéseket, amelyek egy évszázados fejlődés során mutatkozó tudományos és gyakorlati eredmények tűzpróbáját kiállva, alkalmasaknak bizonyultak arra, hogy utóbb törvénykönyveinkbe felvétessenek. Végül megtaláljuk egyes — még megvalósításra váró — reformtörekvésnek gyökerét is, biznyságául annak, hogy ezek az elgondolások nem idegen példák utánzásai, hanem a magyar mult kitűnő tehetségeinek szellemi hagyományai. Az 1792. évi javaslat rendelkezései tehát jogrendszerünk

el nem enyésző értékeivé váltak, tekintet nélkül arra a mostoha sorsra, amely e műnek osztályrészül jutott.

* * *

1791-ben kezdte meg a jogi bizottság tárgyalásait és 1795-ben jártak már, mire e tárgyalások befejeződtek. A feladattal járó felelősség teljes átérzése mellett igyekeztek e kitűnő férfiak minden kérdésnek legtökéletesebb megoldását felkutatni. Munkájukat a nemzet társadalmi és szellemi elitje élénk és állandó figyelemmel kísérte. Ezek nem is csalódtak várakozásaikban. Helyesen jegyzi meg Szekfű Gyula,¹ hogy a kiküldött bizottságok «javaslatai a legműveltebb nemzeti érzésű réteg törekvéseit képviselték, valódi arisztokrata munkálatok voltak a szó jobb értelmében.» Annál is elszomorítóbb ezért az a mostoha elbánás, amelyet mind ennek, mind a többi kiküldött bizottságoknak munkája számára a közeli évek hoztak. Elszomorító, hogy nem a munka minősége, a hozzáértés, a haladás irányának megszabására hivatottak meggyőződése, hanem ezektől teljesen különböző körülmények voltak azok, amelyek a reformok hajóját irányították és végül zátonyra sodorták. A zavaró tényezők közül elsősorban is a közép- és kismemesség idegenkedéséről kell megemlékeznünk. Ez a mennyiségileg is jelentős csoport minden újítást főleg abból a szempontból vizsgálta, hogy az kiváltságainak, földesúri jogainak alátámasztására vagy megingatására vezethet-e. Ha pedig az utóbbtól tarthatott, akkor ellenző állásfoglalása már is megingathatatlanul állott szemben minden változtatással. Élethivatásuknak tartották, hogy örökre kivédjék a megismétlését olyan támadásoknak, amelyek jogaikat II. József intézkedései által érték. Hiába igyekeztek tehát a bizottság tagjai az átalakulás menetét meglássítani, hiába gondoskodtak a nemesi rátartiságot sértő rendelkezések mellőzéséről, nem tudták a közhangulatot oly javaslat javára hangolni, amely végeredményben mégis a törvény előtt való egyenlőség,

¹ Id. mű.

az igazságszolgáltatásnak az érdekeltek személyére való tekintet nélküli biztosításának elvén épült fel.

További gátló tényező volt az, amit mai nyelven a «korszellem változásának» nevezhetnénk. A négyéves munkaidő során a politikai életben valóban mélyreható változások állottak be. 1792 márciusában II. Lipót hirtelen meghalt, utódja, I. Ferenc, hamarosan trónra lépett. Az uralkodó-változással járó közéleti izgalmak, a személyi ambíciók kielégítésére irányuló törekvések ugyancsak nem voltak alkalmasak a nyugodt, tudós munkálkodás légkörének fenntartásához. Ennél is súlyosabb ok volt azonban a francia forradalom eszméinek mind szélesebb területekre való terjedése. Minél jobban terjedtek pedig ezek az eszmék, annál erősebb ellenhatást váltottak ki azokban az országokban, amelyeknek uralkodói a nyugat felől hömpölygő eszmeáramlatokban nem csupán saját hatalmuknak, hanem az ország rendjének, nyugalmanak megrontóit látták. Elgondolásuk helyességének elvitathatatlan bizonyítékát látta pedig uralkodónk és környezete a Martinovics-összeesküvés felfedése során napvilágra jutott adatokban, az ideológiák délibábja által elvakítottak megbízhatatlanságában. Az ellenhatás főként a minden újítással szemben nyilvánuló bizalmatlanságban jelentkezik. A legkisebb felelősséggel járt az ország sorsát intéző körök számára ily körülmények között az, ha a meglévő intézmények változatlan fenntartásához, a hatásaikban ismert intézményekhez ragaszkodtak. A közállapotok megmerevítése az ő felfogásuk szerint biztonságot, a felforgatókkal szemben védelmet jelentett. Ebben a törekvésben találkoznak a reformoktól saját érdekükben ugyancsak irtózó közép-nemességgel. A mozdulatlanságra való törekvésnek a különböző érdekek által alkotott gátján a büntetőtörvénykönyvünk megteremtésén buzgólkodók sem tudtak áthatolni. Az egyrészes reform gondolata mindjobban elhalványul. Részleges javítgatásokkal igyekszik a törvényhozás egyes kiáltó sérelmeket felületes kezeléssel orvosolni. A végleges megoldásra pedig haladékot adnak s e tessék-lássék intézkedésekkel kívánnak megnyugvást teremteni «addig is, amíg az 1791. évi 67. cikk foganatosítására a szükséges intézkedések

országgyűlésileg megtétetnek.»¹ A nagy tudományos és gyakorlati ismereteket felhalmozó törvénykészítő mozgalom lángja ezzel kialudt. E fellobbanás és gyors kialakulás egyébként megismétlődött a büntető kodifikáció terén még két alkalommal a következő ötven esztendő alatt, hasonló sorsra juttatva a büntetőtörvény előkészítésén fáradozó, ugyancsak kiváló magyar tehetségek munkálkodását is.²

A haladás szervezett meggátlása azonban legtöbbször visszasüllyedést is jelent. Így csúszott vissza igazságszolgáltatásunk oly mélypontra, amelyből azt már Mária Terézia idejében sikerült kiemelni. Az ismételten eltörölt tortura «fennmarad visszaéléskép és így a testi sanyargatásnak egyéb alakjai is.»³ Mutatják ezt azok a meg-megújított és a kivallatást mind szigorúbb következmények mellett tilalmazó kormányhatósági rendelkezések. Mutatja ezt, hogy a kir. táblának⁴ még 1861-ben is foglalkoznia kellett ezzel a kérdéssel, a torturaellenes rendeletek őszinteségében nem hívó alsóbb hatóságok szertelenségét vizsgálva.

Épségben maradtak sok évtizedeken át a nemesek és nemnemesek között a bíró előtt is érvényesülő különbségek, a nemtelenek perorvoslati jogának korlátozásai, a testi büntetések oktan alkalmazásával járó kegyetlenkedések. Változatlanul maradtak ötven évnél is tovább elhanyagolt tömlőceink és győzedelmeskedett az a rövidlátás is, amely a büntetésben csak megtorlást látott, nélkülözve a magasabb szempontokból való elgondolást.

A másfél század előtt készült munkálatnak ez a gyászos eredménytelensége azonban csak gyakorlati szempontból észlelhető. Nagyon is fontos hatással volt a javaslat azokra, akik a «korszellem» hatása általa nem győzetvén, a tudományos haladás fáklyáját kialudni nem engedték. Tudományos hagyatékként kapták és tisztelték az egymást követő kor-

¹ L. 1805. 8. és 1807. 9. cikkeket.

² L. erről szerzőnek e folyóirat 757. számában *Codificatio* címmel megjelent cikkét.

³ Balogh: *Magyar bünt. elj. jog*, 95. l.

⁴ L. erről Pauler: *Büntető jogtan.* II. kiad., 597. §.

szakok szellemi kiválóságai az 1792-es műnek meg-megújuló gyümölcseit. Nem feledkeztek meg ezekről azok az utódok sem, akiknek kedvesőbb közállapotok között sikerült anyagi, majd alaki büntetőjogunkat is törvénykönyvbe egyesíteni. Megbecsülte azonban a nagy magyar tehetségek munkáját még későbbi időkben is a magyar bíró, ha az új kódexek alkalmazása közben felmerült kételyét a multakban gyökeredző igaz és méltányos elvek segítségével eloszlatni kívánta.

AUER GYÖRGY.

MIND HŐSÖK.

Minap kint jártam a hegyen. A kettévágott hegyen, mely két esztendeje vérzik és fáj, valahányszor reá tekintek. Hideg, kegyetlen téli nap volt. Míg szem ellátott, dombok aludtak a hó alatt, a Mezőség összefonódó dombjai. Tova Ludasig egyetlen testvéri láncsor. Dombok, melyeket két esztendő óta csak onnan nézhetek, a kettévágott hegyről s melyek mégis otthonom, házam, lelkemből és testemből kitépott darab, vérző, üszkös sebhely. Dombok, melyek alatt falvak lapulnak láthatatlanul a messzeségben s akik azokban élnek: nekem öröktől fogva szomszédaim, véremből való vér valamennyi. Jóban és rosszban, sok nyomorúságban és kevés örömben huszonkét hosszú esztendőn keresztül fegyvertársaim, hű és igaz bajtársak, magyarok.

Ahogy onnan a hegyről a régi dombokra lenéztem, olyan volt, mintha végtelen nagy temetőt láttam volna, csupa hólepte árva hantot. Mintha mindazt, ami ottan élt és mindazokat, akik ottan éltek, eltemette volna az idő s a történelem csúnya kalandja, amit játszott velük. Csak néztem a néma, mozdulatlan, fehér dombokat, a Mezőség nagy temetőjét, melyen nem járt más, csupán a téli szél és az én szemem. Nyoma sem volt életnek, falunak, embernek. Nyoma sem volt.

És akkor ott fönt, a hideg, széljárta téli hegyen elhatároztam, hogy megírom s elmondom azt a régi augusztusi napot, mely őket eltemette. Amely a hegyet kettévágta közöttünk, amely a szívünket is kettévágta, amely a leg-súlyosabb nap volt, amit valaha megértünk. Elmondom, mert ki tudja, meddig élek én s meddig élnek ők és ki tudja, lesz-e még, aki emlékezni s emlékeztetni fog arra a napra s úgy, ahogyan mi emlékezünk. Kik láttuk megnyílni lábunk

alatt a földet s feltörni belőle a fájdalom tengerét, mely elöntötte a Mezőséget azon a napon.

Augusztus vége volt. A falubau éppen úgy bűgött a cséplőgép, mint máskor, olyan álmosító lusta muzsikával. Az égbolt, ahogy aláhajolt a dombokra, kék volt mint az árnyékban nőtt harangvirág kelyhe és illatos a napsugártól, a lekaszált sarjútól, a sárga gabonatarlóktól s a tavaktól, melyeknek zöldeskék tükrére fűzfák langyos árnyéka hajolt.

De a levegő mégis nehéz volt azon a napon. Sűrű és moccanástalan. Millió idegszál feszültsége didergett benne hangtalanul. Tele volt nyomasztó, súlyos várakozással, a csönd rátelepült a falura, a rétekre, a dombok lankáira és visszafojtotta a lélekzetét. Tudtuk, mindenki tudta: a történelem kereke billen Erdély fölött azon a napon. A Mezőség lázas dermedésben lapult, leste a sors ritka madarát, mely száz esztendőben egyszer száll át fölötte. Szárnyának suhogása már a levegőben volt s a szemek gondtelten kutatták a messzeséget: vajjon piros lesz-e a színe, vagy fekete.

A cséplőgép körül nehézkesen haladt a munka. Az embereknek csak a kezük volt ott, lelkük ismeretlenség homályában csatangolt, tapogatta a bizonytalanságot, mint vak ember keze a házfalakat. A gépész nekitámaszkodott a traktor hátsó nagy kerekének s a jövődre gondolt, a sármási kis telepesház jövődjére, melyben nyolc gyermek várja már hogy út nyíljon számukra az élethez, melyet a kisebbségi sors és az ellenséges hatalom már-már elzárt egészen. A munkások nagyrésze magyar volt, onnan származtak a faluból, apáik, nagyapáik és dédapáik jussán őrizgették a maguk kis életét benne s várták konok paraszti türelemmel, hogy egyszer talán felkél mégis a csillag. Ezek a munkások szóvalanok voltak, kiálló arcsontjaikra, ábrázatuk gondtelt barázdáira ráfeszült a várakozás, hogy hátha... hátha most...

Mindenki azt gondolta és azt mondta, hogy hátha. De ez a szó csak leplezése volt a gondolatok mélyén szunynyadó bizonyosságnak, a hitnek, annak, hogy eljött az idő s hogy ez másképpen már nem is lehet.

A román napszamosok, akik mellettük dolgoztak, ép-

pen úgy tudták, mint ők, hogy azon a napon történik valami. De tudták csak, hinni nem hitték egy pillanatig sem. Az ő Romániájuk olyan biztosan állott a faluban, a jegyzői irodán, a csendőrőrmester tányérsapkáján, a tanító hetyke nyakkendőjén, szabadságos vasgárdista diákok öntelt szavaiban, mint valami megdönthetetlen hatalom, bűvös aranybálvány, érthetetlen, de természetfölötti. Külön csoportban dolgoztak, nem vegyültek a magyarok közé. Beszélgettek, tréfáltak, gúnyolódtak is, de vigyázva azért, hogy ne sértsenek meg senkit, mert hátha...: hátha mégis... Isten kezében vagyunk mindannyian. Nyugtalanok voltak, valahányszor jött valaki a major felől, összenéztek, aggódva és sötét arccal figyelték: mit akar? mit mond? Nem róluk beszél?

Az asztag mögött hallgattak a kertek. A szilvafák zöldjét szürkén lepte a cséplőgép pora, a föld fehér volt az acatmag pihéjétől s az égen is kis fehér pihék vándoroltak, békésen és lustán. A major alatt látszott az udvarház piros cseréptetője, fenyők s lombos nagy körisek között. Lentebb a falu házai látszottak s a két templom, ahogy szemben állt egymással s az egyik buzogányt mutatott, a másik kettős keresztet. Túl a falun látszott a rét s a nádas hosszú sötét négyszöge, melynek közepén, mint formátlan kis üvegdarab, csillant a tó. S látszott az országút szürke pántlikája is, ahogy békés nagy dombok között kanyarogva Sármás felé futott. Csönd és mozdulatlan békesség terpeszkedett mindezek fölött. De érezni lehetett, hogy a csönd tele van titkos és hangtalan zajokkal s a mozdulatlanság megfeszült, mint a vékony acélhúr, mely minden pillanatban elpattanhat, hogy végigcsendüljön a világ fölött.

Ilyen volt a falu, a mezősegi falu, azon a napon.

A cséplőgéphez olykor kinézett az úr. Idegesen jött, végigjárta a kazlakat, tenyerébe vette a búzát, fujta, forgatta, aztán visszadobta a zsákba. Bozontos nagy bajusza alatt dűnnyögött néha valamit, de nem állt mint máskor, nézni a munkát. Kalapját hol lehúzta a szemére, hol föltolta a homlokára, csizmájával rugdosta a göröngyöket. Nagy darab ember volt, máskor nyugodt és vidám, de azon a napon nem lelte helyét. Olykor egy-egy ember odasündörgött hozzá.

— Nincsen még hír, tekintetes úr? Nem mondott a rádió semmit?

Bedő Ábris ilyenkor megrázta a fejét, szemei sötétek voltak.

— Nem — mondotta s a hangja mély volt és sóhajtól terhes.

— Nincs semmi még — adták tovább a magyarok a szót.

A románok összesunyítottak.

— Nincs semmi, hát. Persze hogy nincsen. Mi is lehetne?

S néztek a magyarokra, néztek az úrra, gúnyosan, sötéten, de nyugtalanul mégis.

Délre a gépész leállította a motort. Az emberek szótlánul verődtek csoportokba, de halkán beszéltek csak és keveset. Kioldották batyuikat és ettek. A gépésznek kihozták az ebédet.

— Mind ott ülnek a rádiónál, de még nem mondott semmit, — ujságolta izgatottan a cseléd — a tiszteletes úrék is itten vannak, meg a tekintetes úrék a szomszédból. Alig férnek a szobában.

Azon a napon kevesebbet pihentek délben, mint máskor. Aludni nem tudott senki. A csönd olyan félelmetes volt és annyi nyugtalan titkot rejtett magában, hogy a gépész hamarosan fölkelt a szalmából és begyújtotta a traktort. Az emberek helyükre siettek. A gép közömbös, megszokott bűgása megnyugtatta őket és jó volt dolgozni, nem gondolni másra.

Aztán hirtelen a falu felől feltűnt egy szaladó asszony. Román asszony volt, messziről megismerték, a tulsó völgyből való. Szaladt, szoknyáját térdig fölhúzta, úgy szaladt.

Szempillantás alatt abbahagyta mindenki a munkát. Mindenki a futó asszonyt nézte, mindenkinek torkában vert a szíve, mint egy rettenetes, pokoli kalapács.

Az asszony kiabált valamit, esetlenül intett hozzá futás közben a kezével. Nem lehetett érteni a szavát, nem lehetett érteni a géptől. A gépész a traktorhoz ugrott, egyetlen mozdulattal leállította. A kerekek, szíjak csikorogtak, verődtek, aztán egyszerre csönd lett. Az asszony futott az úton és kiabált.

— Odaadták Erdélyt a magyaroknak! Jaj Istenem! Jönnék a magyarok, jönnék! Most mondta a rádió a községházán! Jaj Istenem, jaj!

Az emberek összenéztek. Csak ennyit értettek: odaadták Erdélyt a magyaroknak! Jönnék a magyarok! Mintha éles kés vágta volna föl a fülüket, mely süket volt eddig. Agyukban táncoltak a szavak. Arcuk hirtelen piros lett, olyan piros, hogy izzadság csurgott róla. Valaki elnevette magát, éles, beteg nevetéssel s ettől egyszerre mintha kötél hullott volna le róluk. Mindenki megmozdult.

— Éljen! — rikkantotta el magát síró-rekedt hangon a gépész és mocskos fekete sapkáját földobta a levegőbe. Nem is várta meg, hogy visszaessen, rohant ész nélkül a major felé.

— Éljen! — ordították kipirult arccal az emberek és pusztá kezüket rázták az ég felé. Egymás kezét szorongatták, lökdösték és ütögették egymást, nekiveresedve, akár a gyermek.

A néhány román összebújt, mint esőben a birka. Suttogtak. Arcukon tanácstalan rémület sápadt.

— Ne busuljatok, — csapott közéjük részeg hangon az egyik magyar — jobb dolgatok lesz nektek is ezután. Igazság lesz, rend lesz. Nem lopják el a pénzeteket mindenféle tekergők!

Újra jött valaki futva az úton. Feléjük futott. Magyar legény, az egyik munkás fia. Elébe szaladtak.

— Mi van te? Hogy mondták? Mit mondtak?

Összegyűltek köréje tömötten, mindenki hallani akarta. A legény lihegett. Arca sápadt volt és nyugtalan.

— Azt mondják, fél Erdélyt visszaadták... a jegyző úr mondta sírva a románoknak...

Az arcok megkövültek.

— Felit...? S münk...?

— Nem lehet tudni még, — lihegte a legény — azt mondta a jegyző úr, mi nem estünk bele... de még nem lehessen tudni... valahol itt menyen a határ...

Az ijedség rászáradt az arcok ráncaira. Szürkék voltak a tekintetek, élettelenek. A szemekben riadás szökdelt.

— Itt...? A határ...?

Csönd volt, borzasztó csönd. Fagyos előérzet áramlása didergett végig a világon, a dombokon, a majorudvaron, a falun. A legény lihegése hallatszott csak.

A románok összenéztek, szemükre húzták a kalapot s megindultak a falu felé.

A magyarok ott álltak együtt a gép mellett, kővé meredt tanácstalanságban. Valaki rekedten megszólalt.

— Énekeljünk emberek...

Érdes paraszthangon, zsoldárosan énekelni kezdte az eltiltott imádságot: «Isten áldd meg a magyart...» A kalapok lekerültek. Döcögve kaptak bele egyenként a hangok az énekbe, az arcok templomossá szelidültek. Úgy álltak az augusztusvégi kék égbolt alatt, maroknyi magyarok. födetlen fővel, zsoldáros imádsággal a szájukon, akárha Isten templomában lettek volna s Őt hívnák segítségül gonosz kétségeik ellen.

Ezalatt bent, a Bedő-ház szobájában, négy férfi hajolt némán a térkép fölé. Reszkető ceruza kúszott végig a papíron, azt nézték visszafojtott lélekzettel valamennyien. Már tudták a lehetetlent. A borzalmat, a döbbeneteset. Kimaradtak. Magyarország csak megérintette a Mezőséget, körülsimogatta... kikerülte.

Bedő Ábris hamuszürkén lépett el az asztaltól. Bajusza, mint borzolt madárszárny csüngött le betegen, szeme mélyen ült, hangja iszonyú mélységből fakadt föl, ahogyan mondta:

— Nem értem... nem értem...

Ijedt és rettenetes csönd volt. Egy asszony a falnak dőlve sírt, valaki az ablaknál állott és hangtalan zokogás rázta. A három férfi még egyre a térképet nézte fennakadt szemmel, mintha csodát vártak volna, hogy talán elcsúszik hirtelen az odarajzolt vonal, megindul, elcsúszik magától, le délre, Ludas alá... Fehérvár alá... Déva alá...

Kint a tornácon léptek hallatszottak. Feltépték az ajtót. A csendőrőrmester állt a küszöbön. Duzzadt vörös arcán gúny és bosszúság sötétlett.

— Miféle gyűlés ez itt? — recsegett be a szobába — térkép? politika? Örvendtek, mi, hogy odaadták nektek

félországunkat? Elvesztettük Kolozsvárt, Nagyváradot, Vásárhelyt...! Disznóság, mi?

Bedő Ábris elfordult, nagyot sóhajtott.

— Bizony elvesztettük, őrmester úr...

— Désről most menekülhet a sógorom, Kolozsvárról a bátyám! S ez mind érettetek van, hogy az ördög elvitt volna, amikor születtetek! De majd elvisz ezentúl! Úgysem marad ez így! Hanem csak egyszer halljak még valakit magyarul beszélni az utcán, vagy akárhol, mert...

És omlott a szidás az őrmester szájából, mocskosan, förtelmesen.

— Miféle gyűlés ez itt? Takarodjon haza minden ember! Pap, haza! Papné, urak! Kifelé innen! Nem tűrök semmiféle magyar gyűlést itt Romániában! Majd megtanítalak én benneteket politizálni!

A társaság sápadtan, szó nélkül oszlott széjjel. A keserűségtől föleszmélt a dac és mindenkinek eszébe jutott valaki Kolozsvárt, vagy Vásárhelyt, vagy itt, vagy ott, aki boldog, mert megszabadult. Annak az érzéseire gondoltak, arra gondoltak, hogy Kolozsvár házain magyar lobogók lengenek újra... még akkor is, ha ők nem láthatják azt a régi kedves várost soha többé. De kellett gondoljanak erre, hogy erőt és öntudatot gyűjtsenek az őrmester szitkai ellen.

Kezet fogtak csupán, szó nem esett a búcsúzásnál semmi. De a kézfogás kemény volt s egy pillanatig úgy maradt a két kéz, összecsucskódva. Az asszonyok sírtak, a férfiaknak csak a szemük égett s a torkuk volt száraz.

Bedő Ábris lement az udvarra. A tornác lépcsője mögött ott állott a gépész, kormosan, piszkosan, borzas födetlen fővel, hamuszínű arccal. Mindent hallott és mindent megértett. Nem kérdezett semmit. Mentek, lehajtott fővel, lassan, az udvaron át.

A faluból kiabálás hallatszott.

— Le a magyarokkal! Menjenek Budapestre! Üssed a fejit!

Valaki jajgatott, asszonyok sivalkodtak, riadva ugattak a kutyák.

Bedő Ábris ment a majorudvaron, mögötte a gépész.

Lába nehéz volt, ólomnehéz. A földet nézte, az udvar göröngeit. A világ kereken borzasztó sötét volt, mintha súlyos nagy fellegek nyomták volna az eget.

A gépész maszatos kezeivel szemét dörzsölte, siratta a sármási kis telepesház nyolc gyermekének elveszett jövőjét.

A gép mellett ott álltak még az emberek. Néma, sötét csoportban álltak, látták jönni az urat s a gépészt. Álltak, várták őket, torkukban izgalom lüktetett, nyelvük száraz volt, szemük kutatta az érkezők arcát. Remegés futott végig bennük attól, amit láttak...

Bedő Ábris odaért hozzájuk. Megállt. Meggörnyedt vállal, lecsüggedt fejjel. Csak állott s mögötte a gépész szemeit dörzsölte. Az embereket fojtogatni kezdte valami. Szemük kiszáradt, lélegzetük megnehezedett. Valaki felnyögött.

— Tekintetes úr... szóljon már...

Bedő Ábris fölemelte a fejét. Mélyen ülő sötét szemei egy percig tétován az embereket nézték. Aztán megcsuklott, elfordult lassan, két kezét az arcához emelte s kitört belőle a visszafojtott mély férfizokogás.

— Jaj emberek, jaj...

S támolyogva, rázkódó vállakkal, arcát két tenyerébe rejtve megindult fölfele a dombon, föl a magános puszta legelőknék, hol Isten kék ege a földre lehajolt.

Az emberek halálsápadtan állottak és nézték. Agyuk dermedt volt, béna. Mint száraz, rothadó kóró, mely maró, fojtó, keserű levet ereszt, rontót, borzalmasat.

— Teremtő Isten!.. — suttogta valaki.

Néhány másodpercig úgy álltak, földbe szögezve, mozdulatlanul. Nézték az imbolyogva toवालhaladó úr után, nézték le a falura. Aztán az egyik megmozdult. Fölvette a villát, kalapját szemére húzta s megszólalt száraz, rekedt hangon.

— Gyerünk dolgozni, emberek.

Mindenki némán helyére állott. Felbúgott a gép, a nap sütött, úgy éppen mint máskor, augusztusvégi derűs szép időben.

Így volt, ilyen volt az a nap. Valamikor az iskolákban tanítani fogják s azt mondják: bécsi döntés. És gondolnak a Belvedere-palotára és államférfiakra, akik akkor a sors kerekét forgatták.

De azokra az emberekre már nem gondol akkor senki, akik azon a napon lehajtott fejjel és megrendült lélekkel álltak, mélyen-mélyen az emberi keserűség alatt, reményből, hitből kifosztottan, kisémmizetten, koldus-szegényen. Azokra a névtelen szürke szenvedőkre, parasztokra és birtokosokra, papokra, tanítókra, kovácsokra és csizmadiákra és sokmindenféle mesterséget űző egyszerű, szegény magyaremberekre, akiket a történelem forgó kereke azon a napon lélekben elgázolt.

S nem fogja tudni senki, hogy minden kicsinységük, egyszerűségük és megalázottságuk mellett hősök voltak mégis valamennyien. Hősök voltak, kicsinyen is nagyok, emberséges hősök: Egy esztendeig... két esztendeig... s azon is túl... hogy meddig, azt csak Isten egyedül tudja.

WASS ALBERT.

SZEMLE.

Az irodalom és a háború.

Elnöki megnyitó beszéd a Kisfaludy-Társaság közülésén,
1943. febr. 7.

Fekete gond teregeti árnyát a világ fölött. Történet-író mondotta, hogy eseményekben annyira mozgalmas korszak nem volt a népvándorlás óta, mikor a félvilág másik felére roskada. (Arany.)

Mi lehet ilyen időben az irodalom feladata? Az «őshajdankorban» a hősiség tárgyat adott a költészetnek — ez lelkesítette és megnyitotta előtte a hír és a történelem kapuját. Tyrtaios harci énekeinek ritmusából kihallani a katonás léptek ütemét. Az eposz komoly Múzsája nem félt verbe mártani fehér köntösét, hogy elvigye koszorúját a csaták terére a győzőknek s az elesettek horpadt sisakjaira. A keresztény költészet Tassótól Zrinyin át magasztalja a harcokat a pogány ellen. Hunyadi Mátyás asztalánál Sabác viadaláról énekeltek. A francia forradalom idején egy tábornok segítő csapatokat kért, vagy tízezer példányt a Marseillaise-ből. Erre hivatkozott Petőfi, mikor *Csatadal*-át a nemzetgyűlésnek felajánlotta. Musset azt írta: csata zene nélkül olyan, mint az élet szerelem nélkül. Még az üres csatatereken is soká bolyongott a képzelet. Az abszolutizmus éveiben köteteket adtak ki egyes városok pusztulásáról; Jókai sokáig írta *Csataképeit*. A porosz-francia háború után Zola és Maupassant elbeszélései hosszan szították a gyűlölet párazsát. Ők a háborút a legyőzöttek szemével és fájdalmával nézték, pusztításaira mutattak, vádul az emberiség nemtője előtt. Ez az újabb kor hangja. A világháborúból Gyóni Géza versei inkább elszántság, mint lelkesülés hírével szállongtak haza. Hiteles vagy álhiteľű leírások, Barbusse, Remarque, a háború borzalmait és szenvedéseit festették;

a halk Géraldy a keserű, bár néma szemrehányást, amint a párnapos szabadságra hazatérő katona zárva találja szüleinek lakását, mert nyaralni mentek, csodálkozva látja a zibongó mulatóhelyeket, mintha az otthonmaradottak nem gondolnának távollevő hozzátartozóikkal. Nálunk is inkább a fogolytáborok életéről szóltak az emlékezések, írók az itthoni élet bomladozását rajzolták.

A háború változott meg, nem az irodalom. A mesék ködébe tűntek a párviadalok, melyek csodájára a várfalakra gyűlt a nép. Most minden személyes elvész a tömegben; a képzelet nem bírja utólélni a mérkőzés méreteit; az ember csak a gépeket szolgálja ki, melyek robaja megrázza a harcmezőket; a Végzet harcikocsikon és gépmadarakon száguld az emberiség fölött. Victoria istenasszony tantermekben haditudományokat tanít, az olvasók hadijelentéseket olvasnak.

A mai háború a tudományokkal szövetkezik, legalább azokkal a gyakorlatiakkal, melyeknek hasznát veszi: a technikai, mérnöki, vegyészi, orvosi tudományokkal. Ezen, mondhatni: aktív háborús tudományok mellett a szellemi ágazatokat félreteresi a béke idejére — velök együtt az irodalmat is.

Mit is tehet a költészet a háborúval, megoldatlan s talán megoldhatatlan kérdéseivel, melyeket az idő még meg sem fogalmazott?

Pedig az irodalomnak feladata, hogy ne hagyja magokra az embereket. Az emberek sokfélék: ki templomba megy bánatával, ki búfelejtetőt keres. Vannak, akik szeretnének viaszt tömni fülükbe, s behúnyni szemüket a gondok előtt. Vajjon az irodalom beálljon ezek szórakoztatójának, afféle műveltebb mulatóhelynek, melynek nyüzsgése és zsvivaja kábítja az elcsigázott idegeket? Ki kárhozná a jótékony könnyelműséget, az olcsó mákonyt, mely ideig-óráig elaltat — de ki hiszi, hogy ez erőgyűjtő álm, és hogy sokáig tartóztatja a felébredést? Akik azt képzelik, hogy könnyű könnyveik s neveltető színdarabjaik mellett ideig-óráig visszamerülnek a béke boldog ölébe — tévednek; a nyugodt béke elfordult az ilyen ürességektől. A puszta megfélekedéssel

biztató irodalomnak nincs mondanivalója a ma és a holnap számára, pedig a holnap eljön és kérdezni fog.

Félrehúzódjék talán az író, mint Archimedes geometriai körei közé, míg kard villog feje fölött? Folytassa munkáját, magának, mint Goethe, mikor francia katonák szállták meg házát, kiráncigálták ágyából, halállal fenyegették — s ő másnap íróasztalához ült, folytatni a *Farbenlehrét*? Irodalmunk sokszor behúnyta szemét nagy kérdések előtt, átaludt nagy változásokat. Az amerikai kivándorlást egy horvát író hozta el színpadunkra; a fejlődő gyáripár és munkásai eddig megíratlanul maradtak; az Alföldön ma kék füst, gép robaja mutatja, hogyha szántanak, de ez új mezei élet kívül reked az irodalmon. Pedig az irodalomnak mindent számba kell vennie, amit az élet létrehoz, hogy megmutassa és megismertesse; a világon minden írói tárgy s felszólítja az író, hogy tolmácsa legyen.

A háború gordiusi csomóját nem az írói toll fogja megoldani, de azt megteheti, hogy megoldásukhoz hozzáneveljen, hogy komolyságra szoktasson. A feladat, a felelősség felerészben a közönségre hárul, hogy figyelmét a komolyság felé fordítsa. Másféle gondjaink vannak, mint aminőt zene és szivarfüst el tud altatni. Hiába próbálunk menekülni ag ondtól: annál súlyosabban fog ránk lecsapni, ha nem vesszük komolyan. Szükség van olyan irodalomra, mely megnyitja a szemeket és lelkeket arra, hogy az élet komoly s a holnap komorabb lehet a mánál. A mostani óriás erőfeszítés után kimerültség és szegénység következik, az élet munkára szólít, és jaj a nemzetnek, mely lélekben fel nem készült rá, ki nem veszi belőle részét.

Világszerte, határaink mentén is köröskörül, hatalmas lánggal lobog a nemzeti érzés. Mi elfordulunk a múlttól, mely életünknek s a jövőhöz való jogunknak egyik alapja, s szinte tétlenül várjuk a jövőt. Külföldi regények, mozgóképek mind a nemzeti nagyságot mutogatják; minálunk sok detektívregény járja s mozi-vásznon nincsen bár nélkül, mintha ott telnék az ország élete. Csak ki kell nézni ez ablakon, hogy lássuk, mit művelt a nemzeti lélek száz évvel ezelőtt, száz év óta. E palota helyén puszta mező volt,

háta mögött kopár üresség, csak az Újépület szürke falai terpeszkedtek fekete-sárgára festett kapuikkal; a Duna beszegetlen partokat mosott, egészen a most belső házsorig; a Hatvani kapun — a Kossuth Lajos utca végén — túl mocsarak gőzölögtek; ma ez a rész tenyérnyi közepe egy nagy városnak. Nem szólok arról, amit száz évvel ezelőtt politikai téren küzdött ki a nemzeti lélek, a nép felszabadulásáról, a törvény előtti egyenlőségről — csak arról, hogy kivívták a magyar nyelv jogát a közéletben, az irodalom felszabadította magát az idegen hatások alól. Olyan irodalom, olyan festészet támadt, mely kiállta a versenyt Európával. Vajjon a tespedt unottságot látva, mellyel most multunkat és jövőnket nézzük, a tétlen közönyt, mely a közszellem helyébe lépett, a gondatlanságot, mely nyelvünket elszegényíti és kiforgatja magából: nem kell-e félnünk, hogy mindez nemzeti létünk alapjait korhasztja, éppen most, mikor egy új jövőndő kapuja nyílik vagy zárul be előttünk? Földnek és szellemnek bő kincsei vannak ez országban, csak fölszínre kell hozni a szellemieket is, mint a csirázó magot vagy a bányák termékeit. Ez a komolyság és a nemzeti érzés feladata, melyeket ébreszteni és ápolni az irodalom-hivatása, de nem egyedül az irodalomé — a közönségé is.

A boldog gondtalanságot hagyjuk arra az időre, mikor az emberélet újra szent lesz, az élet megint szép lesz, a munka újra áldáshozó, a természet megbékül az emberrel s a vándormadarak az ágyúcsövekre szállnak megpihenni.

A komolyság és a nemzeti érzés feltámadásába vetett hittel nyitom meg a Kisfaludy-Társaság közülesét.

Voinovich Géza.

Prohászka Ottokár püspök emlékezete.

Beszéd a Gyulai-serleggel a Kisfaludy-Társaság február 7-iki közülese után.

Amikor bizalmuk engem arra a tisztességre emelt, hogy a Gyulai-serleget kezembe foghatom, ahogy megérintem, különös megindultságot érzek. Én úgy gondolom, hogy ennek a serlegnek ragyogó aranyán még valami láthatatlan, de tündöklő zománc van: kezek-

nek nyoma, amelyek egykor megemelték, s amelyek mind a magyar szellemiséget kifejező és fenntartó tollal dolgoztak, vagy dolgoznak. Régen elporladt kezek és még ma is munkálkodó kezek eleven érintése izzik ezen a serlegen, amely így magában is élő hagyomány, azaz voltaképpen átadás, amely egyik kézből vándorol a másikba s az éveken és évtizedeken keresztül így láthatatlan, de elszakíthatatlan láncba fűzi a magyar írás szolgálainak örök kézfogását. Az első kéz soha ki nem hűlő nyoma éppen Gyulai Pálé, aki egyszer azt a serleget a magyar társadalom legjobbjaitól kapta és nyomban az írás legjobbjainak adta át minden időkre, azzal a céllal, hogy azt évenként egyszer egy elhunyt tagunk emlékére, vagy egy eszmé-ürítsék. E serleg sorsa azért is különös s nemcsak nálunk, de talán az egész világon páratlan, mivel benne azért kapott elismerő és hódoló ajándékot egy férfi, mert mindig kimondta az igazat. Az igazság keresése a legszebb férficél, megtalálása a legnagyobb férfiorom, kimondása és hirdetése pedig a legfelelőbb férfimulatság... Jó mulatság, férfimunka! — mint a költő mondja, éppen csak hogy nem veszélytelen és nem háládatos foglalkozás.

De amikor ma a serleget felemelem, hogy halhatatlan emléket idézzek, azt hiszem, egyszerre teljesíthetem Gyulai Pál kettős szándékának mind a két részét: emlékre és eszmére együtt és egyszerre lehet írítani, ha Prohászka Ottokár nevét mondjuk ki hozzá.

Ezt a serleget az igazság bajnokának nevére alapították és ma az igazság hőséneke emlékére és dicsőségére akarjuk köszönteni vele. Igen, az igazság, e legfőbb jó hőse volt Prohászka Ottokár. Isten igazságának, a kereszténységnek a hőse, nemzete igazságának, a magyarságnak a hőse s az emberi méltóságnak és az azt képviselő emberi gondolatnak a hőse. E nehéz időkből éppen azért kellett önkéntelen ráátalálással Prohászka nevét kimondani, mert sohasem volt nagyobb szükségünk rá, hogy tiszta fényben, helyes fogalmazásban és igaz megvalósulásban lássuk annak az egymásba forrt és eggyé vált eszmei háromságának valóságát, amit a keresztény magyar ember jelent: az igazi kereszténységnek, az igazi magyarságnak s e kettőből alakuló igazi emberségnek helyreállított fogalmát, teljes példáját. Örökké való eszmék hőse volt Prohászka Ottokár. Mert aki azt mondja ki, ami a tömegek indulatában, keserűségeiben és vágyaiban, gondoljaiban és érdekeiben ég és forr, az biztosan sikert arat, az a nap hőse, a tribun, a tömegvezér. De aki azt mondja ki, amire a tömeg nem is gondol, ami csak a néplélek legtitkosabb zárai mögött szunnyad, ami keresztény voltának, magyar tudatának, emberi méltóságának, elnémult vagy elközömbösödött lelkiismeretének régen

elhallgattatott kötelesség-szava, aki nem kiszolgálni vagy izgatni akarja az embereket, hanem felrázni és önmagukra eszméltetni, az a lélekvezér, az a próféta, az az örökkévalóság hőse!

Korunkat szokás ma hősi kornak nevezni s valóban napról-napra látjuk és halljuk a hőssé emelkedett ember rendkívüli teljesítményeit. Mintha az emberlélek a világhatalommá vált nyersanyag és a mindent leigázó gépuralom fölött fölényesen és utólérhetetlenül akarná megmutatni azt a tündöklő méltóságot, amellyel mindenek fölébe tud kerekedni, ami elszürküléssel, bilincsbeveréssel és megsemmisítéssel fenyegeti. De nemcsak a katona vitézségét, hősi voltát csodáljuk, sokat beszélünk ma a munka hőseiről, a jóság hőseiről, a műveltség hőseiről. Ezek azonban gyakran csak szép szavak. Igen, kellene hősök és lehetnek is hősök minden téren, de hősiesség nincs az élet-halál kockázata és ennek eszméjéért való tudatos vállalása nélkül. A hősiesség igazi lényege az áldozat, nemcsak a halálnak, hanem az életnek áldozata is, az odaadás, amelyik magának semmit sem kíván, hanem mindent a nagy erkölcsi célért, hitért, eszméért tesz. Mert nem is akármióért való áldozat tesz hőssé, csak az olyan, amely előtt a hit, az erkölcs, az igazság, a becsület aranyszárnyú angyalai szállanak. Aki bravurból végigsétál a felhőkarcoló keskeny oromfalán, vakmerő ember, de nem hős. Aki nem ijed meg a feléje rohanó vadállattól, hanem szembe fordulva vele, vállalja az elpusztulás kockázatát, bátor, de nem hős. A zsoldos, aki szembeszáll az ellenség kardjával és kiverekszi a győzelem dicsőségét, vitéz, de nem hős. Hős az, aki az élet kötelességét és a halál veszedelmét azért vállalja, hogy az eszmét, amelyben hisz, védje, megmentse, diadalra vigye az élet egész lendületével és ha kell, a halál rettentő árán is.

Amikor Prohászka Ottokárról azt mondjuk, hogy hős volt, nem üres jelzőt, cifra szót aggatunk rá, hanem egy csodálatos élet tanulságát vonjuk le és egy megrendítő halál diadalára eszmélünk. Prohászka Ottokár a hős elszántságával és tudatosan ment neki az életnek, hogy hirdesse az igazságot és diadalra vigye az eszmét s az igazság kimondása, az eszme hirdetése közben esett el, mert szinte kihívta a rá már régóta leleselkedő halált, hogy utolsó felröppenő szava is az Isten, a haza és az emberiség mellett való örök és bátor tanúságtétel legyen.

Prohászka Ottokár első sorban Isten hőse volt, aki nem véletlenül, hanem elhivatásból lépett az apostolok útjára, az Isten szolgálatába. Mint a Collegium Germanico-Hungaricum hallgatója nagy felkészülése idejében 1878-ban írja lelki naplójában: «Én kész vagyok mindenre Istenért, odaadom, ha kell, életemet, ha pedig ez az elhatá-

rozásom őszinte, akkor minden más mellékes és könnyű... Én apostolságom érdekében kívánok járni és épp úgy társaimban is apostolokat látni, kik e sanyarú jövőnek édesítői, bajainak, szenvedéseinek lánglelkű enyhítői, harcainak lelkes vívói lesznek...» Majd később így ír: «El vagyok határozva, hogy határozatlan, félig-meddig való életet nem akarok folytatni».

Amit akkor fogadott, megtartotta. Érezte és tudta, hogy rendkívüli erő adatott meg neki, de érezte ennek felelősségét. Nem tudott csak a hitben való elmerülés, a misztikus áhítatban való elzártság, a világtól való elméledő elvonultság embere lenni, pedig abban is nagy és rendkívüli volt — a cselekvő tett, az alkotó szó hőse lett, aki azt vallotta, hogy«... a legnagyobb tett a szeretet, a léleknek nagy reális, sőt isteni gesztusa!»

De dekadenciának érezte, ha valaki lemond az eszményekről és — a harcról! Megvetette «a tehetetlen jószívűséget és a világon nem segítő szeretetnek azt az elképzelését, amelyet ráborítunk mindenre, mocsárra, sebekre... az egész deliriumos, perverz és dekadens emberiségre, de e szeretet hímes leple alatt a patkányok, férgek vígan nyüzsögnek, a rothadás bűzei a felső C-ket sívítják és az ördög a markába nevet...» Lelki naplójában írja ezt és hozzáteszi: «Kell reakció, erő, ellenkezés a rossz ellen, szeretet, mely nem csíp be szentimentalizmusból, hanem tesz, harcol, *legyőzi a rosszat*».

Íme, a hős, aki Istenért harcolt... és az emberért!

«A mi irányunk mindig az az ember, aki önmagában találja a természet keretein túla való iparkodást... A mi irányunk a célok kitűzése, a szabadakaratnak azok elérésével való nevelése: fölöttünk lévő értékek felé való indítás» — mondotta.

Az igazi emberség és ezen keresztül egy új világ elérését sem tudja elképzelni máskép, mint küzdelemmel, következetes harccal, és munkával. Forradalmak idején írja: «Jobb világ, új világ, szép szó. Mikor lesz s lehet? Ha az igazi lelki emberség: az erkölcsi emberség szerez érvényt az egész vonalon, tehát a nyilvános, a társadalmi, az állami életben. Ha az egész szervesen épül fel magas erkölcsi elveken, ha a nagy célok a hódolat s egymásbanyúlás rendjét, az erős élet hierarchiáját meghatározzák és kivívják. Erkölcs, igazság, munka, szabadság, tehetség érvényesülése, szerves kiépítés, együttműködés, ezek minden emberi élet és haladás alapjai és tengelyei és irányai.»

Ne felejtjük el sóha, amikor ezeket kimondta, ellenséges világ vette körül! Amikor a maga társadalomátalakító, nemzetfelrázó harcát elkezdte, szinte egyedül volt. Mekkora bátorság, mekkora

önfeláldozás, mekkora hivatástudat kellett ahhoz, hogy a vele ellenségesen szembenálló világszellemiség, a legjobb esetben közömbös, legtöbbször ellenséges itthoni közhangulat közepette fel merete emelni szavát az új emberért, az új világért és ki merete mondani, le merete írni «A diadalmas világnézet» követeléseit és ígéreteit. Prohászka igazságghirdetése, eszmetérjesztése nem akadémikus vita volt, nem is csak magasból szárnyaló prédikáció, hanem veszélyes és kockázatos harc benn az életben, mindenre elszánt nekifeszülés és mindent elsöprő áttörés egy anyagi, keresztényietlen kor nagy-szerűen kiépített erőállásaival szemben: Másé volt az utca, sokszor másé volt a katedra, mások szervezték a társadalmat, mások tartották kézben a tömegeket, mások szállták meg az írás, a tudomány, a sajtó legfontosabb pontjait. Aki ezekkel felvette a küzdelmet, kibontotta a diadalmas világnézet lobogóját és kezében a kereszttel akarta jobbra vezetni az emberiséget, abban az apostolok lelkének hősiessége kellett hogy éljen. De Prohászka nem ismerte a félelmet. Azt írja az embernek és saját magának e harcáról: «A bányásznak nem szabad megijednie a hegyektől, melyeket fel kell tárnia, hogy drágaköveket találjon, s nekünk sem a korszellem törmelékeny morénáitól, sem a vakondtúrásokat hegyeknek néző hamis teoriáktól, hogy igazi értékeket, a valódi aranyértékű emberséget, *humanitást* találjunk. A korszellem úgy tesz, mint a pocakos hegymászó, megalkuszik, hogy a hegynek tart, ha tart, ha nemesebb ívású s egy bizonyos magasságban sátrat üt s kihirdeti, hogy ez a non plus ultra... Az igazi ember mindig olyan valaki, aki harcra kel Istennel, úgy értve ezt, hogy a nagy problémákkal s célokkal küzd, de azután a vége, hogy mint Jákob pátriárka kéri áldását.»

Mintha csak a mának szólna és egyben minden időknél, amikor figyelmezteti bennünk az embert és a magyart: «Nincs keresztény ember, aki Krisztussal, a köztünk élő Krisztussal igazi szívbeli életbeli kapcsolatban nem áll, aki e titokzatos, eleven jelenlétből nem merít, akinek ahhoz nemesak köze van, hanem teljes életközössége. Krisztusi emberek Krisztustól elszigetelve szinte lehetetlenség... Mert minek a krisztusi ígéret a velünkmaradásról, ha mi nem találunk rá flagráns, megtapasztalható kapcsolataira.»

De mindezzel hőse lett Prohászka a nemzeti eszmének is, a magyarságnak, amelyet ő mint minden igaz nagy magyar, elválaszthatatlannak érzett a krisztuisi kereszténységgel.

Első fellépésétől kezdve egyetlen történelmi és lelki egységben látja a magyarságot. A nemzet életét nemesak saját korának formáiban és nem is a mult különböző korszakaiban széttörredezve, hanem

egyetlen diadalmas ívben nézi, amely valahol az őshazánál indult el és messze jövőkébe tündököl előre. Ha a magyarság előbb érti meg Prohászka Ottokár megújító akaratát, talán sok minden másképp történt volna, de legalább most, a világ égése s a nemzet megpróbáltatása idején figyeljünk felcsendülő szavára, amikor kötelességeinkről beszél.

Idézzük fel szavait, ahogy elfelejthetetlen székfoglalójában, amikor az ő kedves Pilisének multjáról emlékezett, a tájban meg-elevenedni látja a magyar történelem légkörét: «Elénk dobban a régi magyar élet és teszi jelentőssé és beszédessé a vidéket. De míg, ha valaha, hát most lenne szükség ezekre a lelkesített meglátásokra, ezekre a meleg megértésekre. Egész Magyarországnak, minden hegy-völgynek, minden romnak, várnak és városnak, minden talpalatnyi földnek meg kellene elevenedni s lelkünkben feltámasztó erővé válnia. A lelkekben feltámadt Magyarország támaszthatná csak fel, az állíthatná talpra a területi Magyarországot...»

A mi nemzetünk igazságának, a magyarság igazságának hőse volt, aki nem törődve idegen megszállás fenyegető veszedelmével és az akkori világ ellenséges gyűlöletével, bátran és keményen felvetette a kérdést: «Gyűlölet-e az bárkivel szemben is, ha a magyar magyar akar lenni, — írja 1919-ben — ha senki jogát nem esorbítva a földet a magyar népnek, a kultúrát a magyar léleknek akarja lefoglalni. Nemzetiségi túlhajtás-e az, hogy nem kér tanácsot azoktól, akiknek fogalmuk sincs az erkölcsi erőkről, melyek a hitben, az eszményiségben, a nemzeti szolidaritás érzetében, a történelmi hagyományban rejlenek és akik ezeket legfeljebb lemosolyogják... A magyarság részéről e kínos vajadásokban másról, mint létfeltételekről nem is eshetik szó. A magyar élni akar, önmagát akarja állítani és lábra állítani, nemzeti egységét akarja érvényesíteni, a maga történelmi jogfolytonosságát kívánja hamisítás és erőszakoskodás nélkül tovább élni, akarja, hogy idegen, aki levigyorogja eszményeit, ne üljön a nyakára, szóval, senkit el nem nyomva, a maga lelkének, annak az igazi, hazugságokból s valótlanságokból kivetkőztetett, magyarságnak akar alakot, még pedig európai alakot adni, melynek a népek szövetségében éppen sajátossága s nemzeti egysége miatt is helye legyen. Dehát mik is lehetnénk, ha nem lehetnénk azok, akiknek lennünk kell, lennünk-e méltók a nemzet nevére s érdemesek az életre, ha nemzetiségünket, jellegünket, egyéniségünket megtagadnók, s ha e nagy történelmi gondolatnál rá nem ébrednénk a nemzeti élet s nemzeti lélek iránt tartozó kötelességünk öntudatára. Hála Istennek, erre az öntudatra most ráébredtünk.»

Íme, ezt mondja nekünk a prohászcai szó, tündöklőn túlélve az örökre elnémult prohászcai ajkakat.

A hős legfőbb ismerve, hogy tökéletesen képviseli és megtestesíti egy nemzet vagy az emberiség, a hit, vagy a gondolat sajátosságát és lényegét, egészét és kicsiny részeit egyformán. A prohászcai lélek egyszerre képviseli és testesíti meg a kereszténység hitét, a magyarság tudatát, az emberiség méltóságát s e hármat együtt és egyszerre úgy, hogy benne mind a háromnak és a három szintézisének az élő keresztény magyar embernek eszményi hőségét érezzük és — meghódolunk előtte.

A véres harcban égő világ és a nagy történelmi próbán küzdő ország, a társadalmak és az egyének — várják, szomjúhozzák, követelik az eszmék zűrzavarában, a fogalmak eltolódásában, a szellemi és erkölcsi értékek válságában a megváltó szót... Prohászka azt mondta: «Akarunk megváltó szavakat?... Ha keresni akarjuk, akkor keressük a csendben, ott találjuk meg őket!...» Mi is, ha keressük, várjuk, akarjuk a megváltó szavakat, próbáljunk meg a magunk lelkének csendjébe csak egy kicsit is elvonulni, a szívünk csendjében egy kicsit meghúzódni és vigyük oda magunkkal Prohászka írásait, az egyik legnagyobb kincsét, amit valaha nemzetünk örökölt. Azokban meg fogjuk találni álmainkra és vágyainkra, kétségeinkre és aggodalmainkra, gondjainkra és bánatainkra a megváltó, a szabadító szót. Ez zeng felénk Prohászka műveiből: magyar vagy, ember vagy, keresztény vagy, ezt meg kell vallanod, ha kell, a szenvedés keresztjén, de úgy kell élned, küzdened és halnod, hogy ezt a hármat soha meg ne tagadd és mindig méltó maradhass rá! Íme, mélyen tisztelt uraim, ezek a gondolatok és érzések szólalnak meg e serleg érintésére és Prohászka nevének említésére. Az emlékezés meghatottságával, a szív hódolatával emelem Gyulai Pál aranyserlegét a kereszténység, magyarság és emberség halhatatlan hőségének, Prohászka Ottokárnak dicsőséges emlékezetére!

Tóth László.

IRODALOM.

Havas István.

Havas István összegyűjtött költeményei. Singer és Wolfner irodalmi Intézet R.-t. kiadása. 1942. 310 l.

Elmult immár fél évszázada, hogy Havas István első költeménye (1891-ben) megjelent. Az érdemes ifjúsági író, az évtizedeken át vezető helyzetű pedagógus, a szorgos prózaíró e hosszú évtizedek alatt egy percre sem lett hűtelenné múzsájához, megérte a nemzet nagy felemelkedését a kilencvenes években, sütkérezhetett a millénium ragyogásában, megrendült az első világháború borzalmainak láttára s nem vesztette el fejét a rákövetkező hullámok között sem. Őszinte életkedv sugárzott verseiből a szenvedések idején is, a napi szürkeség állandó áradata ellen küzdött a lant választékos eszközeivel. Azt hirdette a nélkülözések megismétlődő éveiben, hogy van értelmé az életnek és minden sora azt is, hogy van célja, minden kiabáló programosság nélkül is, a költészetnek. A költő a borsón térdepelve is szépet álmodott, s ha most a hetedik évtized végén betakarítja termését, megnyugodva legeltetheti szemeit vagyonán, testes kötete egy sokoldalú lélek komoly nyilatkozása, egy szép élet emléke.

Havas István a népnemzeti irány követőinek ahhoz a csoportjához tartozik, amely Petőfi és Arany közvetlen hatását még mestereiben tanulmányozhatta. Ő még ismerte Ábrányi Emil és Endrődi Sándort, csodálta Vargha Gyula európai kulturájú igaz magyarságát, Gyulai Pál férfiassz tisztaságát, Kiss József eredetiségét; versekkel, prózával dolgozott Rákosi Jenő irodalompolitikai táborában, s midőn századunk elején új hangok szólaltak meg a magyar költészet erdeiben, Havas nem lépett a mindenáron való újszerűség útjaira. Dalolt tovább hazáról és szerelemről, szép városainkról és multunk ragyogó emlékeiről, ódáiban és szonettekben megírt alföldi napos tájakat, és metszően éleslevegőjű tátrai völgyekét, egész multunk ékességei ragyogtak meg lelkében és költészetében. Énekelt ódáiban a páthosz hangján, és szonettjeiben felzengett az ősi költői

dac minden költőietlen prózavers ellen. Az erdő, a hegy, a völgy dalnoka nagy ciklusokat énekelt a magyar városokról. Férfias lantja férfiaknak szól. «Magyarország férfiai» kiált fel szonett-kötete elején 1938-ban — — «tudtok e még dalra felfigyelni? Nektek énekeltem». Tíz verskötete után hozzátehetjük, hogy a férfiakon kívül szeretettel, odaadással hallgatták és hallgatják a nők is. A gyermekek pedig egyik legkedvesebb írójukat szerették benne hosszú évtizedeken keresztül. Nyolc fejezetben gyűjti egybe eddigi köteteinek anyagát. Ezek: 1. Fiatal évek. 2. Dóмок és gyárak közt. 3. A városok városa. 4. Szonettek könyve. 5. Dél. 6. Egy álomért. 7. Estefelé. 8. A gyermekélet hangjai. Már ez a beosztás is mutatja a költőnek nevezetes tulajdonságát, hogy benne a költői lélek egyre fejlődött és ami ezzel vele jár, mélyült. Egy kis tót falu (Csárad. Bars m.) magyar iskola-épületéből indult el Havas István (szül. 1873), egy két szoba-konyhás tanítói lakból, első költői impressziói búsuló szláv melódiák voltak, első élményei az édesanyai gondosság megható cselekedetei, amelyek négy fiúcska rakoncátlan kis életét szedték rendbe.

Csupa muzsika asszonyajka.
Négy kis fiú a néma rabja,
S mesepillék tafota-szárnya
Csapong a kis gyermekszobába.

Az édesanyától ível felfelé ez a pálya, a hűségbe hajlik a másik szára, azért tartanak oly szilárdan oszlopai.

A néptanító, majd a neves pedagógus hangulata egy kis emberke-világ kedves körében erősödik, a ragyogó szempárok örök fiatalságot lövelnek, bizony egy teljes világ az, kint csak a méretek növekednek, a színek, a hangulatok alig változnak, ha olyan tiszta életről van szó, mint a költőé. Tanít és ír, de nem tanít-e akkor is, amikor ír? A kis osztály terebélyesedik, s tán a költő maga sem veszi észre, hogy a nemzet is figyel soraira. Ez azért történhetett, mert a jó tanító még többet tanul. Sokat olvas, leginkább költőket. *Egy álomért* c. új verse még szerkezetében is Petőfi hatását jelenti, az őszülő költőre is. Endrődi szerelmi rapszodiáira emlékeztetnek szép hasonló tárgyú költeményei. A német irodalomban mégrendülve áll meg a magyar lelkű Lenau előtt. Egész kötetet fordít belőle magyarra, jeles fordításokkal lepve meg híveit.

Némi regionalizmust jelent felvidéki indulása. Ez a vidéki relleg nem színt, inkább tartalmat jelent. A felvidék erősebb kultúrájával gazdagította az Alföld szellemi életét. Talán a szükségszerű

többszörösen magyarázza, hogy fentről jött költőink erős hazafias érzéssel szélesebb körű történelmi érdeklődést és perspektívát hoznak magukkal. Tágabb horizontjuk, mostohább termékenységük szülőföldjük nagyobb érdeklődésre utalja őket, és hazaszeretetük is sokszor a szenvedés szilajabb hangjait szólaltatja meg. A felvidéki városok rajzai Havas István költészetének legjobb darabjai közé tartoznak.

Fejlődése érdekesen egyéni szerelmi lírájában is. Első szerelmi dalai után (Margit, Vilma) a révbejutás és maradás boldog idői következnek, de e kornak voltak válságos évei is. Ez évek emlékei az *Egy álomért* c. ciklus darabjai. Az *Elfelejtések* c. költemény Havas István termésének legérettebb, legeredetibb darabjai közé tartozik. E vers arról is nevezetes, hogy benne a «vágy hegedül», ami egy kis stiláris engedmény ama költők felé, akik pedig se testének, se lelkének nem kellene. Ugyane ciklus *Egy álomért* c. darabja sokat magyaráz e válságból, amelynek konkrét adata van megörökítve a *Nekem adtad* c. költeményben.

Fejlődésével járt ismeretkörének s költői érdeklődésének bővülése. Párizs, Weimar, Kufstein, Köln úgy kapnak nála szonettet, mint akár Eperjes, Eger, vagy Kiskőrös. Dalol a svájci Jungfrau színeiről, Hollandiáról, Aranyt jellemezve Rembrandt plein air-jét ódájába foglalja. Zajos siker nem kísérte ezt a bárdot, annál inkább odatalált a szív rejtékébe. Szépen mondja ezt magáról *Epitáfium* c. költeményében, melyet hatvanéves korában írt. Ugyane vers második szakaszával azonban nem érthetünk egészen egyet.

Voltam tolmácsa testvér ezereknek,
Kiket veszünkbe a létharc vetett
S válságok éjén
mint sugár élmény :
gyújtottam a fázóknak tűzhelyet.
A dal mit adhat többet e kívül?
Atlantiszként a dal is elmerül.

Valóban a költő pályájának legragyogóbb áldása : tűzhelyet gyújtani a fázóknak. Havas István költészete melengette a fázó lelkeket, fogja tovább is, mert Atlantisz sorsa az igaz költőre nem vár.

R. M.

Thurzó Gábor új regénye.

Thurzó Gábor: *Az árnyak völgyében.* (1943.) Franklin-Társulat.
8-r. 165 lap.

A termékeny fiatal szerző írói becsúgyáról el kell ismernünk, hogy sohasem alacsonyrendű. Nem vágyik a nagy tömegek tapsaira, nem folyamodik az olcsó hatás riktó, idegizgató eszközeihez, számára az írás nem mesterség, hanem szívügy, a művészi hivatás szolgálata. Szemléletmódja túllát az emberi élet fizikailag érzékelhető burkán, problémái a lélek titokzatos talajából, a lélek és a test rejtelmes összefüggéséből sarjadnak, elgondolkodtatók, néha meglepőek.

Új regényében is merész és meglepő témához nyúl. Alantasabb becsúgyú írók könnyen eltérítene ez a téma a művészietlen hatás vadászat ingoványába. Szerzőnk észre sem veszi ezt a veszélyt, annyira idegen tőle a giccs-szerű ábrázolásmód.

Perics Száva budapesti táblabíró, a felesége: Anna, és tizenhétéves fiuk: Markó, vidéken nyaralnak, rokonaik körében. Markó magánykedvelő, emberkerülő fiú, egyedül szeret a természet titokzatos jelenségeivel ismerkedni, ezekbe mintegy beléjük olvadni — s egy éjszakai kilopódzaskor a nádastó vizébe fullad; teste nem kerül elő. Szüleinek egyetlen gyermeke volt, s a rokonság borzadva gondol arra, mi fog történni az anyával. Óriási meglepetéssel látják, hogy Anna tudomást sem vesz fia elvesztéről, számára nem halt meg Markó. Mikor nem látja, nyugodtan abban a hitben van, hogy valami dolga akadt s mindjárt visszatér, többnyire pedig látja is fiát, beszél hozzá, becézi, fekteti, öltözteti . . . Anna tébolyát eleinte megrendülve nézi férje s csak kíméletből alkalmazkodik hozzá, de lassanként ő is beleszédül feleségének lelki meghibbantságába, ő is élőnek és jelenlevőnek látja Markót. A házaspár lelki betegségének kínos fejleményei vannak: a férjnek nyugalomba kell vonulnia, dalmáciai nyaralásukból a rendőrség intézkedésére kell hazautazniok . . . Egyszer aztán fiuk árnyképe maga után csalogatja őket a fővároson kívüli területre s ott a szülők ráeszmélnek, hogy fiuk meghalt, boldogabb lett, mint életében volt, s vár reájuk. Az anya ekkor kezd gyászruhát hordani s ő és férje most már kibírják a csapást, melyet korábban — ép elmével — nem tudtak volna elviselni.

Regényünk témája tehát egy házaspár részleges és időleges elmezavara. Grotoszt tárgy ez s másfélszáz lapon való ábrázolásához nagy tapintat szükséges, hogy az olvasóra kellemetlenné ne váljék. Thurzó Gábor elismerésreméltó sikerrel oldotta meg feladatát. Egy-

részt teljesen mellőzi a tudákos lélekkórtani magyarázgatást, másrészt a regényvégi megoldásmóddal szerencsésen felszabadítja kedélyünket a fájdalmas részvét hosszas terhe alól, hiszen az elmezavar nélkül a szülők belepusztultak volna fiuk elvesztésébe.

Szerzőnk másik fő érdeme: mélabús szemléletmódjának költőisége. Markó csodálatosan szép, nemes, magasabbrendű emberi jelenség volt, valahogy nem e világra való lélek lakott benne, azért nem érezte jól magát az emberek között; nem «szerencsétlenség» áldozata lett ő, a tó fenekére őt látomás vonzotta, jobb hazába költözött, az örök szépségek honába, — miért siratnók őt, inkább mi vagyunk sajnálatraméltók, akik itt maradtunk a föld porában; a földi élet csak átmenet a boldogabb hazába. Az apa és anya testi érzékszervei tévedtek, mikor fiukat testileg is jelenlevőnek mutatták, de lelkük nem tévedett, mikor jelenlevőnek érezte őt. Az apa olyan félhomályos, bizonytalan, sejtelmes megvilágításban látja maga körül az életet, amilyenről Vergilius beszél az *Aeneis* VI. énekében, mikor a még földi életét élő Aeneas a másvilágon lépked a testi értelemben már meghalt lelkek között.

Az apa szerb nevű és származású, a rokonság (Dusenka, Milica, a cseléd: Darenka) is az, a regény elejének színhelye is szerbek lakta vidék, később a dalmát tengerpart. Nyilván azért van szükség erre a motívumra, hogy az eltűnt fiú neve és a délszláv népköltészet Markó királyfiról szóló mondája közt természetesebbé váljék a kapcsolat. Markó királyfiról azt mondják, hogy meghalt, pedig csak elrejtőzött, s egyszer majd megjelenik, hogy övéit megszabadítsa a veszedelemtől. A Perics-házaspár gondolatvilágában ilyen mesebeli megváltóhóssé lesz «elrejtőzött» Markó fiuk.

LOSONCZY ANNA

Első közlemény.

Losonczy Anna neve a köztudatban úgy kapcsolódik az első nagy magyar költőhöz, mint Beatricéé Dantéhoz vagy Laura de Novesé Petrarcaéhoz.

Nem is sokkal többet tudtunk róla, mint amaz eszményített légies asszonyokról. Illéssy János ugyan összeállított egy életrajzi vázlatot Balassi Bálint Annájáról, de mint Laura vagy Beatrice esetében, itt is csak külső történelmi keretet kaptunk, ahol közvetlen megismerés helyett dátumokból, birtokügyek, pereskedések száraz adataiból állnak össze az életrajz vonalai és megfoghatatlan marad maga a rejtélyes asszony egyénisége.

Pótlásul természetesen ott vannak Balassi Bálint szerelmes énekei és az életrajzírók meg is kísérelték, hogy rajtuk keresztül férközzenek a magyar szerelmi költészet első nagy ihletőjének titkához.

Pedig ha meggondoljuk: amit Bálint ír, az egyoldalú monológ, az asszony szavát sohasem halljuk. Márpedig tudjuk, hogy a költő — hát még a szerelmes költő! — mindenkor lelkes elfogultsággal szól választott eszményképéről, s ez különösen áll a renaissance írójára, kit szinte köt a kifejezés módja, hiszen rég bevált antik és humanista bókokat szór imádotjtára, előírt minta szerint szenvedeg, csak hogy tudós költőnek lássék, ami természetesen a valóság rovására megy.

Egy ideig azt hittem, hogy a Radvánszky-kódex egyik verse magától Losonczy Annától való, s így maga Anna világitotta meg az utókor számára az eгри boldog szerelem napjának tragikus fordulatát: összezördülésük és elválásuk történetét.

Am mások kritikai megjegyzései után be kellett látnom, hogy itt csak Balassi Bálint saját irodalmi fogásával találkozunk, mikor is Losonczy Anna *nevében*, saját elképzelései szerint írta meg az asszony kesergését, mint Ovidius tette heroidáiban. Így aztán Losonczy Anna lelke, melynek közélébe véltünk férkőzni, újra elröppent a megfoghatatlan messzeségbe s végleg le kellett mondanunk arról, hogy Losonczy Annát bevonultassuk a magyar irodalom pantheonába.

Most azonban a szepesi kamara, a gyimesi Forgách- és a Zichy-család levéltárában egy egész sor levelet találtam, melyet Anna mondott tollba deákjának. Igaz, egyik sem Bálintnak szól, de mindegyik valami vonatkozásban van vele, és főképpen : rajtuk keresztül megismerhetjük a magyar irodalom első ihlető muzsájának jellemét, hitelesebben foghatjuk meg életének egyes szakaszait, különösen a legfontosabbat, mely a Júlia-énekek szerzésének idejére esik.

Annának összesen kilenc levelét találtam meg a szepesi kamara iratai között. Özvegységének két első havában írta őket, 1587 decemberében. Ungnád Kristóf ugyanis ez év november 6-ika előtt hűnyt el. Nem sokkal ezután csillant fel Balassi Bálint lelkében a remény, hogy hajdani kedvesét, a most már gazdag özvegyet, meghódítja ; az a levél, hol titkos írással Kapy Sándor barátja előtt reménybeli uraságával dicsekszik, ami csak Annára vonatkozhat, 1588 márciusában kelt.

A kamarai levelezésben Annának a szepesi kamarával és az egri katonákkal támadt súlyos nézeteltérése tisztázódik előttünk.

Az ügy háttere, hogy Anna férje, Ungnád Kristóf, ki kétszer volt egri főkapitány, Eger jövedelmét árendában bírta ; de ennek fejében köteles volt az egri vitézlő népet fizetni és eltartani. Ungnád halála után az özvegy meg akarta tartani magának a jövedelmeket, amibe a királyi helytartó, Ernő főherceg és a kamara hajlandó lett volna beleegyezni, ha Losonczy Anna ennek fejében elvállalja az egri katonák fizetését Szent György napjáig, mikor is az árenda lejárt. Ámde, mint a levelezésből kiderül, Losonczy Anna a jövedelmeket a maga jogos járandóságainak tekintette, a terheket

azonban vonakodott elvállalni. A huzavona súlyos következményeit a levelek éles megvilágításba helyezik.

Alig húnyta be szemeit az egri főkapitány, a kassai kamara azonnal jelentkezett az özvegnél, hogy biztosítsa az egri vitézek fizetését, de Anna csak lépésről-lépésre engedett. Viselkedéséből és leveleiből kiérezzük a rendkívül okos, anyagi érdekeire féltékenyen vigyázó asszonyt, akit egy kissé fukarnak is érzünk, de elsősorban asszonynak, aki a «kamorás urakkal» szemben is megpróbálja kihasználni a szíven sújtott özvegy szánalmat keltő szerepét, majd eljátssza a sértődöttet, s végül is csak ura becsületéért, kényszerítésből vállalja a jövedelemmel tulajdonképpen törvénytelenesen járó terheket.

A kamara jelentései és a levelek részletesen beszámolnak erről a harcról:

«A tekintetes és nagyságos Ungnad Kristóf egri főkapitán úr halála után tüstént, a lehető legsürgősebben megkerestük az özvegyet, — írja a kamara a királynak — hogy az egri vitézeket férjének, a felülmondott Ungnad urnak halála napjáig, a vele kötött szerződés értelmében kielégítse és hogy minket értesítsen, vajjon az árenda végéig, amely a következő Szent György napjára esik, az egri jövedelmek terhére ama végvár katonáinak fizetését elvállalja-e vagy nem. A zsoldra nézve elfogadta, hogy a sokszor említett Ungnad urnak halála napjáig kielégíti a katonákat, sőt egyes főhadnagykkal, kik Ungnad ur temetésén itt megjelentek, tárgyalt is, hogy a lejárt zsold fizetését tőle várják, amit a főhadnagyk el is fogadtak. Ámde arra nézve, hogy a katonák fizetését az árenda lejártáig felvegye, bár igen sokszor felszólítottuk, mégis halogatja a döntést, állítván, hogy Felsőgedet erre nézve kérvényben megkereste, másrészt gondviselőinek megérkezését várva kéri, hogy addig nyugton maradjunk. Magunkhoz hívtuk az egri katonákat is és tőlük megkérdeztük, vajjon kiki az ő hivatalában az egri dolognak és a főtisztoknak rendjét, melyet Ungnadné megállapított, elég megfelelőnek tartják-e és megmaradhatnak-e mellette, ha zsoldjukról kielégíti őket? Végül is, mivel az özvegy a katonáknak az árenda végéig vállalandó fizetésére nézve válaszolni nyíltan és határozottan nem akar, és az ügyet halogatja, sürgetjük, hogy legalább ezt a november havi fizetést, míg Felsőged dönt róla, vállalja fel, amit eléggé fanyalogva el is fogadott.»

Ez a kamarai tudósítás már Anna első levelének hatása alatt készült. Az özvegy itt kijelenti, hogy nem ér rá ügyesbajos dolgokkal bibelődni, teljesen elfoglalja nehéz gyásza. Hasztalan hivatkoznak a kamorás urak magasabb, ideálisabb érdekekre, arra, hogy Eger jóléte az «egész keresztény ország megmaradásának» kérdése. Erre az özvegy csak azt feleli, hogy jó férje oly kitűnő állapotban hagyta hátra a végházat, hogy az Úristen bizonyára minden különösebb erőlködés nélkül meg is fogja oltalmazni. Hagyják hát őt békén ilyen dolgokkal! S az özvegy, ki a kamarai jelentés szerint személyesen tárgyalt az egri főhadnagyokkal, most kijelenti, nem érez magában elég erőt ahhoz, hogy a kamarával disputáljon, míg szerelmes ura «a föld színén vagyon.» Ez a levél tehát még november 12-e előtt, a Szent Mihály lova mellől kelt, mert e dátumra szól az a meghívó, melyet Nogarolli Ferdinánd felsőmagyarországi főkapitány írt Kisserjény Gábor szendrői kapitánynak Kassáról, november 6-án, hogy jelenjen meg a Kassán tartandó végtisztességen.

De halljuk a bánatos özvegy szavát.

«Szolgálatom ajánlása után. Hogy ti Kegyelmetek írja, mivel hogy nem örömet bántana mostani keserűségemben, de az szükség kényszeríti ti Kegyelmeteket rejá, mert ez egész keresztény ország-
nak megmaradásában járna, az Kegyelmetek jóakarattját megszo-
lgálok ti Kegyelmeteknek, de mégis mindazonáltal az hol kívánja
én töllem ti Kegyelmetek és ő Felsőge nevével int is, hogy meg-
jelentsem, ha ez jövendő Szent György napjaiglan fel veszem-e gond-
ját az egri vitézlő népek fizetésének avagy nem, mivelhogy szegény
megholt uram birta volna Egert; annak utánna kívánja azt is ti
Kegyelmeteknek, hogy az egri ház jövedelme ne tékozlódnék soho-
va ez üdő alatt, Kegyelmeteknek erre egyéb választ nem tehetek,
hanem mostan ilyen megkeseredett szívvel lévén nem tehetek
semmi választ, az mint ennek előtte is megjelentettem ti Kegyel-
meteknek, még pedig hogy az én megholt szerelmes uram ez föld
színén vagyon, nem esmérem arra való erőmet, hogy választ tehessek,
hanem mostan is ugyan az Istenért kérem ti Kegyelmeteket, legyen
csendességben ti Kegyelmetek, még az Uristen az gyámolimat alá
hozza, kikne immár régen irtam. Az mellett ő Felsőgét is meg-
talaltam könyörgésemmel, onnan is válaszom jó, annak utánna ti
Kegyelmetekkel minden jót végezhetni (sic!).»

Az mi az háznak vigyázását illeti, az én szerelmes megholt uram oly rendtartással és gondviseléssel hatta, hiszem az Uristent, hogy mostann is minden veszedelemtől megőrzi az Uristen. Az mi illeti az gondviselők dolgát, kik az jövedelmet beszolgáltatják, hogy tekozlás tőlök eltávoztassék, arra felette igen nagy gondom vagyok én magamnak is, mert kártul igen meg akarnám oltalmazni mind az ő Felsége házat, s mind magamat, abból ti Kegyelmetek semmint ne vélekedjék, az mint gróf uramnak is ő Kegyelmének ennek előtte is tudtára adtam vala. De az mint ti Kegyelmetek írja, hogy az én szerelmes megholt uram árendában bírta volna Egret, nem értettem abban én semmit soha ő magától is, hanem ezt tudom, hogy úgy bírta az jövedelmét Egernek mint sajátját, sőt azért hozott vala első bejövetelébenn is egynéhány ezer forintot be, hogy azzal fizessen az vitélő népnek és az jövedelmet betakaríthassa, annak utánna mind jószágát, ezüstét, aranyát is elzalogosította az drága üdőkben, hogy megfogyatkozott volt az jövedelem, de az árendák felől semmit nem értettem, micsoda árenda volna az, amint szegény megholt uram bírta volna?»

A józan, birtokára gondosan ügyelő asszony előcsillan a kanyargós, fáradt, elhárító mondatok mögül: biztosítja a kamarát a felől, hogy a jövedelem beszolgáltatására gondosan ügyel, abban ne legyen kétség! Hisszük is erről a csodálatosan ügyes szerző asszonyról, hogy itt fölösleges volt minden aggodalom a hatóság részéről...

Az újabb sürgetésre Annától csak rövid elhárító válaszok érkeznek. A betegség ágyának döntötte, «bízott emberei», kik az ügyet tovább vinni tudnák, nincsenek honn stb. stb.:

«Én az ő Felsége Szepesi Kamarájának izenetit megértettem ti Kegyelmetek által, de miérthogy az Uristen most reám betegséget vetett és bizott szolgálaim, kik által irásommal is tovább mehetnék, nincsenek itt, annak okáért halasztottam el az ő Felsége kegyelmes akarattyára és az Nagyságos Kolonych Bertalan János uram és szepesi kamara intésére való választételemet másorra, kibem nem sok idő telik, ha Isten Ő Szent Felsége engedje.»

Erre azonban már a kamarai tanácsos urak is berzenkedni kezdenek: válaszuknak az előkelő özvegygel szemben köteles tapintatos hangjából is kiérezzük, hogy türelmük fogytán van. Ki is jelentik, hogy ezek után már csak az egész

Ungnád-vagyon sequestrálása van hátra, ha Anna a királyi hatóságoknak nem enged :

«Nagyságos asszonyom, Szolgálatom ajánlása után. Az Nagyságod irását megértettük, kiben Nagyságod az ő Felsege kegyelmes kívánságára és az Nagyságos Kolonych Bertalan János uram ú Felsege generális kapitányságának gondviselője és ú Felsege a Szepesi Kamara izenetire való válaszvetelét betegségének okáért és bizott szolgáljának itten nem léteként máskorra halasztotta. Nagyságodat kérjük, nekünk megbocsásson, hogy Nagyságodat ilyen betegségében, bánatjában meg is kell bántanunk. Szolgák vagyunk : amibe bocsáttattunk, abba kell eljárnunk. Az ú Felsege nagyságos akarattja mi legyen, azt Nagyságod ez mai irásbul megértette, tudni illik, hogy ú Felsege kész Nagyságod kezénél hadni az jövedelmet, hogyha Nagyságod az vitézlő népeknek teljes fizetését ez jüvő Szent György napjáig magára veszi. Arra való választételét mi értjük, hogy Nagyságod továbbra halasztja. De Nagyságodnak ezt meg kell jelentenünk és az szepesi Kamarának megparancsolta, ha Nagyságod arra nem állana, és csak az jüvedelmet kívánná, az fizetésnek terhét pedig nem akarná magára venni, tehát az meghótt Uramnak, Ungnád uramnak minden marhája árestálva és tartva legyen mindaddig, míg az árendának ideje el nem telik, és míg az vitézlő népnek fizetések megadattatik. Annak okájáért értvén Nagyságod az ú Felsege kegyelmes akarattját, vagy az, hogy az vitézlő nép fizetését reá vegye ez jüvő Szent György napig, avagy ha azt Nagyságod nem akarná, tehát az ú Felsege szerint Ungnád uramnak minden marhája tartva legyen és semmi sehova el ne keljen mindaddig, míg az árendának ideje le nem telik és míg az vitézlő nép fizetése ez jüvő Szent György napig éppen meg nem lesz. Die V. Decembris anno 1587. Nagyságodnak szolgáltnak Hoffmann György, Kugler Sebestyén.»

Ez már keményen hangzik. Az özvegy tehát kézzelfoghatóbb ígéreteket tesz : rövidesen bemegy Kassára rendezni az ügyeket.

Nem érdektelen tudni, hogy Anna két levélben megjelöli, honnan intézi korrespondenciáját : egyik kisebb birtokán, a Göncötől délre eső Hejccén, tehát Kassától nem messze Abaújban töltötte december havát a gyászoló özvegy.

«Az Kegyelmetek levelit vöttem, melyből megértettem az Kegyelmetek irását. Azért az mi az én bemenetelemet illeti, arrul azt irhatom Kegyelmeteknek, hogy ha az Uristen engedi, tehát én bemegyek oda Kassára. Isten tartsa meg Kegyelmeteket. Datis

ex Hejce, 3 die Decembris iuxta vetus Calendarium (dec. 14 az új szerint) Anno LXXXVII.»

A kamarás urak azonban már nem értenek tréfát: elrendelik az egri jövedelmek lefoglalását. Az ügyek Egerben is kellemetlen fordulatot vesznek. Előbbi levele után két nappal Anna izgatott levelet ír Kassára: bement volna, de emberei, kik Eger alatt jártak és a várat gondosan elkerülték, a «vitézlő nép» kezébe estek. A zsoldjukat hasztalan váró egriek dühükben majdnem összeszabdalták Losonczy Anna tisztartóit, végül is a vári börtönbe zárták őket elmaradt fizetésük zálogául. A vitézi község tehát megadta a méltó választ a gazdag úrnő húzavonájára. Anna természetesen a kamarát okolja a helyzet elfajulásáért: miért foglalta le a kamara a jövedelmeket, mikor ő jóindulattal akarta rendezni a dolgokat? Érzékeny asszonyi szemérme felháborodik a csúnya szitkokon is, melyekkel hű embereit illették az egriek:

«Ezt akarom Kegyelmeteknek tudására adnom, hogy én óránkint vártam emberimet Egrül, kikkel egyben akartam bemennem Kegyelmetekhez, de megírák emberim onnét, minemő nagy háborúság indult vót kitérésök miá az vitézlő nép között, ugyannyira, hogy egymást is sok undok szidalmak közbe csak le nem vágták. Emberimet végre utokból visszavitték, sok gyalázattal megfogták és fogva tartják, kinek, Isten látja, nem én vagyok oka, mert én óránkint, naponkint, mind jószágom zálogolásával, mind én kárommal azon voltam, hogy az végezésemnek, fogadásomnak ezön ott való emberim által végít értem vóna, ha ti Kegyelmetek ő Felsége neve alatt az én marhámtól nem tilt és nem tartóztat vala. Azért várván ezeket Egrül ez jövő hanapi napra ha be nem mehetek is, de szeredán, ha Isten engedi, bemegyek Ktekhez. In reliquis stb. Date in Hejce, 4. die decembris (dec. 15) anno 87.»

Végre aztán bemegy Kassára és onnan levelez a helyben székelő tanácsosokkal — talán éppen nem voltak otthon — és most már hajlandónak mutatkozik arra, hogy — érdemben vitatkozzék velük. Elmondja, hogy ő ura halálakor megegyezett Nogarollival, hogy az egri jövedelmet megosztják s így méltánytalannak találja, hogy most tőle az egész vitézlő nép fizetését követelik az árenda lejártáig,

mert akkor erről nem volt szó. A prókatori argumentáció mögött is érezzük a nőies sértődés hangját, mikor azt kérdezi, honnan veszi a kamara a merészséget ahhoz, hogy őt, ő Felsége hű szolgájának «maradékot» jogaiban megháborítsa.

A kamara azonban most már elemében van: immár jogi érvekkel és nem asszonyi könnyekkel kell perbe szállnia. Nem hagyja összekeverni az ideiglenes megállapodást a végleges rendelkezéssel. Fizetni Szent György napig, mert különben a zárlat fenntartatik az egész Ungnád-vagyonra! Sőt sok minden egyéb rendetlenségért is jót kell állnia a bánatos özvegynek. Anna még egy utolsó kísérletet tesz, haladékokat kér olyanformán, hogy addig vállalja a fizetést, míg Ernő főherceggel személyesen meg nem beszél az ügyet. Bízott talán «hatalmas» szemeiben, «képtelen nagy szépségében», mint a költő oly megkapóan jellemezte? Bosszantja, hogy a kamara nem ment bele az ügy összebonyolításába, szemére is hányja Hoffmannak, hogy szándékosan nem felel minden «punctusára».

«Szolgálatom ajánlása után. Megértettem az ti Ktek irását, kiből írja ti Ktek, hogy én kívántam volna az egri jövedelmet. Kire ti Kteknek én azt irhatom, hogy én ez mostani esztendőbeli jövedelemnek az felét, ki ő Felségét illetve, nem kívántam, az régi jövedelmet pedig és az másik félrész jövedelmet kértem, mert tudom, hogy enyim és abból kell énnemek valamint és valahogy az vitézlő népet az elmúlt félesztendőből megelégitenem, kiből mostan sem veszem ki kezemet. Én könyörgöttem csak azon ő Felségének, hogy parancsolná meg kegyelmesen, hogy én velem cselekednének igazán ez mostani esztendőbeli jövedelemnek elosztásában, de mivelhogy ti Ktek ez esztendőbeli jövedelmet én nálam árestálja, kész vagyok addig épen megtartani, még ő Felségét én magam személyem szerént megtalálom ez mostani félesztendei felvételről, mert ő Felségével akarok végeznem róla, ha felveszem-e avagy nem, mert látom, hogy ti Kegyelmetek énnemek az én irásimnak minden punctusira nem akar megfelelni.»

A kamara válasza erre már kemény, határozott, sürgető. Értzi, hogy az éleseszű asszonnyal szemben, ki hol érzelmi térre viszi a tisztára jogi természetű ügyletet, hol meg prókatori ügyességgel keveri, hogy időt nyerjen, csak ez a tónus járhat sikerrel. Hiszen már december 18-án vagyunk, vagyis

több mint egy hónappal Ungnád halála után és az egri katonák még mindig fizetetlenek. A királyi helytartónak, ki már közben sürgette a választ Kassáról, a kamara jelenti, hogy az egész Ungnád-vagyont le kellett tiltania, miután Losonczy Anna «hol ezzel, hol amazzal a mentséggel halogatta a válaszádat.» S Annához írt válasza úgy hangzik, mint egy ultimátum :

«Szolgálatunk ajánlása után. Az Ked második irását is megértettük, kiben írja azt Ked, hogy ami az régi egri jüvedelmet és az esztendei jüvedelemnek felét illeti, azt nem is kéri Ked, hanem az mi ez esztendei jüvedelemnek felét illeti, azt kész Ked épen megtartani, míg ő Felségevel nem végezett. Miérthogy az Ked válasza az ű Felsége kívánságával semmiképen nem egyez, mi es az mit az ű Felsége kegyelmes parancsolatja tart, abban kell eljárunk, tovább nem halaszthatjuk, mert immár sok ideje, hogy Kedet rúla szorgalmaztatjuk. Azért mégis, ha K. az egri vitézlő nép fizetését ez jüvő Szent György napig magára nem venné, az Nagyságos Ungnod Kristóf uramnak minden marháját és mindenféle egri jüvedelmét, mind régit, mind ez esztendeit Kednél tiltjuk, Ked abban sohova semmit el ne adjon, el ne hordasson, se sohova semmit abban ne tegyen, tisztartóival és sohova semmit el ne hagyjon se adni, se hordatni, hanem mindeneget békességben és vesztegségben tartson mindaddig, míg az árendának ideje eltelik és mig az egri vitézlő népnek fizetések teljesen meg nem leszön.

Kassán, 18 dec. anno 1587.»

A levélváltás utolsó darabja a legérdekesebb : Anna végre rááll az ajánlatra és elvállalja az egriek fizetését a szokásos határnapig, de nem azért ám, mintha belátná a kamara igazát! Ő csak az erőszaknak enged, mert nem tűrheti, hogy az ura neve rossz hírbe keveredjék. Tudjuk, a hírnév milyen lényeges tényező e korban. Márpedig a vagyon letiltását könnyen arra magyarázhatnák, hogy valami becselenségre jöttek rá a kamarás urak számvevői! Az érzelmi reakció a maximumát éri el ebben a levélben, a sértődött asszony pontot tesz az ügyre, de megállapítja, hogy az erkölcsi igazság mégiscsak az ő oldalán maradt. Sóhajjal, de kemény fenntartással hajtja meg szép fejét a kamarás urak erőszakossága előtt :

«Szolgálatom ajánlása után. Megértettem az ti Ktek irását, melyben írja Ktek, hogy ha fel nem akarnám venni az egri vitézlő népnek fizetését ez jövendő Szent György napjaiglan, tehát ti Kteknek meg kell nálunk tartóztatni az én szeginy megholt szerelmes uramnak minden marháját és az egri jövedelmet is, mind régit, mind az ideit. Tiltja is ti Ktek, hogy sohova semmit ne tennék azokban, se hordatnék, se tisztartóim által, se magam ne nyulnék hozzája, el sem adassam, hanem maradna in aresto mindaddig, még az árendának ideje eltelik és mig az egri vitézlő népnek fizetése meg nem leszen. Mindezeket értvén és látván azt is, hogy az én mai irásomnak ti Ktek semmiképpen helt nem ada, hogy ő Felségét személyem szerént megtaláljam az én törvény szerént való igazságomért, és az jövendő egri fizetésnek felvételéről ő Felségével végezzek, osztán hogy senki ennek utánna se mondhassa, hogy az én szeginy megholt szerelmes uramnak mindennemü marhája más valami gonosz végre megtartóztatott volna, hogy ezt a kisebbséget eltávoztathassam, hogy az szeginy uram jámbor régi hű szolgálatiért, mellyel ő Felségéhez volt, gonosz hírnév ne szálljon, mivelhogy ő Felségének soha számadó szolgálja nem volt, kire érthetnék, hogy minden marháját megtartóztatta Ktek, azért kénszeríttettem, hogy felvegyem ez jövendő Szent György napjaiglan az egri fizetést, ilyen protestatiókkal, hogy nem jóakaratom szerént hanem kénszerítésből cselekedém, látván az nagy fogyatkozásokat, kik főképpen ez mostani szűk esztendőőkbe vadnak. Főképpen az bornak szüksége annyira vagyon, hogy tized részére sem elegendő az bor jövedelme az szükséghez képest, az hová kívánatnék az bornak kiadása, kiről ő Felségét megtalálom etc.»

A kamarával Anna többé nem vált levelet ez ügyben, de két hónap mulva még egyszer megkísérli, hogy magasabb helyen kikönyörögje tehermentesítését. Úgy látszik, tapasztalta, hogy Ernő főherceg lágyabb szívű, mint a kamarás urak, akik csak afféle hivatalnokok. Hivatkozik a rossz bortermésre, dögvészre, török pusztításra. De a kamara nézete az, hogy ha a termés rossz is, a korábbi jobb évek jövedelméből bőven telik az egri katonák fizetésére.

Engednie kellett tehát. De azért jogait fenntartja. Elmegy a szepesi káptalanba s ott beiratja ünnepélyesen tiltakozását, bejelentvén, hogy ő csak a gróf és a kamara kényszerítésére vállalja el tavaszig az egri katonák fizetését.

S azzal búcsút mond a barátságatlan vidéknek, Kassának és Egernek. A kamara már 1588 január 15-én jelenti a főher-

cegnek, hogy Ungnádné a tiltakozás után a Losonczy-birodalom nyugati felébe, a pozsonyi kamara területére távozott s ennél fogva Hoffmann és Kugler urak az ügy további fejleményeit, nevezetesen az egri jövedelemből elszakított jószágok visszaszerzésének ügyét boldogan leteszik a pozsonyi kamarás kollégák ölébe.

Ezzel azonban az egri katonák és Losonczy Anna háborúskodása még nem ért véget. Közvetlenül a Szent György havi lejárát előtt Anna három embere megjelent a kassai kamaránál, hogy bejelentse úrnője nevében, hogy a terminus lejártá után nem törődik többé az egri zsolddal. De egyúttal panaszt emel az egri katonák ellen úrnője nevében, mert azok lefoglalták és visszatartották azt a harmadrészt, ami egy régi megállapodás szerint a törökön nyert zsákmányból az egri főkapitánynak s így halála után özvegyének járt. Ezúttal török rabszolgákról volt szó, kiknek eladási árából Anna éppen a vitézek járandóságát akarta fedezni. A katonák tehát úgy okoskodtak, hogy Szent György napja közeledvén, a rabok eladási árából előre biztosítják magukat arra az időre, amikor majd az özvegy megszünteti a fizetést, mert keservesen tapasztalták már ő Felsége hatóságainak lassúságát és szűkmarkúságát a zsoldfizetés körül. A kamara felterjesztésében jelzi, hogy a katonák erőszakosságát nem fogja tűrni, de sürgős intézkedést kér a zsoldfizetés további sorsa felől.

Anna aztán Nyugat-Magyarországról írt leveleit Szomolányból és Vitencről keltezi. Vitencről levelez Telegdyné Várdai Katával még ez év júliusában. Viszont Szomolányból ír hat évvel később is urának, Forgách Zsigmondnak is a török táborba. Egészen bizonyos, hogy átrándult Tapolcsányba is, a Nyitra völgyébe, ahol Balassa Menyhért fia, István és unokája, Menyhért, volt a földbirtokos, de Ungnádnéknak is volt beírt vagyona, s itt volt Anna szomszédos Forgáchékkal, kiknek birodalma Gyimes vára körül valamivel lejjebb, szintén a Nyitra völgyében terpeszkedett. A térkép is mutatja, miért inkább Forgách Zsigmondra esett Anna választása és nem Balassi Bálintra.

Erre az időre esik a magyar költészet első szerelmi ciklu-

sának, a Júlia-énekeknek keletkezése és így talán meg tudunk felelni arra a kérdésre, hová küldözgette hát Balassi Bálint első szerelmes leveleit és szebbnél-szebb ostromló verseit? Bálint, úgy látszik, nagy figyelemmel kísérte az egri eseményeket: akkoriban békült ki ímmel-ámmal Ferenc öccsével, hogy együtt háborúskodjanak András bátyjukkal. 1588 március 3-án levélben tudósítja barátját, Kapy Sándort, öccse egri fizetésének sorsáról és pontosan beszámol arról, hogy milyen reformokkal foglalkozik a haditanács az egri katonák fizetése dolgában.

Balassi Bálint tehát bizonyosan hallott öccsétől az Anna elleni zendülésről is és felajzott kíváncsisággal követte a magára maradt asszony sorsát. Talán már akkor feltámadt benne az a gondolat, — hiszen akkor vált el hivatalosan is feleségétől — milyen kapóra jönne az ő udvarlása ott, ahol valamikor mint fiatal ember teljes győzelmet aratott, s úgy gondolta, most is elég lesz, ha megjelenik és a szép asszony majd, némi vonakodás után, karjába dől.

Liptóútváron leste tehát, amint a nemes préda közeledik és beül nyitrai és pozsonyi birtokaiba. Mialatt, felszabadulva a jószágvesztés rémétől, Andrással háborúskodik Újvár és Végles miatt, félszemével Jókő-Vitenc felé sandít, ahol utoljára, hat évvel azelőtt, jeles pénzeket vett fel kölcsönbe Annától, míg Ungnad bán Horvátországban vitézkedett.

Ide, az Ungnád-Losonczy birtokokra, Szomolányba, Jókőre vagy esetleg Tapolcsányba, melynek szomszédságában, Pereszlényben, húga, az éppen akkor előzvegyült Forgách Miklósné Balassi Anna lakott, küldte tehát Balassi Bálint szerelmes verseit és leveleit, melyeket a «háládatlan» özvegy válasz nélkül hagyott. De másokat meg talán Pozsonyba vagy Nagyszombatba, ahol mindkettejüknek sok dolga volt abban az időben, s talán éppen a pozsonyi főkamrás házából jött ki Anna, hol birtokügyeiben kellett traktálnia, mikor Bálint, kinek szintén sok dolga volt abban az időben a kis magyar fővárosban házassága és pereit miatt, a «kapuközben» találkozott a gyászruhás asszonnyal, ki szemeit ráfüggesztette,

De azt sem kegyesen, sőt nagy idegenen, csak mintha nem ismerne.

Városi környezetre vall az az éneke is, hol azt siratja, hogy Anna ablakai alatt kódorog :

Nékem peniglen éjjel is lelkem keservesen óhait,
Szivembeli tűz ágyamból felüz, házad felé indít.
Utcádon járok, reád vigyázok, de szemem nem saldít.

S talán Pozsonyban vagy Tapolcsányban látta újra táncolni Annát és figyelte, amint a szomszédos Gyimesből átránduló Forgách Zsigmonddal kacérkodik :

Szemeim láttára nagy kegyesen másra nézdegél vidám szemmel,
Énnekem peniglen meg szerelmem sem kell, veszt, silyeszt gyöt-
relmekkel.

ECHO : Kell.

Jobban megértjük most már azt is, miért ad Anna kosa-
rat Bálintnak. Eddig csupán az érzelmi okokat sejtettük és emlegettük : az első diadalmas szerelem után Bálint könnyelműen elhagyta Annát, hűtlen lett hozzá, botrányba fulladt házassága, vérfertőzési és hatalmaskodási pereitönkre tették hírnevét, egri botrányai, majd újabb esete Zamariánéval, mely éppen abban az időben, mikor Bálint Annának udvarol, zajlik le a különféle hatóságok előtt, mindez elég volt ahhoz, hogy Anna ne engedje többé közel magához. De a kamarai ügyekben írott levelei, saját leánya ellen viselt birtokpere s minden gesztiója arra vall, hogy Losonczy Annának szenvedélye volt a szerzés s ebben a pazarlásáról ismert költő nem igen lehetett segítségére. Anna, aki gondosan utána jár annak, hogy ura báni fizetésének hátralékát kifizessék és az egri elszámolásokban öt év előtti hibát fedez fel a kévék összeadásában, nem köthette magát örökre az italos, szoknyás, könnyelmű Bálinthoz, akinek kezén elfolyt minden pénz, talpa alól elszakadt minden föld. Neki kemény, befolyásos férfitámaszra volt szüksége, s így esett választása a Bálintnál tizenegy évvel fiatalabb Forgách Zsigmondra. A választás nem is volt rossz, bár az akkor még csak 23 éves Forgách Zsigmond pályáját csak Anna halála után futja ki : második felesége, Pálffy Kata mellett a nádorságig emelkedett.

Pedig a 34 éves Bálint korban kissé jobban illett volna hozzá.

ECKHARDT SÁNDOR.

KÁROLYI ÁRPÁD.

1853—1940.

— Második közlemény.¹ —

IV.

Történetírói jellemvonások.

Akik Károlyit méltatták, bizonyos kapcsolatba hozták nevét Ranke és Macaulay nevével. Károlyi valóban szerette a két nagy történetíróban mind azt, ami szellemével és érzületével rokonságban volt.

Rankénak egy sokszor idézett mondására hivatkozik olykor tanulmányaiban «A pragmatikus történetíró» — mondja Károlyi — «gyakorlati programjának alapelve Ranke ismert mondása szerint abban áll : Kutasd és beszéld el : wie es eigentlich geschehen ist». Kutasd, hogy valójában miként történt.²

Nem Ranke volt az első történetíró, aki az események valódi lefolyásának kutatását kívánta. Már Thukydideszmondotta : Visszas dolog válogatás nélkül hinnünk a tanúságnak. A legtöbb ember közömbös az igazság kikutatása iránt, hanem elfogadja azt, amit készen kap. Örökké való szerzeménynek nevezi a pragmatikus történetírás alapítója azt az eredményt, melyet az igazság kikutatása, azaz a hagyományok kritikai boncolása által nyerünk. Ranke idézett intése velős rövidséggel újíttja fel a görög író gondolatát.

Károlyi is felveti minden történeti feladatával szemben a kérdést, vajon hogyan is történt az valójában ? Nem Ran-

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1943. évi 784. számában.

² Arnethről mondott Emlékbeszéde id. h. 16. l. Másutt is idézi ezt Rankéből.

kétől tanulta a kérdést, melynek megoldása által annyi új eredménnyel gyarapította magyar történeti ismeretünket. Sickel iskolája és a maga ítélő tehetségének ereje megtanították a kérdés felvetésére és megoldásának módjára. De kétségtelen, hogy Ranke példája is ösztönözte.

Szerette Ranke lélektani rajzait. Ha munkáiban oly egyént szerepeltet, akivel Ranke is foglalkozott, örül, ha a Rankétól rajzolt arckép kifejezi az ő felfogását is. Szereti Rankében a nagy világtörténeti vonatkozásokat, midőn a mester a nemzeti történet mozzanatait világtörténeti távlatban világítja meg. A megvilágítás e módjával többször találkozunk Károlyi műveiben.

Egyezik Rankével abban, hogy az államok külső és belső politikája történetének ábrázolását tekinti a történetírás legkiválóbb feladatának.

De Ranke történeti felfogásának lényegével a Károlyié nem egyezett.

Ezt a felfogást behatóan és szép tömörséggel jellemezte Péterfy Jenő. «Ranke» — így írja Péterfy — «nem moralista, nem pártember s politikai páthosa nincs. Nála a szemlélet nyugodtsága, pártatlansága pantheistikus mélységű felfogásból ered, neki a történeti hatalmak küzdelme «isteni színjáték», melynek lefolyását morális vagy politikai rokonszenv vagy ellenszenv nyilatkozataival zavarni nem szabad. Innen elnéző volta az egyéni szenvedélyeknek még tulcsapongásai ellen is a történetben».¹

Péterfy e kitűnő jellemrajza tulajdonképp Macaulay és Ranke ellentétét tünteti fel. Mert Macaulay nem volt olyan elnéző. Jeffreys-t például, a véres esküdtszékek (Bloody assizes) hősét, a lelketlen főbíró, aki az érvényesülés, a gazdagodás vágyától hajtva, iszonyú durvasággal és kegyetlenséggel nemeslelkű politikai ellenfeleit százával szolgáltatta ki a hóhérnak, ezt a Jeffreys-t Macaulay oly égő színekkel ábrázolja, hogy az olvasó sohasem felejt el a bírói hivattal gyalázatosan visszaélő lordot. Ranke is tárgyalja II. Jakab korát az ő angol történetében. Itt Jeffreys alakja, mint vér-

¹ Péterfy Jenő összegyűjtött munkái. I. 232.

telen árnyék imbolyog a kor áramlatai összeütközésének rajzában.

Károlyi az ábrázolás e két módja közül inkább az angol történetíróéhoz hajlott. Nem próbálta pantheistikus érzésből elnézni a kegyetlen és álnok bírák ítélkezését Illésházy és Batthyány pereiben. Magyar józansága idegenkedett a metafizikai hangulatoktól és vallásos felfogása sem bírt megbarátkozni a pantheistikus elnézéssel. Az ő hite szerint a földön gonosz és jó hatalmak versenyeznek az uralomért; véges elmétől ki nem fürkészhető okból az Uristen időnként eltúri a gonosz hatalmak uralmát, de megengedi, hogy választottjai szóval és tettel küzdjenek a sötét daemonok ellen.

Ez az érzés is vonzotta Macaulayhoz. Általában csodálta a festői fantáziájú költő, a drámai élenkségű elbeszélő, a nagy kritikus és szónok essayit és történeti alkotásait. De nem csodálta kritika nélkül. Jól tudta, hogy az olyan phantasia, mint a Macaulayé, bármily nagy kutatói szenvedéllyel egyesül, a művészi cél kedvéért néha nyúgnak érzi az adatok tanulságainak óvatos mérlegelését. Már pedig Károlyi a történetírásról ezt az elvet hirdette: «A történelem tudomány és nem művészet; jó, ha művészet is lehet, de csak akkor, ha megmaradhat igazi és tiszta tudománynak.»¹

Mint látjuk, Károlyi bármennyire tisztelte és szerette Rankét és Macaulayt, nem mondhatta egyikről sem, amit Dante mond Vergiliusról, hogy tőlük tanulta mindazt, ami neki dicsőséget szerzett. Jó iskolában tanulta meg azt a módot, ahogy a történeti anyag az ő szavai szerint «igaz és tiszta tudománnyá» rendezhető.

De a történetírásra nem az iskola, hanem geniusza tanította. A multnak írott és nyomtatott emlékeiből életre keltek előtte az eseményeket formálók alakjai. Belátott lelkükbe s még külsejüket is látta. Hallgatta beszédeiket s megértette, hogy miként felelnek meg azok érzéseiknek. Bírálta őket nagy politikai bölcseséggel és emberismerettel. Meleg hazafias érzése segítette eszét a szereplők tettei értékének

¹ Emlékbeszéd Pauler Gyula felett. (Akadémiai Emlékbeszéddek. XVI. k. 4. sz. 14. l.)

latolgatásában. Csak az átalkodott gonoszsgot kárhoztatta teljes erővel. Máskülönbén még az ellenfél tévedéseinek is kereste mentségét, még bennük is kereste a szenvedélyek tiszta forrását. Tárgyilagossága nem volt eltanult modor, hanem lelkének meleg humanizmusából táplálkozó érzés.

Munkáiban találunk néha összefoglaló áttekintéseket politikai irányok, vagy intézmények fejlődéséről, de egy száznak, vagy csak évtizedeknek történetét átfogó compositióra nem vállalkozott. Egyszer kísértette az a gondolat, hogy a Szilágyi Sándortól szerkesztett Milleniumi Történet számára megírja az 1526—1604-ig terjedő országos történetet. De nem akart egy lépésnyire sem taposott nyomokon járni. A XVI. század magyar történetének minden fordulatát új levéltári források alapján szerette volna megírni. De némi habozás után visszariadt attól a gondolattól, hogy évtizedek munkáját kívánó feladatra kösse le a hivataltól úgysis nagyon lefoglalt idejét. Essayk, tanulmányok, nagy eseményekről szóló monográfiák írására szívesebben vállalkozott. A compositió szélessége szétforgácsolta volna tehetségét, mely a kisebb téren összpontosítva mélyebb hatással érvényesült. Már ifjúságában csodálatos volt történeti felfogásának érettsége. Belső forradalmak azt nem alakították át, csak az idő változott körüle, de ítéletének ereje megbírkózott a változásokkal, majdnem utolsó lehelletéig. Ezért tanácsosnak hittük munkáit nem keletkezésük, hanem tárgyaik kronológiai sorrendjében áttekinteni.¹

V.

A tizenhatodik század végéig.

A Csánki Dezsőtől szerkesztett *Árpád és az Árpádok* díszmű számára írta Károlyi *Az Árpádok, mint a magyar nemzeti Királyság és Társadalom szervezői* című tanulmányt. Áttekinti ebben a királyi hatalom megalapítását, fejlődését s a magyar társadalom történetét az Árpádok korában. Nem elég-

¹ A Milleniumi Történetre vonatkozóan l. Levelezéseit Szilágyival és Thállóczyval. (Id. h.)

szik meg mások megállapításaival. Összeszövi azokat az egykorú európai történetre, s a magyar forrásokra támaszkodó értékes megfigyeléseivel. Előadása különösen érdekes Szent István alkotásai jellemzésében. Páratlanul eredetinek nevezi a magyar királyság megalapításának útját és módját, szédítően merész újításnak nevezi a vármegyei intézményt. Ebbe «Szent István genialis lelkét egészen belé lehelte.» A királyi vármegye eredetére vonatkozó megfigyeléseit a legújabb kutatás is felhasználja.¹ Ez áttekintésben Károlyi Pauler Gyula eredményeire is támaszkodik. Paulerről mondott Emlékbeszéde melegségben és az érdemek dicsőítésében vetekszik azzal, melyet Szilágyi Sándor felett mondott. Pedig Paulerhez nem kapcsolta a hála köteléke, de tehetségét igen nagyra becsülte. Pauler nagy munkáját az Árpádok koráról történetirodalmunkban addig páratlan kritikai munkának nevezi. Dicsőíti Pauler rekonstruáló fantáziáját és kijelenti, hogy Pauler történetíróink közt a legjobb «jellemző». Szent Albertet, Szent Gellértet, Lukács érseket vagy Boldog Margitunkat ábrázoló medaillonszerű képeiről mondja, hogy beszédek és vonzók, mert bizonyos meleg szín ömlik el rajtuk, mely képessé tette Paulert arra, hogy az alakjaiban rejlő naivat és magasztosat egyszersemind átérezze és megértse. Kiemeli Pauler könyvéből különösen Kálmán király jellemrajzát, mely még nyelvében is bizonyos tacitusi és shakespearei vonásokat egyesít.

Mind e dicsőítésekben a kegyelet nagyításának jelentékeny része van. A nagyításokra Károlyit az a kicsinylés tette hajlandóvá, mely már 1909-ben az *Emlékbeszéd* elmondása idején is nyilatkozott Paulerrel szemben.

Az *Emlékbeszéd* megvédi Paulert az ellen a vád ellen, mintha Comte Ágoston feltétlen követője lett volna. Károlyi arra mutat, hogy Pauler csak egyes elvi kérdésekben követte Comte-ot, mint aminők az elővélemény kiküszöbölése, a foko-

¹ Károlyi tanulmánya másodszor is megjelent a *Néhány Történelmi tanulmány* c. kötetében. Budapest, 1930. Holub József: *A királyi vármegyék eredete* c. tanulmányában hivatkozik Károlyira (Szent István Emlékkönyv. II. k. 75, 96. l.).

zatos fejlődés, a művelődési viszonyok elengedhetetlen tekintetbe vétele, a középkor igazságos megítélése, a katolikus egyház szervezetének értékelése.

Károlyi *Emlékbeszéde* néhány túlzás ellenére nagy súly Pauler javára azon a mérlegen, melyen tehetségét és érdemeit latolgatják.¹ Paulert az Árpádkori források kritikájában részint párhuzamos munkája által támogatta, részint megelőzte Huber Alfonz, Akadémiánk kültagja. Károlyi Huber pályáját és munkáit egy kimerítő s igen vonzó életrajzi essay formájú *Emlékbeszéd*ben tárgyalta. A tizenhároméves korában még atyja kecskéit legeltető tiroli parasztfiúból bécsi egyetemi tanár s nagyhírű osztrák tudós lett. Kiválóan éles kritikával vizsgálva a forrásokat kivette a valóság magvát a reárakodott mesterkéltségek hagyományok burkolatából. Neve ismeretessé lett nálunk, mikor megbízták Ausztria történetének megírásával. Ausztria történetét az osztrák-magyar birodalom történetének fogta fel. Munkájának címe nem egyezett a magyar közjoggal, de a tartalom nem mondható magyarellenesnek. Sőt lekötelezte a magyar történelemtudományt azzal, hogy mint Károlyi írja: «férfikora delén túl megtanulta nyelvünket, megismerte, megbecsülte és fölhasználta szakirodalmunkat, sőt segélyével igaz gyöngyöket hozott fel multunk tengerének mélyéből». Ausztria történetének keretében megírta a magyar állam történetét is higgadtan, tárgyilagosságra törekedve. 1648-ig írta meg a magyar történetet, de munkája közben forráskritikai tanulmányokat tett közzé a honfoglalás korától egészen a vasvári békéig. E tanulmányok eredményeit nevezi Károlyi igazgyöngyöknek. Huber kimutatta például, hogy nem Bánk bán ölte meg a királynét, neje pedig tisztos öregasszony volt a politikai gyilkosság idején. Pauler Hubertól függetlenül ugyanily eredményre jutott.

Huber nem csupán tényeket tisztázott, hanem az újkori terjedelmes anyag lélektani és politikai bírálata által, magyar államférfiak céljairól, jelleméről és magyar politikai események értékeléséről jelentékenyen számbaveendő ítéleteket

¹ Akadémiai Emlékbeszédek. XVI. kötet, 4. sz.

mondott, mint például Fráter Györgyről, vagy a vasvári béke előzményeiről.

Sajnálunk kell, hogy Huber vizsgálódásait a vasvári békén túl már nem folytathatta. Az erős tiroli parasztok gyermekének testi erejét a szakadatlan szellemi munka aránylag korán, már 64 éves korában kimerítette. Emléke iránt Károlyi beszéde megerősítette a magyar kutatók kegyeletét.¹

Nagy Lajos korának történetét gazdagítja Károlyi az *Adatok Mária és Zsigmond történetéhez* című értekezésében. Kimutatja, hogy midőn 1372-ben felvetődött a házasság gondolata Károly császár és Lajos magyar király gyermekei közt, a magyar királyi udvar már akkor is Máriát akarta eljegyeztetni Zsigmonddal és nem Hedviget, mint némelyek hitték. Kimutatja azt is, hogy az eljegyzés halasztásának nem voltak politikai okai. Lajos nem hagyta cserben a bajor hercegeket, IV. Károly ellenségeit, de a házasság gondolatát sem ejtette el. Végre 1377-ben Károly császár neje a tízéves Zsigmondot Nagyszombatba kísérte, s ott is hagyta, mint a nyolcéves Mária, magyar királyleány jegyesét. «Szegény Mária» — így végzi Károlyi — «jobb sorsot s boldogabb házaseletet érdemelt volna az oly hosszúra nyúlt eljegyzési tárgyalások után».²

Az *Adalékok Frigyes császár és Mátyás király viszályai történetéhez* című tanulmányban Károlyi teljesen ismeretlen okiratok közlésével némi világot derít Mátyás és Frigyes feszült viszonyának egy-két egészen homályos részletére. A XV. század hetvenes és nyolcvanas éveiből származó okiratokhoz Károlyi magyarázatokot fűz, melyek adatokat tisztáznak és Frigyes császár jellemrajzát is bővítik néhány találó vonással. Ez értekezésben Károlyi Mátyás király német-cseh-osztrák politikáját a gyakorlatban elhibázottnak és következményeiben károsnak mondja. Ezt 1892-ben írta, noha ismerte már ekkor Fraknóinak Mátyás külpolitikája védelmére írt észrevételeit. Károlyi a Mátyás-korabeli ellenzék

¹ Akadémiai Emlékbeszédek. XV. kötet.

² *Századok*. 1877. 18. 1.

felfogását fogadta el és 1911-ben nyomatékosabban ítéli el Mátyás külpolitikáját. «Nyugati fantomok kedvéért» — úgy mond — hanyagolta el «a Magyarország déli határain már nagyon erősen veszélyeztetett életérdekeket.»¹

A XVI. század történetének ismeretét jelentékenyen előmozdította Károlyi, midőn a bécsi levéltári anyagból közzétette Fráter György levelezését.²

E rendkívül értékes levelekből kiemelkedik a figyelmes olvasó előtt György barát képe. Végzetének okát ön-maga magyarázza meg, mikor kilenc évvel halála előtt Wese Jánosnak, a lundi érseknek ezt írja : «Ílyen az emberi élet, senki sem élhet oly becsületesen, s oly mértékletesen, hogy valamely gyanúnak szennye meg ne bántsa.»³ Jól ismerte tehát az életet. Tudta, hogy a veszedelmes gyanút ki nem kerülheti, mikor oly rendkívüli bonyodalmak közt lehetetlen volt az egyenes úton járnia. De nyugodt maradt a korlátolt és rosszlelkű gyanúsítások közápóra alatt is. «Nem törődünk azzal, amit a sokaság rólunk beszél, hanem azt szoktuk először is megfontolni, hogy a keresztyének javáért mit kell cselekednünk.»⁴ Jól tudta, hogy mi volna a legjobb és legegyszerűbb útja a keresztyénség megmentésének. Ezt írta I. Ferdinándnak 1543-ban : «Az Isten irgalmára, az egész keresztyén köztársaság üdvére, az ártatlanok és özvegyek könnyére, az öregek hangos fohászkodására, a szegény nép remegésére könyörgök felségednek, kegyeskedjék inteni a császári felséget, hogy ezt az elődeink vérével megmentett országot, melyet a közvélemény a keresztyénség bástyájának nevez, ne engedje a hitetlen ellenség kezére jutni.»⁵

De V. Károlyt és I. Ferdinándot ez az ékesszólás nem

¹ Az *Adalékokat* I. *Történelmi Tár*. 1892. Fraknoi : *Hunyadi Mátyás király*. (1440—1490) Budapest, 1890. 293. l. Az 1911-i idézet Mátyás király politikájáról a Huber Alfonzról mondott *Emlékbeszéd*ben id. h. 15. l.

² Eredetileg a *Történelmi Tár* 1878—1882. köteteiben. Különnyomatban *Fráter György levelezése* 1537—1551. Budapest, 1881.

³ *Levelezés*. 54. l. (A különnyomatot idézzük.)

⁴ U. o. 55. l.

⁵ U. o. 119. l.

indította a kellő cselekvésre, mivel nem volt elég erejük a török visszaverésére. György barát tehát kénytelen volt különböző fogásokkal behálózni a török szultánt, csakhogy megmentse a királyság maradványait a végső veszélytől.¹

Keresztyén s egyszersmind magyar érzés vezette útjain. Mert ez a horvát származású államférfiú valahányszor a magyarságról beszél, önmagát is beleérti a közösségbe. A magyar történet pathosa hevítette lelkét.

Ezt a történeti magyar érzést igen szépen és jellemzően fejezi ki, midőn a Szent Koronát átadja I. Ferdinánd biztosának e szavakkal: A Szent Korona, mely által Magyarország királyai a királyság uralmába beiktattatni szoktak, és amely elődeinknél magába foglalta a királyság minden erejét és minden szabadságát.²

Károlyi Fráter György levelei közül kiemeli azt, melyben a barát Erdély átadása után melegen ajánlja Ferdinánd kegyébe Izabellát és János Zsigmondot, «az elhalt János királynak, az ő urának és legkegyesebb jótévőjének drága zálogait». Úgy beszél a levélben, mint aki élete munkáját befejezte, amikor Erdélynek és János király drága zálogainak jövőjét biztosította.³ Ez a hálás ragaszkodás jótévője emlékéhez és családjához igen megnyerő vonása a barát jellemének. — De másrészt ugyancsak Károlyi kiadásában jelent meg Majláth Istvánné Nádasdy Anna levele, mely a szegény sorsból magasra emelkedett államférfiú lelkének sötétebb indulatairól vonja le a leplet a gyűlölet hevességével.⁴

Ez a levél Nádasdy Tamás nádor Családi Levelezésében jelent meg, melyet Károlyi barátjával, a magyar történetírás

¹ 133. l. hisdem artibus quibus scirem eum (Turcam) facilius capi posse. Ez 1543. július 25-i levélről mondja Károlyi, hogy egyik legkésebben szóló bizonyítványa Fráter György eszének, politikájának és gondolkodásának.

² U. o. 1551. július 21-i levél, 257. l. Corona quoque sacra, qua reges Hungariae in imperium regni istius inaugurari consueverunt et in qua apud maiores nostros omne robur, omnisque regni libertas consistebat.

³ U. o. 1551. július 16-i levél. 249. l.

⁴ *Nádasdy Tamás nádor Családi Levelezése*. Szerkesztették dr. Károlyi Árpád és dr. Szalay József, Budapest, 1882. 128. l.

nagy veszteségére korán elhunyt Szalay Józseffel, együtt szerkesztett. A kötet politikai tartalma csekély ahhoz a sok tanulásához képest, melyet a XVI. századi főrangú családok szokásainak és életfelfogásának ismeretére nézve meríthetünk belőle.

Különösen leköti figyelmünket az a bájos idill, mely a nádornak és nejének levelezéséből fejlődik ki előttünk. Kani-zsay Orsolya a hitvesi és anyai erények példaképe, a nádorné, akinek lelki alázatossága nem volt kisebb rangja méltóságánál, nem eléggé ismert alakja a magyar multnak. Menye, az örülten vérengző Báthory Erzsébet sokkal ismeretesebb.

A XVI. század politikai története különösen érdekelte Károlyit. Megírta a nagyváradi béke történetét. Tulajdonképp a hosszú alkudozások második felének történetét írta meg, de ebbe belé van foglalva mindannak a lényege, amit a béke előkészítéséről tudunk kell. Különös képe van a majdnem öt évre terjedő alkudozásnak. Az ellentétek az alkudozás idején nem enyhülnek, sőt növekednek, s mikor már azt hisszük, hogy a fonál végkép elszakad, egyszerre csak megkötik a békét 1538 februárjában.

Ezt a jelenséget az alkudozó felek mind a két táborának belső ellentétei, a hadi események, a magyarországi belső viszonyok s a két uralkodó politikai irányai teszik érthetővé. V. Károly és I. Ferdinánd kívánságai azonosak voltak, de felfogásuk különbözött. V. Károly türelmetlenül várta a békét, az ő diplomatája volt Wese, a lundi érsek, aki sok fáradsággal és türelemmel akarta érvényesíteni urának politikáját. Ferdinánd azonban nem akart annyit áldozni a békéért, mint V. Károly. Neki fáj az, hogy János is magyar király, s hogy a királyság nagy részének ura. János táborában Fráter György bizalmatlan volt Ferdinánd ajánlataival szemben, míg Frangepán, a kalocsai érsek és Brodarics, a váci püspök, a békét sürgették. A magyarországi belső állapotok, a kis királyok, különösen Török Bálint garázdálkodása, azok a csodálatos fúriák, melyek Thurzó Elek szavai szerint a magyarok lelkében dühöngtek, mert kevés kiyétellel mind a magyar úr eladó volt, fokozták a jóindulatuk békevágját. Katzianer veresége Gorjánnál nemcsak Ferdinán-

dot csüggesztette, hanem Fráter Györgyben is aggodalmat ébresztett a török veszély miatt. A francia-német ellentét, a német birodalomban a reformációval együttjáró politikai szakadás Jánost és Ferdinándot mérsékletre intették s a német-magyar ellentét kiegyenlítését kívánatosná tették. Mindezek a körülmények Károlyi munkájában mély belátással s a legkülönbözőbb szereplők motívumainak világos kifejtésével vannak tárgyalva. Kitűnő a munka befejezése. «Az a tőr», — írja Károlyi — «melyet a gyilkos a barát (György) szívébe mártott, a nagyváradi békét is érte; e pillanattól fogva az megsemmisült és megsemmisült vele jó hosszú időre az a remény, hogy a szétszakadt Magyarország egy testben összeforr.»¹

Már a nagyváradi béke történetében is sűrűn hivatkozik Károlyi az európai hatalmak politikájára, de a nagyváradi béke után következő évekről szóló tanulmánya: *A német birodalom nagy hadivállalata 1542-ben*² tulajdonképp világtörténeti tárgyú, noha szoros kapcsolatban van a magyar történettel. Károlyi ugyanis a csúfos végű hadi vállalat előkészítését tárgyalja könyvének nagyobb részében, a vállalat hadi történetével aránylag keveset foglalkozik. Az előkészítés diplomáciai történetében rajzolja Károlyi «előtte még nem használt okiratokból Magyarország nemzetközi állását az időben Európa összes hatalmai szemében.»

Szól először is a német birodalomról, melynek gyűlésein 1518 óta beszéltek arról, hogy segíteni kell Magyarországot a török ellen, mert különben a szomszédságból átcsap majd a tűz a német területre. 1518 után a veszély egyre növekedett, a birodalmi gyűlések egyre nagyobb segítséget ígértek a papiroson, de Budának elfoglalása 1541-ben nagy riadalmat keltett és a többször nyilvánuló jószándékot tettekké érlelte. Nevezetes hatása volt a budai gyászúrnak V. Károlyra. Ezt a hatást Károlyi behatóan tárgyalja.³

¹ Károlyi Árpád: *Adalék a nagyváradi béke s az 1536—1538 évek történetéhez*. Budapest, 1879.

² Budapest, 1880.

³ Munkája 52. lapján és k. k. Brandi Károly nagybecsű életrajzi művében: *Kaiser Karl V.* München, 1927, keveset mond erről a kérdésről.

A budai gyász hír fellobbantotta V. Károlyban a középkori lovagi ideálokért hevülő ősök vérét és felhevülésében megígérte öccsének, a magyar királynak 1541 őszen, hogy a jövő évi hadi vállalatot a török ellen személyesen fogja vezetni. Ferdinánd tehát remélhette 1541 októberében, hogy «az a császár, aki győzelmes fegyverét egész Európában körülhordozta, akinek erejét a büszke Szolimán a tengeren rettegi, maga fogja azt a hatalmas keresztyén sereget vezetni, mely újra feltűzi a budai Mátyás-templomra a Megváltó jelvényt». Milyen szép remények! S mily jövő vár Magyarországra, ha azok beteljesülnek. De miközben Ferdinánd boldogan ringatózott a reményekben, V. Károly hajóhadát szétszórta a vihar az algiri parton. Ily veszteséget a császár még soha sem szenvedett. A veszteség következtében Károly lelkében a diplomata óvatossága legyőzte a keresztyén lovag harci vágyát. Granvellának, az ő miniszterének tudta nélkül ígérte meg Ferdinándnak a magyar hadjárat vezetését. Granvella értesülve az ígéretről 1541 december 21-én a császári és a spanyol politika szempontjából kifejtette, hogy lehetetlen a császár részvétele a török háborúban.

Az 1542 márciusi speyeri birodalmi gyűlés már értesült arról, hogy a francia király készülétei miatt Károly nem vonulhat Magyarországra. Ferdinándot mélyen lesujtotta bátyjának izenete. III. Pál pápa is segítséget ígért Ferdinándnak a budai gyász hír hatása alatt. Ötezer gyalogost ígért, ha a császár részt vesz a háborúban, a felét ellenkező esetben.

Különös, hogy a francia politika felé hajló pápa V. Károly dicsőségét nagyobb erővel akarta támogatni, mint ahogy a császár távolléte által úgymint meggyengült keresztyén vállalatot támogatta, vagy talán a német-francia háború esetére gondolva otthon akarta tartani hadiereje jó részét? VIII. Henrik motívumai átlátszóbbak. A fősvény király, a defensor fidei, a török visszaszorítására nem akart pénzt adni. Nem oly könnyű pénzt szerezni, mondotta a császári követnek, hogy azt minden józan ok nélkül szétesztogassuk. A lengyel királyné, az olasz Bona, halálos ellensége lévén a Habsburgoknak, meghíúsította a lengyel segítségbe vetett magyar reményeket. S így nem elég nagy számú keresztyén

sereg indult Buda felé Joachim, a tehetetlen brandenburgi őrgróf vezetése alatt. Az őrgróf maga kérte a vezérséget és olyan pompás kísérettel vonult a háborúba, mintha mulatságos kirándulásra indulna. Magyar csapatok is harcoltak Joachim táborában, de György barát otthon maradt. Ha V. Károly kivonul Buda alá, a barát aligha maradt volna el erdélyi hadával. De így előre látta a kudarcot és nem akarta Erdély önállóságát kockáztatni.

Mindez csak száraz kivonata Károlyi új adatokban gazdag, a nagy színtéren lejátszódó események csoportosítása által rendkívül érdekes és jelentékeny tanulmányának. Károly és Ferdinánd seregei nem harcolhattak együtt a török ellen, de Németországban a schmalkaldi szövetséget közös erővel győzték le 1546- és 1547-ben.

E harcokban magyar huszárok is részt vettek Ferdinánd katonái közt. Ismeretes Tiziannak az a képe, mely V. Károlyt lovon ülve ábrázolja hadi öltözetben a mühlbergi diadal büszke érzésével arcán. Ezt a János Frigyes szász választón aratott diadalt a magyar huszárok lényegesen elősegítették. Harcaikról Károlyi két egykorú magyar jelentést talált, s ezeket összevetve a legkülönbözőbb európai nyelveken írt forrásokkal, megállapítja, hogy a huszárok a schmalkaldi háborúban alapították meg európai hírnevüket. Kiemeljük még a tanulmányból Szász Móric jellemrajzát, aki már 1542-ben Pest mellett vitézül harcolt a török ellen, ott a magyarok jóakarója lett és a schmalkaldi háborúban is a huszárok mellett küzdött.¹

A közigazgatás történetének békés területére vezet bennünket a Héderváry Codexről szóló jelentés.²

Ez a codex két részből áll. Az első rész az 1549. elején felállított új magyar helytartótanács hivatalos kiadványait tartalmazza 1549 elejétől 1551 februárjáig. Károlyi felveti a kérdést, hogy miért végződik 1551 februárjában a magyar kormányshoz hivatalos kiadványainak bemásolása codexünkbe,

¹ *Magyar huszárok a schmalkaldi háborúban.* Károlyi: Néhány történelmi tanulmány. Budapest, 1930.

² *Századok.* 1905.

mikor tudjuk, hogy a kormányzók 1554 áprilisáig, azaz Nádasdy Tamás nádorságáig fenmaradt? E kérdésre Károlyi egy kis korrajzzal válaszol. A kormányzók független tagjai ugyanis megúnták a pozsonyi tartózkodást és a hivatalos órákat. Vagyoni viszonyaik s egyéb kötelességeik dioeceseikbe, uradalmaikba, birtokaikba hívták őket s így apránként alig maradt Pozsonyban kormányzói tanácsos. Az új helytartótanács tehát lassan elszenderült. A codex második részébe foglalt királyi leiratokat Károlyi hozzávetése szerint Ferdinánd általános udvari kancelláriájában a német, spanyol és burgundi titkárok mellé osztott latin titkárok fogalmazták.¹

Károlyi adta ki Losonczy Istvánnak, Temesvár védőjének azt a levelét, melyben halála előtt néhány nappal írja: «mi egészségben vagyunk és vígan várjuk az órát, melyben meg kell fizetnünk az utolsó adósságot».²

Losonczy sorsához hasonlított a Kerecsényi Lászlóé, Gyula vára kapitányáé. Mind a ketten védelmezték a reájuk bízott várat a végsőig. Akkor adták fel várukat, mikor segítségre többé nem volt reményük. Mind a ketten áldoztai lettek a török hitszegésnek, de Losonczy hősi emlékét nem bántotta a rágalom, míg Kerecsényi emlékét egykorú történetírók méltatlanul gyalázták. Károlyi néhány levéltári közleménye kedvező színben tünteti fel Kerecsényi buzgalmát és királyához ragaszkodó hűségét.³

Gyula vára eleste csak néhány nappal előzte meg a szigetvári katasztrófát. Ezek az események s általában Miksa kormányának önkénye oly nagy elégtelenséget keltek, hogy erőszakos ellenzéki mozgalom keletkezése lehet-

¹ Károlyi jelentése alapján a M. T. Akadémia kiadta a Helytartótanács 1541—1551. évi levelezési könyvét. R. Kiss István gondozta a kiadást, bevezetésül nagy tanulmányt írván a Helytartótanács történetéről. Budapest, 1908.

² *Történelmi Tár.* 1881. 381. l.

³ *Békésvármegyei Régészeti és Művelődéstörténeti Társulat Évkönyve* (VII és VIII. kötet, szerkeszti Zsilinszky Mihály). Szabó Károly sikerrel védi Kerecsényi emlékét, lásd még Veress Endre művét Gyula váráról.

ségesnek látszott. Mégis különös és feltűnő volt, hogy az 1569-i országgyűlésen Dobó Istvánt és Balassa Jánost az összes rendek láttára, előre adott királyi szó és biztosítás ellenére, mint ő felsége elleni összeesküvőket, elfogták és börtönbe vetették. Balassa a börtönből néhány hónap múlva megszökött, de az elaggott egri hős harmadfél évnél tovább sinylődött a börtönben, ahol testi ereje végképp megtört. Ez állítólagos összeesküvés körülményeit először Károlyi tisztázta.¹ Kiderítette, hogy a nevezett főurak összeesküvést nem szöttek. Elégületlenek lévén Miksa kormányával gondoltak János Zsigmond segítségére, de határozott terv nélkül. Szóval összeesküvésük csak első csírájában élt. Hamarabb kaptak volna kegyelmet, de Kenderesy István átalkodott feljelentései és hamisításai nehezítették helyzetüket. Addig szenvedtek, amíg Kenderesy bűnei ki nem derültek. Azután kegyelmet kaptak.

Ez a nem igazi összeesküvés azonban érdekes tünet volt. Nagy elégületlenség elterjedését mutatja, de mint Károlyi megállapítja, «a körülmények még nem fejlődtek oda, hogy nagy általános fölkelés létesülte történelmi szükségesség legyen, a nemzetben a török iránti gyűlölet, a nyugati hatalomba vetett bizalom mindig nagyobb volt, mint az a fájdalomérzet, melyet a folytonos sérelmek teremtettek».

E nyomós szavak fölfedik a Miksa korabeli magyarság lelki állapotát.

Károlyi e kiváló tanulmányában és másutt is többször említi Forgách Ferencet, a magyar Tacitusnak nevezett történetírót. Tisztelettel tehetjük s szinte nehezére esik, hogy olykor bírálnia kell állításait, vagy elhallgatásait. Pályája igen érdekelte. Közli egy levelét, mely már azért is érdekes, hogy magyarul van írva. De még érdekesebb tartalma. Azt írja a főpap barátjának Dudith Andrásnak 1573-ban, hogy a pápától dispensációja van a házasságra, de még nem talált Erdélyben hozzá illő menyasszonyt. Nehéz elhinnünk, hogy

¹ A Dobó—Balassa-féle összeesküvés történetéhez. Budapest, 1879. Szeffű Gyula e tanulmányról szólva, igen szépen méltatja Károlyi forráskritikai művészetét. Id. h.

ez lett volna valódi oka a házasság elmaradásának.¹ A Dudith Andráshoz, Miksa lengyelországi követéhez írt levelek közt talált Károlyi néhány Kornyiati Békés Gáspár történetére vonatkozó magyar levelet. Nagyon természetes, hogy Békés Gáspár regényes sorsa lekötötte figyelmét. János Zsigmond mindenható kegyeltje, Báthory István ellensége, menekül a győztes fejedelem bosszúja elől. De Miksa király cserbenhagyja párthívét és Békés kétségbeesve, valóságos nyomorban vergődve bolyong a lengyel-magyar határon, míg végre reá szánja magát a nagy fordulatra és Báthorynak, a lengyel királynak felajánlja szolgálatait. Báthory, a böcs, a nagylelkű király kegyelmébe fogadja. Békés Báthory szolgálatában dicső hadi tényekkel fejezi be pályáját. A Károlyitól közölt levelek többnyire Békés siralmas bújdosására vetnek világot.²

Miksa uralkodása alatt Thököly Sebestyén még egyszerű nagyszombati polgár volt. Károlyi elbeszéli, hogy mikép szerezte meg Késmárk várát és mikép lett a nem éppen jó-hírű üzletekből vagyont szerzett kereskedőből «nagyságos úr», a legelőkelőbb magyar családok rokona. Érdekes mindezt tudnunk a kuruc király dédapjáról. «Fehér holló» volt Thököly Sebestyén, az igaz, de története mégis mutatja, hogy milyen nagy hatalom volt a pénz abban az arisztokratikus korban is, ekkor is szerzett címet, rangot, kijavította a születés hibáit, sőt az erkölesi foltokat is kitisztította a világ előtt. Tanulunk egyet-mást Károlyi tanulmányából a Rudolfkorabeli közigazgatásról, a lengyel-német szomszédság viszonyairól Báthory István korában. Elibünk állítja Károlyi Lasky Albertet, a könnyelmű és vakmerő lengyel főurat, aki úgy érzi, hogy Thököly, a «zsidónál rosszabb» hitelező, kiforgatta őt birtokából, azután Ruebert, a családjának szerezni vágyó katonát, aki lenézi az új várurat, mert hitvány módon szerezte pénzét, noha birtokperei és bizalmas ismeretsége Ken-

¹ Károlyi közleménye: *Századok*. 1881. 656. Házassági szándékaról bőven ír Bártfai Szabó László: *Ghymesí Forgách Ferenc*. Budapest, 1904. 184. l.

² *Történelmi Tár* 1879—1881. Szádeczky Lajos: *Kornyiati Békés Gáspár 1520—1579*. Budapest, 1887. Érdekes, nem eléggé méltatott életrajz.

deresyvel, az ő vagyonszerzését sem tünteti fel tiszta fényben s végül Thökölyt, a gőgös, kiméletlen, ravasz, de a harctéren bátran viselkedő, s vallásához ragaszkodó előre törekvőt.¹ A szerencsés kalmár sorsától nagyon eltérő a XVI. század nagy költőjének és hősének, Balassa Bálintnak tragédiája. Szilády Áron kiadásának Bevezetése figyelmeztette Károlyit arra, hogy Balassa életrajzát bécsi levéltári kutatások kiegészíthetnék. Hozzáfogott ezekhez, annál is inkább, mert lelkesedett Balassa költeményeiért. *A Balassa Bálint életéből* című tanulmányában azt a birtokpert tárgyalja, mely a költőt unokatestvérével, Balassa Andrással nagy háborúságba sodorta. Károlyi közlését Szilády Áron «köszönetre méltónak» mondta. Károlyi a peres aktákban talált egy célzást Balassa szerelmi viszonyaira és ebből azt következtette, hogy Balassa nemcsak Ungnádné Losonczy Annát dicsőítette költeményeiben, hanem ezek egy része egy másik Annára, Nogarolliné Harrach Annára vonatkozik. Ezt az eredményt Illésy János, egy kitűnő tanulmányában megcáfolta. Jellemzi Károlyi igazságérzetét, hogy Illésy tanulmánya elolvasása után ezt írta Thallóczynek: «úgy rémlik, hogy Illésynek igaza van, a *födologban*».

De mégsem bírt egészen lemondani a szép történetről, melyet a két Annára vonatkozó adatokból kigondolt és újra lenyomatta tanulmányát. Annyira szerette a XVI. század Petőfijét, s oly kítűnően jellemezte egyéniségét, s annyira gyönyörködött Petőfi és Balassa művészetének egybevetésében, hogy tanulmányát nem bírta megtagadni, noha új elméletét védeni nem akarta.² A XVI. századi Erdélyben Báthory Zsigmond kiskorúsága idején élt egy Kassai Dávid Zsigmond nevű szegény poéta, akit Gyulai Pál és Kovacsóczy Farkas támogattak. Tőlük kapott bort, tüzelőfát, s pénzt is. A szegény poéta dicséri az édes bort s Károlyi azt hiszi, hogy ő volt irodalmunkban az első Anakreoni költő. De a

¹ *Thököly Sebestyén megszerzi Késmárkot*. Századok. 1878.

² *Balassa Bálint életéből*. Századok. 1882 és Néhány Történelmi Tanulmány. Budapest, 1930. Szilády Áron megjegyzései, *Századok*. 1882. Illésy: *Balassa Bálint Annája*. Századok. 1898. — Károlyi Thallóczyhoz id. h.

maecenasaihoz küldött költemények elvesztek, csak említve vannak a Károlyitól latinból fordított két magyar levélben.¹ Rudolf király kormánya nem támogatta oly készséggel a szellemi életet, mint az erdélyi udvar előkelő humanistái. A kormány 1588-ban némi csodálkozással hallotta, hogy Lőcse városa nagy költséggel főiskolát akar építtetni. Ez nem tisztességtelen szándék, írja a kormány Lőcsének, de nem tűrjük Magyarországon az eretnokség és a secták terjesztését. Amíg tehát a város bennünket meg nem nyugtat jó szándékai iránt, megtiltjuk a további tervezést és építkezést, amint ezt a Károlyitól közölt leiratban olvashatjuk.² A felekezeti ellentét hatása érezhető volt a közélet minden ágában. Ismeretes, hogy a Gergely-féle naptár életbeléptetése nagy akadályokba ütközött, mert a protestánsok nem akarták elfogadni a pápától elrendelt reformot. A reform magyarországi érvényesítésével foglalkozott Károlyi az innsbrucki osztrák folyóiratban. Igen jellemző adatokkal rajzolja az ellentétet a naptárreform ügyében. 1588 júniusában a magyar rendek törvényben rendelték el az új naptár használatát, de kijelentették, hogy ebben nem engedelmeskedtek más akaratának, egyedül csak a királyi felség tekintélyének. Ellenben a horvát tartománygyűlés kijelenti, hogy nem ő felségére való tekintettel, hanem Isten iránt tartozó tiszteletből rendelték el az új naptár általános használatát.³

A XVI. század utolsó tizedében a hosszú háború dúl. Magyarország harcol a török terjeszkedés ellen, a régi királyi terület visszahódítása, vagy legalább megmentése végett. A háború elején kezdődik a boszniai szlávok kivándorlása a magyar királyság területére, a varasdi és károlyvárosi generalatusságokba. Károlyi a kivándorlók egy csoportjának, az ugynevezett Kermpoti vlachoknak települési helyét kutatja egy általa felfedezett oklevél alapján. Ezek a boszniai kivándorlók arra kérik Rudolfot, hogy a magyar kancelláriától állíttasson ki számukra szabadságlevelet a

¹ Századok. 1877. 876. 1.

² Történelmi Tár. 1882. 772. 1.

³ *Mitteilungen des Instituts für Oesterreichische Geschichtsf.* Innsbruck, 1882. 628. 1.

királyság szokása szerint. Ez a körülbelül 500 főnyi csoport Károlyi megállapítása szerint Berlog és Gusič vidékén telepedett le.¹ A magyar királyság délkeleti részére vezetnek bennünket Károlyinak közleményei Mihály havaselvi vajdáról. A Mihály 1598-i meghódolására vonatkozó okmányokról Károlyi megjegyzi, hogy Istvánffyknak, a követnek jelentései több lényeges pontban eltérnek Istvánffyknak, a történetírónak előadásától. Istvánffy ugyanis ki volt küldve Szuhay István püspökkel együtt Erdélybe és Oláhországba, hogy mint Rudolf biztosai teljes hatalommal vezessék Erdély ügyeit Báthory Zsigmond távozása idején az állapotok rendezéséig. Ekkor 1598 június elején ismeri el Mihály vajda Rudolfot urának, törvényes királyának egészen úgy, mint ahogy azt a hajdani magyar királyok jogosan kívánták a vajdáktól. Mihály utódjai nevében is, a királyi biztosok előtt letett eskü szavai szerint, a régi magyar királyok idejében uralkodó szokás alapján Rudolfnak, mint urának és királyának évenként illő tiszteletdíjat is fizet és ezáltal mint hűbéres a felség iránt hódolatát fejezi ki.

Ez a hang, bármit is gondoljunk politikai értékéről, a középkori magyar dicsőség felelevenítése miatt, bizonyára jól esett a történetírónak, mikor mint királyi biztos átvette az esküt.

Történeti emlékezéseket halott Istvánffy egy másik, igen különös diplomáciai ügyben is, melybe ugyanakkor beavatkozni volt kénytelen.

Báthory Zsigmond és Mihály vajda ugyanis még 1597 végén két követet küldtek a tatár khánhoz Krimbe. Bernárdfi János, a Báthoryak diplomatája vezette a követséget, társa Rác György, Mihálynak volt embere. A követeknek arra kellett kérniök a khánt, hogy közvetítsen békét a szultán és a keresztény fejedelmek között s e békében a szultán visszaadná Temesvárt és Gyulát Erdélynek. De nem ez a fantasztikus közvetítés volt a követek főcélja. Reá kellett beszélniök a khánt, hogy szakadjon el a szultántól, vagy legalább maradjon otthon a most következő háborúban.

¹ *Turul.* X. k. Budapest, 1892.

A khán az ulyssesi kalandok után hozzá érkezett követeket szívesen fogadta, hiszen a Báthoryak hírnevét ő is hallotta és Báthory Zsigmondot, mint a római császár szövetségesét is megbecsülte. Fő követeket küldött a két visszautazó magyar diplomatával Erdélybe. De miután a Hasszán aga vezetése alatt utazó tatárok azt hallották, hogy Báthory Zsigmond elhagyta Erdélyt 1598 tavaszán, a vilá-
gért sem mertek volna Erdélybe utazni, félvén az esetleges vérengzéstől, hanem Tergovistban maradtak Mihály széke-
beiyén. Szuhay és Istvánffy kénytelenek voltak Tergovistba utazni, hogy tárgyalhassanak a tatárokkal. Lakoma közben tárgyaltak velük. A két királyi biztos a Brassóból erre a célra hozatott malvasiai borral kínálta a tatárokat. A borozó tatárok felvidultak és Hasszán nagy örömmel hangoztatta, hogy az ő ura jó barátja a keresztyéneknek. Hiszen tatár és magyar szittya eredetű mind a kettő és illik, hogy akik egy őstől származtak, jó barátságban éljenek.

A tatárok józanabb állapotban pénzt kértek. Kaptak is az ajándékokon kívül vagy tízezer aranyat; a khán jóval nagyobb összegről beszélt Bernardfyék előtt. Mennyiben erősítette a jó pénz a szittya testvérek barátságát a magyarok iránt,¹ az kitűnt 1599-ben, «mikor a tatár khán népe elárasz-
totta a Tiszavidéket, dúlt és rabolt, mint a tatárjárás óta sohasem».²

ANGYAL DÁVID.

¹ Károlyi két közleménye. *Történelmi Tár*. 1878 (561. l.) és 1879. (41. l.).

² *Magyar Országgyűlési Emlékek*. (X. k. 337. l. Az idézett szavakat Károlyi írta.)

KÖLTEMÉNYEK.

Bús dalok a kis Károlykáról.

I.

Korán nyílt sírod szélin állok,
Lelkembe' kínzó gyötrelem —
Oh, nézni e sok gyászvirágot,
Szörnyű nekem, szörnyű nekem . . .

Ereszkedik a kis koporsó,
S az omló föld mindent befed —
Megjött hát álmod, az utolsó —
De jó neked, de jó neked . . .

II.

Kicsiny halott, fehér ruhában,
Fehér virág között,
Mit porba sujtott bús szíveknek
Könny-árja öntözött.

A Szent Lélek fehér galambja
Szállt csöndesen alá,
S a koporsó fölött repesve,
Szárnyát suhogtatá.

S magához véve a kis Lelket,
Az égbe szállt vele,
S lágyan tévé a fényözönben
Jézus ölébe le.

III.

Szörnyű vihar dúl — villámok cikáznak,
 Dördül az ég, a föld remeg,
 Derékba törnek százai a fáknak,
 Riadnak mind az emberek.

Az én kis kertem e viharba távol,
 De mégis nagy bú jár velem :
 Egy szép mosolygó bimbó rózsafámról
 Lehullt az éjjel nesztelen . . .

Szász KÁROLY.

Mea Culpa.

Fabatkát ér vályogvetésünk,
 Kincsünk néhány kopott talizmán.
 Cívódunk pár rongyos tarisznyán,
 A tettekről pedig lekésünk!

A templomjáró szent hívek
 Hazudnak, még szemük se rebben.
 Mennyit csalódtam emberekben,
 Nem hittem bár én senkinek.

Kattog az élet ősmotorja.
 — Egy új világról álmodozva
 Fehér fejemre hamu száll . . .

A szél a tört galyat sodorja
 S ezüstöt hint a vízfodorra
 A megbocsájtó napsugár!

És ott fenn zengik a rorátét.

A Tegnap, a Ma és a Holnap
 Hullámvonalban egybefolynak
 Sirató ének, tánczene
 Az Élet kettős üteme.

Vígság, öröm, harc, béke, bánat
Érzelmek, bűnök, dőre vágyak
Mind visszatérő változások ;
Csupán csak a színészek mások.

Az élet tarka színpadára
Már ősidőktől vágyva-vágyva
Váltják a régi szerepet ;
Fiatalok és öregek!

A vasfüggöny, mikor legördül
Égő szemekbe néha könny gyúl,
Mások kacagva élik át,
A legtöbb sorstragédiát....

De jöhet köznap után ünnep
A süllyesztőben mind eltűnnek....
• És egyszer véget ér a játék,
És ott fenn zengik a Rorátét...

KARAFIÁTH JENŐ.

ÚJ «MAGYAR KÖZJOG.»

Közjogi irodalmunk a mult világháború óta meglehetősen fel-
lendült. Különös okot és alkalmat adtak rá azok a következmények,
amelyeket állami életünk összeomlása a háború végén magával hozott.
Új közjogi viszonyok és helyzetek keletkeztek és szükségessé vált
ezeknek mérlegelése s a régi viszonyokkal való összehasonlítása és
összehangolása.

Egyes tanulmányok és monográfiák mellett a rendszeres köz-
jogi műveknek egész sora látott napvilágot s egy rendszeres közjogi
műnek első része jelent meg a nyáron Bölöny József egyetemi magán-
tanártól is. A szerző előszavában helyesen állapítja meg, hogy nincs
még egy tudományág, melyhez oly gyakran szólnának hozzá meg-
felelő szakértelem és előzetes tájékozódás nélkül, mint éppen az
állami élet alapvető jelenségeit szabályozó közjogi kérdésekhez.
A közjogi kérdések iránti érdeklődés önmagában nem helytelen, de
szükséges, hogy mindenki, mielőtt hozzászólna valamely közjogi
kérdéshez, jöjjön tisztába előbb legalább annak lényegével. Ezért
szükségesnek tartja a szerző a közjogi tételek tárgyalásánál a vilá-
gosságot, a szabatosságot és a határozottságot. Ezt kívánja nyújtani
könyvével, amely nem akar a magyar közjog kimerítő rendszeres
feldolgozása lenni, hanem csak rövid és tömör megismertetése. (A
szerző «kézikönyv»-nek nevezi, de a német irodalomból átszármazott
— ott inkább nagy, részletes feldolgozást jelentő — megnevezése
helyett találébb lenne a «tankönyv» megjelölés.)

A szerzőnek ezt a kitűzött célját általában sikerült elérni.
Művének ez az első része valóban tömör és rövid, de a mellett több-
nyire világos, szabatos és határozott. Bizonyos mértékig talán túl-
ságosan is határozott, amennyiben vannak közjogunknak olyan kér-
dései, amelyek többféleképp oldhatók meg. A tárgyilagos előadás
megkívánja, hogy a megoldások mindenike megismertessék s ne
csak az, amelyet a szerző helyesnek ismer el; ami természetesen
nem zárja ki, hogy a szerző megállapítsa, melyik és miért a nézete
szerint helyes. Ezt a szerző nem teszi meg mindig s így p. o. a mai

átmeneti jogállapot alapjára nézve csak azt adja elő, mint egyedülit, amelyet ő elfogad s nem jelzi, hogy van ettől eltérő felfogás is. Másrészt azonban p. o. arra a kérdésre nézve, hogy fennáll-e jelenleg a trónörökösödés szabálya, jelzi az övétől eltérő felfogásokat.

Szerzőnknek már eddigi monográfiáiban észlelhettük mélyreható, finom elemző képességét s ezt e munkában is feltalálhatjuk. Sajnos nem minden részletében egyformán. Így p. o. megelégszik az állampolgárság megszerzéséről és elvesztéséről szóló törvényünk rendelkezéseinek jóformán egyszerű közlésével (a 24. §-ban), holott ez a pongyola és hiányos törvényünk nagyon rászorul a felboncolásra és a benne szabályozott kérdés rendszeres megvilágosítására.¹ Viszont igen szerencsés és találó fejtegetéseket olvashatunk a nemzetiségi egyenjogúságról és a kisebbségi jogokról szóló 26. szakaszban.

Általában megállapítható, hogy amennyiben a szerző saját önálló nézeteit adja elő, annyiban munkája sikerült, még ha lehetnek is, akik nézeteivel nem mindenben értenek egyet; ahol azonban inkább a régebbi közjogok tételeit veszi át, különösen a multnak a viszonyaira vonatkozólag, több helyütt hiányos és téves és az újabb történeti kutatások eredményeinek már nem felel meg. Ez történeti alkotmányunknál fogva nem mellékes.

Szerzőnk a «közjog» címet adja munkájának, noha a jogrendszer tagozódására vonatkozó fejtegetéseiben (4. §. 33. s köv. l.) megállapítja, hogy tulajdonképpen csak a szűkebb értelemben vett közjogra terjed ki, arra, amit szerinte helyesebb volna «államjog»-nak nevezni úgy, amint az újabb német irodalom általában teszi. Az angol és olasz, valamint a francia irodalomban is használt «alkotmányjog»-ot kevésbé találónak tartja.

Nézetem e tekintetben ellenkező. A német irodalomban használt «államjog»-ot megkí érezték nálunk is meghonosítani, de eddig nem sikerült. Ha a «közjog» valóban nem egészen szabatos a könyv tárgyának megjelölésére, mert jelentése tágabb, akkor az államjog épp oly kevésbé az, mert épp úgy beleérthető a közigazgatási jog, sőt még a nemzetközi jog is, mint a közjogba. A helyes elnevezés, nézetem szerint, egyedül az *alkotmányjog*, mert az állam összetételének, szervezetének és hatalomgyakorlásának a módja az alkotmány, és az erre vonatkozó jogszabályok összesége az alkotmányjog, amelynek jellemzője nem az, hogy az államra, hanem az, hogy az alkotmányra vonatkozik. A közigazgatási jog is államjog, de nem az állam alkotó

¹ Az e törvényről a Kolozsváry Emlékkönyvbe irt *Észrevételeim* (a 273 s köv. II.) némi útmutatást tartalmaznak erre nézve.

elemeinek és hatalmi szervezetének egymásközi belső, hanem az állam egész hatalmi szervezetének és a magánosoknak (s nemcsak honosoknak, hanem idegeneknek is) külső viszonyaira vonatkozik.

Az egész munka rendszere tekintetében a bevezető rész után három további részre osztja a szerző a szűkebb értelemben vett közjog tulajdonképpeni anyagát. A magam részéről örömmel állapítom meg, hogy e tekintetben kifejezetten az általam felállított rendszert fogadja el, amely szerint e részek elseje az állam alkotó elemeivel, második az államhatalom szerveivel és harmadika az államhatalom működésével foglalkozik. A most megjelent rész a bevezető fejtegetéseken kívül csupán az első részre, az állam alkotó elemekre terjed ki.

Az állam alkotó elemekre nézve a szerző szintén elfogadja meghatározásaimat, amelyek szerint az államterületen mint dologi alkotó elemen kívül két személyi alkotó eleme lehet az államnak, t. i.: a nép és az uralkodó. Ezzel együtt elfogadja azt a meghatározásomat is, amely szerint az uralkodónak alkatelemi minőségétől meg kell különböztetni azt az állását, amelyet az állam hatalmi szervezetében elfoglal, valamint magáévá teszi azt az felfogást is, amely szerint a monarchikus államformát az különbözteti meg a köztársaságitól, hogy amannak megvan mind a két alkotó eleme, míg a köztársaságinak csak egy alkotó eleme van, a nép. Elfogadja nemkülönben azt a megkülönböztetést, amelyet a nép és nemzet fogalmai közt tettem s amely szerint a nép az állampolgárok összességét jelentő közjogi fogalom, míg a nemzet az egyféle műveltségen és közös együttérzésen alapuló érzelmi kapcsolatot jelentő, inkább etikai fogalom.

A bevezető fejtegetések közt államjogi fejlődésünk vázolója után *Jogszabálytant* közöl. Ötvenöt oldalt, vagyis jelenlegi könyvének egyötöd részét szenteli ennek. E nagy terjedelmet azzal a nézetével indokolja, hogy a jogforrások tana kizárólag az államjogba tartozik, mert az államjog végső fokon nem más, mint az állami jogalkotás folyamatára és szervezetére vonatkozó jogszabályok összessége, vagyis annak kifejtése, hogy ki alkothat jogot az államban, mily módon, mily alakban és milyen hatállyal teheti ezt (36. l.). Sem egyéb-irányú közjogi, sem pedig magánjogi szabályok nem keletkezhetnek addig, amíg magának a jog megalkotásának, érvényesítésének és kikényszerítésének az állandó jellegű közjogi szabályozása meg nem történt. (38. l.)

Szerzőnknek ezzel a felfogásával már nem érthetnek egyet. A jogforrások tana egyaránt érdekli a közjogot, a magánjogot s a jogélet összes többi ágait. Ennélfogva nem tartozik kizárólag sem az egyik,

sem a másik jogág rendszerébe, hanem abba, amelynek tételei egyaránt vonatkoznak az összes jogágakra, tehát az általános jogelméletbe, a jogbölcseletbe.

Az, hogy a közjog a jogalkotás folyamatára és szervezetére vonatkozó jogszabályok összessége, csak részben áll, mert az államhatalmi tevékenység a jogalkotáson és jogfenntartáson kívül még egyébre is kiterjed, s hogy az állam lényege a jogalkotás és jogfenntartás, hogy a jog mindig mint az állam akarata jelentkezik, ezt a tételt már nem tarthatjuk fenn.

A jog nemcsak az államhatalmi tevékenység útján jön létre. Van tételes jog, amely államhatalmi tevékenység nélkül, társadalmi úton keletkezik, t. i. a szokásjog, mert az állam hatalmi úton csupán az ú. n. írott jog szabályait állapítja meg. Történelmileg pedig a szokásjog a tételes jognak elsődleges megjelenési formája s az írott jog szabályai a későbbiek; magának az államhatalmi szervezetnek és tevékenységnek szabályai is gyakran szokásjogilag állnak elő. Szokásjog és írott jog között tehát az a lényeges különbség, hogy az egyik társadalmi magatartásnak, a másik államhatalmi tevékenységnek az eredménye. Hogy a társadalmi úton létrejött — a szokásjogot — az államhatalom is elfogadja s a kikényszerítésével érvényesülését előmozdítja, az ezt a különbséget nem enyészteni el.

Természetes, hogy minden jogág megismertetéséhez hozzátartozik annak a megállapítása, hogy forrásai melyek és honnan ismerhetők meg. És így a közjognak rendszeréhez éppúgy, mint p. o. a magánjognak a rendszeréhez tartozik annak az előadása, hogy a szokás forrása-e vagy nem, s ha igen, hogy mi tekintendő szokásjognak és ez honnan ismerhető meg; hogy továbbá melyek az államhatalmi úton létrejött jogszabályok és ezek hol találhatók meg, mikor kezdődik hatályuk, mikor szűnnek meg; míg azután az, hogy emezek hogyan jönnek létre, az valóban az alkotmányjognak abba a részébe tartozik, amely az államhatalmi tevékenységgel foglalkozik. Annak megállapítása pedig, hogy a jogszabályok általában hogyan értelmezendők (az ú. n. hermeneutika), hogyan szerkesztendők stb., már az általános jogtannak a feladata.

Szerzőnk könyvének *Jogszabálytan* című részében tehát sok van, ami nem tartozik szorosan az alkotmányjog rendszeréhez; s viszont vannak kérdések, amelyekre a felelet hiányzik. Így p. o. nem találjuk meg megfelelő előadását annak, hogy még nem is olyan régen, 1868-tól 1918-ig háromféle törvénye volt a magyar államnak, t. i.: a magyar korona országainak közös törvényei, Magyarország külön törvényei és Horvát-Szlavonország autonóm törvényei. Ez ugyan

már csak a múlté, de történeti alkotmányunk lévén, megemlítése a jelenlegi közjogban sem mellőzhető. Hiányzik művéből annak ismertetése, hogy a különféle régebbi és újabb törvények hiteles szövege hol található fel, honnan ismerhető meg; hogy ezeket a törvényeket hogyan idézzük stb. Az, amit erről a *Jogszabályrendezés* felírású 11. §-ban (87—92. l.) olvashatunk, e tekintetben nem elég.

Az e tekintetben itt megállapított tévedéseknek és hiányoknak mentsége azonban kétségtelenül az, hogy eddigi rendszeres közjogi műveinkben is előfordulnak s a szerző e tekintetben csak kitaposott nyomokon halad.

A jelenlegi közjogi provizórium írott jogforrásait mint vendég jogforrásokat külön osztályba sorolja a szerző. Nem tekinti őket egyenlő jelentőségűeknek az előbbi törvényekkel és rendeletekkel, hanem csak a szükséghelyzetből következő kiegészítő jogforrásoknak; amelyeknek azonban ez a minőségük a gyakorlati alkalmazásban elhomályosul s az általuk helyettesített rendes kútfőkkel vesszük őket azonos elbírálás alá (39., 40., 50—58. l.). Szerzőnknek ez a fel fogása megegyezik már egyes monográfiákban kifejtettel. Azonban akárhogy ítéljük is meg ezeket a jogforrásokat, az kétségtelen, hogy most már a magyar alkotmánynak szerves részeivé váltak s hogy a további alkotmányfejlődés csak belőlük kiindulva folytatódhatik ott, ahol a régebbi fejlődés megszakadt, s nem egyszerű félretételükkel. E jogforrások éppen azért érvényesültek és érvényesülnek, hogy azt a hiányt, amely a régi alkotmányfejlődés megszakításával előállott, kitöltse. Egyszerű mellőzésük új megszakítás volna s ki tudja, hogy annak milyen következményei lehetnének.

A rendszer szempontjából kifogásolható, hogy a területi részben, a 20. §-ban foglalkozik a szerző a «honvédelem»-mel és ebben ismerteti az 1939 : II. t.-c. szabályozott négyféle honvédelmi kötelességet. A honvédség és a honvédelmi kötelesség egyik célja kétségtelenül az állam területének épségben megoltalmazása. De ha azokat az állampolgári kötelességeket, amelyek az államterülettel kapcsolatba hozhatók, mind az alkotmányjog területi részében tárgyalnók, akkor jóformán minden kötelezettség ismertetése ide kerülne.

E kötelezettségek ismertetése és tárgyalása egyrészt az alkotmányjog szervezeti részébe, másrészt a közigazgatási jogba tartozik. Az alkotmányjogba annyiban, amennyiben a fegyveres erő az állam egyik hatalmi szerve; a végrehajtás karhatalmi közege, amelynek első feladata az állam hatalmának kifelé kényszer útján való érvényesítése és e hatalmi szerv jogállásának, jogviszonyainak, létrejöve-

telének, kiegészítésének kérdései, még akkor is, ha az állampolgárok kötelezettségén alapul, alkotmányjogi kérdések.

A közigazgatási jogba tartoznak azután mindazok az állampolgári kötelezettségek, amelyek máskülönben szükségesek a honvédelemhez.

Említettem, hogy a szerző könyve több helyütt téves vagy nem egészen világos, különösen ott, ahol inkább a régebbi közjogi művek néhány megállapítását veszi át. Így különösen az előbbi területi viszonyoknak Horvát-Szlavonország s a volt ú. n. hűbéres országok területeinek, az utóbbiakkal kapcsolatos bánásoknak vázolója még nagyrészt a múlt századbéli 70-es és 80-as évek megállapításainak felel meg s ma már nem tartható fenn egészen.

Erdély különválásának és visszatérésének jogi mozzanatait hiányosan és részben tévesen sorolja fel; a királyi szék betöltési módjának múlt fejlődését vázolva figyelembe veszi ugyan a szerző bizonyos mértékig az újabb történeti irodalom megállapításait, de a főkérdésben ellenkező tételt állít fel velük szemben, a nélkül, hogy kifejtené, miért nem fogadja el az újabb nézeteket.

E kérdésre egy új magyar közjogban határozott állást kell foglalni; a multnak területi viszonyai tekintetében pedig napjainkban sem egészen mellékes pontos ismeretük.

Ezekre vonatkozólag csupán az Erdéllyel kapcsolatban előadottakra teszek néhány megjegyzést.

Erdélyt illetőleg a szerző azt vallja, hogy különállása jogilag Báthory István fejedelemmé választásával kezdődött 1571-ben (139. l.). Ezzel szemben meg kell állapítani, hogy az elválás hamarabb történt. Nem lehet egészen egy ténnyel kezdődőnek tekinteni; fokozatosan állott elő azáltal, hogy az erdélyi rendek Zápolyai János király halála után az 1542 január 26-án Marosvásárhelyt tartott gyűlésükön Erdélynek főkapitányt választottak (Fráter György személyében) a kiskorú király és anyja helytartójául; azután 1542 március 29-i tordai gyűlésükön az addig Lippán székelő Izabella királynénak és János Zsigmondnak Erdélybe való meghívása mellett szabályozták Erdély kormányzatát s végül 1542 december 20 és 21-i gyűlésükön a Ferdinándhoz visszatérést kimondó ú. n. gyalói egyezség mellőzésével és a három nemzet uniójának megújításával kinyilvánították, hogy János Zsigmond királyt törvényes fejedelmükül elismerik. A fejedelem szó nem a címet jelentette, hanem az uralkodói méltóságot.

Ez az önállóság ugyan átmenetileg megszűnt az által, hogy az 1551 július 21-i országgyűlés Izabella királynénak fia nevében a király-

ságról lemondását elfogadta, miután azonban az 1566 február 2-i országgyűlés János király fiát visszahívta s az erdélyi rendek a szászsebesi március 8-án tartott gyűlésükön őt ismét fejedelmükül és királyukul nyilvánították, az 1551-ben megszakadt különállás folytatódott; Izabella és János Zsigmond pedig ismét Erdélybe költöztek.

E határozatokat tartalmazza az *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* I. és II. kötete s ismerteti Lukinich I.: *Erdély területi változásai* című műve is (40—45., 78. és 79. ll.-on).

Jogilag azonban a magyar alkotmányos tényezők ezt a külön erdélyi államiséget, amely az ő szempontjukból formailag az állam egy részének önkényes és tulajdonkép jogellenes eljárása volt, sokáig nem ismerték el s a magyar király fensőségét Erdély felett az 1595. évi LVI. t.-c.-be foglalt egyezmény ki is mondta. Bocskay életére átmenetileg elismerte az 1606. évi bécsi béke Erdély különállását, de véglegesen csak az 1621. évi nikolsburgi békében nyert elismerést, törvénybe iktatva az 1622. évi végzemény néhány cikkében, különösen pedig a XXIX. t.-c.-ben. *Jogilag* Magyarország szempontjából tehát ekkor kezdődik a különállás.

A különállás megszűnése hasonlóan fokozatosan történt. Kezdődött az erdélyi rendek és I. Apaffy Mihály fejedelem teljes hatalmú megbízottainak 1688 május 9-i nyilatkozatával, amelyben elfogadták I. Lipót király fennhatóságát s őt és utódait a magyarországi 1687. évi törvény értelmében törvényes uralkodójuknak ismerték el és befejeződött az 1691. évi február 7-én a fogarasi országgyűlésen a hűségskünek letételével I. Lipót irányában. Közbejött I. Lipótnak az előbb említett 1688 május 9-i nyilatkozat alapján megindult tárgyalásokból kifolyóan 1690 október 16-án kelt okirata, amely Erdély belső közjogi viszonyait, kormányzatának módjait szabályozza és amelyet később az ugyancsak említett hűségskü letétele után 1691. évi december 4-i kelettel némileg módosítva újra kiadott. (L. ezekre: *Erd. Orsz. Eml.* XIX. és XX. k., Ladányi G.: *A magyar királyság alkotmánytörténete* II. k. 279. s kö. ll., Lukinich i. m. 552. s köv. ll.). Ez az az erdélyi *Diploma Leopoldinum*, amely tehát nem alapja volt Erdély visszatérésének, hanem csak az erdélyi országgyűlés és fejedelem saját elhatározása alapján már visszatért Erdély közjogi viszonyainak újabbi szabályozása.

Ez a szabályozás azonban Erdélyt nem abba az állásba helyezte vissza, amelyben az 1542. évi elválás előtt volt, hanem annál sokkal magasabba.

A magyar országgyűlés ennél fogva nem ismerte el törvényesnek

és állandóan kívánta a teljes visszacsatolást, de ez jogilag csak 1848-ban következett be az úniónak kölcsönös kimondásával.

Erdélyével majdnem azonos volt a helyzet azon tiszántúli vármegyék tekintetében, amelyek 1543-tól kezdődőleg az idők folyamán csatlakoztak Erdélyhez és amelyeket ott — végül három megyére és egy vidékre leolvadva — a *Partium* elnevezése alá foglaltak.

A Magyarország és Erdély egyesítésének részletes szabályozásáról szóló 1868: XLIII. t.-c. Erdélyről már mint Magyarország területéről intézkedik (3. §) s így e törvény óta Erdéllyel szemben nem lehet külön Magyarországról beszélni, csak mint Királyhágón inneni (avagy Erdélyből nézve: túli) részről.

Ezzel a közjogi állapottal *ellenkezik* a román uralom alól felszabadult országrészek visszacsatolásáról szóló 1940: XXVI. t.-c. annyiban, amennyiben a «keletmagyarországi és erdélyi» és váltakozva a «keleti és erdélyi» részek visszatéréséről és visszacsatolásáról szól.

Ez a szóhasználat azt jelenti, hogy *Erdély nem érthető bele Magyarország* fogalmába és ezzel ellentétbe helyezkedik a hivatkozott 1848. és 1868. évi törvényekkel, pedig kétségtelennek kell tartanunk, hogy az 1940: XXVI. t.-c. nem akarta ama régebbi törvényeken alapuló közjogi állapotot megváltoztatni. A kifogásolt kifejezéseket tehát súlyos *közjogi botlásnak* kell minősítenünk és pedig annál inkább, mert visszatekintve a múltba, az évszázadokon át hivatalosan is használt «tiszántúli részek» kifejezésben megtalálhatták volna az erdélyiekkel együtt visszatért, de velük szemben megkülönböztetendő, de egyaránt magyarországi területek jellemző és helyes megjelölését. Kár, hogy a szerző ezt nem állapítja meg.

Csak sajnálni kell, hogy az azóta sűrűn megjelenő kormányrendeletek szünös-szüntelen *ismételgetik ezt a hibás megjelölést* s már ezért is ideje volna újabb törvénnyel kiigazítani.

Végül még a királyi szék betöltésének kérdésével kapcsolatban csak annyit kívánok megjegyezni, hogy azt a tételt, amely szerint a betöltés módja 1687-ig az örökösödésbe oltott választás volt, az újabb történeti kutatások eredménye nyomán módosítani kell, vagyis inkább ki kell egészíteni, de az az állítás, hogy akár az Árpád-házi, akár az Anjou- és a második Jagelloházbeli királyok idejében a betöltés módja az *örökösödés volt, nem fogadható el.*

A királyi szék betöltése ezen egész idő alatt formailag mindig valamely népi tényezőnek, még pedig vagy az egész nép közvetlen gyülekezeti, vagy pedig valamely rendi, de esetleg helyi képviselői szervének is akaratnyilvánítása alapján történt, amely ha nem alakoszerű választás, akkor a koronázás alkalmával kikért közfelkiáltás

útján jutott kifejezésre ; és egészen 1711-ig sohasem történt úgy, hogy az utód a királyi szék megüresedése pillanatában önmagától minden további tény hozzájárulása nélkül királlyá vált volna ; és ez az örökösödés lényege.

Tulajdonképp még az 1687 : II. t.-c. sem mondta ki az örökösödést. mert nem úgy szól, hogy a fiági elsőszülött lesz mindig örökletes utódja elődének minden további nélkül, hanem úgy, hogy az ország ezentúl senki mást nem fog királlyá koronázni, mint I. Lipót fiúörökösének elsőszülöttét. A trónbetöltés tehát e törvény szerint is a koronázással, vagyis népi törvénnyel történt volna s csak a tényleges gyakorlat helyezkedett 1711-ben az önmagától való öröklés elvi alapjára s fogadta el ezt az értelmezést az 1712/3. évi törvényhozás. A tételt tehát úgy kell felállítani, hogy csak ezóta volt a királyi szék betöltésének módja az örökösödés.

Ami pedig a trónörökösödési jogszabályok érvényességének kérdését illeti, nézetem a szerzőével ellentétben most is az, hogy amíg az 1921 : XLVII. t.-c. az Országos Törvénytárban benne van és amíg újabb törvény nem jelenti ki érvénytelennek vagy nem helyezi hatályon kívül, addig a trónörökösödésre vonatkozó szabályokat nem lehet érvényben állóknak tekinteni, mert az az állítás, hogy az 1921 : XLVII. t.-c. nem rendelkezik, hanem csak olyan ténymegállapítást tartalmaz, amely a valóságnak nem felel meg és ezért nem kötelező, téves okoskodás ; azt pedig, hogy kényszer hatása alatt jött létre s hogy ennél fogva érvénytelen, egyedül csak a törvényhozás jogosult megállapítani és ez eddig nem történt meg.

POLNER ÖDÖN.

SZEMLE.

Mátyás király és a magyar irodalom.

— Beszéd a Corvin-Testületben, február 23-án. —

Sokszor látom Mátyás királyt megéledni, Lotz falképén, az Akadémia nagy termében. A király olaszos pompában ül trónján; a nagy kérdező humanistáinak beszédét hallgatja; a csarnok oszlopai közt az udvari költők dicsénekeinek foszlányai úsznak a levegőben. A két oldalképen Pázmány meg a költő Zrínyi állanak. Emberöltőkkel későbbiek, mégis hozzá tartoznak. Pázmány alapítja meg maradandón Mátyás abbamaradt egyetemét; Zrínyi épp oly gondterhes sürgetője az állandó seregnek s a harcnak a török ellen, melynek nemzeti és keresztény epikusa is. Csak egy század mulva látunk újra magyar fejedelmet így, tudósai közt, Bethlen Gábort. Ilyen messzire sugárzók Mátyás gondolatai, tervei.

Századok során ketten tártak új világot a magyarság elé: Szent István a kereszténységet, Mátyás a világi műveltséget, külső és szellemi pompáját a renaissance-nak.

Már atyja megfordult olasz földön, Zsigmond király kíséretében; ettől fogva kezdtek beszivárogni hozzánk a renaissance elemei. Hunyadi Jánost meghatotta a műveltség fénye. Fia nevelését Vitéz Jánosra bízta. Az ifjat a sors olyan végletek közt sodorja, minők gyakoriak a kor olasz udvaraiban: a hatalmas atya, bátyjának erőszakos halála, a maga fogsága, a fejére szálló korona. Az élet maga neveli renaissance-emberré, erős akaratú, szabad, sokoldalú egyéniséggé, művésszé a diplomáciában és hadvezetésben, egyben pártfogójává a művészetnek. Atyja a kereszt vitéze, Kapisztrán a segítője; fia is vár segítséget a pápától, de más segítőre is gondol: a diplomácia fortélyaira. Szalay László azt mondja Hunyadi Jánosról: «A ki magát alacson helyzetből az élet tuskéi közt magosra küzdi, azt az isteni szikra bátorrá és igazságossá, az élet könnyörületlenné és ravasszá tehetette». Ebben hasonló fia is, a diplomácia módján. Aki tegnap ellenség volt, azzal ma szövetséget köt tegnapi barátja ellen. Ezt nevezik politikának. Megszívlelte Szent Ferenc tanácsát a Gubbiobelieknek, kiknek egy éhes ordas már gyermekeiket is elragadozta: tegyenek neki eleséget ajtaik elé, akkor nem bántja őket. Művésze az ígéretésnek és lekenyerezésnek; mindig kezéhez

tudja békéltetni a lázadó főurakat ; hirtelen és kegyetlen a büntetésben. Mindent a maga kénye szerint végez. Eleven törvény maga ; *lex viva*, mondják humanistái.

Alfieri azt mondja : az emberi növény Hellas óta egyszer nőtt nagygyá, a XV. században, olasz földön. Mátyást bízvást oda számíthatta volna. Italia határain kívül ő honosítja meg egyik elsőnek az olasz műveltséget. Elvárásolja a régi Róma nagysága. Hadvezéreit többre tartja a korabelieknél. Budán castrumot kezd építeni, melynek alapfalait Heltai Gáspár óriás egyetemnek nézi. Párnája alatt sokszor ott találják Liviust, Curtiust. Könnyen idézi a római remekírókat. Győzelmei után triumphusokat tart, római mintára. Nagy építtető. A budai várak udvarán kutakat, szobrokat állít, — a maga szobrát is. Könyvtára felülmulja az akkori vaticanit. Festőket hív be, költőket és tudósokat, egész kis olasz udvart telepít Budára. Feleséget is Nápolyból hoz, s felolvasójául Bonfini. Firenze oroszánokat küld neki, az olasz udvarok szokásos díszzeit ; a hízelkedő humanisták rögtön összehasonlítják velök fenségre a királyt. Kedvel minden pompát, béke-alkuknál nagy lakomákat rendez ; Bonfini amphitheatrumot, mimusokat, theatrumokat emleget (*theatra extraxit*). Napoleon jut eszünkbe, amint moszkvai hadjáratából a *Théâtre français* műsora felől rendelkezik. Sokoldalúság teszi a renaissance-embert. Zrínyi írja Mátyásról nagy lelkesedéssel : «Nemcsak egy lelki jószág teszi az embert fényessé... Soknak kell abban concurrálni». Széchenyiig nincs nálunk ilyen nyugtalan kezdeményező.

Ilyen Mátyás király a humanisták tükrében.

Az olaszok szinte a magukénak nézik. Sok olasz költő dicsőíti. Valóban beillik az olasz fejedelmek sorába, kortársai közé.

Kortársnak lenni véletlenség, de néha mérték. Mátyás felülmulja példáit hatalomban, főkép pedig nagyobb arányokban gondol, tervez és cselekszik. Szomszédos csetepaték helyett országokat hódít, a császári korona után nyúl, hogy fél-Európa hatalmával megállítsa a törököt Európa küszöbén, s ami neki még fontosabb. országa határán.

Itt lebben szét renaissance fejedelmi palástja, hogy megmutassa alatta a magyart.

Babérkoszorús fővel, imperatornak ábrázolják, de arcán felismerzenek a magyar vonások. Családjában jellegzetes magyar típusok éltek, atyján kívül is. Anyja hatalmas nagyasszony, sereget tart, szövetségeket köt özvegyen is. Szilágyi Mihályban Fraknói a Szilágyi és Hajmásiról szóló széphistória kalandos hőjét ismeri fel. Királlyá választása a Duna jegén ősi erejű jelenet. Benne magában is sok a tősgyökeres magyar természet. Apósa, a nápolyi király, egy lóido-

mítót küld hozzá; Mátyás visszaküldi: mi a magunk paripáit használjuk, spanyol módra táncoló lovak a mi háborúinkba nem valók. Gyakori e korban — a Borgiák korának közelében — a politikai gyilkosság, mérgezés; Mátyás elutasítja magától: Mi fegyverrel vívunk, nem méreggel; s maga üzeni meg Podjebradnak, hogy legyen óvatos. Az olasz fejedelmek zsoldos vezérekre bízzák háborúikat, amit Macchiavelli váltig hibáztat; — Mátyás tornán maga is lándzsát tör, nem mese párviadala a cseh Holubárral, melyet szárnyára vett a költészet. Rendszeresen ott van seregeinél, ez ássa alá egészségét. Szabácsnál, Korneuburg alatt, maga vezeti az ostromot. Ebersdorfnál egy ágyúgolyó majdnem kioltja életét. Testén egész gyűjtemény van sebekből, mondják. Nem egyszer maga kémleli ki álruhában az ellenség táborát. «Az ilyen király csinál maga alattvalóiból is vitézeket» — lelkesül Zrínyi. Szalay közvetve azzal is jellemzi, hogy veszedelmes ellenségnek tartja ránézve Fridrik császár, makacs kitűrését, mit a magyar jellem gyakran nélkülözni látszik. Ezekben a vonásokban magára ismer a magyar természet.

E mellett a királykép mellett van egy másik, még magyarabb, mondhatni népies kiadású. Bonfini is többször beszél el mesészerű történetet: mint árult a király egész nap árpát a török vezér sátra előtt, s másnap megüzente neki, hogy kikémlelte táborát. Bonfinival uralkodói tetteit iratja meg a király, de ott van az udvarban Galeotto is, aki a király jeles cselekedeteit és bölcs mondásait jegyezgeti fel. Mátyás kedvelte a példákat, dicsérte a közmondások igazságát, hogy nincsenek kipróbált alap híján. Maga is örömet adott fel tréfás kérdéseket. Galeotto szerint egy ízben azt mondta lakoma közben: «Nincs rosszabb a sajtnál»; hiába feszegették értelmét, nem jöttek rá nyitjára, míg maga a király meg nem fejtette: «A nincs (= a semmi) rosszabb a sajtnál.» — Ez egészen násznagyi játék a szóval. Galeotto az első, aki tréfakedvelő király színében festette le Mátyást. Feljegyzései nem jutottak el a nép közé, de a közeli magyar krónikások is ezen az úton jártak, Heltai Gáspár, Székely István. Krónikába is belekerült, hogy egyszer váltságdíj árán szabadulván Podjebrád seregei közül, arany helyett szépen betakargatott homokot küldött váltságdíj fejében. Görcsöni Ambrus (Heltai *Cancionale*jében) históriás énekbe szedi sok tréfáját a királynak, mint fenyegette színre börtönnel a főurat, ha az üres kincstárt meg nem töltik; hogy ijesztette Sabác alatt a rosszul célzó tüzért, hogy őt magát löveti ki az ágyúból. A nép is sok tréfát adott szájról-szájra az álruhában közte járó királyról, legörömostebb olyanokat, ahol hatalmát érezteti a népen hatalmas-kodókkal: Gömörben szólót kapáltat a nagyurakkal, hogy megbecsüljék a munkát; megszégyeníti az aranytálakon sétáló kamarást,

megbünteti a kolozsvári bírót, aki ingyen dolgoztatja a szegényeket. Ő a nagy igazságtévő. Idővel ráaggatnak az eredetiek mellé kölcsönként adomákat is, mint a cinkotai kántorról szólót, melynek találós kérdései keleten a mesék ős homályában termettek. Ő szemünkben a tréfakedvelő király; Arany János póruljárt Pázmány lovagját Róbert Károly tréfálta meg; Dóczy Lajos fordítása meg is nevezi, mégis mindenki a fiatal Mátyásra gondol, Zichy Mihály őt rajzolja a szöveg szélére. Ezekben a történetekben egy népi szabású király él, egy falusi bíró módjára, mintha sohasem lett volna szűrnél egyéb a vállán. Felöltő, hogy Mátyás ezekben a szellem pengéjét villogtatja; a nép szemében kedves testi erőt más alakra ruházzák, a vasgyúró Kinizsire.

Az adoma a történelem aprópénze; egy királynak sem jutott belőle annyi, mint Mátyásnak. Ennek köszönjük, hogy ő róla tudunk legtöbbet, őt ismerjük legjobban királyaink közül. Ez apróságok, melyekkel a nép így felcifrázta életét, mint arcmásával a codexek lapjait a miniatúrok, túléltek nagy háborúinak emlékezetét.

Szintígy kétfelől világítja meg alakját az irodalom. Olasz humanisták több verset írtak róla, mint magyarjai; nekik kenyerök a dicsőítés. Voltak magyar humanistái is, a legkiválóbb Janus Pannonius; eposzt tervezett Hunyadi Jánosról, de sorsának fordulata s a halál kettérörte költői tollát. Korabeli magyar énekekből kevés maradt fenn, pedig Galeotto a bizonyosság, hogy asztalánál hősi énekeket énekeltek, magyarul. Ferrarában már Bojardo Szerelmes Lórántjának végnélküli kalandjaiban gyönyörködtek, nálunk Szilády Áron csak töredékeket tudott felkutatni. A világi költői maradványok e korból mind Mátyásról szólnak. A Szabács viadaláról zengőben Szilády a fejlettség olyan fokát látja, minő messze esik az első kísérletektől. Galeotto tudja, hogy a kenyérmezei diadal után a -vitézek az ősről énekeltek. Egy Budai Simonról fennmaradt, hogy hét nyelven tudott verselni. Gábor diáknak «anyai nyelvén szerzett gyönyörű dalaiban» kedvét lelte a nagy király. Maradt egy sirató ének Both Jánosról, aki Mátyás követségében járt a töröknél, Gregori diáktól, a versfőkben foglalt név hiányossága mutatja, hogy legalább két versszaka hiányzik. A nép száján is zengett Mátyás neve. Székely István krónikája írja, hogy «választása korán, még a gyermekek is alá-fel járván az utcán, azt kiabálják vala, hogy őt, Isten adta nekünk, mennyországból ótalmunkra.» Zrinyi fenntartotta, hogy a jajcai győzelem után még a kis leányok is közénekkel éneklék vala Mahometről: 'Mikor magyar király zászlóját látá — Jó lovának száját futni bocsátá.' Megmaradt a Gyöngyösi-kodexben egy sirató ének, mely a nagy királyban az ország fényes tükörét, a nyomorultaknak kies

hajlékát gyászolja és fohással végzi : «Légy Ūristennél immár nyugodalmas».

Nem kevés ez, ha számbavesszük a kor régiségét, későbbi maradványainknak is fogyatékoságát.

A költészet a következő sivár századokon át magával hordja Mátyás képét, mint kincsüket a pusztában bolyongók. Mátyás életében valóban sok a mondaszerű vonás, melyek vonzhatták a költőket. A család eredet-mondája : a szerelmes király, a zálogból adott gyűrű, a tolvaj holló. Később Cillei fondorlatai, Vitéz-érsek dodonai válasza Cillei meggyilkolásának tervére, a király esküje, álnoksága, majd halála éppen évforduló napján megszegett esküjének ; Kapisztrán jóslata királyi pálcáról Mátyásnak. Különös, hogy költők és írók mégis ritkán keresgélnek a krónikákban, szívesebben bízzák magukat képzeletükre. Nem egy lajstrom készült már erről az irodalomról. Tanulságos bennök, mint festi át Mátyás arcképét minden kor a maga ízlése szerint.

Görcsöni Ambrus éneke aranykornak nézi időszakát, a nép szája-íze szerint ; 'póroknak sok aranypénzök vala'. Bogáti Fazekas Miklós már a reformatio szellemében gáncsolja : eleinte Mátyásnál nem volt arany-ezüst pohár, sem gond a konyhára, de utóbb, egy olasz asszonyért, magyar erkölcsből olaszba öltözék, palotákat rakat méltóságának, ajtaján őrizők állnak. Zrínyi Mátyás haditudományát magasztalja. Bessenyei a Mária Terézia vallásos és loyalis udvarában az Atyakirályt festi, aki Podiebradban az eretnek ellen fog fegyvert.

I. Ferenc trónraléptekor Szentjóni Szabó László nemzeti érzékeny játékban Mátyáson mutatja meg a jó király példáját ; a darabban Vitéz János áldást vár a jól indult fából', Szilágyi Erzsébet azt magyarázza, hogy a heves magyarokkal szelíd bánás van helyén ; Gara arra beszéli rá Mátyást, hogy Budán tartsa udvarát. 'A nép szeretete jámbor fejedelmek jutalma' — biztatja címében a darab az új uralkodót. Berzsenyi classikai műzsáját a humanista Mátyás ihleti, aki 'a Dunának partjaiból Helikont idézett'. Regényes életében valósággal dúskál a romantika. Kisfaludy Sándor regéinek jórésze Mátyás korában játszik, egyikben a király is megjelenik. Kisfaludy Károly a párviadalt írja meg Holubárral, kis színművekben Szilágyi szabadulását, a király engesztelődését a megbántott Janus Pannonius sírjánál. Szívesen fordul az álruhás királyhoz, ki igazságot oszt a nép közt. A romantikusok magvát sem keresik a történeti valóságnak ; kitalált vadász- és szerelmi idyllekkal népesítik be a király fiatalkorát. Egy gyöngyszem találkozik köztük : Vörösmarty *Szép Ilonkája*. Mint remekművek nyomában rendesen,

utánzatok egész raja rebben fel, még Bajza sem tartózkodik. A 40-es, 50-es években nincs költő, aki verset ne írna Mátyásról; legtöbbet Tompa és Garay, de Jókain, Gyulain kezdve Tolnai, Vajda, Tóth Kálmán, Tárkányi, Lisznai során át Medgyes Lajosig. A mesebeli képen a demokrata közérzés s a népiesség divata is húz egy-egy esetvonást. Czuczornál Mátyás szolgálégény; Erdélyinél éppen szántás közben hozzák neki a koronát az angyalok.

A színpad természetesen kedveli az álruhát; így találkoznak Mátyás és Beatrix, mindketten álruhában, Gaál Józsefnek *A király Ludason* c. darabjában. Kovács Pál, Szigligeti, Rákosi ezen az úton járnak. A király szerelmeskedését visszatetszésig feszíti az irodalomkufár Vahot Imre; ez az ág elfajzik egészen a zenés vígjátékig. Nem kímélte meg a naturalizmus sem, Bródy Sándor *Király-ídylljeiben*. A királyi kalandok poésisét Herczeg Ferenc adta vissza a *Balatoni regével*. Az újabb írók éles irányzat nélkül inkább a történethez térnek. Galamb Sándor a magát legyőző ifjú lelki nagyságát festi; Pekár a méltatlan, hatalomsóvár feleséget, aki megrontja Mátyás életének művét.

Nagy drámai művünk nincsen a Hunyadiakról. Történetük szorosán összefonódva két bő emberöltőre terjed. Ezért gondolt Vörösmarty trilógiára; ezért válogatott belőle Arany balladákat és balladás képeket. Herczeg Ferenc is csak egy részletet emelt ki, László sorsát, s itt is a király lelkébe helyezi az események hatását, mint Arany *V. László*-ban. A Hunyadi-ház történetében sok a tragikus rész, egészében mégis a dicsőség története, ezért is bajosan fogadnánk tragikai képét.

Különösebb, hogy Bessenyei eposzán és Pálóczi Horváth Ádám *Hunniásán* kívül, mely Hunyadi Jánosról szól, nagy eposz sem támadt. Harsányi Kálmán *Szürke Corviná*-ja mesteri jelenetekkel indul, de, fájdalom, abba maradt. Elbeszélés egész dekameronról szól róla; regényben történelmünk szorgalmas ábrázolója, Jósika idézte fel, (*A csehiek Magyarországon*), szokása szerint erkölcsi leckét adva a tökéletes fiatal lovagban. P. Szathmáry Károly a boroszlói kalandot rajzolta. Mikszáth *A kis primás*ban talált témát gúnyos korrajzra; a századvégi cinizmus is az ő humora alá huzódott, hogy pikantériával festesse a szelistyei asszonyok hol-volt, hol-nem-volt-tal enyhített meséjét. A ma divatos regényes életrajzot Harsányi Zsolt írta meg. Surányi Miklós regénye, *A nápolyi asszony*, a meg nem értő, önző, élnivágyó feleség mellett egész nagyságában, hatalmában mutatja Mátyást. Ágyúgolyói még hullnak Bécs város házaira s a kalandkedvelő Galeotto már ott jár-kél az utcákon; a nép szörnyetegtől retteg, s egy renaissance pompájú fejedelem bevonulásán

álmélkodhatik; a székely kapuőrök arról beszélnek, hogy most már a szerecsenek ellen mennek — ennyire a népmesék aranyos kódébe emelkedett szemökben.

Igy sugárzik Mátyás alakja a költészetben ötödfél századon keresztül. Kegyetlen magyar sors, hogy nagyságából alig maradt egyéb, mint romok, vers-foszlányok és a büszke emlékezés. Nagy terveit nem valósíthatta meg. Alkotásokra termett, de a sors kardot adott kezébe. Azt írta Pomponius Laetusnak: «Szánalomra méltónak tartjuk a királyok sorsát, akik kénytelenek háborút folytatni... Szerencsések vagytok ti, akik a tudományoknak élhettek».

Az olasz műveltség nálunk csak vékony réteg volt, mint az első fagy jege a vízen. Ha a firenzei keresztelőkápolnát emeli is Budán, nincs aki bronzkapuiban úgy gyönyörködnek, mint a firenzei nép. Az új műveltség természetesen nem hatott le a mélyebb rétegekbe, idő sem volt rá; a főurak is kárhoztatva nézték, idegent láttak benne, sajnálták tőle arányaikat.

Északi és nyugati szomszédai, akik karját lefogták, nem engedték feltartóztatni a törököt, de feltartóztatták a műveltséget. Ha célját eléri, százados harcoktól menti meg Közép-Európát s széles utat nyit a műveltségnek. Ha meg tudja gyökereztetni Európa közepén a latin kultúra szépségkultuszát, a magyar lélek keményebb ötvözetével, talán derültebb életformák hatják át az északibb népeket, vagy legalább nem olyan éles a kettéválás.

Balvégzete életének, hogy birodalmát nem szállíthatta fiára, örökösére. Fehérvárott, «a gyászkíséretből tizenkét vasas a királyság jeleit, az országok címereit a nagyoltár előtt földhöz sujtotta: vége Mátyás birodalmának». Balvégzete ez a nemzetnek is, és nem először érte. Szent István és Nagy Lajos is örökös nélkül dőltek sírjukba. De István törzséből utóbb még nagy, szent királyok következtek. Mátyás öröke széthullt az idegen uralkodók kezén.

Uralkodása egész kort jelent történetünkben; mint tündérsziget áll a századok háborúinak és nyomorúságainak tengerén. Ezért eveznek költők kis sajkái és széleslátú dereglyéi e sziget felé, habár rég elsüllyedt, csak a szemek káprázata mutogatja.

Mátyás élete mégis azt tanítja, hogy a legnehezebb időkben is támadt a nemzetből, aki meg bírta védeni s össze tudta kapcsolni nyugat műveltségével; akit megsóhajtott a nép, hogy vele meghalt az igazság, és megsóhajtott a későbbi krónikás: néhai való jó Mátyás király, ha most élnél, gondolnál gondunkkal.

Példája biztat, hogy népünk öle a jövőben is megtermi azt, akire a nemzetnek szüksége lesz.

Fény nevére, áldás emlékére!

Voinovich Géza.

IRODALOM.

A tudomány, mint probléma.

Kornis Gyula: *A tudományos gondolkodás. A tudós lelki alkata.*
I—II. köt. Franklin-társulat 1943. — 8 r. 312+269 l.

A gondolatok közlésének nem csupán legősibb és a lelki élet legmélyebb gyökereiből fakadó lehetősége, hanem valójában örökéletű és nélkülözhetetlen, még az aritmetikai, geometriai és vegytani tételek előadásában, e legkevésbé a képzelethez szóló tudományok hidegen pontos jeleiben, ábráiban és képleteiben is bennerejlő segéd-eszköze az, amit képekben és hasonlatokban való beszédnek, szimbólikus kifejezésmódnak nevezünk. Bár a pusztá gondolattény, mint *actus purus*, kétségkívül szemlélettelen, de éle szemléletes élménytartalmat hasít ketté. Az élő és a leírt szó eredeti képtartalma színtelenné fakulhat, föl nem ismertté válik az idők során, igazában véve mindig képekben és hasonlatokban beszélünk és gondolkodunk.

Mikor szemléletes képet keresünk ahhoz, hogy Kornis Gyula legújabb nagy művét, egy hármastagozatúnak tervezett munka első részeként a fenti címen megjelent két terjedelmes kötetet a maguk egészében és legfőbb értékeikben egyszerre és együtt jellemezzünk — magához a szerzőhöz fordulhatunk. Ezelőtt két évtizeddel *Bevezetés a tudományos gondolkodásba* címen megjelent művében, melynek problematikájából ennek az újabb és nagyobbarányú munkának terve és első részének kidolgozása kiterébélyesedett, azt tűzte ki célul, hogy «fölvázolja a tudományok birodalmának térképét». Azonban jusson itt eszünkbe, hogy földünk és részei ábrázolásmódjának sokféle alakját és fajtát ismerjük. Elegendő-e most, ha az újabb tudománytérképet egyszerűen csak elődjénél nagyobbarányúnak és teljesebbnek nevezünk, olyannak, amely az előrebocsátott vázlat körvonalait, illetőleg e két kötetben a tudományos gondolkodás lélektanára és a tudós egyéniség lelkialkatára vonatkozó részeit tüzetesen és színesebben kitölti.

Sajátos és jelentéstani szempontból nem közömbös, hogy 'tér' szavunkhoz, mint nem egy összetétele vagy pl. a városok tereiről való használata mutatja, nagyobb mérvben tapad hozzá a kétméretű szétterültség képzele, kevésbé a testszerűségé, mint ezt a 'Raum' és a 'volumen' szókban érezzük. A tudományos szóhasználatban

azonban ezeknek megfelelője lett. Mégis, amikor térkép-ről beszélünk, önkénytelenül is síkban kiterülő, lapszerű ábrázolás jelenik meg lelki szemünk előtt. Az új *globus mundi intellectualis*, amelyről e sorokban szólunk, már pusztán most megjelent részeiben is inkább a barokk századoknak azokra az egyfelől hatalmas méretű, de ugyanakkor a rézmetszet élesvonalúan finom technikájával gondosan részletgazdagsággal a mellett egyezményes jeleiben, várost, kastélyt és templomot, tipikus növényeket és bennszülött lakókat jelentő rajzaiban a mostaniaknál képzeletkeltőbb és általa színösen szemléletes földgömbjeire emlékeztet, amelyekkel e kor pompás stílusérzéke nagyszerű könyvtártermeit, a hatalmas fóliánsokkal és hosszú kötetsorozatokkal telt szekrények közeit díszítette.

Álljunk meg egy kissé a hasonlatunkban utolsó helyen említett jellemvonásnál, a képzeletet munkára indító szemléletességnél. Magában véve elvont természetű tárgyát szerzőnk is kitűnően elevéniíti meg lépten-nyomon és hozza szemléletes életközelségbe a tudománytörténet hőseire és egyéniségük egy-egy jellemző elemére vonatkozó lélekrajzaival. Ezekben páratlan olvasottsággal önéletrajzok, életleírások, tudós levelezések és ránkmaradt megnyilatkozások egész seregére támaszkodik. Szemléltető példáiban főleg külföldi nagy kutatók szerepelnek, aránylag kevesebb hazai. Az ok nyilvánvaló a szerzőnk nem is tartja szükségesnek külön kiterjeszkedni rá. Arra t. i., hogy az «életközelség» fogalma is helyes értelmezést kíván. Amint az ú. n. optikai közelpont sem jelent szemünkhöz mérve bizonyos határon túllépő és ezen innen már a tiszta látást gátló közelséget, akként csak a kulcsregények dolga a hatásvadászó korszerűség és a méltányos távolszemlélet mellőzése. Ezért lett volna veszedelmes, ha szerzőnk félreteresz a kimerítőbb teljesség kedvéért minden tartózkodást és magyar tudománytörténetünk nagyjai vagy kisebbrangú képviselői közül másokat is jellemez tüzetesebben, mint néhányat a legkiválóbbak sorából s főleg már elköltözötteket. Ekként helyes tapintattal kiszemelt példáival az 1922-ben *Bevezetés* címen megjelent alapvázlatból kinőtt új munka «pár-darabja» az emberi művelődés és társas élet egy másik síkján szerzőnk a kettő között *Az államférfiú* és *A magyar politika hősei* címen közrebocsátott műveinek, viszont az egy évvel ezelőtt megjelent *Tudós fejek*-ben mintegy magyar többletet találunk a jelen munka dokumentált egyéniségrajzaihoz.

Azonban térjünk vissza ahhoz a másik kettős jellemvonáshoz, amelyre a kiindulópontunknak választott képpel kapcsolatban rámutattunk: az igazi nagyvonalúság és a részletdús gondosság természetes összhangjához. Mint maga szerzőnk megállapítja (I. köt. 53.),

a tudományos alkotás a legbensőbbben összefonódik a gondolkodó lelki alkatával és egész személyi mivoltával. Egy tudományos mű méltatója még nem téved a *Scientia Militans* (II. köt. 57—89.) c. fejezetben érdekesen ismertetett, majd pozitív, majd negatív előjelű: jó vagy rossz értelemben elfogult, de mindig érdektől sugallt személyeskedés mezejére, ha nem tartja magát szigorúan az ismeretes tételhez: eripitur persona, manet res. Nem a fentidézett, hanem a rákövetkező, és *A tudományos gondolkodás típusai* címet viselő fejezet (II. köt. XIV.), ennek a tudós lelki alkat tipológiájához szükséges osztályozási szempontokra vonatkozó részei lebegnek itt szemünk előtt. Minő lelki alkat, a felsorolt tipikus gondolkodási formák melyike tükröződik leginkább magának szerzőnknek tudományos egyéniségében? Aki ezideig egy egész könyvtárt tevő munkáira, a fönt már említettek mellett *A lelki élet három, A magyar művelődés eszményei*-nek két tekintélyes kötetére s Kornis Gyula kisebb munkáinak és tanulmányainak hosszú sorára, valamint tárgyaiknak széles mezőket átölelő körére gondol, a *szintetikus elme*, a nagy területeket átfogó szellem jelzőjét fogja legmegfelelőbbnek találni. Nem is lesz hibás választása. Mégis nem mindig mérlegelik helyesen és világosan azt a szoros viszonyt, amely a szintézist, mint építő összetevést az analízissel, a gondos szételemzéssel szükségszerűen egybefűzi. Könnyen félreismerik, vagy éppen atomisztikus szemlélettel kétségbevonják, hogy az elemek (*στοιχεῖα*) soha sincsenek egymástól elkülönülten, éles határokkal elválasztottan adva számunkra a valóságban — hová lenne akkor a megszakítatlan és mégis tagolt folytonosság alogikus ősréjtélye? —, hanem élő, egymásba átható összefüggést alkotnak. Ez az őstümenény az, amelyet Klages műszóhasználata a 'Zusammenhang' elnevezéssel jelöl; ebből szakítja ki a részeket a kritikai vagyis szétválasztó elemzés, hogy összetevésükkel vonatkozást (Beziehung) alkosson: logikus kapcsolatot tegyen az alogikus egybefonódás helyébe. Nem kisebbíthet semmit a nagy magyar bölcselőnknek, Pauler Ákosnak kijáró tiszteleten, ha rámutatunk arra, hogy a fenti kényszerű okoknál fogva a kölcsönhatás és összefüggés valós és mégis irracionális tümenénye nem lehet logikai principium.

Mindenesetre Kornis Gyula saját példáján igazolja tételét, amely szerint (II. köt. 117.) «legértékesebb intelligencia az, amely az analitikus és szintetikus típus tulajdonságait egyesíti magában.» E szempont helyes figyelembevételé mindjárt már több ízben említett szimbólumunkat, jellemzésünk kiindulópontját és szemléletes alapját is könnyen megvédelmezhetővé teszi olyan esetleges kifogással szemben, amely talán minden hasonlatnak elkerülhetetlen sebezhető pont-

egy minden ízében a mai tudomány síkján helyet foglaló műnek régmúlt századok tudományos segédeszköze mellé való állításában keresné. Azt természetesen botorság volna kétségbevonni, hogy utóbbi két századunk mind a tudományos ismeretek tömegének növelése, mind a kutatás módszereinek tökéletesítése és kicsiszolása terén óriás léptekkel haladt tovább elődeihez képest. Követte tisztos nyomait, sőt egy és más külsőséget is átvett tőlük. Ma is szoktunk földgömböket helyezni íróasztalainkra és könyvespolcainkra. De valljuk be, hogy e polgári lakásdíszek, kisebb méreteiket nem is tekintve, játékszerűek és elnagyoltak régi mintáikhoz mérve. A barokk pátosz és gravitás nem volt üres külsőség, hanem komoly tartalom kifejezője. S van-e komolyabb dolog a tudománynál? Nem volt-e klasszikusabb és szigorúbb képviselője a barokk annak, amit komoly tudományos szellemnek nevezünk? Nem ismerte a könnyebb tudományos munka műfaját s a dilettáns fogalmán a szó igazi értelmében a tudományok előkelő pártfogóját és kedvelőjét értette. Az előbb felsoroltuk Kornis Gyula nagy munkáit s a kisebbek hosszú sorára is utaltunk. Egy sincs köztük nehézkes, mert tárgyuk előadása mindig világos, tiszta, jól érthető — de tartalmával egyik sem nyom keveset. Szerzőnkrol még legszigorúbb vagy éppen gáncsoskodó bírálója sem vonhat kétségbe egyet: minden témáját komolyan veszi. Mintegy pompásizmú bajvivónak tekinthetjük, aki páratlan adott szellemi képességeinek és munkakészségének minden erejét, fölkészültségének teljes fegyverzetét veti latba, valahányszor síkra száll egy-egy tárgyával, akár a bölcelet és lélektan, akár a történelem és politika, a szépirodalom vagy a pedagógia területéről szemeli ki őket.

Ezt a művét, amint már említettük, három tagozatúnak tervezte szerzőnk. A most két kötetben megjelent első rész tárgya a tudomány lélektana. A társadalmi élettel való kapcsolatainak megvilágítása fogja ezt a második részben követni. Harmadiknak a tudomány elmélete, az ú. n. ismerettan csatlakozik hozzájuk. Szigorúan véve már ennek körébe tartozik az a pár kérdés, amelyeknek fő vonalaikban való kifejtésével a már közrebocsátott első kötet *Bevezetése* foglalkozik. Néhány főbb alapfogalom tisztázását azonban minden olvasó természetesnek fogja találni. Mi a tudománynak, közelebről a természettudományoknak és az ú. n. szellemtudományoknak értéke, szerepe és jelentősége az emberi élet és művelődés körében? Minő élet-tani és másfelől minő szellemi forrásokból fakadnak? Mi különbözteti meg egymástól a közönséges értelemben vett és a tudományos gondolkodást, akár fogalmi és módszeres, akár intuitív alakjában nyilvánul ez utóbbi? Elsősorban mi is igazán a tudomány, a hellén szellemnek ez az immár harmadfélezer évre visszatekintő alkotása?

Mi hát a tudomány? Semmiesetre sem csupán az, amit neve jelenteni látszik: ismereteknek, vagyis igazolható és másfelől általános érdekű és értékű megállapításoknak hatalmas összessége. A tudós ember nem egyszerűen az, aki másnál sokkal többet tud vagyis az összegyűjtött ismeretkincset őrző és továbbszármaztató *homo eruditus*, az eredeti értelmében vett «Gelehrter Herr». Szerzőnknek a tudományról és a tudósról vallott felfogását kitűnően jellemzi az, hogy a két kötetnek a *Bevezetés* hat fejezete nélkül összesen tizenhét fejezetéből tizenegy a probléma minden oldalról való megvilágításának: megszületésének, boncolásának és megoldásának, a képzelettel és a módszeres eljárással, az érzelmekkel, akarattal és az emlékezettel való kapcsolatainak stb. van szentelve. Egy fejezet foglalkozik az I. kötetben a tudós lelkialkat jellemző saját-ságaival: ideális tulajdonságaival és gyarló értelemben vett emberi vonásaival. Az itt szételezés útján nyert külön lelki saját-ságokat egységes összefüggésbe, összhangzó képbe foglalja össze a II. kötetnek *A tudományos gondolkodás típusai* c. fejezete. Már idéztük a harcos természetű, vitatkozó tudósról *Scientia Militans* címen szóló érdekes szakaszt. Külön fejezetek állítják szembe egymással a tudóst és a művészt, a tudóst és a politikust s világítják meg e különböző történeti típusoknak a valóságban sokszor egymásba átmenő határait.

Az igazi tudós szerzőnk szemében a kutató. Az, aki problémát pillant meg ott, ahol másnak nincs kérdeznivalója. Akit gyötrő problématudata nem hagy békében addig, amíg Aristoteles szerint (Met. 983a) csodálkozása nem-csodálkozássá változik át. Mert hiszen a közmondás szerint s — itt a Stagirita, úgy látszik, a mi «borúra derű» és «jóra fordul» szólásunkkal egyértelmű *δευτέρων ἀμεινόνων* mon-dásra gondol — mindennek az ellenkezőjére és jobbra kell fordulnia. De hát valóban igaza van-e itt görög bölcselőknek? Végleges megnyugvásban és teljes kielégültségben oldódhatik-e fel valaha is — akár csak az egyes kutatónak az emberélet határolta fáradozását, akár nemzedékek sorának egymásra épülő munkásságát tekintjük, — az a nyugtalanító érzés, az az idegenszerű, fel nem fogható, magunkba igazán be nem fogadható elem, amely minden csodálkozásban, a valóságon való minden döbrent elámulásban («az ember csodálkozik, hogy valami úgy van, ahogy van» mondja Aristoteles) szükségszerűen bennerejlik. Vagy inkább szerzőnknek Goethét idéző sorai fedik igazán a valót: «Jede Lösung eines Problems ist ein neues Problem». A problémák köre a tudomány haladása ellenére nem csökken. A kérdéseknek minden mélyebb felfogása egy még mélyebb problémát vet felszínre (s legvégül is — tehetnénk magunk hozzá — a valóság ős-

titkának alogikumához vezet) s «az ismeretlen előtt való ájtatos csodálkozás egyre nő». (I. köt. 164.) A valóságon való elcsodálkozás Carlyle szerint sem függ össze eredetileg és szerves szükségszerűséggel a fürkésző tudásvágygal: «A tudomány sokat tett érettünk, de szegény tudomány az, amely a Nemtudásnak nagy, mély, szent végtelenségét akarná előlünk eltakarni, ahová soha be nem hatolhatunk s amelyen minden tudomány vékony hárttyaként úszik. Ez a világ, ellenére minden tudományunknak, mégis csoda, bámulatos, kifürkészhetetlen, varázsszerű.»

Megvan e szerint az okunk és jogunk ahhoz, hogy egy kissé tüzetesebben szemügyre vegyük, kissé merészebben megvizsgáljuk Platon és Aristoteles sokat idézett tanítását (Theait. 155 d és Met. 982b—983a) a filozófiának és a tudományoknak — e kettő a görög gondolkodóknál még egyet jelentett — a csodálkozás érzelméből való származásáról. A tudós kutató munkájának kétségkívül legelső mozzanata és elengedhetetlen éltető eleme a problématudat. Ez viszont a problémaélményen alapul. Amit tudunk, azt előbb meg kellett élnünk lelkünkben. Megszoktuk, hogy *probléma*-nak valami megoldást kívánó feladatot, feleletre váró kérdést nevezünk. Ez az értelmezés azonban többet visz bele e szóba, mint amennyi eredetileg benne volt. A *προβάλλα* igéből származó főnév valami kívülről elének adottat, vagyis az adott valóságot jelenti, amelyet átélünk s ezáltal — részben — magunkba fogadunk. A *probléma* és az *élmény* tehát valójában ugyanegy. Minden élményünkben van valami problematikus, valami érthetetlen s ennek okát nem nehéz fölfednünk. Egy skolasztikus tétel ezt mondja a megismerésről: *Cognitio est assimilatio cognoscentis ad cognitum*. E megállapítás valóban a dolog legmélyére mutat rá, de két szempontból is kiegészítésre szorul. Mint kiemeltük, a megismerést, a tudást megélésnek kell megelőznie. Minthogy pedig a lelki áthasonítás sohasem lehet tökéletes birtokbavétel — éppen úgy, amint a testi legmegemésztéssel is mindig valami meg nem emészthető jár — a teljes és szabatos fogalmazás ez volna: *Perceptio est assimilatio simulque dissimilatio percepti et percipientis*.

A valóság lelki megélését, e sajátságos természetű és tőlünk független történést, nézzük most már kísérő érzelmi oldaláról. A *βλήμα* szó nyilat és sebet is jelent s valóban az, ami Aristoteles szavai szerint van és pedig «úgy van, ahogy van», akaratunk ellenére támad reánk és sebet ejt rajtunk. E seb azonban nem csupán nyugtalanító és fájdalmas; ilyen jellemzése egyoldalú volna. Amint minden lelki életnek, tartalmát tekintve, az élmény az alapvető és kezdő mozzanata, akként a hozzá szükségszerűen csatlakozó csodálkozásban voltaképpen az őszérzelmet ismerhetjük fel, amelyben, mint minden

érzelemben, gyönyör és fájdalom, kielégültség és kielégítetlenség, lényegünkkel rokon (*δμοιον*) és tőle idegen, ellenséges elem (*ἀνόμοιον*) csupán fogalmi úton elválaszthatóan fonódik egybe, miként ezt mind a költői intuíció, mind a naiv felfogás és a közbeszéd igen jól érzi és számtalan formában kifejezésre juttatja. A fájdalom Arany János szerint szükséges alkotórésze a boldogságnak s Goethe kétségkívül a valóságnak megdöbbenő és ugyanakkor fenséges mivoltára gondolt mélyértelmű tételében: Das Schaudern ist der Menschheit bestes Teil. Azt mondjuk a kis gyermekről, hogy «ijedten boldog» ámulattal nézi a karácsonyfa ragyogó csodáját. A *Theaitetos* említett helyén Hesiodos egy versét idézve mondja Platon, hogy Iris istenasszony, akit itt a tudás és az ismeretek képviselőjének tesz meg, Thaumas (*θαῦμα* = csoda) szülötte. A mythologusok szerint Gaia és Pontos e fia a «tenger csodái»-nak megszemélyesítője volt. Vajjon található-e számára megjelenítő képzetünk megfelelőbb lényeket, mint azokat a tenger hullámaiból kiemelkedő tritonokat és nereidákat, akiknek tágranyílt szemét és a csodás messzeségbe meredő, mintegy meztelen tekintetét Böcklin oly utólérhetetlen művészettel tudta ábrázolni? Ez nem ugyanaz a tekintet, amely a «kiülő szemű» (*ἐξόφθαλμος*) Sokratesében tükröződött.

A kutató és okokat fürkésző tudós *mint tudós* elvből nem ismerhet sem véletlent, sem csodát. Máskülönből nem igazi tudományt űz, hanem a misztikum és az ábrándozás ingatag talajára téved és a tudományos problémamegoldás legfontosabb fegyvereit, a szigorúan logikus következtetést, az okszerűség és törvényszerűség elvét kiejti kezéből. Ezzel szemben a gyermeklélektan szerint a négy-öt évnél fiatalabb gyermeknél sajátságos módon nem tudjuk a bűvészmutatványok szokott és várt hatását elérni. Semmi különöset vagy kivételest nem lát abban, hogy valami semmivé lesz vagy egészen másvalamivé változik át. Mikor Aristoteles azt tanítja, hogy az ész (*νοῦς, λόγος*) kívülről (*ὑδραθεν*) lép be az emberi lélekbe, ezzel akaratlanul elismeri azt, hogy a tudománynak nem egyedül a csodálkozás, nem az eredeti, ősi, a csodálatost nem-csodálatossá változtatni törekvő kíváncsiságtól még érintetlen csodálkozás a forrása. Az ősember és a gyermek számára *θαυματουργός* (Wundermann), a felnőtt szemében *νευροσπάστης* (Drahtzieher) a bábjátékos. A tudós a logikum és a «tények» fegyverével folytat eleve reménytelen és mégis tiszteltetreméltó és szükséges harcot az alogikum és a sohasem «tények»-ből összetett (a tény = factum, *Tatsache*, vagyis amit már magunk csináltunk), hanem egyetlen adott tényből álló, szét nem darabolt valóság ellen. Előrelátható veresége fölbecsülhetetlen nyereséggel jár. A nemzedékek beláthatatlan sorát tekintve a valóság óceánjának

értelmi magyarázattal való kimerítésére törekvés végtelennek látszik, az egyes kutató élete és munkája azonban véges. Ha kíméletlenül becsületes munkája végén, mintegy elengedhetetlen kerülőúton, újra vissza tud térni ahhoz, amit a valóságon való naiv elámulás érzésének nevezhetünk, elmondhatja magáról Petrarca szép szavait: *Si quis tota die currens pervenit ad vesperam, satis est.* E szempontból nézve nem kezdete, hanem vége a tudománynak a csodálkozás, ha ugyan ezen azt az ősi és eredeti, a fürkésző kutatásvágytól még érintetlen valóság szemléletet és elámulást értjük, amelyet szerzőnk találó kifejezéssel «ájtatos csodálkozás»-nak nevez.

Madzsar Imre.

A magyar irodalom kincsháza.

A magyar irodalom kincsháza. Szerkesztették Alszeghy Zsolt és Baránszky Jób László. (Az európai irodalom kincsháza.) Budapest, Athenaeum, é. n. (1941) 8 r. 444 l. — *Mai magyar költők.* A fiatal magyar költőnemzedék negyven lírikusának versei. Összeállította és a bevezetést írta Dr. Vajthó László. Budapest, Dante könyvkiadó, é. n. (1941) 8 r. 187 l.

A millenniumi örömnépre készülõ ország hozta létre az első nagyszabású magyar történelemmel, s az első nagy magyar képes irodalomtörténettel együtt azt a terjedelmes antológiát is: *A magyar költészet kincsháza* címmel, mely csaknem félszázadig legnépszerűbb gyűjteményeül szolgált költői irodalmunknak. «A magyar tanuló ifjúság és család használatára tisztán oktatási célból» Endrődi Sándor szerkesztette négy jónevű szaktanár társa közreműködésével. Közülük immár csak egy van életben: Kardos Albert. Az ő tájékoztató cikke a magyar költészet történetét foglalta össze a legrégebb időktől napjainkig, különös tekintettel a műfajok történeti fejlődésére. Négyesy László tanulmánya a magyar verselés főbb szabályait körvonalazta. A műfajok elméletének rövidre fogott ismertetését Endrődi Sándor, Erdélyi Pál és Névy László írta. A könyv nagy népszerűsége jutott s akik tanulókorukban megkedvelték, mint családapák is megőrizték és tovább adták gyermekeik kezébe. Sőt egyre inkább nem is csak az iskola, hanem a művelt nagyközönség kedves könyve lett, mely nemcsak a költeményes anyagot találta meg benne, hanem a versek megértéséhez szükséges tudnivalókat is. Ez nagyon is hasznos és különösen ma már nagyon is szükséges segítség volt. Aki ismeri azt a poétikai s főként azt a verstanikészültséget, amellyel a mai oktatás ellátja az ifjúságot, az még sajnálatosabbnak érzi a jelen kiadásnak ezt a hiányát.

Endrődi könyvéből kiadója a világháború után egy rövidebb kiadást is rendezett, majd mikor teljesen elfogyott, nagyszabású

tervvé bővült s a szükséges világirodalmi ismereteknek nagyon hasznos segítő társává, a világirodalmi műveltségnek rendkívül értékes tárává nőtte ki magát. *Az európai irodalom kincsháza* címmel indult meg, azzal a tervvel, hogy testes kötetekben bemutatja azokat az irodalmi kincseket, amelyeket az európai szellem századokon át az irodalom kezdeteitől mindmáig létrehozott. A kötetek nemcsak költői szemelvényeket adnak, hanem a leghíresebb prózai írók műveiből vett szemelvényeket is. Szóhoz juttatják a nagy elbeszélők és drámaírók mellett a tudomány művészeit is. Első köteteként a nagy érdekességű vállalatnak a magyar irodalom kincsháza jelent meg; követte ezt *A német* (szerk. Keresztúry Dezső), az *angol* (szerk. Halász Gábor), az *olasz* (szerk. Ruzicska Pál), a *francia* (szerk. Illyés Gyula) *irodalom kincsháza*.

A fentebb említett programhoz igazodott a magyar kötet is, tehát a verses mutatványok mellett prózai szemelvényeket is ad. Nem tagadjuk, hogy megvilágítóbbnak éreztük volna, különösen a magunk irodalmára vonatkozólag, ha elbeszélő művekből egy-egy kerek egészet, mondjuk novellát kaptunk volna, mint egy-egy, bármily gondosan kiválasztott részletet nagyobb munkából. Jókaira gondolunk főképpen. Az ilyen részletek arra az emberre emlékeztetnek, aki házát akarta eladni s mutatoul egy pár téglát vitt belőle. Sok teret is elvesznek a versektől ezek a prózai szemelvények. Nem csoda, hogy nagy elszegényedést mutat a kötet anyaga az Endrődi gyűjteménye után. A Horváth János szép antológiájában követett elv módjára gyűjteményünk sem szerepeltet élő költőt, de viszont a közelmúlt elhalt írói közül is nem eggyel szemben az az érzésünk, hogy még lehetett volna várni a vitathatatlan értékek közé sorolásával (Karinthy Frigyes, Török Gyula). Szomorú bizonyossága az idők változásának az a hosszú névsor, amely olyan írók mellőzéséről szól, akik eddig nemcsak antológiákban, hanem még iskolai irodalomtörténetekben is szereplő nevek voltak. Különös hiánynak érezzük, hogy semmiféle mutatvánnyal nem szerepel Ráday Gedeon, Vachott Sándor, Lévay József, Szász Károly, Endrődi Sándor, Ábrányi Emil, Pósa Lajos, Tóth Ede, Kiss József, Sajó Sándor. Még csak a nevük sincs említve. Nincs a Beöthy Zsolté sem, szemelvény sincs tőle közölve, sem értekező prózájából, sem valamelyik rajza révén. Ezekért az eléggé tisztelt és népszerű nevekért aligha szolgálhat kárpótlásul — Szepsi Csombor Márton. Ez utóbbival kapcsolatban nehéz megértenünk, miért kellett a kötetet bevezető irodalomtörténeti tájékoztatóban megemlíteni a XVII. század végének kritikátlan, naív szellemiségének jellemzésére, hogy «Szepsi Csombor Márton teljes hittel hiszi, hogy van olyan kő, melynek pora ellenőrzi a leányok szűzességét».

A szemelvények megválasztása és összeállítása tekintetében is joggal merülhet föl néhány megjegyzés. A kuruc költészet bemutatására, bármennyi kétely fűződik is szerzőségükhöz, nagyon kevésnek találunk három versnyi mutatványt (Buga Jakab éneke, Csínom Palkó, A Rákóczi-nóta). Kevés a Kisfaludy Sándortól nyújtott szemelvény is: a Kesergő Szerelemből 5, a Boldog Szerelemből 2 dal. A korokban nagyon népszerű Regékből is elkelt volna valami mutatvány. Kevés Fáy Andrásról is 4 mese, egyéb semmi. Hasonlóan kevés Bajza Józseftől az Apotheózis, annál is inkább kevés, mert ez nem eléggé megvilágító a kortársak lírai költészetére olyan nagy hatással volt Bajza-féle lírára. Eötvös József is megérdemelt volna valami kevés szemelvényt költeményeiből, ez jobban rávilágított volna az ő emberszerető, nemes lelkére, mint két, eléggé hosszú prózai szemelvény, egyik a *Magyarország 1514-ből*, másik *A XIX. század uralkodó eszméi*-ből. Petőfitől viszont soknak találjuk a 28 versmutatványt s a János vitéz-ből adott részletet. Főlösképpen ez olyan költőtől, kinek művei oly könnyen és olcsón megszerezhetők. Tóth Kálmántól kevés egy népdal (Fütyül a szél...) s a Lemondani... kezdetű híres dala. Nem találjuk megfelelő mutatványnak Mikszáthtól *A klub* címűt, mert nem ad képet Mikszáth politikai satírájáról és sok olyan vonatkozása van, ami semmit sem mond a mai embernek s nem is érti. Nem találjuk szerencsés mutatványnak az Eötvös Károlytól közölt *Deák levelei Vörösmartyhoz* című részletet sem. Ebben vád és szemrehányás éri «Gyulai Pál ur»-at, mai szóhasználattal élve azt is mondhatnók, hogy Eötvös Károly «lesajnálja» Gyulait, amiért megkérdezte Deák Ferencről, hogy fölhasználhatja-e Vörösmarty életrajzához a haza bölcsének a költőhöz írt leveleit, Deák pedig bedobta a levélsomagot az égő kályhába. «Oh Gyulai Pál úr, de nagy bolondságot csinált is kelmed akkor! Mi szükség volt arra a kérdegetésre?» — ez a morál az egészből! Gárdonyiról aligha mondhatjuk el, hogy «alkotóereje egyenletes» — elég pályakezdő írásaira gondolnunk — azt sem, hogy «könyvtárnyi életművéből részeket bajos kiemelni» — ellenkezőleg: kevés költőnkől lehet annyira szép részeket kiválogatni, szebbeket és Gárdonyi írói egyéniségére jellemzőbbeket, mint a mutatványul közölt részlet (*A belső szoba*).

A szemelvények elé bocsátott irodalomtörténeti tájékoztató-soknak némelyike is erősen bizonytalanságba ejti az olvasót. A *Bánk bán*ról ezt olvassuk: «A zenei tökéletességű szerkezet polifoniáját a Tiborc-jelenet érzékelteti legjobban», Vajda Jánosról: «A modern természetérzés első megfogalmazója irodalmunkban»; Tolnai Lajosról: «A pamfletregényírás őse... mindig érződik, hogy nem epével,

de szíve vérével ír... Újabban a liberalizmus korának revíziójával kezdjük értékelni különös tisztán látását.» Ahány állítás, annyi félreértés! Tolnaitól egy önvallomás-féle (*Apró csillagok a sötétben*) van mutatóványként közölve. Ez az egyoldalúan önmagát dicsérő vallomás az írot dicsóíti azok előtt, akik nem ismerik, de félrevezetőnek tünik föl azok előtt, akik ismerték őt és írói tendenciáit. Mindezek éppen annyira meglepő állítások, mint a bevezető irodalomtörténeti áttekintés állítása Bródy Sándorról: «van meleg szíve».

Az egész könyvet jellemző gondosság mellett is előfordul egy pár tollhiba is, melyek új kiadásból bizonyára elmaradnak. Nem káán is csomót keresés ez, hanem a fontos hivatást teljesítő s bizonyára több kiadást érő könyv megérdemli, hogy minden hibára vagy fogyatkozásra felhívja szerkesztőinek figyelmét a jószándékú ismertetés.

Katona Józsefnél említés történik a pécsi (1826) és kassai (1828) bizonytalan előadásokról, de nincs megemlítve az igazán elsőnek tekinthető 1834-i kassai előadás, amelynek színlapját is ismerjük. Tompa Mihály barátnőjének, Pogány Karolinának előneve nem csebei (240. l.), hanem *csebi*; Mikszáth szülőhelye, Szklabonya után, sajnos, még zárójelben sem tehetjük oda: «ma Mikszáthfalva» (338. l.), anyjának előneve sem farnádi (u. o.), hanem *farádi* Veres Mária. Kármán József halálának éve nem 1786, hanem helyesen 1796. Ha módjával is, mégis kívánatos lett volna egypár helyen némi nyelvi magyarázat is, így például Apáti Ferenc Cantilenájában: *csepkék, szemérem kapálni, holval reggel, ingyen* majd meg kell halnod, Fazekas Mihály versében (128. l.) Oh *palolj* rá csendes este Nyugtató lehelletet.

Hiszen úgysis inkább iskolai irodalomtörténethez készített olvasókönyv hatását teszi a kötet, mint azét, ami első szerkesztőjének szeme előtt lebegett annak idején.

*

Vajthó László antológiája mintegy kiegészíti, valósággal a magyar költészet kincses házává teszi az előbbi művet. «A fiatal magyar költőnemzedék negyven lírikusának versei» — írja alcíméül a szerző. A húszas, harmincas évek fiataljaiból áll «a mai magyar irodalom harcok gárdája», mely ebben a gyűjteményben fölvonul előttünk. A kötet anyagát az első világháború óta föllépett költőink műveiből válogatta össze a szerző. Inkább az ifjabbakat juttatta szóhoz, a 45 évesnél idősebbeknek már nem juttathatott helyet. Mintegy 40 költő 200 versének gyűjteménye «az új magyar költészetnek ez az első nagy, átfogó seregszemléje». Méltatásukra megállapítja a szerző, hogy a fiatalok Ady és Babits hatása alatt állanak, általuk nagy változást mutat különösen a szociális és hazafias líra. Melegen szól

a szerző két «nagy halott»-ról: Dsida Jenőről és József Attiláról s kiemel két «népi» költőt: Erdélyi Józsefet és Illyés Gyulát (ez utóbbi alighanem magasan kiemelkedik ebből a szűkre szabott osztályból) s egy versművészt: Szabó Lőrincet. Bevallja maga a szerző is, hogy rövid bevezetésében nem elemezheti részletesen az új költőnemzedék minden tagjának «művészetét». Elégnek tartja egy-egy jellemzőnek vélt vonásukban felsorakoztatni őket. Ezek bizony nem is valami szerencsés, itt-ott különösnek, nem egyszer érthetetlennek ható méltatások. Az egyes írókról adott tájékoztatások meg csak arról szólnak, hogy milyen irodalmi társaságok tagjai, milyen lapoknak a munkatársai, milyen című kötetek jelentek meg, pedig érdekesebb és érdekkeltőbb volna, ha írói egyéniségükről kapnánk felvilágosító, tömör jellemrajzot.

Ami ifjabb íróinknál meglepően hat, elsősorban az, hogy a formai gond sem kielégítő legtöbbjüknél. Az időmértékes verseknél nem találunk elég vigyázatot a metrumokra, nem sokat törődnek a magánhangzók hosszúságával vagy rövidségével, a sorok ritmikai lejtése nincs meg, egymásba dülöngélő, összefolyó, pacuha sorok sértik fülünket lépten-nyomon. A versek megválogatása eléggé gondos, csak egypár esetben találkozunk némi megalkuvással ízlés dolgában. Zelk Zoltán *Erzsébet halálára* című verse megindítóan szomorú tárgyról ízléstelen részletezgetéssel szól: egy halott fiatal leányt vetkeztet le képzeletben, s testi bájait keresi — a feloszlás állapotában, arra a megállapításra jutva, hogy «rútságokkal volt gyönyörű, mint minden műremek». Nem valami ízléses Képes Géza verse sem a *Napsütötte gyömölcsről*, melyet a tengerpart fővenyén heverő kéjes, lomha nőhöz hasonlít: — «a teste ég felé feszült forró edény». Hajnal Anna *Tavaszi himnusza* különös magyarsággal zengi könnyeiről: *Tiédék* mind. Meglehetősen vad és titánkodó kép Rónay György *Csillagok* c. versében egy álomnak hófehér szarvasáról szólva:

A hold k hull, a szőke szarvas
Zihál, fölugrik, visszarogy,
S kifordult nyelvüket rádöltik
A döglött csillagok.

Ezek bizony nem íróik fiatalsága mellett szólanak. Általán ebben a gyűjteményben a költőkről csak az évszámok állítják fiatalságukat. Valóban fiatal, vidám, üde hang nem igen üti meg fülünket, az ihletnek, a szárnyalóbb költői lendületnek nagyon ritkán találkozunk valamelyes jelentkezésével, annál sűrűbb a fáradt, kiabrándult, festegető hang. Ne csodáljuk — két borzalmas világháború élményanyaga zsúfolódik ezeknek a fiataloknak a lelkébe, ez dülja fel életüket s vénítette meg lelküket.

k. l.

AMBRUS ZOLTÁN.

Ambrus Zoltánt kevesen ismerték személye szerint ; elzárkózott művei mögé, csak könyvein át lehetett vele találkozni. Vékony, ideges alakja, sápadt arcának éles vonásai, mélyre fúró szeme a futólag rátekintőnek is elárulták a szellem emberét, de az utcán mellettök elsiető férfiban kevesen ismerték fel koruknak egyik jeles íróját. Magános lélek volt ; gondolatok társaságában élt. Leginkább még egy-egy néptelen kávéházban lehetett látni, a délelőtt pangó óráiban, írószerek előtte az asztalon ; — annyira magában volt az emberek közt, hogy ilyen helyen is tudott dolgozni.

Munkáit sem ismerték elegendően szerint. Elismerték, de nem ismerték. Pedig könyvei nem csak elolvasásra, hanem tanulmányra is érdemesek. Inkább az írók írója volt, mint a közönségé ; azok értették és méltányolták finom lelki rajzait, leleményes előadását, fanyar humorát. A fiatalabb írók mesteröknek tisztelték ; méltán, mert ő volt egyik, aki új hangot hozott szépirodalmunkba.

Mint a bolygók közt, az irodalomban is a nagyobbak pályájok körébe vonzzák a kisebbeket. Jókai tehetségének és sikerének varázsa az ő nyomába csábított minden elbeszélő író, még a kiválóbb tehetségek is az ő családfájának árnyékában nőttek fel. Csak pályája alkonyulatán tűnt fel két önálló fiatal tehetség, akik új úton indultak, mindenik a magáén : Ambrus és Herczeg. Mindketten szakítottak a patriarchális modorral, anekdotázó hanggal ; igyekeztek személytelenné válni tárgyaik mögött. Hangjukat a tárgyhoz szabták s a szerint változtatták. Elfordultak a magyar élet hagyományos rajzától, amely már csak az irodalomban élt ; friss szemmel néztek szíjjel az életben. Nem keresték költői

tárgyul a különöst, a furcsát, a curiosumot — beérték a való világgal. Herczeg első munkáiban a vidék társadalmát, katonatisztek életét rajzolta újszerű alakokban, fiatal vidámsággal; később emelkedett nagy nemzeti tárgyakhoz. Ambrust a város érdekelte, a művészlélek, az előkelő világ, s lelki problémák körül szemlélődött. Ambrus jobban a tárgyban, az eseményekben szövi ki mondanivalóját; Herczegnél az emberismeret uralkodik, az alakokat ragadja meg és jellemökbe írja sorsukat. Herczeg kevesebb vonással tud eleven képet rajzolni, — Ambrus a részletek árnyalásában leli kedvét. Herczeg magának az életnek tanítványa, — Ambrus munkáin könyvek, tanulmányok nyoma is érzik. Ezért munkáinak szerkezete áradóbb, szétfolyóbb, Herczegnél szigorún kimért. E sajátságokból következett, hogy Herczeg a színpad felé is indult, — Ambrust nagy műveltsége kitűnő bírálóvá avatta. Ambrus megmaradt témakörénél, — Herczeg szemmel kísérte az élet változásait, a közélet fordulatait, nagy nemzeti tárgyakhoz emelkedett, de a múlt képével is a jelenhez szólt. Életfelfogásuk különböző: Herczeg sokélú kristályt forgat szeme előtt, mely az életet tarka színeképeire bontja, — Ambrus az életben a foltokat keresi, kormos üvegen át, mint a napfogyatkozást. Mindkettejükön érzik bizonyos kiábrándultság, a korszak jellemvonása; Ambrusban sokszor keserűn nyilatkozik, Herczegnél fölényes mosolyban, néha intő aggodalomban.

Ha ez elemzést vegytani pontossággal lehetne végrehajtani, Ambrusban aggodalmasabb műgondot, több töprengést, több, az élettől megbántott érzést, a fonákságokon szinte némi kárörömet találnánk a vegyület elemei közt, — Herczegnél könnyedebb alakító készséget, változatosabb tárgykört, elnézőbb emberismeretet, csipkelődő, ritkábban maró gúnyt, az élet elégültebb felfogását. Mindkettejükben egyenlő művészetet.

Ambrus lépett fel korábban. Húsz éves sem volt, midőn egy norvég színmű ismertetését közölte tőle a *Fővárosi Lapok*-ban a gondos és választékos Vadnay Károly. Két év múlva már az *Egyetértés* állandó színikritikusa, Péterfy Jenő helyében. Utazik külföldön. Egy rövid évet tölt Párizsban. A Sor-

bonne s az École de France előadásain két tudós egyéniség volt rá hatással. Egyik Renan ; benne a szellemes stílművészt csodálta, lelkében a kétségek és kárhoztatások közt is derűs megnyugvást, mellyel az életet viselte. A másik Taine, kinek milieu-elméletét akkor a szellemi élet minden titkát felnyitó kulcsnak tekintették s akit később szigorúbb szemmel úgy jellemzett, hogy nagy filozófus volt — rendszer nélkül, nagy elemző kritikus — ítéletmondás nélkül, s nagy történetíró — szabad költői szemlélettel ; mégis mindegyik téren nagyot alkotott. A harmadik, Brunetièrre, a nyelv aggodalmas tisztaságára szoktatta hallgatóit.

A francia szépirodalom virágjában állott ; diadalait ünnepelte a naturalizmus, a megfigyelés művészete. Akkor jelent meg Edmund de Goncourt tollából *Les frères Zemganno*, öccsével való lelki közösségüknek rajza ; Daudet érzelmesen festegette a polgári életet, közben kemény bíráló szavakat ejtve egyes társadalmi rétegekről. Egymástérték Zola Rougon-Macquart-ciklusának vaskos művei, sok lelkesedést, még több ellentmondást keltve. És már a küszöbön állott Maupassant. Ambrus ismertetésekét küldözött haza műveikről. Írói egyéniségére serkentően hatottak. Művészi sajtáságokat csak az követhet veszély nélkül, kiben magában is megvannak, más-kép utánzásba süllyed. Ambrus ismerte tehetségét. A naturalizmus tanából csak az élet pontos megfigyelését tanulta meg, íróitól a leleményes formát, az eleven, szellemes előadást ; életnézete inkább az idealizmusé volt, habár a sértett idealizmusé.

Ily komoly tanulmányok után fordult a szépirodalomhoz. Harminc éves volt, midőn első regénye, *Midas király*, 1891—92-ben megjelent, Horváth Gyulának akkor megindult *Magyar Hírlapjában*. Még lesznek, akik emlékeznek, mily pezsgő érdeklődést keltett az új tehetség feltűnése. Kézről-kézre jártak az újság számai, sokan felgyűjtve tovább adták ismerőseiknek. A műben nem csupán a szerző neve és tehetsége volt új. Új volt irodalmunkban a művészlélek rajza, a fiatal festőé, ki kezdő párizsi sikerei után hazajön rajztanárnak ; Ambrust ez alakhoz párizsi emlékei mellett a finom lelki elemzés alkalma vonzotta. Új a környezetrajz : Pest egyik

kintebb városrészében a nagy bérház, hol összezsúfolva élnek minden rendű-rangú lakók ; újak a szegényes nagyvárosi szerelem színei : a találkozások rideg és népes szobákban másfajta emberek közt, az utcán, egy-egy ritka sétán. A festőben akarata ellen hajt ki a szegény ember félős szerelme. A kétarcú sors hamar elragadja fiatal feleségét, másik kezével meg elhalmozza ajándékaival. Egy külföldi mecénás felkapja műveit, divatba hozza. A sors új érzéssel is körülhálózza. Egy akaratos magyar mágnásleány fejébe veszi, hogy feleségül megy a világhírű festőhöz. A festő részben kis fia miatt, részben gyöngédségből és hálából — enged. De ezzel hűtlennek érzi magát első felesége emlékéhez, ez emlék hatalmában hűtlennek az új feleséghez is ; e lelki útvesztőből öngyilkosságba menekül.

A festő alakja, ki oly szegény önbizalomban, rávall a szerzőre, még inkább a mély érzésvilág, a vak szerencse megvetése, az életnek tragikus felfogása. A gondos jellemképeket élethűeknek érezzük, mint némely festett arcmasokat, melyek eredetijét nem ismerjük, de a jellemzés művésze kezeskedik hűségükről. Az alakok színessége, eleven voltuk, következetességük ellen nem lehet kifogást tenni, de kétségtelen, hogy érzéseik uralkodnak az ítéleten s az író biztosabb a hangulatok rajzában, mint a döntő elhatározások indokolásában. A cselekedetek rugói nem emelkednek ki eléggé a részletrajz közül. Alakjai, igaz, sokat beszélnek, szívesen vitatkoznak, önmagukkal is, nem ritkán az író is magyaráz ; de beszédök sohasem tartalmatlan, s oly kevés író van, akitől mindig tanulhatni. Előadása élénk, változatos. Egyetlen idegen ecsetvonásra találunk, egy frakkos Sátánban, ki a festőt rábeszéli az új házasságra ; ez nyilván Dosztojevszkij gyötrődő képzeletének leszármazottja, a Karamazov-regény lapjairól. Egyébként az író az egyszerűségben keresi a művészt, nem fogásokban, világosságban inkább, mint homályban. Mégis minden lapján érzi szellemének gazdagsága, műveltségének bősége. Előkelő lélek ; óvakodik attól, hogy «hét mérföldet lépő csizmákban is az országútra tévedjen». Brandes azt tartotta : igazán nagy írónak minden lapján bukkan fel egy-egy mondat, melyet csak ő írha-

tott. Ambrusnál nincsenek ilyen felötlő sorok ; egyenletesen művészi és szellemes. A „style coupé”-t nem tanulta el a franciáktól, mondatai hamar lombosodnak. Könyvek világában élő írók szemében sokszor túlságos fontossága van a leírt szónak, egy jelzőnek is, Ambrus pedig éppen az aggodalmas Flaubert-t vallotta mesterének. De a könnyen írás divatának idején jó, ha akad író, ki a műgondra figyelmez.

Fejlődést nem igen látni munkáin, hanyatlást sem. Későbbi regényei még tárgy dolgában is hasonlatosak az elsőhöz, mintha írójuknak csak a művészlélekbe lett volna bejárása, csak azt tartotta volna érdemesnek mély elemzésre. Az *Őszi napsugárnak* egy titkos vers- és drámaíró a hőse, ki addig siratja fiatalkori szerelmi csalódását, míg új érzésbe bonyolódik, amely szintén szétfoszlik. A költő különben egy temetésrendező vállalat hivatalnoka, s mikor itt boldogulna, épp akkor éri a kiábrándulás. Ambrus általában nagy megértéssel, sőt szánalommal van a köz-sorsúak kisszerű küzdelmei iránt, kiknek szenvedéseibe a sors gúnyja sokszor humoros színeket kever. Itt az írói vágyak s a lélekölő kenyérkereset ellentétébe sok keserűséget rejtett : maga is tizenöt éven át viselte a hivatal nyűgét a Földhitelintézetnél.

A művész-sors dilemmáját, a hivatás és a társadalmi elfogultság ellentétét mutatja egy másik regénye, mely szintén festőről és főúri leányról szól. A család már-már engedne a dédelgetett kedvenc szeszélyének, csakhogy megalkuvás árán : a festő dobja el ecsetjét s vállaljon állást a minisztériumban. A regényből az a gondolat emelkedik ki, hogy a tehetség önfeláldozást kíván — sokszor a mások feláldozását is. Ezért a címe : *Solus eris*.

Hasonló körben mozog *Giroflé és Girofla* története, más fordulattal. Az író itt nála egészen új környezetbe viszen, egy mulatós bácskai kisváros jókedvű emberei közé. A környékbeli egyik földesúr udvarolni kezd egy fiatal operanékesnőnek, kiből családja új Pattit remél, s ki e kisvárosból indul útjára. A szokásos udvarlásból szokás ellenére komoly érzelmek fejlődnek. A fiatalember éppen ezért nem akarja elcsábítani a lányt, de feleségül venni sem, társadalmi tekintetek miatt. Végül mindkettőt megteszi. Ily kettős követ-

kezetlenség gyakori az életben. E társadalmi bontó-akadályt egyre többen lépik át, s talán kevesebb vívódással, mint Ambrus alakjai.

A tárgy hasonlóságát e művekben elfödi a jellemrajz és a környezet különbözősége. Az író egyformán elevenen rajzolja ott a főrangú világot, szigorú előítéleteit és üres életét, emitt a kisvárost, pletykálgató özvegyeivel, az ablak előtt lóhátról udvarló gavallérjaival, a kávéházban unatkozó tiszteket, kik naphosszat kutyáikat dresszírozzák. *Solus eris*-ben a környezetrajz túl is nő, elnyomja a cselekvényt, a kifejlés elnagyolt, aránytalanul rövidre van fogva, az író sietve hagyta abba, szemlátomást külső kényszerből. *Giroflé* befejezettek látszik, mégis hiányos, mert éppen a benső küzdelmet hallgatja el, mely a főalakot feltett szándéka ellenére e kifejléshez viszi. Különben is csak első felét adja a problémának; az igazi kérdés még ezután következne: minő lesz az ily 'vegyes párok' élete a házasságban, egymás közt, s minő a társaságban, melyre a férj oly sok tekintettel kívánt lenni. Ambrusnak tervében is volt a folytatás; e rész mégis megíratlan maradt.

Felötlő ez a befejezetlenség, kivált ily lelkiismeretes írónál, s két művön is. Ambrust azonban éppen írói erénye sodorta ide. Aminő gonddal dolgozott, az írás nem ment mindig könnyen. A papír kijózanító üressége sokszor megállítja a tollat. Művészi munka nem tűr kényszert, siettetést, határnapot, — vagy áldozatul esik. Közrehatottak körülményei is. A hivataltól idővel megszabadult, a kényszer-munkától soha. A szerkesztőségi íróasztal természetes menhelye az írónak s összekapcsolja az étellel, csakhogy nagy vámot vesz idején, melyet elfecsérel, s tehetségén, melyet kifáraszt. Ambrus sokat írt, jelek alatt és név nélkül is; álneveiből egész lajstromot lehetne összeállítani. Tehetsége egy részét aprópénzre váltotta fel, mint a Daudet aranyvelejű embere, kevés ideje és nyugalma maradt nagyobb munkákra.

Irodalmunk sokat veszett ez által, de viszont e körülménynek köszöni Ambrus elbeszéléseit. Ezek teszik munkásságának java részét, ezekben valódi mester. E műfajban

aránylag rövid idő alatt is lehet művészt és egészet alkotni. A napilapok állandó tárcarovata egyrészt erőszakolt bő termésre ösztönözte az írókat, másrészt határt szabott terjedelemben, e két ok általában leszállította az elbeszélések színvonalát. Pedig művészi faj ez, ha rövidsége nem szegénységet, hanem gazdagságot jelent. A tájrajztól és hangulatfestéstől a bővített adomán, genre-képen és arcképvázlaton át föl-emelkedhetik odáig, hol szinte egy-egy regény vagy drámai jelenet magvát gyűjti mintegy gyujtótükörbe, egy-egy helyzettel ember- és világismeretre nyitva kitekintést, vagy eszméket csillogtatva. Nagy pazarlás ez az írótól s krózsusi bőkezűséget kíván, mind tárgyban, mind az előadás ötletessége és változatossága tekintetében. Éppen ez illet Ambrus tehetségéhez, mely épp oly leleményes volt formában, mint gazdag tartalomban.

Mintha legalább három kitűnő beszélyíró élt volna benne, annyira elütnek egymástól elbeszélései, a szerint, amint reális rajzzal elégszik meg, vagy gúnyba mártja ecsetét, vagy a mese ezüst ködén át nézi az élet szomorú játékait.

Reális rajzai élesen világítnak rá az élet sötét foltjaira. Egy érettségi találkozó alakjaiban keserű sorsokat és életeket tár fel. Azt a novelláját, melyben a szobaúr az anyával legyeskedik, aki azután leányát adja hozzá: *Családalapítás*-nak nevezi. Néha humor vagy érzelem vegyül a színek közé, de többnyire kijózanító fordulattal. Egy Verdi hasonlatosságára festett nagy zeneszerzőnek már teher a dicsőség, de szeme könnybe lábad emlékeitől, mikor az utcán egy járókelő első operájának áriáját fütyöli; a türelmetlen unokaöccs félreérti: lám, a hiúság életre galvanizálja a félholtat.

Szája széléről ritkán marad el az irónikus vonás. Gúnynyal mutat rá az élet ellenmondásaira, jelentéktelen mozzanatok nem várt jelentőségére, a véletlennek sokszor tragikus játékára. Egy sikkasztásért elcsapott postatiszt abban talál elégtételt, hogy a kisváros bárója fogadja köszönését az utcán; idővel a szegény ember becsülete kiviláglik, de a báró épp ekkor nem köszön vissza, mert asthmájával viaskodik.

Túlzás nélkül írja le egy író életét, amint ezer családi és pénz-gondja közt gyötrődik, s egyszerre jön a gúnyos

űrömcsepp, a kiadó üzenete : több szerelmet a regényfolytatásba !

Kedvelt módja, hogy új oldalra fordít régi, ismert irodalmi tárgyat s ezzel megváltozik rajta a világtítás. A haldokló Gauthier Margitot azzal biztatja egyik barátja : Armand rögtön visszatér hozzá, amint nászútjáról hazaérkezik. Így mutatja meg fonákát a régi Griseldismesének : az asszony túljár ura eszén, mindent tud, ezért győzi türelemmel. Természetrajzi pontossággal, szinte górcsővön vizsgál egy különleges osztályt, az új-gazdag és új-báró Berzsényi-családot, a vagyon dölyfét, a családfő bölcseségnek árult lapos tudatlanságait, a lányokban a pénzzel megközelíthető álműveltséget, a külső decoratiók közt élést, a pénz szemérmetlen játékát erkölccsel és emberekkel. Nemcsak egy család, egész kör, egész osztály a céltáblája ennek a gúnynak, mely szálaire bont életmódot, felfogást, jargont, mindent. E jelenetek *A Hét* folyóiratban láttak napvilágot, oly tetszést aratva, hogy az író egy második kötetben folytatta rajzait. Mégis kérdés : megérte-e a tárgy a ráfordított időt és tehetséget, Ambrus idejét és tehetségét.

A harmadik arc egy költő arca, ki az életben elmosódó álomképeket, az emberekben árnyalakokat lát, a homályos arcú sors játékszereit. Ezeket is megértéssel nézi, ami annyit teszen, hogy szomorúsággal. Dom Gil érti a fák és madarak beszédét, nekik panaszolja elbánatát, hogy senki sem veszi észre az ő büszkeségének tárgyát, szép zöld nadrágját, még felesége sem. — Az Yspilánti lányok ködkastélyukban apjuk hétrőfös címeihez méltó kérére várnak, míg a nagy várakozásban a kastély köddé foszlik, maguk is árnyékká enyésznek. — Olykor mindennapi történet ölti magára a mese színeit, közönséges emberek változnak törpékké vagy óriásokká. Mintha azt mondaná az író : nézzétek, az emberi élet merő mese, bábjáték, látszat — nem érdemes komolyan venni ; — de éppen ez elszomorító. Más módon, más szavakkal elmondva e mesék elsorvadnának ; a költő látomása s a szinte átszellemült előadás teszi szépségüket.

Ambrus elbeszélései soha sincsenek mag, gondolat,

tartalom híján. Mindig érezni, hogy mély érzés, gondolkodó fő és ritka műveltség szól hozzánk. Könnyű fajsúlyú lelkek ezt néha nehézkességnek érezték. Ambrus nem tartotta tehernek a műveltséget. Cherbuliez regényeiről szólva, aki főképp politikai és művészeti tanulmányoknak élt, védelmébe veszi az ismereteket. Emil Montegut idézi: a tudás nem úgy gazdagítja a képzeletet, mint egy bútorgyűjtemény, mellyel teletömik a házat, hanem mint a táplálék, mely erőssé teszi a testet. Ambrus főként irodalmi, némileg filozófiai tanulmányokkal gazdagodott. Otthonos szinte az egész világ-irodalomban; a regény és dráma irodalmát nemcsak ismeri, tanulmányozta is. Midőn egy könyvkiadó társulat a világ-irodalom nagy regényeit készült magyarul közreadni, Ambrus volt leghivatottabb a gyűjtemény megválogatására, szerkesztésére. E kötetekhez több rövid bevezető tanulmányt írt, főképp a franciákról; e kis essay-eket irodalmi karcolatoknak nevezi. Nem törekszik eredetiségre; egy fővonást emel ki, néha ebben is mások véleményére épít, de összhangba állítja vele az író egész pályáját, főképp pedig egységes magának a tanulmányok írójának felfogása az irodalomról. A műbíráló elvei egyeznek irodalmi törekvéseivel. Meglátszik e franciás rövidségű írói jellemrajzokon, hogy írójuk nem csupán szemlélő kritikus, hanem maga is író, tapasztalásból ismeri a szakadékokat terv és kivitel közt. Elfogulatlan, elismer minden irányú tehetséget. Az írókat nem gyöngéikből, hanem legjobb munkáik szerint ítéli meg. Zoláról kimutatja, hogy elmélete és iskolája elavult, mert a pusztá megfigyelés senkit sem teszen költővé, de kiemeli érdemét, hogy egy rationalis korban olyan életbevágó kérdésekre fordította figyelmét, melyeket addig elkerült az irodalom.

Hozzászólt a bölcsélet határán járó kérdéshez is. Midőn Bourget azt fejtegette, hogy a század járványos betegsége a pessimismus, az általános semmiségtől való megcsömörlés, Ambrus rámutatott, hogy a felhozott öt példa közül Baude-laire-t kivéve a többi négy — Flaubert, Stendhal, Taine és Renan — nem is nevezhető pessimistának. Orvosságot keresve, mely megmenthetné, a nagyon elgondolkozott em-

beriséget a maga gondolatának fáradságától, Renant nézi ily jótékony bölcselőnek, újkori Demokritosznak, aki tart ugyan a morális értékek hanyatlásától, látja, hogy a szeretet és önfeláldozás tünedez a világból, mindent szindikátusok fognak végezni, de bízik benne, hogy az emberiség megtalálja a módját: pótolni az elfogyott kőszentet és az elfogyott erényt.

Vizsgálta a hazai irodalom korkérdéseit is, fejtegette a kritika jogát, az irodalom kapcsolatát az újságírással. Élesen világította meg azt a kérdést: mi az oka, hogy irodalmunk oly nehezen talál utat külföldre. Nem, mert nyelvünket nem ismerik; nem is, mert a fordítások gyöngék, vagy mintha irodalmunk nem volna érdemes az érdeklődésre; nem. Az okot abban találja meg, hogy csak oly művek válhatnak ismertekké külföldön, melyek nagy sikert arattak otthon. Nálunk pedig a legnagyobbaknak sincs igazi nagy sikerük, mert nincs igazi nagy közönségük. Mióta ezt írta, a helyzet némileg változott, de most is tapasztalni, hogy könyveknek és színdaraboknak az itthoni siker nyit utat kifelé; innen van, hogy nem a legérdemesebb művek jutnak ki, mert nem azok a legnépszerűbbek itthon sem.

Tanulmányai közé sorolhatjuk színbírálatait is; ide emelik azokat az alapos tárgyismeret s a magas szempontok. Tanult bírálókkal dolgozott egy időben, mint Keszler József és Alexander Bernát; azonban felülmúlta őket állandó elvei, finomabb ízlése s bátrabb szókimondása által. Inkább oly elődök nyomába kívánt lépni, mint Gyulai Pál és Péterfy Jenő. Nem voltak annyira szigorú dramaturgiai elvei, mint Gyulainak; hamarabb megelégedett részlet-szépségekkel, elnézőbb volt egy kiemelkedő jelenet iránt. Elsősorban az irodalmat kereste a színpadon, az irodalomban a gondolatot. Az ifjabb Dumast azért is nagyra tartja, mert hangot adott kora erkölcsi kételyeinek és nyugtalanságának. Brioux-t azzal védelmezte kicsinylőivel szemben: «Az ilyen darabokat tételeseknek nevezzük akkor, ha a tételt elutasítjuk, s a problémát magasztaljuk bennök, ha dicsérni akarjuk.» Helyet ad irodalomtörténeti szempontoknak. Maga is boncolgatja a romantikus írók fogyatkozásait, de kikél azok ellen, akik

Victor Hugo *Angelojának* előadásáért hibáztatják a Nemzeti Színházat. «Előadják a francia vaudeville-eket és bohózatokat, melyekben minden, még az elmésség is konvenció, előadják a német familia-vígjátékokat, melyekben már elmésség sincsen, csak konvenció, előadják minden magyar tollpróbálgató diákos színi tréfáit, melyekben se elmésség, se konvenció, se semmi a világon, legfeljebb a drámaírásban való járatlanság és rokonszenves gyámoltalanság; előadnak mindent — és csak Hugo Victort ne adják elő?!» — Megengedte, hogy a színpad nemcsak az íróé, hanem a színészé is, ha egy nagy szerep alkalmat ad tehetségének kifejtésére. Rendesen mégis keveset írt a játékról; ebben eltér Péterfy-től, ki bírálni szokta a szerep felfogását, s nagy művészek játékát a szöveg magyarázatának tekintette. Messze járt Sarcey álláspontjától, ki a közönség tetszését tartotta a színművek legfőbb bírójának. Felháborították a dráma iparosai, kik jobban ismerik a színpadot, mint az életet, jobban a közönséget, mint alakjaikat. Nagy sikerek gyanút keltettek benne. Szétszedte *Cyrano* olcsó cifraságait, csinált hasonlatait, számító hatásvadászatát, élére állított helyzeiteit, melyeket csak a közönség jóhiszeműsége tart egyensúlyban. Klasszikusokon művelt ízlése idegenkedett Ibsen homályától, válasz nélkül hagyott kérdőjeleitől. Találkozott ebben Lemâitre-vel, aki alaposan fejtegette, hogy az északi írók nagy kérdései mind megvannak a francia színműirodalomban, világosabb alakban.

Színbírálatai magyarázó kritikák, melyekből tanulhatta a közönség, a hírlapok rögtönzött bírálói is. Nem egyszer megintette őket: 'tanulják egy kissé megismerni azt, amit nagyon megkritizálnak.'

Szigorú bírálónak tartották, pedig csak tárgyilagos volt, s ebben nem akadályozták sem személyes rokon- vagy ellen-szenvek, sem úgynevezett 'lap-politika'. Nem állított fel előzetes szempontokat; a művet fejtette fel, az maga ítélte maga fölött; — ez sokszor öngyilkosságot jelentett.

Bírálatainak intelmeit mintegy kiegészítik fordításai, melyekben példákat akart állítani, ízlésben, s főkép a fordítás gondosságában. Maupassant-t fordította, a szelíd Cher-

buliezt, s egyik legnehezebb feladatot, Flaubert *Bovaryné*-jét. Az eredeti előtt a nyelv éber őre s nagy hibakeresője is kalapot emelt, Brunetièrre, — a fordítást teljes elismeréssel fogadta a *Magyar Nyelvőr*.

Színműveket a színházak fölkérésére is fordított. Érdekelte a dráma zárt formája. Sokáig dédelgetett magában egy drámatervet Monna Vannáról, kinek alakjára ő is ráakadt Firenze történetében; azonban Maeterlinck megelőzte.

Néhány évig igazgatója volt a Nemzeti Színháznak. Mind az irodalom, mind a színművészet sokat várhatott tőle. Ő össze tudta volna egyeztetni a színházzal az irodalmat. De az idők kedvezőtlenek voltak. A műsorba beavatkoztak a népbiztosok; később a páholy-ajtókra oláh generálisok nevei voltak kiírva, kik a megszállás jogán szórakozni kívántak; utóbb, a tanácsok divatának idején, színművészeti tanácsot állítottak az igazgató mellé, melynek tanácsaira bizonyára Ambrus szorult rá legkevésbé. A zavaros idők elnémították az írókat s megbénították a színészek tehetségét. Balvégzet volt az, mely Ambrus éveit nem hagyta gyümölcsözőkké válni. A Nemzeti Színháznak így is tiszteség, hogy évlapjain ott van Ambrus Zoltán neve.

Íme, vázlatos képe egy gazdag pályának. Mégis azt a látszó ellentmondást lehet megkockáztatni, hogy e kitűnő írónak nagyobb volt tekintélye, mint népszerűsége, hatása nagyobb, mint sikere. Nevét ismerte a nagyközönség, s legjelesebb íróink közé sorozta, munkáit kevésbé olvasták. Egy-egy elbeszéléséről, bírálatáról soká beszéltek, nem csupán írók, hanem a közönség körében is. De vannak, akiknek minden esetben újra kell meghódítaniuk az elismerést, míg sekélyebb tehetségeket állandón vállalain hordoz a népszerűség. Az irodalomban, mint az életben, sokszor erényeink akadályai a boldogulásnak.

Ambrus művei nem pusztán szórakoztató olvasmányok. Munkáira ráillik a Nisard felfogása, hogy a lelemény nem egyéb az élet mély ismereténél; az irodalom kibővíti tapasztalataink körét, s hogy a művészet fogalma a maradandó igazság fogalmát zárja magába. Ambrus ismerte az életet és az embereket, és leleplezi őket. Könyörtelen író; már pedig

kevés olvasó viseli el a kellemetlen igazságot. A gúny vágásait örömet nézi a közönség, de csak első vérig; azután elvárja a kézfogást, kibékülést, hogy nyugodtan mehesse tovább: minden a régi ben marad.

Ritka írónak van világnézete; az olvasó azt nem is igen veszi ki, legfeljebb a velejáró hangulatot. Ambrusnak keserű világnézete van, a közönség pedig úgy kerüli a szomorgó hangulatot, akár a gondolkodást. *Midas királyban* azt mutatta meg: az élet csak azért adja ajándékait, hogy legyen mit visszavennie, és hogy elvesztésök fájjon; *Solus eris* azt, hogy a tehetség lemondást és önfeláldozást követel; *Giroflé és Girofla* történetét maga abban foglalta össze: «Örök komédiánk oktalanságok láncolatából áll. Az ember folyton-folyvást bajt csinál magának, bajt csinál annak, akit szeret... s ezt a sok vesződséget, ezt a sok oktalanságot egyetlenegy gyűjtőszóval Életnek nevezi.» Elbeszélés közben is ilyeneket mond: «Csak a szenvedés van ingyen.» — «Az emberek keveset érnek el rosszasággal, mégis nagyon rosszak.» — «A bűn ritkábban bűnhődik, mint az erény. Az erény magában hordja bűnhődését. ...Ha Szent Antal kevésbbé szent, nem esik olyan gyakran kísértésbe.» — A 'tout comprendre c'est tout pardonner' elvét oda fordította: 'c'est tout mépriser'. A mindent megbocsátásban van valami megalkuvás: megbocsátok, csak hagyjatok élni. Ambrus a magányosság fellegvárában nem szorult ilyen egyezségre; lenézte az életet és az embereket s ezt kimutatta. Nem hadakozott a szélmalommal, mint Don Quixote, csak elmosolyodott: tudom, ki vagy. Ezt sokan kegyetlenségnek érezték.

Mondanivalói nem mindenkire szólak. Üvegszavai vannak, mégsem mindenki lát keresztül rajtuk. A sebtlen olvasó könyvnyelők sejtik, hogy van itt valami, ami nem nyílik meg nekik, valami, amit őelőttük elhallgat az író — és ez kényelmetlen érzés.

Kifogásolták, hogy utánozza a franciákat, pedig sokszor utól is érte őket. A kényeskedők ürügyül hozták ezt fel arra, hogy nem igen olvasták. Ha igazi francia író lett volna, szélteben ismernék és magasztalnák nálunk.

Keveset írt, mondották mások, akik keveset olvastak

munkáiból. Pedig annyit dolgozott, amennyi nemcsak a halhatatlanságra, hanem a mindennapi megélhetésre is elég volt.

Ő mindezt közömbösen vette. Irtózott a kirakati híreségtől, a 'körúti népszerűségtől'. Nem szolgálta ki magát, *Midas királyt* nagy sikere után tizennégy évig tartotta asztalában, míg újra kiadta, könyvben. Büszkesége bizonyára megnyugodott az Emerson mondásában: «Minden, ami kitűnő, kisebbségben van a világon.» Maga is írta: 'a bazároknak mindenütt nagyobb a forgalom, mint az ékszeres boltokban.' A siker lovagjai, a mohón élni vágyók, kegyetlen szívességgel nyitották ki előtte az irodalomtörténet kapuját.

Aligha biztatta magát az utókor elismerésével. Olvashatta Anatole France kiábrándító sorait, hogy míg az Institut ülésén egy íróról foly a szó, aki nevét az utókorra bízta, — kint a Szajna partján vígan hullámszik a tömeg, senki sem gondol az íróra, pedig ők volnának az utókor.

De a tékozló fiúk időnként visszatérnek az elhagyott szépségekhez. Nem egy megnyugtató példa mutatja, hogy jeles könyvek minden időben találnak utat komoly olvasóhoz, az utókorhoz is. A közkézen forgó pénz hamar kopik; a szépen metszett kameában csak néha-napján van módunk gyönyörködni, rendesen üveg alatt tartjuk, — de jó tudni, hogy van.

A népszerűség csalóka mérték. Faguet Voltaire értékének jeléül tudja be, hogy kezd kiemelkedni a népszerűségből, már csak az irodalmi műveltséggel bírók emlegetik nevét.

Ambrus könyveit is sokan és soká fogják olvasni csendes hozzáértők. Fialat írók nála keresnek példát lelki mélységre, gyöngéd rajzra, finom iróniára, ötletes előadásra. Újabb szépíróink máris sokat köszönnek neki.

Ez az író lélekvandorlása.

VOINOVICH GÉZA.

KÁROLYI ÁRPÁD.

1853—1940.

— Harmadik közlemény.¹ —

VI.

A XVII. és XVIII. század.

A XVII. század történetének első éveit tárgyalja Károlyi *Illésházy István Hűtlenségi Pöre* című könyvében.²

Ritka az a történeti monographia, mely, arányítva nem nagy terjedelméhez, oly gazdag volna lélektani és történeti tanulságokban, mint Károlyi Illésházyja. Azelőtt a per csak végeredményében volt ismeretes, Károlyi kikutatta annak egész történetét. Megállapította, hogy nem a felségsértés miatt üldözték a rendkívül gazdag főurat. Ez a vád csak köpönyege volt annak az eltakart célnak, hogy az üres kincstárt megtöltsék a vádlott vagyonával.

Rudolf 12 millió forintnyi adósságot örökölt apjától. Jövedelme amúgysem volt elég az állami kiadások fedezésére, kivált a hosszú háború idején. A hiányokat az akkori kamarai elnökök jószágelkobzásokkal szerették fedezni. «Mint az éhes ölyü» — írja Károlyi — «csap le a Kamara a kiszemelt áldozatra.» Illésházy István Magyarországnak akkor legpénzesebb embere, elmarasztalva az örökös hűtlenség büntetésében nagy hasznot hajtó áldozatnak ígérkezett. Az elmebeteg Rudolf a betegségét jellemző kárörömmel nézte kamaráinak pénzügyi műtéteit. Miatta az ölyük bátran csaponghattak.

Unverzagt Farkas, az udvari kamara elnöke, «a megtestesült önzés» és Szuhay István, az egri püspök, a pozsonyi kamara elnöke, mohón várták az ítéletet, mely Illésházyt

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1943. évi 784. és 785. számában.

² Kiadja a M. Tud. Akadémia II. osztálya, Budapest, 1883.

megfosztaná jószágaitól. Unverzagt maga is óhajtott elkaparni egyet-mást a harácsolásra szánt vagyomból, Szuhay ellenben, a gögös és kegyetlen, de Unverzagt előtt a földig hajló, alázatos elnök az országos pénzügyön akart segíteni, s nem a maga hasznára gondolt.

Azonban Szuhay sem akarta elmellőzni a törvényes formák látszatát. Megindította az eljárást a terhére rótt bűnben ártatlan főúr ellen. Illésházy meg volt döbbenve, ártatlansága tudatában a törvényre támaszkodott, de ismerve a hatalom packázásait, nevének, Pálffy Katalinnak hatalmas rokonságát is segítségül hívta. Éles elmével és erős meggyőződéssel használta fel a törvényeket a maga védelmére. E küzdelem közben írja Joó Jánosnak, a kétszínű personálisnak, hogy ne engedje megsérteni az ország törvényeit; ha erőszakkal bántják a törvényeket, az nem árt, az igazi ártalom akkor kezdődik, ha megnyugszanak az erőszak sértéseiben. Deák Ferenc is mondott ilyesmit, de Illésházy a törvények tiszteletében nem volt oly következetes, mint Deák. Amikor Illésházy visszanyerte hatalmát, egyik ellenségét vérig sértette tekintet nélkül a törvényhozás tagjait megillető *salvus conductus*ra, egy másik ellenségét pedig, Somogyit, a *causarum regalium directort*, minden törvényes eljárás nélkül egyszerűen felakasztatta.

Lelkében a középkori dynasta korlátokat nem ismerő önérzete küzdött a mások jogát is tisztelő érzés gyöngé kezdeteivel.

Felsőségértéssel vádolták, s hogy a hamis vád ellen sikerrel védekezzék, üldözőit azzal próbálta a maga részére hajlítani, hogy bizonyítékokat szolgáltatott nekik egy Joó János ellen indítható felségárulási per megindítására.

Reá egy hamisított ítélet mondotta ki a halálbüntetést és jószágainak elkobzását. Az ítéletet királyi parancsra Istvánffy Miklós, a nagy történetíró, az igazságszolgáltatás ügyeiben a nádor helyettese, hamisította. S ami még szörnyűbb, a hamisításért tekintélyes jutalmat kért a királytól.

Illésházy, az üldözött, aki Mátyás főherceg titkos segítségével Lengyelországba menekült, mielőtt elfoghatták volna, Bocskay támadása idején visszatért hazájába és

később nádorrá lett. Őt a sors szenvedéseiért még azzal a dicsőséggel is jutalmazta, hogy a bécsi békét segíthette kivívni nemzete számára.

Ellenben Istvánffy, a propalatinus, gutaütötten dadogva volt kénytelen megvallani, hogy hamis ítéletet állított ki bírói pecsétjével, mert a hatalmasok halállal fenyegették. Azt nem vallotta meg, hogy bűneiért busás jutalmat várt a hatalomtól. Károlyi alig titkolt fájdalommal fedi fel Istvánffy gyalázatát. Méltán nevezi elbeszélését a kor tükrének. Kiteszik abból, hogy a megalázkodás az udvar hatalma előtt és a birtokszerezés mértéktelen szenvedélye tompították a rendi korszak egyes vezetőiben az erkölcsi érzést. De Károlyi szép kivételekre is hivatkozik. Például Verancsics Faust, a csanádi püspök, nem tért le az igazság útjáról s néhány társa egyúton haladt vele. Istvánffy tragédiáját, Illésházy nagyjelentőségű sorsának fordulatait irodalmunkban Károlyi ábrázolta először meglepő világossággal és az igazság megrendítő erejével.¹

Illésházyt a bujdosásból az a mozgalom szólította haza, melynek történetét Károlyi a *Magyar Országgyűlési Emlékek*-ben írta meg. Az *Emlékek* első nyolc kötetét Fraknoi Vilmos adta ki, a IX. és X. kötetek Fraknoi és Károlyi szerkesztésében jelentek meg. Midőn Károlyi az *Emlékek* szerkesztésére vállalkozott, Szilágyi Sándor példája lebegett előtte. A Szilágyi-tól szerkesztett *Erdélyi Országgyűlési Emlékekről* írja: «Nincs tudtommal a népek, nemzetek és országok ama korszakából, mely a kifejlődött rendi alkotmány tágas határa közé esik, egy munka sem, mely az illető nép, nemzet, vagy ország általános történetét a törvényhozó testület működése tükrében oly részletesen és oly szabatosan adná elő, mint ezen országgyűlési emlékek.» Ilyen munkát akart végezni Károlyi is, midőn a *Magyar Országgyűlési Emlékek* IX. kötetét az előző kötetek szerkesztésében már kifaradt Fraknoi Vilmossal együtt adta ki. A társszerzők munkái nincsenek névszerint elkülönítve, de Károlyi stílusa biztosan felismerhető az 1600

¹ Hivatkoznunk kell még arra az igen beható és szép jellemrajzra, melyet Szekfű írt Károlyi munkájáról. Id. h.

február-márciusi országgyűlési akták Előszavában. A politikai és hadi helyzet rajzát így kezdi az Előszóban: «Mintha nyomor és dicsőség, inség és hadiszerencse vetekedve üzték volna gúnyos játékkukat a sokat szenvedett magyar földön, mikor a vén század (a XVI.) sírjába hanyatlott.» Azután feltáruznak előttünk az ország szenvedései, mikor Károlyi elbeszéli, hogy a királyi proposíciók felolvasása után óriási zaj keletkezett. Mintha Bocskay támadása vetette volna sötét árnyát előre. «S nem is csoda. Mit ért a szépenhangzó frázisok virágos koszorúja, mit ért az atyáskodó jóakarát meleg hangja akkor, mikor német és vallon zsoldos üszköt vet abba a zsufödélbe, melyet — bár egyedülit száz közül — török és tatár keze véletlenül megkímélt, mikor a kamarák a lába alól húzzák ki földjét annak, kinek feje felül rakoncátlan parancsnokok a ház tetejét leszedték, mikor nejét vagy lányát meggyalázzák, barmait elhajtják a «segítő» hadak a megye vagy a közjő érdekében távoljárónak, mikor maga a király mutat példát a törvényszegésre, önként változtatván meg azt, amit az országgyűléssel egyetértve határozott. Látnivaló, hogy Bocskai támadásának okai mind együtt voltak már 1600-ban; a pohárból csak az az egy csöpp hiányzott még, hogy kicsorduljon.»¹

Ez egy súlyos csepp gyülemlését írja le azután a következő országgyűlések történetében. Az 1601. márciusi országgyűlésről mondja, hogy az bizonyára egyike a Rudolf alatt tartott legérdekesebb diétáknak, amennyiben benne a legmakacsabb ellenzékeskedésnek találunk nyomaira.

Érthető a magyarság elkeseredett hangulata; folyton végveszélyben forog az ország és ellenségtől, baráttól egyaránt a legrosszabbat kell kiállania.²

Az *Emlékek* X. kötete címlapján is olvashatjuk Fraknoi nevét a Károlyié mellett, de a kötet túlnyomó nagy részét Károlyi írta és szerkesztette. Az 1603-i országgyűlés történetében írja, hogy Pest elfoglalása után «az optimizmus,

¹ Magyar Országgyűlési Emlékek, IX. k. Budapest, 1885., 337., 340. ll.

² Magyar Országgyűlési Emlékek, X., 465., 467. ll.

ez a vén magyar bűvész a vérmes Szuhaynak lelki szemei elé a Pest után bevett ős Budát varázsolta». Ez a vén magyar bűvész, aki úgylátszik a halandóság törvényének nincs alá vetve, gyökeres bajokon csak álmokképekkel tudott segíteni. A leggyökeresebb baja az akkori állami életnek a pénzszükség volt. «Ha pénze volt volna a kormánynak,» — írja Károlyi — «a végváratok őrséggel, élelemmel ellátta volna, hogy jobban ellenálljanak a töröknek. Ha pénze volt volna a kormánynak, a hosszú háború alatt minden évben korábban kezdhetne volna meg a hadi operációkat a töröknél, s minden esztendőben egy-egy nagy területet szerzett volna vissza a hódoltságból.» A pénztelenség volt oka a fizetetlen zsoldosok kihágásainak. Az 1603-i országgyűlésen is, «mint azelőtt» Károlyi szavai szerint — «minden szívet egy baj nyomott, minden szájból egy panasz hangzott : a császári német zsoldosok istentelen kihágásai.» «A pogány korántsem pusztított úgy, mint a keresztyén zsoldos.» Ez országgyűlésről még fel kell jegyeznünk a Rudolf udvarában érvényesült alkotmányos elvet. Himmelreich Tibor, magyar kancelláriai titkár szerint a király szentesítés előtt szabadon csonkíthatja, vagy kiegészítheti az országgyűlési végzéseket, csak olyasmit nem szabad a végzésekbe toldani, amiről a rendek nem határoztak. Igen hajlékony alkotmányos elv, mely közel jár az országos rendek törvényalkotó jogainak eltörléséhez.¹

Az 1604-i országgyűlésen a király egy nevezetes indítványt terjesztett a rendek elé. Thurzó Györgynek, az akkori dunáninnyi főkapitánynak javaslata szerint a királyi propositio az állandó magyar hadsereget akarta életbeléptetni, oly hadsereget, mely hivatva lett volna lassanként kiszorítani a honvédelmi szervezetből az idegen zsoldosokat. Thurzó György vetette fel tehát először az állandó magyar hadsereg eszméjét a török uralom korában s nem Zrínyi a költő, mint azok hiszik, akik Károlyi felfedezését nem ismerik. A rendek azonban az állandó katonatartás gondolatával nem bírtak megbarátkozni. Ez az újítás növelte volna az adók terhét.²

¹ Magyar Országgyűlési Emlékek. X. k. 100., 119., 155—158. ll.

² U. o. 356., 363. és 386. ll.

Talán megértették és méltányolták volna a reform nagy jelentőségét, ha nem foglalja el lelkeiket a vallás szabadságát fenyegető veszély. «A katolikus főpapság» — írja Károlyi — «a XVI. és XVII. század fordulóján tudatára ébredt annak, hogy a hosszú vallási béke alatt a zajtalan elterjedő protestantizmussal szemben immár közel van ahhoz, hogy a talajt lábai alatt elveszítse. Itt cselekedni kellett.» Belgiojoso tábornok 1604 január 7-én királyi parancsra elvette a kálvinistáktól a kassai nagy templomot és átadta a katolikusoknak. Hasonló foglalások történtek oly városokban is, hol a luteránusok voltak többségben. A városok odautasították országgyűlési követeiket, hogy kérjék ki a megyei követek jóindulatát vallásuk dolgában. Nevezetes fordulópont ez a magyarországi reformáció történetében. E pillanattól mind végig — így állapítja meg Károlyi — «szorosán tartott össze századok véres harcain és szenvedésein keresztül a protestánsok két felekezete. S nevezetes fordulópont ez abban a tekintetben is, hogy az eddig teljesen idegen városi polgár e pillanattól kezdve testvére s honfitársa lesz a magyarnak.»

Az 1604-i országgyűlésen hiába próbálták a megyei és városi követek, a kálvinisták és luteránusok egyesült erővel a vallási sérelmeket elintézni. A huszonegy törvénycikkben csak hadi, adóügyi, vagy igazságügyi kérdésekről van szó, a vallást azok nem említik. Ismeretes, hogy Prágában, Rudolf székhelyén a XXI. törvénycikkhez egy újat csatolt az ottani magyar kancellária. Ez a hamis törvénycikk megtiltja a vallási kérdés hollywoodosát az országgyűléseken a legszigorúbb büntetés terhe alatt. Sokáig azt hittük, hogy a XXII. törvénycikket Forgách Ferenc kancellár, akkor nyitrai püspök iktatta a törvénykönyvbe. De Károlyi az 1890-ben megjelent Országgyűlési Emlékek X. kötetében kimutatta, hogy nem Forgách csempészte a cikket a törvények közé: kimutatta gondos és éles elméjű kritikával, hogy Mátyás főherceg indítványozta a vallási viták eltiltását egy új törvénycikk által. Dr. Coraduzzi birodalmi vicekancellár, a titkos tanács tagja, hívatta Himmelreicht s előadta neki a főhercegtől Prágába küldött indítványt. Himmelreich habozott, visszaemlékezett arra az elvére, hogy a felterjesztett

végzésekre nem szabad azt betoldani, amiről a rendek nem határoztak. Azután hazatérve eszébe jutott, hogy többet ér a hatalmasok kegye, mint a ragaszkodás az alkotmányos elvekhez. E jól kamatozó megfontolás hatása alatt megírta a XXII. törvénycikket, sok zavarnak és vérontásnak okozóját.

Az alkotmányt mélyen sértő eljárás ellen először az északkeleti megyék gálszécsi részleges gyűlésén megjelent rendek tiltakoztak. Kijelentették, hogy ha Belgiojoso, vagy akárki más a XXII. cikkekre támaszkodva bántani merik a valóság szabadságát, fegyvert fognak ragadni annak védelmére. «A jogos forradalom» — írja Károlyi — «szenvedélytelen, de határozott proklamációja ez, melyben éppen ez egyszerűség, e szenvedélytelen hang miatt van valami magasztos.» A gálszécsi rendek vitatkoztak Belgiojosóval a szabad városok sérelmeiről. A tábornok szerint a szabad városok a király jószágai (peculium regis). Nem, válaszoltak a rendek, a városok nem a király, hanem a korona jószágai (peculium coronae).

A gálszécsiek e felfogásában nem osztozkodtak a magyar tanács katolikus tagjai, sőt a nagy kálvinista Ecsedi Báthory István, az országbíró is azt mondta, hogy a városok a király jószágai. A magyar kancellária a két felfogást kibékíteni akarván a szabad városokat a szent Korona és a király jószágainak nevezi.

A gálszécsi rendek nem fogadták el ezt a közvetítést, küldöttségük, mint Károlyi írja, a városok szabadsága érdekében a generális-kapitány előtt oly remek s oly meglepő hangú védbeszédet mondtak, amiú eddig, s azután két századon keresztül nehezen hangzott el Magyarországon.¹

Mindezt a jelentékeny tanulságot Károlyi kutatásainak, kritikájának és alakító tehetségének köszönhetjük.

De mindez csak bevezetése, első éneke volt a «nagyserű eposnak», ahogy Károlyi nevezi Bocskay támadását.²

¹ Magyar Országgyűlési Emlékek, X., 373., 374., 379., 394—399., 577—584. ll. Továbbá Károlyi Árpád: A huszonkettedik Articulus. (Néhány Történelmi Tanulmány,) 154—226. ll. E tanulmány kiegészíti az Országgyűlési Emlékek Bevezetését.

² Magyar Országgyűlési Emlékek, XI., 404. l.

E támadás történetét beszéli el az *Országgyűlési Emlékek* XI. és XII. köteteiben, amelyeket már egyedül szerkesztett. Nem a támadás katonai jeleneteit tárgyalja, hanem Bocskay országgyűléseit és azt a diplomáciai munkát, mely az 1606-i bécsi békét előkészítette. Ezek a nem vért ontó küzdelmek a «magyszerű eposzba» illő énekek, amennyiben a szenvedélyes hazafiság és az államférfíui mérséklet váltakozásával felépíteni segítették a Bocskay nevéhez fűződő korszakalkotó bécsi békét.

Hogy a forradalom, amikor Bocskay jelt adott kitörésére, oly bámulatos gyorsasággal terjedt 1604 őszén, azon a királyhoz hű magyar tanács nem csodálkozott, sőt elismerte az előző országgyűlésen elhangzott panaszok jogosságát. Figyelmeztette a trónt a fölkelés veszélyességére. A veszélyt nagyítja az, hogy Bocskay a törökkel szövetkezett, noha nem igen régen még irgalmatlan ellensége volt a török oltalmától elszakadni nem akaró erdélyi pártnak. De most az ő fegyverre kelt hívei azt hirdették, hogy az osztrák ház ki akarja irtani a magyart az élő nemzetek sorából. Ennek a balhitnek elosztatására egy célszerűen vezetett országgyűlés sokat tehetne, gondolta a magyar tanács. A király összehívta az országgyűlést 1605 elejére, de a meghívottak közül oly kevesen jelentek meg Pozsonyban, hogy a király január 25-én elhalasztotta a gyűlés megnyitását. Ellenben a Bocskaytól 1605 áprilisára Szerencsre hirdetett országgyűlés nagyon népes volt. Bocskayt, az akkor már erdélyi fejedelmet, itt választották meg Magyarország fejedelmének. A rendek bizalmi embere üdvözölte Bocskayt oly beszéddel, melyről azt mondja Károlyi, hogy «van valami lélekemelő, valami magasztos az egyszerű, minden rhetori dísz és ügyes compositio nélkül elmondott szavakban. Bizonyára mélyen hatottak a rendekre, de még bennünk is felkeltik a pietas érzelmét, ránk is hatnak az igazság erejével.» Károlyi e lelkesedése érthető, mert a beszédből kiérezhetjük a magyarság nagy örömét azon, hogy szabadult a császár generálisai és tisztviselői testet és lelket senyvesztő zsarnokságától s hogy mennyire hálás Bocskay iránt, aki szerencsés kézzel levette róla a bilincseket. A szerencsiek írták az erdélyieknek, «hadd

örvendhessünk szép szabadságunknak, mint a rekeszből kiszabadult madarak.»

De ebbe a tiszta örömbé zavaros érzés is vegyült. A török szövetség az európai közvélemény előtt nem jó színben tüntette fel Bocskay támadását. A szerencsi gyűlés tehát egy Európa népeihez intézett iratban igazolta a magyarságnak azt a végletes elhatározását, hogy halálos ellenségével szövetséget kötött koronázott királya ellen. Ez az igazolás tulajdonképpen a legborzasztóbb vádirat Rudolf király személye és kormánya ellen... «Hozzá hasonlót csak az 1849-i év proklamációi közt találhatunk s ha irányja nem volna oly tökéletlen, talán páratlanul állna az egész világ összes forradalmi pronounciamentóinak és kiáltványainak irodalmában. Ez a kiáltvány iszonyú vádakkal teljes, de néha csaknem a legiszonyúbb vádaknál is meztelen igazságra épült.»

A szerencsi gyűlés hangulata nem kedvezett a béketárgyalás gondolatának. A gyűlés eloszlása után a királpárti magyar főurak Bocskayhoz fordulnak a béke érdekében. Bocskay a már hazatért Illésházy tanácsára átadja feltételeit a magyar uraknak. Ezek a feltételek teljes vallásszabadságot és a magyar királyság tökéletes önállóságát követelték. A bécsi és prágai udvarok megütköztek a feltételeken. Hiszen ha azok teljesülnek, — mondogatták — a magyar politikát egészen új és másfelé vivő országútra terelnék, talán oda vissza, ahol egykor a magukkal is tehetetlen II. Ulászló és II. Lajos megrekedtek, vagy éppen tán merőben ismeretlen tájak felé oda, ahonnét a lengyel *respublica* királyi címmel ellátott, kötött kezű elnöke való. Jobb lett volna letörni a fölkelést, semmint ily föltételeket elfogadni, így vélekedett a prágai és bécsi udvar. De a török-magyar szövetség ellen üres pénztárral hadakozni lehetetlen volt. Róma, Madrid, Varsó és a németországi katolikus udvarok nem bírtak ekkor nagy áldozatokat vállalni. «A józan ész tehát azt súgta Mátyásnak, hogy ilyen körülmények közt súlyosabb feltételek árán is ki kell egyezni Bocskayval.» Sőt Rudolf makacssága is lazult a körülmények nyomása alatt és felhatalmazta Mátyást a békealku vezetésére. Forgách Zsigmondot küldötte Bocskayhoz, hogy mint királyi biztos állapodjék meg vele a béke fel-

tételeiben. Bocskay alkotmányos fejedelem lévén 1605 novemberében Korponára hívta össze a rendeket, hogy velük egyetértve tárgyaljon a királyi biztossal. Bocskaynak nemcsak a királyi biztossal kellett küzdenie, hanem a hajdúkra támaszkodó radikális párttal is. A hajdúkapitányok és hadnagyok valósággal lázongtak imádott vezérük ellen, mert hevesen gyűlölték a német udvart és a háború folytatásából gazdag zsákmányt vártak. Bocskay és Illésházy meg akarták nyerni őket a kiegyezés gondolatának sok szép szóval, sok ajándékkal és sok ezer forinttal. Ötnapi puhítás után a hajdúk csendesedtek. Az ajándékok közt a legkiválóbb Bocskaynak «Korponán kelt szabadalomlevele (1605 december 12), melynek alapján a hajdúk fészket raktak a magyar Kánaán szívében.»

A Korponán egybegyűlt nemesség nagy többsége békét kívánt. Alkotmányos felfogásukat egy írástudó társuk eszavakkal jellemezte: «A mi királyunk kötve van a hazai törvények által. Amíg azok szerint uralkodik, engedelmeskedünk neki. Mihelyt átlép azoknak határán, nem vagyunk többé alattvalói. Ez a mi kölcsönösségünk.» Az így gondolkozó többség nem akart elszakadni az uralkodóháztól, mint a hajdúk pártja. Azután az ország siralmas állapotát is nézték. «Nem tudom mirevaló leszen a szabadság» — mondogatták a korponai többség tagjai — «ha országunk nem leszen hozzá.»

Szóval Bécs, Prága és Korpona egyaránt kívánták a békét, de az ellentétek a vallási és politikai szabadság kérdéseiben nagyok voltak. Bocskay mérsékelt szellemű hívei a független Magyarországot akarták helyreállítani, régi intézményeivel szövetkezve a hatalmában megnövekedett Erdéllyel, mely a Bocskay által közvetítendő török béke segítségével ki volna emelhető a Bástia és Mihály vajda korának szomorú állapotából.

Rudolf és Mátyás a rendi és vallási szabadságokon ütött sebeket nem igen kívánták gyógyítani, sőt Rudolf még a török béke megkötésében, kivált ha Bocskay közvetíti, a császári méltóság sérelmét fedezte fel. Károlyi végigvezet bennünket az első osztrák-magyar kiegyezés szövevényes alkutárgyalásain. Vezetése igen érdekes. Látjuk részletekbe

mélyedő elemzéseiből a két Habsburg udvarban az érzések és érdekek harcának hullámzását. Voltak olyan katolikus tanácsosai az uralkodóháznak, akik a vallásszabadságot azért ellenezték, hogy el ne veszítse az uralkodóház a katolikus hatalmak pénzbeli támogatását. A császári udvar néhány protestáns hívének tanácsát is meghallgatta. Például Geizkofler Zakariást, akinek véleménye élénken jellemzi a korabeli eszmék egy árnyalatát. «Istené egyedül a hatalom» — írja Geizkofler — «az emberek lelkiismerete felett, kényszeríteni azt karddal nem lehet, a kiontott vérből csak újabb élet, újabb ellenállás ereje csirázik ki.»

A buzgó katolikus tanácsosok, sőt a nunciusok is belátták, hogy a merev tagadás oly országgal szemben, ahol ezer eretnekre egy katolikus esik, merő képtelenség. Nagynehezen kialakult tehát a tolerari posse gondolata.

Károlyi fejtegeti, hogy az európai politika irányai hogyan hatottak a korponai tárgyalásokra. A spanyolok például politikából ellenezték a török békét, hogy a németországi protestáns hatalmak kelet felé fordítva erejüket ne segíthessenek Németalföldnek.

A király és a főherceg Bocskay közjogi kívánságait nem könnyű szívvel, de mégis elfogadták. Azonban néhány egyházpolitikai kérdésben és Erdély területére nézve a felek nem bírtak megegyezni.

Erre Illésházy ajánlkozott, hogy a korponai gyűlés megbizottjait örömet vezetné Bécsbe a békealku befejezése végett, mert a királyi biztos által vezetett alku igen nehézkes menetű. Mátyás és Bocskay szívesen fogadták az ajánlatot. «Különös érzés foghatta el az ősz Illésházy lelkét», — írja Károlyi — «midőn 1606 január 7-én emelt homlokkal vonult be 8 hintó és 60 Bocskay-huszár kíséretében abba a Bécsbe, ahonnan 3 esztendővel ezelőtt éjnek idején, mint valami gonosztevő halál és börtön elől szökni volt kénytelen.»¹

Illésházy Mladossevith Horváth Péter társaságában né-

¹ Lásd minderre nézve Károlyi: Magyar Országgyűlési Emlékek, XI. k., 5., 7., 22., 26., 31., 124—131, 134., 136., 198., 200., 212., 224—242., 247—415. ll.

hány hétig tárgyalta a főhercegi biztosokkal. A tárgyalások nem voltak simák, mivel a főherceg emberei a korponai királyi biztos által megadott engedményeket meg nem történtenek tekintették. Ez ugyan rosszul esett Illésháznak, de a béke kedvéért, ő sem vette igen komolyan a korponai határozatokat és így 1606 február 9-én aláírhatta a főhercegi biztosokkal kötött első bécsi egyességet. De miért nem ragaszkodott a korponai végzésekhöz? Kétségtelen, hogy siettetni akarta a békét. A béke megkötése annyit jelentett, hogy elkobzott jószágai visszakerülnek birtokába, de azt is jelentette, hogy a töröktől, tatártól, vallontól, némettől és a hajduktól elkínzott ország végre az erőgyűjtés munkájához foghat. Volt tehát Illésháznak sok jó oka a békét siettetni. De a februári egyesség csak a megbizottak műve volt. A megbízók elé kellett terjeszteni az okiratot. Rudolf teljes hatalmat adott ugyan öccsének, de azután tudatta vele, hogy az ő híre nélkül semmit sem végezhet. Rudolfot a nuncius, a spanyol követ, a magyar főpapok arra kérték, hogy ne írja alá az egyességet. Nem is akarta fogadni öccse követét, aki az okirat átadására volt kiküldve. Rudolfot különösen az bántotta, hogy át kellene engednie Bocskaynak Erdélyt, melyet neki Báthory Zsigmond ajándékozott. De Molard Ernő, a titkos tanács tagja jelentésében ajánlotta Rudolfnak a bécsi alku elfogadását s így Rudolf végre aláírta a februári egyességet március 21-én.

Mátyás főherceg most azt várta, hogy Bocskay is alá fogja írni a nehezen elkészült okiratot. Abból a felfogásból indult ki, hogy Illésházy és Mladošsevith teljhatalmú biztosok voltak és így a nemzetközi szokás szerint Bocskay köteles elfogadni azt, amit biztosai végeztek. Ennél fogva az udvar magyar és nem magyar hívei megütközve hallották, hogy Bocskay a februári egyességet a rendek Kassára hívott gyűlésén tárgyaltatni akarja. Ezt a nemzetközi jog durva sértésének fogták fel. A magyar történetirodalomban is felújult ez a felfogás. De Károlyi kimutatta, hogy Illésházy nem teljhatalommal, hanem egyszerű megbízó levéllel utazott Korponából Bécsbe. Bocskay tehát teljes joggal hívta a rendeket Kassára 1606 április 16-ára, hogy «derekasan gon-

dolgozzanak» a februári egyesség felett. Mátyás kénytelen volt ebben megnyugodni és csak arra kérte Bocskayt, hogy ne húzza soká a kassai tárgyalásokat.

Bocskay országgyűlései közt ez a kassai volt a legnépesebb. A megnyitó ülésen Illésházy előadta, hogy ő is elégtelen volt Bécsben a főhercegi tanácsosok ridegségével, de megkötötte az egyességet, mert meggondolta, hogy az ország két hatalmas birodalom közé van ékelve, melyek szétmorzsolhatják. Bocskay sem volt meglegedve a februári egyességgel. Ez az egyesség csak Bihart, Közép-Szolnokot, Krasznát és Mármarost engedte át Erdélynek. Bocskay e régi partiumhoz Keleti-Magyarországból több vármegyét akart Erdélyhez csatolni, mert a magyarság ez oltalmazó várának ellenálló erejét fejleszteni kívánta. Nem fogadhatta el az egyességnek azt a rendelkezését, hogy halála után Erdély a magyar király kezére kerüljön és hogy annak fejedelme ne köthessen szerződést a portával. Erdély jelentőségét a februári egyesség nagyon is eltörpítette. Bocskay elégtelensége felizgatta a radikális pártot, melynek különböző árnyalatait Károlyi nagy gonddal és kiváló politikai lélektani érzékének a lényegig ható erejével jellemzi. Ez a párt nem csupán a februári egyességet bírálta, hanem általában támadta a kiegyezés gondolatát, mint Korponán. Megint a rakoncátlan hajdúk voltak a pártnak lehangosabb izgatói. Bocskay kénytelen volt felakasztatni néhány véresszájú izgatót. Nagyon népszerűtlenné lett ekkor Illésházy a lármás hazafiak előtt. «Cipellősháznak» gúnyolták, vagyis a magyar csizmával szemben, a német cipő, azaz a német politika kedveltjének. «A Cipellősházy gúnynev hamarosan át is változott az alkotmányos elemek söpredéke szájában és «német kutyák»-lón azok neve, akik a kiegyezés barátai voltak», írja Károlyi.

Azonban az északnyugati megyék küldöttei, — a dunántúliak nem küldöttek követeket Bocskay gyűlésére — a városi követek és a főurak nagy többsége a kiegyezésnek voltak hívei. Kegyeletes tisztelettel hajoltak meg a királyi trón előtt, de nem szomjuhozták az udvar kegyeit. «Függetlenebb és tiszteletreméltóbb pártot, mint ez» — mondja

Károlyi — nem mutat fel a magyar politikai élet története egy időszakban sem.» E nagyításnak látszó ítélet igazolása végett hivatkozik Károlyi e konzervatív pártnak egy valóban nevezetes nyilatkozatára. A király a kiegyezés tárgyalása közben kegyelmet ígért a Bocskay pártjához tartozóknak, ha hívek lesznek hozzá. Erre ez a tradíciókhoz ragaszkodó párt így válaszolt: «Őfelsége e kegyességét hűséges szolgálatainkkal igyekszünk meghálálni, de kegyelmet őfelségétől semmiképpen nem fogadunk el; mert bünt, amelyre lehet kegyelem a válasz, őfelsége ellen nem követtünk el. Megelégszünk azért azzal, hogy őfelsége atyai kegyessége feledést borít a forradalomra.»

Azonban a februári egyesség pontjaival ez a párt sem volt megelégedve; különösen a vallási cikk miatt. «A vallás dolga Magyarországon» — mondotta az egyesség — «mindenütt azon állapotban hagyassék, melyben a boldog emlékű Ferdinánd, Miksa s egyéb kegyes magyar királyok idejében volt.» A XXII-ik törvénycikkről azt mondja az egyesség, hogy «a többi cikkelyekből kivéttetik és szeparáltatik». Pedig a korponai végzések határozottan elismerték a katolikus, luteránus és kálvinista felekezetek egyenlő szabadságát, ami a vallási türelemnek az akkori európai viszonyokat tekintve ritka példája volt. A korponaiak továbbá a hirhedt XXII. törvénycikknek eltörlését követelték. Illésházy nagyon is türelmetlenül törekedett békét kötni, különben protestáns létére nem fogadott volna el kétértelmű szavakat a határozott korponai követelések helyett. A fiatal Alvinczy Péter nem ok nélkül prédikálta a kassai nagytemplomban, hogy a bécsi egyesség vallási cikke «csavarra van húzva». A kassai rendek május 12-i határozatukkal követelték a korponai vallási cikkek lényeges részének érvényesítését. A kisebb jelentőségű egyházpolitikai kérdésekben is helyreállították a korponai felfogást a bécsi egyesség gyöngítő fogalmazásával szemben. Hasonlóan jártak el az alkotmányos biztosítékok ügyében. Kimondották, hogy a király állítsa helyre az ország igazgatásának régi, törvényes formáját és bizza a közigazgatást a nádorra. Kijelentették végül a rendek, hogy ha a király el is fogadja a kassai végzéseket, nem tekintik azokat ma

gokra nézve kötelezőknek mindaddig, míg Boeskayt Erdélyben ki nem elégíti.

Ezután csak arról volt szó, hogy ki folytassa a bécsi alkudozást a kassai végzések alapján. Ez fogas kérdés volt, mert Illésházy februári egyessége csorbította a hitet megbízhatóságában, de másrészt okosabb, tapasztaltabb államférfiút, aki hozzá még a bukott rendszer üldözöttje volt, hiában kerestek a rendek. Illésházy azonban csak úgy vállalta el a küldetést, ha korlátlan felhatalmazással mehet Bécsbe. Ez a kívánság új bonyodalmat teremtett, melyet úgy oldottak meg, hogy Illésházy korlátlan felhatalmazást kapott a vallási és alkotmányos kérdésekben, de Erdély területére nézve kötve volt a fejedelem utasításához.¹

Mátyás főherceg szomorúan vette tudomásul, hogy a májusi kassai gyűlés visszavetette a februári bécsi egyességet. De mit tegyen? Megtorolja-e a politikai kudarcot és ne fogadja Illésházyt? A prágai nuncius azt írta, hogy a kassai cikkek szemtelenek, szót sem érdemes reájuk vetni. De Khlesl megírta a nunciusnak, hogy hiábavaló dolog hozzávaló erő nélkül harcolni a törökkel. Ez a megfontolás győzött. Mátyás elküldötte Illésházynek és társainak a kért menedékleveleket.

A vallási cikk nagy akadályja volt az új egyességnek. A három keresztény felekezet megemlítésétől a magyar és osztrák katolikusok irtóztak, mert a két eretnek felekezet egyenjogúságát a katolikus hittel nem akarták elismerni. Több mint fél hónapi alkudozás után egy nem egészen szabatosan fogalmazott cikkben ki volt mondva a vallásszabadság általánosságban, el volt törölve a XXII-ik törvénycikk, de kárpoztalásul betoldották a cikkbe az «absque tamen praejudicio Catholicae Romanae religionis» fordulatot. Lényegében ez volt a tartalma az 1606 június 23-i bécsi béke vallási cikkének. A közjogi megállapodások közt első helyen említendő a béke harmadik cikke, mely elhatározza, hogy

¹ A fentiekben Károlyi nagyérdekű s főbb részeiben új felfogással s új anyag alapján írt fejtegetéseit (Magyar Országgy. Emlékek, XI. kötet) igyekeztünk kivonatban előadni.

a következő országgyűlésen régi méltóságával felruházott nádor választassék. Ez intézkedés méltó párja volt kimondva a IX. és X. cikkben, amelyek szerint a katonai és polgári nagyobb, vagy kisebb hivatalok, a végvárok kapitányságai is — két dunamelléki vár kivételével — csak született magyaroknak, vagy a kapcsolt részekben született horvátoknak és szlavóniaiaknak adományozhatók. A vallási és közjogi kérdések e történelmi nevezetességű megoldásán kívül a két fél biztosainak Bocskay személyes kívánságairól és Erdély jövőjéről is meg kellett egyezniök. Bocskay új vármegyéket kapott a régi partium kiegészítéséül, de Illésházyéknak meg kellett nyugodniok abban a feltételben, hogy Bocskay törvényes utódainak kihaltával feléled a magyar korona joga az egész átengedett területre, tehát Erdélyre is.

Ezek voltak lényegesebb pontjai az 1606 június 23-án véglegesen megállapított bécsi békének. A békét azonban Rudolf király és Bocskay elé is kellett terjeszteni a megerősítés végett. Rudolf nehezen bírta magát elhatározni az aláírásra, hiszen a júniusi feltételek az ő felfogása szerint rosszabbak voltak a februáriaknál. Végre augusztus 6-án megerősítette a kiegyezést, de nem feltétlenül, hanem azzal a kikötéssel, hogy «azok a cikkek, melyek a vallásra és az egyházi rendre vonatkoznak és a többiek is akként értendők, hogy «koronázó eskünkkel ne ellenkezzenek.» Ezt a kikötést a főpapok a maguk felfogása érdekében értékesíthették és arra támaszkodva a király megtagadhatta Erdély átadását is.

Másrészt Bocskay és hívei sem voltak megelégedve a június 23-i békével. Bocskay a ratifikálás előtt újra gyűlésre hívta a rendeket Kassára. Ez az augusztusi kassai gyűlés ki akarta terjesztetni a vallásszabadságot a falvakra is és töröltetni kívánta az absque praejudicio záradékot. A nádorság kimagasló közjogi hatáskörét védeni akarta a gyűlés félreértés ellen arra az időre, amikor a koronázott király nem lakik az országban és főherceg kormányoz helyette. A rendek továbbá megütköztek azon, hogy a kiegyezés oklevele záró részében felsorolja azt a bűnlajstromot, melynek el nem követésére az ország kötelezi magát. Ez a felsorolás nyilván annyit jelentett, hogy a bűnöket elkövették Bocskay

hívei a harcok idején. Ezért a kassai gyűlés a bűnlajstrom elhagyását kívánta és a hűség ígéretének olyan fogalmazását, mely nem sértő és mégis magában foglalja a trón iránt tartozó hűség kötelező ígéretét. Kimondotta a gyűlés azt a módosítást, — mint Károlyi írja — «azzal a pár szóból álló megokolással, mely a maga klasszikus rövidségéért és végtelen finomságáért valóban megérdemelné, hogy szálló igévé legyen «Propter vitandam verborum acrimoniam» a kifejezések élességének elkerülése végett csak ennyiből állott a finom és gyöngéd megokolás.» Végül a rendek nem akarták elfogadni a június 23-i okirat befejező cikkét; ez a cikk a kötendő török békére vonatkozik, melyet Bocskaynak kellett közvetítenie. A cikk azt kívánja, hogy a királlyal megbékült magyar rendek, ha lehetetlen volna a törökkel tisztességes békét kötni, tartozzanak a királyhoz csatlakozva a török ellen fegyvert fogni. Ez magától érthető, természetes kívánság volt, de a rendek azt nem akarták a diplomába fölvétetni, mivel nem bíztak a prágai udvarban és feltették róla, hogy a cikknek fölvételével viszályt akar támasztani a magyarok és törökök közt. Több más kisebb változtatást is kívánt a kassai gyűlés, de mind e változtatást egy kiegészítő oklevélbe kívánta foglaltatni, magát a június 23-i békét Bocskay aláírta. A gyűlés egy tíz tagú küldöttséget választott, melynek az volt a feladata, hogy Mátyás főherceggel megkösse a pótegyeséget és hogy a cseh-osztrák rendekkel megegyezzenek a bécsi béke végrehajtását és a kölcsönös jószomszéd-ságot biztosító oklevelek kicserélése végett.

A Kassáról küldött bizottság Bécsbe nagy pompával vonult be szeptember 10-én. Ott várta a bevonulókat a királpárti magyarság Mátyástól meghívott nagyszámú gyülekezete. Thurzó György azt írta ekkor nejének, hogy «talán soha egyszerre Bécsben annyi magyar nem volt mint mostan vagyok».

Mátyásnak nem volt nagy öröme a gyülekezésben. A június 23-i békét végleges szerződésnek tekintette, másítani azt már nem akarta.

A békemű formális befejezését Rudolf is késleltette. Bosszantani óhajtván öccsét, a királyi megerősítő oklevelet

az aláírás kelte után néhány hétig nem adatta át Bécsben a türelmetlen főhercegnek. És amikor a király megbízottja végre szeptember 7-én átadta a várvavárt oklevelet, egyszerűsind egy királyi aláírással ellátott pergament is átadott Mátyásnak. Rudolf megbízottja ugyanis ura nevében előadta, hogyha a magyarok nem fogadnák el a feltételekhez kötött királyi megerősítést, használja fel Mátyás az üres pergament és irasson reá olyan szerződést, amely a király jogait, esküjét és a katolikus hit érdekeit tiszteletben tartja. Mátyás főherceget ez az izenet nagy zavarba hozta. Biztos volt abban, «hogy a feltételekhez kötött királyi megerősítést a kassai bizottság nem fogadja el». Az üres pergamenre ráirathatta volna a június 23-i szerződést, de azt Forgách kancellár alá nem írta volna, s ha Illésházyék nem is követelik a kancellár aláírását, a királyi függő pecsét pecsétnyomója a kancellárnál volt, s ha azt követelik tőle, a kancellár nem adta volna át a pecsétnyomót egyenes királyi parancs nélkül, s így olyan botrány keletkezik, mely a békét veszélyeztethetné. Ebből a kényes helyzetből Lichtenstein Károly titkos tanácsosnak furfangos ötlete kivezette Mátyást. Az ő tanácsára elővették azt a március 21-én kelt királyi diplomát, mely szabályos formában megerősítette a február 9-én kelt bécsi egyességet. Kivakartatták a dátumokat s február 9. helyébe június 23-át, március 21. helyébe pedig augusztus 6-át iktatták az oklevélbe. Mátyás erre az alaki hamisításra feljogosítva érezte magát, mert Rudolf az aláírt üres pergamen küldésével felhatalmazta őt a béke okiratának szerkesztésére. Az alaki hamisításnak voltak ugyan későbbi következményei, de azok a bécsi béke királyi megerősítése érvényességének nem ártottak. A kassai országos bizottság nem kételkedett abban, hogy Rudolf forma szerint megerősítette a június 23-i békét.

Azon volt, hogy a kassai kívánalmak értelmében kiegészítthesse a béke pontjait egy pótszerződésben. De a főherceg ezt a gondolatot határozottan visszautasította, és az országos bizottság megszívlevélle Illésházynek azt az intését, hogy «hazánk megmaradására nézzünk és ne akadozzunk pókhálókbá», elejtette a pótszerződés követelését már szept-

tember 13-án A pótszerződés helyett Mátyás szeptember 25-én aláírt egy nyilatkozatot, melyben ki volt mondva, hogy az absque tamen praeiudicio záradék nem rosszhiszemben csatoltatott a vallási cikkhez, hanem azért, hogy hitében egyik fél se háborgattassék. Továbbá ki volt mondva a nyilatkozatban az is, hogy a többi augusztusi kassai végzésről a következő általános országgyűlés fog intézkedni.

Illésházy a bizottság nélkül, egyedül alkudozott a főherceggel Bocskay személyes kivánságáról. A főherceg csodálatosan engedékeny volt. Átengedte Bocskaynak az egész Tiszántult, kijelentette ugyan, hogy Bocskay halála után az átengedett terület visszaszáll a magyar kormányra, de hozzátette: kivéve Erdélyt és a régi partiumot. Ez a kivétel vetette meg alapját Bethlen és a Rákócziak Erdélyének. Rudolf király elég gyorsan fogadta el a Bocskay erdélyi birtoklására vonatkozó pontokat, mert az uralkodóház már nem érezte magát elég erősnek arra, hogy Erdélyt állandóan birtokaihoz csatolhatná. De a királpárti magyar főurak tiltakoztak Erdélynek a magyar koronától való elszakítása ellen.

Az országos bizottság megegyezett még a cseh-osztrák tartományokkal, melyek kezességet vállaltak a bécsi béke végrehajtásáért.

Miután mindezek a megállapodások írásba foglaltattak, szeptember 27-én Mátyás tudatta Bocskayval, hogy a béke megbeszélése megbizottainak kivánsága szerint be van fejezve. Bocskay megköszönte a tudósítást. Az ő közvetítésével kötötte meg a király november 11-én a zsitvatoroki békét, mely jobb volt minden előző török-magyar békekötésnél.

A békés állapot tökéletes helyreállítása után Bocskay december 13-ára újabb gyűlést hirdetett Kassára, hogy azon a rendek meghallgassák az országos bizottság jelentését és gondoskodjanak a bécsi végzések által a jövő országgyűlésre utalt kérdések megoldásának módjáról. Bocskay hirdetése nagy nyugtalanságot keltett Bécsben, Prágában s a királpárti magyar urak közt is. «Rosszakarók, izgalomkeltők és gyűlölködők — amely fajból a szép magyar földön mindig bőven termett — a fejedelmet bevádolták, hogy alattomban izgat a kiegyezés ellen» — írja Károlyi.

Ebben a vádban csak az volt igaz, hogy Bocskay és a Kassára gyülekező rendek nem voltak megelégedve az országos bizottság Bécsben végzett munkájával. A békés állapotnak örültek, de határozataikban ismételték azt, amit a bécsi békébe szerettek volna iktatni. E határozatok nem voltak meddő óhajtasok, mert jelentékenyen hatottak az 1608. koronázás előtti alapvető törvényekre. Károlyi különösen kiemeli azt a határozatot, mely a vallásszabadságot a jobbágyokra is kiterjeszteni óhajtotta. «Az összes vallási harcok legremekebb elve ez» — írja Károlyi — a teljes vallásszabadság elve, a «cuius regio, illius religio» zsarnoki elvének elvetése; méltó büszkesége ennek a kassai országgyűlésnek». Nem kisebb büszkesége a gyűlésnek az a határozata is, hogy az országos törvények ezentúl magyar nyelven szerkeszttetnek. Ez a nemzeti kivánság a régi rendi világban oly merészség volt, hogy két évszázad és négy évtized mult el, amig valósággá lett. A decemberi kassai gyűlés volt Bocskay utolsó országgyűlése. Halálos betegségében írta alá a határozatokat december 22-én; 29-én meghalt vese vagy májbjaj következtében.¹

«Meghalt a magyarok Mózesé, — írja Károlyi — akinek szintén nem adatott meg, hogy népét az ígélet földére vesse. Nem hiába élt, nem hiába küzdött. Elhaló lelkének édes lehetett ez az öntudat. Igaz magyar ember valláskülönbség nélkül, minden időben hálaadó jóakarattal — ahogy ő remélte — fog róla megemlékezni.»

Így végzi Károlyi Bocskay támadásának nagyszerű eposzát.

A több mint 900 lapra terjedő elbeszélést kivonatban igyekeztünk ismertetni. De lehetetlen volt bemutatnunk a sok érdekes jellemrajzot, a pazar bőséggel elhintett korrajzi részleteket, melyek a Magyar Országgyűlési Emlékek XI. és XII. kötetét a történeti tanulságok nagyértékű tárházává avatják.

ANGYAL DÁVID.

¹ Károlyi közleményeiből világos, hogy Káthay nem mérgezte meg Bocskayt. Betegségének fejlődése a Károlyitól kiadott tudósításokból nyomon kísérhető.

LOSONCZY ANNA.

— Második és utolsó közlemény.¹ —

Anna koráról már nagy viták folytak, pontosabb adatot azonban senki sem tudott felhozni.

Most egy kassai okmány alapján kissé világosabban láthatunk ebben a dologban is: 1588 április 9-én válaszol a kassai kamara a főherceg egyik leiratára, ahol Ungnádne egyik kérvényére kér véleményt.

A kérvényben az özvegy örök adományképpen kéri a szabolcsmegyei Tiszaszentmártont és a zempléni Garant, melyek eredetileg Losonczy-birtokok voltak és akkor egyes részeiben rokonai ültek benne.

A kamara válaszában azt javasolja, hogy a két jószágot ő Felsége Losonczy Annának ajándékozza, mert hiszen Anna halálával az egész Losonczy-vagyon fiúörökös híján a királyra száll; Anna ugyanis «a mondott személyeknek utolsó és egyetlen örököse a jelzett birtokokban és tulajdonképpen már *ugyancsak élemedett korban* van, kinek elhúnyta után ama jószágok nyomban és ténylegesen Ő.Cs. és Kir. Felségére és a kincstárra szállnak».

Mindenki tudja, hogy a kor megítélése úgy szemre igen viszonylagos, különösen ha asszonyokról van szó. Viszont az is igaz, hogy aki a fiskus szemében élemedett korú, az még egy szerelmes szemében az ideálok ideálja lehet. Különösen, ha a szerelmes egyúttal költő és régi szerető is, aki egy viharos élet után meleg fészekre vágynak s a régi szerelem emlékein keresztül szemléli eszményképét, kinek fejét egy roppant vagyon kápráztató glóriája övezi...

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1943 évi 785. számában.

Ám ha a száraz tényeket nézzük, azt hisszük, a fiskusnak kell hitelt adnunk s nem a lelkes költői magasztalásnak, mert a kincstár embere nem igen mondja korosnak azt, aki fiatal s akin rajta vezthet, mert férjhez menvén és esetleg egyenes örököst hozván a világra, elüti a kincstárt a vélemény alapján megnagyobbított vagyontól. Hiszen a kassai kamara olyan szorongással figyelte Losonczy Anna öregedését, mint egy fiatal, eladósodott bohém unokaöccs lesi öreg gazdag nagynénjének végnapjait. Már férjnél van, mikor királyi rendelettel semmisítetteti meg adásvételi szerződéseit, mert a Losonczy-birtokból idegenítette el Ruszkát Ketzer Zuzsánnának, majd Szalánc várát és tartozékait Nyári Pálnak, aztán Regetét és újra Ruszkát Dersffy Miklósnak.

Anna ügyességét és konokságát jellemzi, hogy végül is sikerül neki az egész Losonczy-vagyont fiatal férjére, Forgách Zsigmondra iratni és általános örökösévé tenni. A kamorás uraknak meg felkopott az álluk.

Bele kell viszont törődnünk abba, hogy Anna 1588-ban, Balassi Bálint nagy ihletése idején, a Júlia-énekek írásakor már annyira idős asszony volt, hogy új örökössel már nem igen lephette meg ő Felsége kamarai megfigyelőit. Mindez azonban nem akadályozta meg abban, hogy 23 éves férjet ne válasszon a 34 éves Bálint helyett, aki tíz évvel ezelőtt, szintén 24 éves korában ért el teljes sikert nála. De aki akkor jó volt kedvesnek, az nem volt jó férjnek egy bonyolult hagyatéki ügyekkel bibelődő özvegy mellé. A férj az más, az már komoly dolog... Balassi tragikus házassága megmutatta, hogy sem hagyatéki ügyeket nem tud rendezni, sem feleségét nem tudja megtartani...

Így a még mindig bizonyára igen szép, de koros özvegy legfeljebb egy-egy mosolyt («kin ő csak elmosolyodék»), egy-egy pillantást vetett oda talán kacérságból annak, aki a magyar költészet legszebb gyöngyeit fűzte nyakára, de legtöbbször hidegen nézett keresztül rajta, mintha nem is ismerte volna. Leveleire, verseire meg egyszerűen nem válaszolt.

Az az ügy, mellyel kapcsolatban a szépesi kamara Losonczy Anna korával foglalkozik, mindenképpen megérdemli

figyelmünket. A Várdyak, Szokolyak és Losonczy Anna között már régóta folyt a pörösködés egyrészt a szalánci, másrészt a tiszaszentmártoni és garani birtokok miatt. A helyzetet egészen világosan adja elő a kamarának egyik jelentése : «Egyébként Várday Mihály (Balassi Bálint leendő feleségének első ura) birtokol a szalánci várhoz és Szentmártonhoz tartozó Losonczy vagyomból bizonyos porciókat, a gyámfiú, néhai Várday Miklós révén. De mivel a gyámfiú meghalt, azok a porciók, mint mondják, Ungnád Kristóf úr feleségére szálltak. Ezek a szalánci és szentmártoni javak hajdan, mint nekünk jelentetik, Losonczy Antalé és Istváné voltak, akik testvérek voltak. Amarról mondják, hogy két leánya volt, Homonnai Gáspár és Várday Miklós feleségei, emennek, Losonczy Istvánnak pedig szintén két leánya volt : Báthori Miklós és Ungnád Kristóf feleségei, kiket, mint állítják, a boldog emlékezetű Ferdinánd császár e javakban, Losonczy István kiváló érdemeire való tekintettel előre tett, de csupán első fokon, örökösök és utódok kizárásával. És mivel a többi Losonczy-lány kihalásával egyetlen feleség, t. i. Ungnád Kristófé él, azt hiszik, hogy ő rá szálltak a többi porciók is, mintahogy ezeket a javakat az említett Ungnád úr birtokolja is.» Ez a jelentés éppen abból az évből való, mikor Balassi Balint Várday Mihály özvegyét az ismert feltűnő módon feleségül vette.

Elképzelhetjük Anna érzelmeit, mikor hajdani szeretőjét bevonulni látja a gyűlölt Várday-nemzetség tagjai közé! Dobó Krisztina első ura, Várday Mihály volt ugyanis a Várday Miklós árváinak gyámja és Annának elsősorban vele kellett pörösködnie. Az ő halála után húgának, Várday Annának férjére, Szokoly Miklóstra szállt a gyámi tiszt s ő veszi át a pörös hercehurcát a szilárdan álló Annával szemben.

Erre a pörösködésre vonatkozik az a levélváltás, melyet eddig a Zichy-levéltár rejtett. Losonczy Anna a királyhoz folyamodott s a király igazat adott neki. Várdayék most könyörgésre fogják a dolgot. Kérve-kérik dúsgazdag rokonukat, engedje át nekik Garant és Szentmártont, hiszen őt úgyis annyi jószággal áldotta meg az Úristen . . . A levelet azonban nem maga Várday Kata fogalmazta, hanem férje,

Telegdy Pál kállai kapitány, s megvan még a kísérő levél is, ahol Telegdy uram szépen kioktatja feleségét, hogyan írja meg az általa fogalmazott levelet, figyelmeztetve a tapasztalatlan fiatal asszonyt, hogy mindent gondosan másoljon le, külső címzést, megszólítást, levélnyitó jókívánságokat. Elkelt ez annál az asszonykánál, akit az ura már egyszer ilyen formán leckéztetett meg egy alkalommal, mikor nem adja meg az illető formát leveleiben :

«Panaszom rejád, rokon, nagy vagyon, mert nem olyan disztelen levelet érdemlenék én tőled, az mineműt küldtél nekem, hogy eleji sem volt, kívül sem volt semmi írva rajta, hogy kinek adassék, be volt pecsételve. De másszer szebbet írd! Nám ugyan holddal vagyon deákinas Várdában! Mert én is olyan választ teszek, ha úgy írsz ezután is.»

Most tehát, mikor olyan nagy ügyről van szó, mint a félelmetes nagyasszony megpuhítása, Telegdy Pál gondosan előírja, mire vigyázzon felesége :

«Köszönetem és magam ajánlásának utánna Istentől kívánom éltedet, egíssgedet velem egyetemben sok jó esztendeig megadatni.

Ides társ! Im ezen levélben rekesztve küldém neked egy levelet. Írd le szépen és pecsételd le. Ungnotné asszonyomnak küldjük el. Kiszítsd mindjárt el és ad Cseh János kezében. Ezenképen írd az mint én írtam, ebből le tudod írni. Ugyan kérlek, ezt ne halogasd, mindjárt leírd, felül is az mint kell írnod, im megírtam. Isten hozzád. Költ Ecsedben, hétfőn 89. Az te jóakaró atyádfia

Thelegdy Pál.»

Várday Kata levele pedig imígyen hangzik :

«Ez levél adassék az Ngos Losonczy Anna asszonynak, az Ngos meghagyott Ungnot Kristóf uram házastársának, nekem szerelmes asszonyomnak nénémnek.

Szolgálatomat írom Kednek mint szerelmes asszonyomnak nénémnek. Istentől kívánok Kednek minden kívánta jókat és ez világban hosszu ideiglen való jó szerencsés életet minden jókkal megadatni Istennek kegyelmességiből. Magam állapota felől minden jót írhatok Kednek.

Tudom, hogy csodálkozik Ked rajta s az minthogy érttettem is, hogy ennyi időtől fogvást Kedet levelem által meg nem találtam, mostani írásomat is pedig ugyan elhittem asszonyom, hogy Ngod kételenségiből és szükségiből valónak itili lennie. Mely Ngod vélekedése

fog igaz is lenni egy ríszint, egy ríszint pedig méltó mentsígem lehet Ngod előtt, mert hogy ez ideig én Ngodat levelem által meg nem találtam, oka ez volt, mírthogy nagy bizonyosan beszílették és hírdették egy naprul más napra az Ngod alájövetelit, kit ha Isten ú Szent Felsége megenged vala, uramval ú Kelmível egyetemben akarunk Ngodhoz menni és Ngodat meglátogatni. Mírthogy uram ú Kelme ismeretes még ez ideig nem volt Ngoddal, nagy szíve szerint kívánta Ngodat látni és Ngoddal ismerkedni, kit ú Szent Felsége talán rövid nap is megenged únünk.

Nem tagadhatom Asszonyom, hogy az szüksig kínszerített egy ríszint rejá, hogy Ngodat levelem által megtaláljam. Nyilván vagyok tudom Ngodnál, mírthogy tudom, Ngod akaratjából cselekszik az Ngod emberei is, hogy azon vadnak, hogy az ki kevés jószágot szegín megholt bódog emlékezetű Ugnot uram elvött vala túlünk és azután sok fáradsággal, költséggel, törvínnyel visszavett Szakoly uram, hogy elfoglalják túlünk, mely Ngod igyekezetén és szándikán nem győztünk és nem is győzünk eleget csodálkozni, hallván és értvén az Ngod hozzánk való jó akaratját és egyebek előtt felőlünk való jó emlékezetit, melyben énnekem fűkípen eleitül fogván nagy bizodal-mam volt. Senki nem verhette fejemben is, el sem hitethette velem hogy Ngod énnékem gonosz akaró atyámfia volna. Most is Isten után ha egy emberben vagyok bizodal-mam, Ngod az. Kírem azért ugyan az Istenirt is Ngodat, Ngod tekintse meg az Istent és az Igaz-ságot is és ne igyekezzik szegény árva atyjafiát megnyomorítani, kiirt az Isten is jót ad Ngodnak, az emberek is jól emlékeznek Ngod felől írette, mi is teljes illetünkben szolgálhassuk meg Ngodnak és mondhassunk mindig jót mindíltig Ngod felől. Nem szorította Ngodat Isten az mi kevesünkre, Isten anélkül is eleget adott Ngodnak. Jól érti, tudja Ngod, nekünk anélkül is jószágink miá elíg költsígink, fáradságink vadnak, ne fárasszon annál is többel Ngod bennünket, holott jót várnánk inkább Ngodtul. Hiszen sej én, sem pedig az én uram semmit tehetségünk szerint nem vítettünk Ngod ellen semmit, kit értsen bátor Ngod meg az Ngod jámbor ide való szolgálítul, mert inkább egyekezünk mi Knek szolgálni, hogy semmint víteni valakire való tekintetből. Azért ne igyekezzik Ngod szegény atyjafiát megnyomorítani. Ngodtul jó atyafiságos és Isten szerint való választ várok. Isten sokáig éltesen Ngodat.

Ez levél költ Várdában Szent Iván nap után tized nappal [júl. 4.]

Ngod szegény atyjafia szolgálója

Várday Kata.»

Losonczy Anna válasza valóságos asszonyi remekmű : a csípős gúny, a nem is túlságosan leplezett diadaléretet úgy lengi át az udvarias, síma, sőt barátságos szavakat, mint mikor egy Racine-i tragédiában a hősnő felülkerekedik ellenfelén és az előtte fetregő vetélytárssal előkelő szavakban érezteti a győzelmes bosszú fölényét. Minden mondat szúr, mint a hegyes tör. Tudjuk, mekkora élvezet ez ; Anna is mondatonként szürcsöli a diadal mámorát :

Az én szerelmes öcsémnek, Várday Kata asszonynak adassék ez levél kezében.

Köszönetemnek és magam ajánlásának utána. Szerelmes öcsém, az Ked levelét vöttem, kiben Ked ír az jó állapotja és egészsége felől. Kit örömet hallom. Én Istennek hála, most egészségben vagyok.

Továbbá az Ked levelit megértettem, kiben Ked írja azt, hogy énnekem csodásnak tetszik az Ked írása, hogy ennyi ideig nem írt és ugyan most is készeretésnek, szükségesnek alíthatom. Azért jó öcsém, én csak az magad ítéletére hagyom, mint s hogy kell értenem az Ked levelét, holott Ked énnekem ezelőtt soha csak köszönetét sem izente, nem hogy levelével látott volna meg, kit ha megérdemlettem volna vagy nem, azt is ítéletére hattam.

Mindazáltal én ezt nem nézném, hanem az Ked kérését, hogy az én jószágomat Kednek adnám, megcselekedném, ha ebben nem jutott volna az jószág dolga, mert bizon én gonosz akarattal Kedhez nem voltam, hanem sőt az minemő végezésünk szegén uram ideiben Szokoly urammal volt, kinek egy napot hogy hagyjunk és fogott embereket fogjunk, hogy valami jót és atyafiképp n végezhesse nek köztünk, kit én meg nem máslottam, senki sem mondhatja, mert az szegén uram halála után soha engem Szokoly uram meg nem talált csak egy gyermek által is, hogyha ugyanazon akaratban vagyok mégis, avagy megmáslottam? Hanem feljövén, az gyűlésben parancsolatokat szerzett és reám izengetett, mint leszen dolgom, mint veszi ki s hogy veszi az parancsolatokkal kezemből az jószágot. Én is osztán arra hagyám, hogy járjunk az jó törvén után. Mihez képest mivelte, nem tudom, mert ez meggondolható dolog volt, hogy senki az én jószágomat akármel késüre is, túllem el nem veszhették. Hanem özután is, mikor kezembe lesznek házaim, meglátom, mit kellessík cselekednem, mert talán most sem nyultak hozzá szolgálaim az Kedtek kéréséhez képest. Azért szerelmes öcsém, Ked megbocsásson, hogy szintíny most kedve szerint való választot Kednek nem adtam. Ezzel Isten tartson meg szerelmes öcsém. Irtam Vitencen, Szent Jakab havának [július] 18. napján. 89.

Losonczy Anna Ked nénje.

A két levél között azonban már megtörtént a drámai fordulat: a királyi parancs elrendelte a kassai kapitánynak, hogy ha kell, erőszakkal is foglalja el és adja át a Kata asszony birtokában levő jószágokat Losonczy Anna embereinek.

O kis ábrázatban
Tündöklő mennyei
Dicsőséges nagy szépség!
Ékességgel együtt
Te beléd hogyhogy jut
Keménység, kegyetlenség?

énekelhette volna Telegdy Pál uram is sógorával, Balassi Bálinttal, ki ugyanez időben könyörgött «hajlott térddel, fűvel» Júliának, mint istenasszonytól remélve tőle kegyelmet és szerelmet. De a kállai kapitány más szemmel nézte az «angyali szépséget», mint a szerelmes udvarló, mert egyszerűen «hitvány asszony»-nak titulálja feleségéhez írt levelében azt, aki körül mindenki térden állva eseng, imádkozik, s akinek egyetlen szavára seregek ülnek lóra, hogy elseperjék ellenfeleit. A kállai kapitány mondatai immár fáradtak, rövidék, kifogyott a lélekzete a sok udvariaskodásban és szaladgálásban:

«Továbbá egyebet nem irhatok, hanem hogy az mi szerelmes atyánkfia mindenképpen rajtunk vagyon, Ugnoné asszonyom. Az levélírásban teljességgel elfáradtam. Megérthetsz mindeneget bátyám uramtul. Az dolog csak ebben vagyon: Reggel írted akartam Jó Jakabot és Szakayt bocsátni, hogy elhozassalak onnat ide, de im oly heven köték rejánk, hogy ezen reggel én magam először Paczoth Ferenchez, azután Melith Istvánhoz, azután úgy történhetik, hogy mindjárt Kassára megyek. Azért, mihent Isten onnat meghoz, lovainknak fáradságával nem gondolok; mindjárt írted, ha én magam nem mehetek is, de elküldök. Lígy vesztegsígben ídes atyámfia addig ott, én is bánom, hogy most el nem hozatlak onnat, de mit tehetünk vala, ha az hitván asszony így háborgat bennünket immár. Az urra is, Humonnay Istvánra is, az kassai kapitányra is parancsoltatot vite-tett immár, hogy felüljenek mellette, kézbe adjak neki mindeneget. Isten tartson meg. Datae in Värda, 10 juli 89.

A te mindennél jobb akaró atyádfia

Thelegdy Pál m. p.

Ha mi szükség fölöstökömré, mire, Pap János parancsol[j], szerit teszi.

Mialatt tehát az istennő egy «majd meglátom»-mal biztatja szerelmes öccsét, Homonnay uram és a kassai kapitány huszárai már lóra ültek, hogy kikergessék Kata asszony embezeit. A levélben említett Paczoth Ferenc Balassi leendő sógora, Melith István pedig kassai kamarai tanácsos, aki valószínűleg a királyi parancsot közölte Telegdyvel.

Ki tudja? Anna bosszúérzetének talán rejtettebb forrásai is voltak. Hiszen a Várday-család, mellyel immár egy évtized óta pereskedett, magához tudta kapcsolni régi szeretőjét is. Dobó Krisztinát első férje, Várday Mihály Garamban ismerte meg, mikor az öreg Dobóné fia elől hozzájuk menekült. Ki kell füstölni ezt az átkos Várday-nemzetet az ő fészkéből! Kellemetlen népek . . .

A viszálykodás ezzel még nem ért véget. Anna, most már Forgách Zsigmondné, beült ugyan az egész Szentmártonba, mely Kisvárdra és Csap között fekszik Szabolcsban, de már a következő évben Telegdy Pál fegyverrel pusztítja a környéket, majd erőszakkal foglalja el a garani birtok egyes részeit és a császári katonaságot kellett hívni a kállai kapitány ellen.

1596-ban húnyt el Anna. Ott halt meg a túsán, mint apja, Temesvár védője, körömszakadtáig védve az ősi birtokot, a maga módján. A Várday-nemzettől utolsó lehelletéig sem tudott megszabadulni, Kata asszonyban is Losonczyvér folydogált . . .

Ez a Losonczy-konokság állt szemben Bálinttal, mikor udvarló, magasztaló, könyörgő leveleivel és énekeivel ostromolta a szép korosodó asszonyt. Itt nem segített a rajtaütés, Anna állta a rohamot, mosolyogva vagy fölényes hidegséggel.

A költőt már kibujdosása előtt foglalkoztatta a bosszúállás nemtelen indulata. Csodálatos őszinteséggel fedi fel belső vívódásait egyik énekében (65.):

Lám mind szivet, elmét Isten nem rosz adott,
Hát miért kesergesz? ne hadd el magadot.
Szemérem (= szégyen) ez tüled, ki másnak tanácsot
Szoktál gyakran adni, hogy bú így meghajtott.

Ébredj fel azért már keserves, sok bűdből
 S ne gondolkodjál ez rút boszúállásról,
 Bizonyíts ezzel is meg, hogy szereted jól,
 Mert nem illik hozzád, hogy róla gonoszt szólj.

S mégis, mikor megjön Lengyelországból, szíve tele van gyűlölettel. S hogy megemlegesse, hát pert indít Losonczy Anna ellen. Sőt mintha öccsét is ráúszította volna Annára, mert Balassi Ferenc is ugyenakkor lép fel igényeivel Anna ellen.

Hogy Balassi Ferencnek mi baja volt Annával, annak a bizonyítéka kezünk között van. Ungnád Kristóf egri hadnagyának, Balassi Ferencnek és katonáinak adós maradt a zsoldjával: ezt a 300 forintot követelte az új férjen. Forgách Zsigmond az összeget 1592 január 28-án le is fizette Nagyszombatban, az esztergomi káptalan előtt, Ferenc bizalmi embere, Vajda Péter kezeihez.

Pontosan ebben az időben adta be keresetét a szentszéken Bálint is Losonczy Anna ellen. Hogy neki mi követelése volt rajta, azt szerelmes énekeiből tudjuk, de ennek a beadványnak mi volt az alapja, még csak nem is sejtjük, mert a nagyszombati jegyzőkönyveknek ez a része elveszett. Egy bizonyos: Bálint volt a felperes és ő ellene védekezik Anna egyházi részről kiküldött ügyvédje, Klubnik Tóbiás azzal, hogy Bálint infámiába esvén, elvesztette perképességét. A protokollumokból annyi derül ki, hogy a pert érdemlegesen nem is tárgyalták, mert a bíróság helyt adott a szentszéki ügyész érvelésének és Pécsi Lukács, Bálint ügyvédje, a fellebbvitelnél sem tudott érdemleges előterjesztést tenni.

De ha nem tudjuk is, miről folyt a per, jól tudjuk követni, milyen szívós kitartással és gondos előrelátással készülődött Anna a védekezésre, mely rövidesen ellentámadásba ment át. Itt a Forgách-levéltár bőven kárpótol azért a hiányért, amit a nagyszombati jegyzőkönyv elvesztése okoz.

Először is: Anna sietve meg akarja szerezni Bálint házassági ítéletét, hogy azzal igazolja Bálint infámiáját. Ezért 1592 február 1-én megjelenik Nebojszán, szomszédjánál, Báthory István országbírónál és kéri az ítélet másola-

tának kiadását. Báthory át is ír Nagyszombatba, a szentszékre, de Cseredy János, tinnini püspök a szentszéki előadó Kutassy János távollétében nem tudja megtalálni az ítéletet. Kutassy volt az ügy bírása s az ítélet is az ő fogalmazása.

Ez lett volna az egyik fegyver. A másik az ellentámadás. Anna visszaemlékezik arra, hogy tíz évvel azelőtt Bálint Vitencen tizennégyszáz forintot kapott tőle kölcsön s ennek fejében Bálint lekötötte 200 ház jobbágyát nemfizetés esetére, megengedve, hogy a telkeket ott szakítsa ki, ahol neki tetszik. Bálint természetesen nem fizetett. Talán ekkor nem is gondolt arra, hogy ezt az írást neki valaha komolyan kell vennie.

Most hát, mint egy másik okmány bizonyítja, Anna követeli, rendeljék el a hatóságok a végrehajtást Bálint birtokaira. A Szerdahelyi István ítélőmesterhez intézett országbírói levél közli elébb a kötelezvény tartalmát, majd azt, hogy Balassi Bálint az összeget nem akarja megfizetni és ezért Losonczy Anna Balassi Bálint jószágaiból 200 jobbágytelket akar elfoglaltatni és hatóságilag saját kezébe adatni. A végrehajtást az országbíró el is rendeli. Az átiratra tett jegyzés szerint a levelet február 7-én mutatták be Csütörtök-helyen, Szepesben és a végrehajtást Zólyom városában március 21-én készültek megtartani.

Másnap, február 2-án az országbíró Nebojszáról Németdióásra ment, alighanem vendégségbe Annáékhoz, — dinnyét is Diósról küld Anna az urának a táborba — s itt egy újabb okmány jön létre. Ezúttal a férj szerepel mint fél, — nem kétlem, hogy Anna is ott volt a szomszéd szobában — hogy hiteles másolatot vegyen a kötelezvényről. Úgy képezem, hogy mikor Anna a végrehajtást kérte, az országbíró figyelmeztette arra, hogy a kiküldendő hivatalos embereknek, meg Anna ügyvédjének is jó lesz egy másolatot tartaniok a zsebükben, nehogy Bálint emberei elrabolják tőlük a becses okmány eredetijét. A másolat keretszövegében ugyanis Báthory kijelenti, hogy Losonczy Anna az eredetit «az úti veszedelmek miatt és bizonyos más egyéb okokból» nem hurcolhatja magával. Biztos, ami biztos, Bálint uramat min-

denki ismeri, de legjobban maga Losonczy Anna. Valamikor nem nyugtát, de csókot rabolt tőle.

De ez a sok óvintézkedés és ellentámadás még mindig nem volt elég. Anna megtudja, hogy egy bizonyos Pathó Menyhért nevű nemesembernek birtokában van a kötelezvénynek egy másik példánya, sőt Bálint és Krisztina házassági perének ítéletlevele is, s ezért az Úrnapja után Eperjesen tartott oktavális törvényszékre megidézttette Ternyei László nevű ügyvédje útján Pathó Menyhértet, hogy hiteles másolatot vétesse a nevezetes okmányokról. Erről a Pathóról csak annyit tudtam megállapítani, hogy birtokos nemes volt Hiripen, Szatmár megyében.

A Pathó-kötelezvény szövege annyiban tér el a nebojszai oklevélben foglalttól, hogy a 200 jobbágy emlegetése után hiányzik ez a szövegrész: «vagy holdult helen hetven ház jobbágyinkot».

Igy felfegyverkezve, Anna nyugodtan várhatta Bálint offenzíváját. A hős szerelmes azonban már az előcsatározásokban elesett: a szentszék nem is engedte szóhoz jutni. Mi lett aztán a birtokfoglalásból, nem tudjuk. Valószínű, hogy nem történt meg, mert semmi egyéb nyoma nincs, holott ez időből bőven vannak írásaink Bálint birtokügyeiről. Tudott pénzt szerezni, amivel kifizethette régi szeretőjét? Vagy Anna megvetően futni engedte, mikor értesült arról, hogy a szentszéken mint perképtelent elutasították?

Képzeltetjük Anna bosszús érzéseit, mikor az az ember, akitől valamikor semmit sem tagadott meg, perrel támadta meg! Ádáz hangulatában a csapások sorát zúdította az eszeveszett támadóra. Közben — minő belső elégtétel — saját szemével olvashatta Bálint és Krisztina ítéletében, hogy a házasság csak «cohabitatio incestuosa» vala . . .

Anna jellemének megismeréséhez érdemes még elolvasnunk azt a levelet is, melyet Balassi Ferenc egy bizonyos birtokügyben ír Telegdy Pálnak, ki különben Ferenc legjobb barátja és fegyvertársa volt. A levélben bizonyos hódosi jószágról van szó, — alighanem Jákó-Hódos Biharban, Mező-Telegd, a Telegdyek fészke mellett, — mely akkor éppen Balassi Ferenc kezén volt. Talán mint tokaji alkapi-

tány tartotta megszállva. A levélből kiérezzük azt a rémülethez közelálló érzést, mely a jó, de egyszerű lelkű Ferencet, aki nürnbergi tanulmányai ellenére e levél ajánlásában a commendatio szót *k*-val írja, elfogja arra a gondolatra, hogy Losonczy Annával kerülhet szembe. Ferenc emlékezett bátyja esetére, ki miatta bujdosott ki Lengyelországba három évvel azelőtt, s a levélből talán azt is kiolvashatjuk, hogy Anna nem igen kímélte Bálintot, ha társaságban szó esett róla :

«Magnifice Domine et uti pleniter observandissime, servitiorum semper paratam komendationem. Az Ur Istentől sok jót kívánok Kednek. Minap, hogy az oktávára indultam vala, parancsolta vala Ked egy levelében, hogy hurré adjam Kednek, mikor lehetek itthon, mivelhogy az hódosiak végett ide akarna Ked hozzám kitérni. Azért mostansága egyebüvé nem megyek, hanemha Győrbe (Diósgyőr) Nyáry uramhoz mennék, de onnét is mingyárt visszajövök ; az az egy vasárnap vagy hétfőn az Ked embere okvetlen itthon talál. De uram, az hódosiak felől azt irhatom Kednek, hogy most Eperjesen, az oktáván létemben Forgács Simon uram izent vala nekem érettek, hogy Losonczy-jószág vóna és visszaadjam neki, mert az menyé perbe fog érette. Azért Ked lássa, mit kellessék vele cselekedni. *Én inkább akarnám, hogy Kedé vóna, de az peritül és nyelvtől némely embereknek inkább félek, Isten is tudja, az fegyverénél.*»

Már eddig is kaptunk néhány vonást Losonczy Anna arcképéhez. Biztos öntudata, asszonyi fölénye, konoksága, prókátorokat is megszegyenítő ravaszsága, makacs kitartása sugárzott ki leveleiből. Ehhez ad újabb kiegészítést Balassi Ferenc megjegyzése : Losonczy Anna nyelvétől féltek még a rettenthetetlen végbeli vitézek is . . .

De a légteljesebb asszonyi arcképet abból a sajátkezűleg írt levélből nyerjük, melyet Anna urához, Forgách Zsigmondnak küldött 1594 augusztus 31-én, tehát néhány hónappal Balassi Bálint hősi halála után. Itt a bizalmas légkörben, a maga teljes őszinteségében mutatkozik a már korosodó asszony, aki remegve félti fiatal urát, ki szintén elvonult a hosszú háborúba, de ugyanakkor pletykázva kommentál egy hadi hírt, kimutatva ősi asszonyi természetét. Megszólja Pálffy Miklós kapitány vitézségét, de kéri urát, tartsa titokban, amit ír, legfeljebb a püspöknek mutassa

meg a levelet s ígéri, ha szembe kerül Pálffyval, hízeleg majd neki. Asszonyi komédia, mihez hasonlót ma is ezret megélünk a társasági életben :

«Az Nagyságos Forgács Sigmond urannak, énnekem szerelmes urannak.

Szerelmes uram! Az tegnapi levelem elmarada az Homonnay uram szolgájátul. Eszembe sem vöttem, hogy elment. Most is erről akarék Kednek irnom: nem türheték, hanem tegnap Kéméndy Pálhoz küldtem vala, kérettem azon, hogy szóljon az napának, Ijgyártó Gergelnének, hogy ne veszesse el túllünk az pénzt s a marhát, kit Benedek deák hozott, hogy ezután is valami háborúja ne legyen az jó asszonnak miatta, mert bizon dolog, hogy mi . . . károsok vagyunk Benedek deák miatt, mert sem most, sem azelőtt igazán nem szolgált. Kire ily választ tött Kéméndy uram, hogy bizon mívelli s gondját viselli és eleiben akarja adni az asszonnak hogy ha szégyent nem akar vallani, s mi miattunk busudalmat szenvedni, tahát elé adja. Az asszonyért mingyárt érte küldött, tallám nem ártana, ha Ked is írná Kéméndy urannak e felől.

Azt is akarom Kednek megirnom, hogy Troyer urannak¹ megírtam vala, hogy Pálffy uramat meglőtték, kire aminemő választ tött, im oda küldtem Kednek: minemő nagy hálát ad az Istennek, hogy egy török megfogta volt az ura alatt a lovat, kitül hogy ő maga meg nem szabadithatta magát, az Isten úgy adta, hogy a szolgálja szabadította meg. Kin bizon mind ezen busult voltomban igen mövettem, hogy minden harcon csak egy török miá vagyon nyavolája szegín Pálffy urannak, s attul sem tudja magát megszabadítani, hanem esmét egy-egy ember talál mindenkor reá, aki megmenti haláltul. Ezután penig nagy dicsőségnek tartsák, fölötte igen nagy vitézségnek, hogy egy töröknek sem tud semmit tenni! De ha szembe lehetek vele, nyilván erősen fogok hizelkedni, hogy illyen főur felől ezt a vakmerőséget senki nem hallotta. Ezt az én irásomat s a Troyerét Ked senkinek ne mutassa, hanemha Püspök urannak, mellet azért küldtem Kednek, hogy Ked is segítsen mövetni.

Édes szerelmes uram, ezek után az en kérésem csak az, hogy Ked esmét irjon énnekem az Istenért is, mert énnekem semmi nyugodalmam nincs bizon a nagy félelmes gondolat miatt. Isten éltesse Kedet jó egészségben. Datum ex nostra Szomolyán, die 31. augusti 1594.

Losontzy Anna.

¹ Pálffyek tisztartója.

Jó volna Tur Gergelt felhivatni s az árulót. Im Kødnek dinnyét küldtem, ha ugy vihetník oda, mint küldtem, gondolom, hogy jó volna. Dióson termett dinnye.»

Pálffy Miklós különös hőstette és sebesülése Győr alatt történt, ahol mint dunántúli főkapitány Szinán basa janicsárjai ellen, kik a keresztények sáncait elfoglalták, ellentámadásra indult. Mialatt Medici János a sáncokat foglalja vissza, Pálffy a Duna alsó részén a tatárokkal verekedett: ő a középén, a nehéz puskások a baloldalon, Laxenburg a jobb szárnyon. A roham következtében az ellenség meghátrált, a támadók úzóbe veszik a menekülőket és vagy 2000 törököt-tatárt a Duna vizébe kergettek. A siker tehát nem volt jelentéktelen s benne Pálffynak nem csekély része volt. Négy évvel később Pálffy még vitézebbül harcolt Győr alatt: a «győri hős» melléknevet akkor kapta.

Természetesen máskép fest a hősiesség az utókor és máskép egy rosszmájú szomszédasszony ítéletében. Forgách Zsigmond és Pálffy Miklós között talán egy kis versengés is volt a vezetés körül, ami hozzájárult az asszony elfogultságához.

A legérdekesebb a levélben, hogy Losonczy Anna mennyire szeretett «mövetni» másokon. Urának is csak azért írja meg az esetet, hogy együtt nevetessenek Pálffy uramon. Egy kis kóstoló abból, miért félt Balassi Ferenc, a vitéz tokaji alkapitány, Anna nyelvétől jobban, mint ura fegyverétől . . .

De magyarázza ez a levél azt is, miért emlegeti Balassi Bálint a Júlia-énekekben annyit és szinte állandóan jelző gyanánt Anna vidámságát. «Kerek ábrázatán» kívül ez az a vonás, mely aligha származhatik a költő humanista olvasmányából. Mikor gyászöltözetben suhog el mellette:

Csak *vidám* szemeit, lelkem éltetőit, én reám függeztette . . .

A törökből fordított gázelekben is *vidám szemeit* emlegeti. Majd azon sóhajtozik, hogy oly könnyelműen adta oda magát «Vidám Júliának, kinek vég voltának ó hogy én akkoron hűk!» Regnart daloskönyvéből fordított énekét is

Hives forrás felett serkenvén álmomból
Fordítottam magyarrá *vidám Juliáról*,
Mikor lelkem fülne szerelme lángjától.

Másutt is emlegeti víg kedvét :

Julia két szeme olthatatlan szenem, véghetetlen szerelmem ;
Julia *vég* kedve s néha nagy keserve örömöm és gyötrelmem . . .

A hét planéta sajátosságait elemezve, azokat «vidám» Júliában ismeri fel. Az ekhós versben az kínozza, hogy

«Szemeim láttára nagy kegyesen másra nézdegél *vidám* szemmel . . .»
és ugyanott még kétszer nevezi *vidám* Júliának.

Kacérság, színlelés, gúny, víg kedv lehetett a szép özvegy legjellemzőbb vonása, ha a költő annyit emlegeti vidámságát, még olyankor is, amikor a jelző kiüt az ének hangulatából. Ez az élénkség és derű kapta meg Bálintot, kit leveleiből szintén erősen tréfás, gúnyos embernek ismerünk meg ; stílusa sohasem olyan színes, mint mikor ellenfeleit a gúny fegyverével vagdossa.

Szeretném azt hinni, hogy még valami mélyebben fekvő nehéz emlék is lappang Anna gúnyos hangja mögött. Három hónappal azelőtt, hogy Anna ezt a levelet írta, Balassi Bálint Esztergom alatt egy rohamban török golyótól találva rogyott össze. Akkor is Pálffy Miklós haladt a résre rohanó kis magyar csapat élén, de mint Istvánffy írja, «Pálffy és mások, akik a röpködő golyók, égő fáklyák, kénnel és szurokkal töltött agyagcsövek között törtettek előre, aztán egy kőépület mögé vonultak vissza», s Bálintot eközben érte a golyó.

Mintha Losonczy Anna lesajnáló szavaiban : «minden harcon csak egy török miá vagyon nyavolája szegín Pálffy uramnak», benne volna a gúnyos szemrehányás ezért az eseményért is : ott is csak a szegény Bálint pusztult el, Pálffy uram meg a kőépület mögé bujt!

Ha Anna magyarázatomat olvasná, gúnyosan «mövetne» rajtam is, de talán ő maga sem volt egészen tisztában azokkal az érzéseivel, melyeket jó mélyre hátratólt emlékezésében, nehogy még egyszer levegőre törjenek.

De ez az a határ, ahol a történetíró elemzése megáll s a regényírónak kell átengednie anyagát.

ECKHARDT SÁNDOR.

KÖLTEMÉNYEK.

Anyám.

Az én anyám sietett mindig,
Sietve kelt már hajnaltájon,
Sebemet sietve kötözte,
Hogy nekem és neki se fájjon.
Tett, vett, dolgozott késő estig,
Keze alatt a munka égett,
S mindig még harangszó előtt
Terítette föl az ebédet.
Más gyerekek még kinn játszottak,
Boldog kis dalokat danázva,
Minket már kora szürkületkor
Lefektetett a puha ágyba.
Kertjében a palántázással
Minden szomszédot megelőzött,
S övé volt az első virágmag
Mindig, mikor jöttek az ősök.
Az életet végig-siette,
Várt reá a fehér öregség,
Közel jár már a kilencvenhez,
S gondolatban most is siet még.
Én Uram, ha felhívod egyszer,
Hol sohsem hervadnak a rózsák,
Tedd, hogy siessen kissé néki
A lassú örökkévalóság.

Egy asszony énekli.

Már a hazának adtam én mindent,
Az uramat, a fiamat.
A ti hazátok a föld felett van,
Az enyém meg föld alatt.

Egykedvűn nézek sírt és bölcsőt,
Tavaszt és nyarat, őszt, telet.
Nektek a halál a föld alatt van,
Énnekem meg a föld felett.

Négy fal.

Négy fal volt eddig a magány,
Négy fal : elhagyott kis szoba.
Benne éldegélt csendesen
A magánosság sorsosa.

De a négy fal távolodott,
Elindult téglá és cement,
Ma a magány nem négy falat,
De egész világot jelent.

Négy égtáj ma a négy falam,
Függönyöztek az ablakok.
Ő maga van, te magad vagy,
S én köztetek magam vagyok.

De jó lesz.

De jó lesz majd, ha béke lesz,
Sok szenvedésnek vége lesz.
A hős-vas ekévé leszén,
S szántogat békességesen.

A szívben nem lesz annyi ür,
Olyan teli lesz, mint a csür,
Benne a régi dal zenél,
S újra az élet lesz a cél.

Kik gyűlölettől kékülünk,
Majd jobbra-balra békülünk,
Tettünkkel is, szavunkkal is,
S kibékülünk magunkkal is.

FALU TAMÁS.

IRODALOM.

Sik Sándor Esztétikája.

Három kötet. I. *A szépség*. 337 l. II. *A mű és a művész*. 429 l.
III. *A művészet*. 461 l. Szent István Társulat kiadása.

Valóságos filozófiatörténeti közhely, hogy az esztétika mint önálló tudomány a fiatalabbak közül való, mert az első e nemű munka ezen a néven körülbelül 200 évvel ezelőtt jelent meg: Baumgarten *Aesthetica*-ja. Vajjon az esztétika ebben a két évszázadban csakugyan önálló tudománnyá nőtt-e ki vagy még ma sem érdemli meg ezt a kitüntető elnevezést, arról ma is folyik a vita, és pedig néha eléggé szenvedélyes, sőt személyeskedő vita. Nekünk úgy tetszik, hogy ez a vita is, mint sok más szőrészálhasogató «tudományos» vita *de lana caprina*, felesleges és céltalan. És a közhely is közhely. Mert bár Baumgarten adta a nevet az «új» tudománynak, megvolt az kétezer évvel a német tudós előtt és nem kisebb emberek, mint Platon és Aristoteles, sorozhatók szorgos és sikeres művelői közé. Mert akárhogy nevezik ezt a tudományt, lényege mégis az, hogy a *széppel* foglalkozik, amint ez a művész és a műélvező lelkében nyilvánul; kutatja azokat a törvényszerűségeket, amelyek a művészi alkotáson uralkodnak, és azokat a lélektani mozzanatokat, amelyek a nézőt, olvasót vagy hallgatót a műalkotás lelkével való együttrezgésre bírják.

Az esztétika aránylag korán meghonosodott a magyar irodalomban is. De művelői közül csak kevesen jutottak el odáig, hogy rendszeres, összefüggő és önálló esztétikát tudtak volna kidolgozni. Az olyan kísérletek, mint Baráth Ferencé (Pest 1872), vagy iskolai kézikönyvek felsőbb leányok használatára, mint Bihari Péteré, nem sokat számítanak. Greguss Ágostnak, a budapesti egyetemen az esztétika nyilvános rendes tanárának maradt hátra egy posztumusz műve (*Rendszeres széptan* 1888), de ez a munka teljesen elavult. Utóda a katedrán, Beöthy Zsolt, majdnem minden szemeszterben esztétika címen hirdette főkéllégiumát. De odáig, hogy könyvalakban meg is rögzítse, maradandóvá tegye művészetfilozófiáját, sohasem jutott el. A gyorsírói jegyzetek alapján készült és sokszorosított ívek jó szolgálatot tettek a kollokviumra készülő diákoknak, de a tudomány felsőbbrendű, nagyobb igényű szempontjait nem elégíthették

ki. A gyönyörű előadások, melyek 40—50 évvel ezelőtt magukkal ragadták a hallgatókat, ma már csak emlékek. Hogy Beöthy kedvelt szavával éljünk: romemlékek. Böhm Károly hatalmas gondolatrendszerében megfelelő hely jut a szép elméletének is, de a kitűnő gondolkodónak, a nagy metafizikusnak, az esztétika szemmel láthatóan nem volt szívügye. Legújabban báró Brandenstein Béla igyekezett nagy filozófiai rendszerébe egy művészetfilozófiai fejezetet beékelni. De a művész és a művészi alkotás nem tűri az elméleti ember *categoricus imperativus*-ait, fellázad minden zsarnokság és fölényeskedés ellen és egyszerűen nem veszi tudomásul azokat a normákat, amelyeket az *outsider* — akármilyen előkelő és tekintélyes tudós különben — rá akar oktrojálni.

Sik Sándor legjobbkor jött esztétikai *Triptychon*-jával. Ez a három kötetes mű joggal követel helyet a nagy rendszerezők, Joh. Volkelt, Theodor Lipps, Max Dessoir mellett. Hogy széles körű tárgyismereten épül, hogy szolidan meg van alapozva, hogy gondos készület nyomát viseli, hogy okoskodása világos, tekintete nyílt, ítélete megvesztegethetetlen: mindezek maguktól értődő erények. Aki nem rendelkezik velük, ne is fogjon ilyen nagyarányú munkához. De a munkán megérzik ezeken felül valami *plusz* is: a szerző szeretete, *eros*-a, és pedig a művészetek iránt, a művészek iránt, a maga mesterisége és feladata iránt. Szinte gyermekként örül, ha bronzban vagy márványban, eposzban vagy epigrammában, Michelangelo-ban vagy Picasso-ban felfedezi az egymástól annyira eltérő és mégis örök egy *Szépséget*. És büszke rá, hogy a Szépséget tudja tudatosan élvezni. És szinte szent kötelességének érzi, hogy a Szépség becsét, kiváltságos voltát olvasóiban is tudatosítsa. Elsőül természetesen tanítványjaiban. Mert Sik Sándor az esztétikusban sem tagadja meg a tanítót. Mint ahogy nem tagadja meg a papot sem, Isten alázatos szolgálóját, akinek oltárán mint áldozatot mutatja fel mindazt, amit az emberi képesség valaha szépet alkotott. Mert az emberi képesség az ő számára nem misztérium, nem titok, amely annyi évezred óta izgatja a fantáziát és mindvégig megmaradt a problémák problémájának. Sik Sándor megoldotta a problémát, amikor kimondja, hogy a tehetség Isten adománya. *karizma*, a legnagyobb kegyelem, amit a Jóság, Igazság és Szépség örök kútfeje ember fiának ajándékozhat.

Ez azonban a csúcspontok egyike, ahova Sik Sándor Esztétikája feljut. Lássuk a kiinduló pontot, a csirát, amelyből a hatalmas fa kinőtt. Lessük meg a fogantatás titkát. Mi vezette rá a szerzőt, hogy költői képzetének pihenőt adva, irodalomtörténeti kutatásait félre téve megpróbálkozzék oly területen, amely saját vallomása szerint számára idegen? «Hogyan mer megszólalni az amatőr a pro-

fesziónátusok között?» A felelet erre a kérdésre meghatóan szerény — ami kitűnően egybevág azzal a képpel, amelyet az eddigi Sik Sándor-ról alkottunk magunknak. Minthogy ő is művészember, aki azon felül szeret el-elgondolkozni a maga művészetéről, számot adni forrásairól, szerszámainról, mesterségbeli fintáiról, tehát közeli volt a gondolat, hogy észleleteit, tapasztalásait, önmegfigyelését, introspektióját kibővíti és mondanivalóját rendszer befoglalja, kiszélesíti *per analogiam* a művészet valamennyi ágára, egyetemességére: szóval esztétikát ír. Példák tisztes sora ragyoghatott előtte: Hildebrand, a nagy szobrász, Delacroix, a rendkívüli nagy hatású festő; ha úgy tetszik, Arany János, Babits, Kosztolányi.

De az elgondolkodás a művészetben és művészekben csak *egyik* elindítója volt a mű születésének. A másik az *animus docendi*, az a szenvedélyes vágy, hogy tanítson, hogy tanítványainak vezérkönyvet adjon a kezébe, amely eligazítja őket ebben a mi világunkban és pedig kétségtelenül ennek a mi világunknak szebbik, értékesebbik, boldogabbik részében, a művészi és természeti szép világában.

*

A szerzőt saját természete, a világgal szemben való beállított-sága, talán szerzetesi mivolta teszi szerénnyé. Ezért hangoztatta könyve bevezetésében «dilettáns» voltát, amit a mű nyomában első lapjain megcáfol. De ezen a szubjektív szerénységen túl vannak más, nyomósabb okok, amelyek Sik szerint az esztétikust szerénységre készítetik. Sik Sándor azt hiszi, hogy az esztétikus helyzete tudományával szemben bizonyos fokig hasonló a teológuséhoz. A teológus alapérzése tárgyával szemben az *áhitat*. Az esztétikust is áhítat fogja el a műrecek láttára. S minél mélyebben behatol e műrecek tanulmányozásába, annál mélyebb lesz áhítata. De ez nem minden. Annál nyomasztóbbá válik képtelensége arra, hogy csodálatát, áhítatát *adaequat* szavakban juttassa kifejezésre. Mennyire igaza van Sik Sándornak! Hányszor érzi a leggyakorlottabb esztétikus és kritikus is, hogy nyelve koldusszegény mindannak elmondására, ami tudatában a Cappella Sistina freskói között, a Pietà láttára vagy Dante olvasása közben gomolyog. Ezek azok a *szó és nyelv előtti* érzések és lélekállapotok, amelyeknek elemzése oly sok dolgot ad a lélektannak. És mégis! Az esztétikának is, a kritikusnak is el kell végeznie dolgát. Minél nehezebb a feladata, annál inkább kötelessége, hogy megbirkózzék vele. Nem öntelten, nem gőgösen, hanem alázattal. Alázattal, sőt áhítattal.

*

Csodálatos, hogy az alapjában véve költői, sőt lírai természetű Sik Sándor mily otthonosan mozog az elvont, egyáltalán nem kép-

szerű fogalmak birodalmában. Milyen ügyesen és a legtöbbször meggyőzőn él a dialektika fegyvereivel. Az értelem éles boncoló késével szedi széjjel az esztétikai tárgyat, az élve boncolás félelmes eszközeivel az esztétikai alanyt, az alkotót és élvezőt. Amint azonban a művelet második feléhez, a szintézishez ér, amint át kell váltania a szépség jelenségeinek élő változatain, akkor az ő esze is gyorsan átvált. Itt már nem bízza magát sem tudományos készültségére (irodalmi ismereteire, képzőművészeti tájékozottságára, zenében való jártasságára), sem tudományos apparátusára (a fogalmakkal való eljárásra, a következetes gondolatsorokra, tételeinek discursiv kifejtésére). Felszínre kerül a költő, sőt a lírikus, aki Petőfi ittas szavai-
val élve elzengi «harsány himnuszodat, százszor szent égi szabadság». Aki fellelkessedik a művészi akarás, a művészi tudás, sőt a művészi élvezet hatalmán. És anélkül, hogy egy halvány, testetlen *l'art pour l'art*-nak hódolna meg, nyomatékosan hangsúlyozza a művészet, az egész esztétika független s önálló voltát.

Még ennél is többre tör. Trónra ülteti az *intuiciót*, ezt a vonzó, rejtelmes, nagy erőt, amely a kiváltságosokban dolgozik s amelynek mibenlétét a lélektan máig sem tudta tisztázni. Úgy látszik, ez a rendkívül érdekes és termékeny lelki jelenség, amelynek oly nagy része van a művészi alkotások, sőt a művészi appercepció születésében is, egyelőre az *Ignorabimus* népes csapatát szaporítja. Pedig ennek nagyobb, döntőbb szerepe van az esztétikában, mint a gondolkodás folyamatának, a logikának minden indukciójával és dedukciójával, *barbara celarent*-jével együtt. Az intuíció dolgozik Michelangelóban, mikor a nyers márványtömbben megérzi a szobrot. És ugyanez dolgozik a nézőben, aki az ifjú Dávidnak, a haragos Mózesnek, a fájdalmas Pietà-nak belső lelki tartalmát mintegy átéli.

A szépség különböző fajtáinak felsorolásában és jellemzésében Sik a régi esztétikusok nyomán halad. Amit a *fenségesről* mond (a tárgy nagysága arra kényszerít, hogy bizonyos értelemben fölfelé nézzünk rá, ugyanakkor magunkat kisebbnek érezzük), az a szépség e fontos változatának lényegét csak felszínén érinti. Ugyanez a benyomásunk a *kellem*-re vonatkozó fejtegetéseiről is. A hiba nem benne van, hanem ezekben az átöröklött fogalmakban, amelyek már akkor sem voltak eléggé világosak és szabatosak, mikor kikerültek első feltalálójuk műhelyéből. Azóta folyton változtatták értelmüket, és ugyanezt fogják cselekedni a jövőben is, bizonyosságul annak, hogy az esztétika világában minden *szubjektív* és *relatív*. Itt tehát nem lehet olyan végleg lezárt, örökérvényű kategóriákkal dolgozni, mint a logikában vagy az etikában, (ámbar kétséges, hogy az etikában megállanak-e időtlen időközön keresztül akár a legelemibb dogmák és normák).

Az *Esztétika* második kötetének legfigyelemreméltóbb része az a jó néhány fejezet, amely a *művész* lélektani elemzését kísérli meg. Mindjárt bevezetőül a szerző *dualizmust* állapít meg a művész lelkében, mint ahogy Faust vallja önmagáról: «Zwei Seelen wohnen ach in meiner Brust». Ez a dualiz musnéha tátongó szakadékot mutat a művész — vagy a költő — magánélete és költészete vagy művészete között. Akárhányszor találkozunk példákkal, amelyek szertelenül izgatják érdeklődésünket, néha egészen alacsonyrendű kíváncsiságunkat: hogyan lehet, hogy ez vagy az a lángelme, akinek művei előtt hódolattal állnak meg az évszázadok, magánéletében nyárs-polgár volt, kicsinyes szenvedélyeknek hódolt, kapzsinak, szívtelennek, talán egyenesen rosszhiszeműnek mutatkozott? Shakespeare megírta a *Hamlet*-et és a *Szent Iván-éji álmot* és — tőkét gyűjtött, vállalkozott, színházat vásárolt és amikor a színházi konjunktúrának befellegzett, otthagya Londont és hazament szülőfalujába, a földet túrni és Mr. Smith-szel vagy Master Owen-nel egy-két pohár bort üríteni. Goethe excellenciás úr lett és a saját házában is érvényt követelt a nagyhercegi udvarban kötelező etikett számára. A mi Vörösmartynk a leggeniálisabb költő-filozófus, akinek *Ember*ek c. költeménye merészebben és teljesebben világítja meg a pesszimizmus jogosultságát, mint a *Die Welt als Wille und Vorstellung*. Magánéletében pedig híjával volt a zsenialitás minden bélyegzőjegyének. Kispolgári, félnék, tartózkodó közember benyomását tette.

Ezt Sik Sándor is tudja, sőt vallja. Mégis siet hozzátenni: a művész mint ember is *esztétikai ember*. Lehet, hogy igaza van. De a külső szín nem ezt mutatja. És hogy éppen az esztétikában a külső színnek milyen döntő jelentősége van, azt felesleges hangsúlyozni. Legfínomabb, legérzékenyebb, legművészibb lelkű esztétikusaink egyike, akinek hatása ma is elevenen él tanítványainak hálás szívében, egyáltalán nem vetett ügyet külső megjelenésére; öltözködésére stb. Sőt mintha szándékosan kereste volna a feltűnést e részben való hanyagságával. Nagy volt mint esztétikus. De senki sem nevezte volna őt *esztétikai ember*-nek. Mert hogy nem is volt az.

Megint más lapra tartozik az, hogy a művész *jelentékeny* ember. Kell annak lennie. Akiben egy vagy más irányú jelentékeny tehetség nincs, az nem művész. Ezt már Horatius megállapította *Ars Poetica*-jában: «Mediocribus esse poetis non di, non homines, non concessere columnae». Hogy a költő középszerű legyen, azt sem az istenek, sem az emberek, sem a könyvkiadók el nem tűrik. A művész másképpen lát, másképpen hall, másképpen gondolkodik és másképpen érez, mint a magunkfajta közönséges emberek. Minthogy mások az érzetei

és képzetei, ennél fogva másképpen *asszociál*, mint mi. Taine mutatja ki gyönyörűen, milyen merész ugrásokat végez Shakespeare fantáziája az asszociációk lépcsőzetén: öt-hat fokot átugrik és könnyedén, kecses mozdulatokkal ott terem egy pillanat alatt, ahova mi csak nagy fújtatva, elfúlva, kidagadt erekkel és agyonhajszolt izmokkal érünk el. A költő olyan, mint Ariel. Mi olyanok vagyunk. — bocsánat a kemény szóért — mint Caliban.

Nagyon helyes és a lényegbe találó Sik Sándornak az a megállapítása, hogy a művész gondolatkötése nem fogalmak, hanem képek asszociációja. Itt hozzá lehetett volna tenni a következőt. A művész magatartása a tisztán fogalmi gondolkodással szemben tétova, határozatlan, bizonytalan. Nem tud jól fogalmakkal operálni. Ahol ez az operálás bonyolultabb műveletté válik, — ítéletben, következtetésben, diszkurzív fejtegetésben stb. — ott a művész a legtöbbször csődöt mond. Mint ahogy valószínű, hogy a Pythagoras tételét nem tudja megoldani és nem tud négyzetgyököt vonni. A képek birodalmában ő az úr. Ezen a területen veri az összes matematikusokat, fizikusokat, logikusokat. Itt ő az okos ember.

A művészléleknek fontos eleme a *képzelet*, amelynek funkciója szintén más természetű a művészből és a nem-művészből, és az *érzelem*, az érzékenység, amely rezgésbe hozza a lélek húrjait akkor is, amikor mi tompultan, közömbösen állunk és nem érzünk semmiféle belső megindulást. Egy Petőfi lelkét a látszólag legjelentéktelenebb esemény, sőt eseménytelen jelenség izgatja. mozgásba hozza, feltüzel, megihleti. A művész olyan, mint Goethe *Égmont*-jának Clärchen-je: «Himmelhoch jauchzend, zu Tode betrübt». Űgyszólván nem ismeri a középszerűt, vagy ujjong vagy halálosan elszomorodik. Ezért hat gyanúsán, sőt visszasan Horatius kispolgári bölcsesége, amely nagybuzgón, egyre-másra az «*aurea mediocritas*»-t ajánlgatja.

Egy másik jellemző vonását a művészhöz Sik Sándor a *közlés rágyában* látja. Természetes, hogy a művész tudára akarja adni a világnak, mi ment végbe lelkében, milyen végleges formában csapódtak le gondolatai, érzései, látomásai. Ritka az olyan költő, aki íróasztalának dolgozik. Még az olyan is, aki megfogadja a horatiusi «*nonum prematur in annum*»-ot. Még Arany János meggondolását is, hogy nem akar koldusként meghalni és ezért visszatart valamit költői műveiből a hagyatéka számára is, csak nehezen tudjuk követni és elfogadni. Másfelől azonban ezer példán kiütözközik az «*odi profanum vulgus*». Az ideges irtózat az olvasóközönség sötét és értelmetlen tömegeitől. A közléstől való félelem. S így támadnak a művészhöz tragédiák: az összeütözközésből a kifelé törés és a befelé élés között. Így mutatkozik meg ez a konfliktus szinte a groteszkig fajult túlzásá-

ban annál a festőnél, aki vásznait nem adja el, nem is mutatja meg a kíváncsiaknak, tébolyult zsugori módjára ül féltett kincsein és csak halála után válik köztudomásúvá, mit rejtegetett olyan hisztérikus rettegéssel. Olykor kiderül, hogy — értéktelen lomot.

A művészt pályájára, talán tragikus sorsára, talán fényes sikerek, hírnév, gazdagság, népszerűség útjára az *ösztön* indítja el. E nélkül művészi pályafutás nincs. Szinte hihetetlen, milyen életerő, mennyi vitalitás van ebben az ösztönben; mennyi milieubeli szociális, gazdasági, kulturális akadályt tud lebírni. Segantini, aki koldus gyermekének született és maga is koldus és csavargó volt serdült ifjúkoráig, Lieb Miska asztalosinas, akiből Munkácsy Mihály lett, Petőfi Sándor, egy mézáros és egy szolgálólány fia, csak kiragadott példák. Ovidiust elverte az apja, mert versfaragáson érte. «Mit foglalkozol ilyen haszontalansággal? Még az a Homeros sem hagyott hátra vagyont» — így feddette a gondos apa a könnyelmű fiút. És a könnyelmű fiú, a *Metamorphoses*, a *Tristia* szerzője, halhatatlan lett. Miért folytatta azt a haszontalan foglalkozást, amelytől atyja el akarta riasztani? *Kényszerből*. Ez a valódi művész másik lélekalkati sajátossága. A költő ír, a festő fest, a szobrász mintáz, mert kénytelen vele. Mert egy felsőbb parancs, a hivatás tudata, a tárgy szerelme nem hagy neki nyugtot. *Est deus in nobis*.

Ez a bennük élő isten, a géniusz, a lángelme hajtja őket előre, tüskén-bokron keresztül, a legszörnyűbb akadályok és tilalmak ellenére az alkotás, az érvényesülés, a kiteljesedés felé. Ez a megszállottság, ez a kényszer, ez az ösztön titokzatos eredetű. Honnan származik? Azt az egyes esetekben, a művészek egyéni életrajzában is nehéz eldönteni. Mert az ősök kutatása, az átöröklés lehetőségeinek vizsgálata és mérlegelése sovány eredménnyel biztat, már csak az adatok csekély volta és megbízhatatlansága következtében is. A titok, amelyet az esztétika egész területén a legnagyobb titoknak, a *titkok titká*-nak lehet nevezni, megfejthetetlennek látszik, Sik Sándor, a pap, azt, amit a művész tud (és mi nem tudunk), amire a művész képes, a tehetséget, az alkotó erőt *karizmának*, isteni kegyelemnek tartja. Szóval, mint hűséges és lelkes kalauz, elvezet bennünket a Szentek Szentjének aranykapujáig. Ami ott belül van, annak elképzelését fantáziánkra, hitünkre, áhítatos lelkünk néma megrendültségére bízza. A Szentek Szentjében őrzik a karizmát.

Az *Esztétika* harmadik kötetének a szerző *A művészet* címet adta. Ha a könyvcím ígéret, — már pedig természeténél fogva más nem is lehet — akkor itt Sik Sándor többet adott, mint amennyit ígért. Elüljáróban adott két terjedelmes fejezetet, amelyekben a művészi *alkotás* előfeltételeit, az alkotás természetét és folyamatát, s mindezzel pár-

huzamban a művészi élvezetet (amelyet ő talán szabatosabb, de kevésbé plasztikus megjelöléssel *esztétikai befogadásnak* nevez) boncolgatja. Befejezésül pedig egy igen kitűnő, eredeti és tárgyánál fogva egyúttal lendületes szakaszban az esztétika végső kérdéseit fejtegeti, szóval fölkapaszkodik az esztétikai szemlélet *metafizikájának* csúcsára. Hogy ez a metafizika mint minden szépség kútfejéhez, Istenhez vezet, azt mindenki természetesnek fogja találni, még a legelszántabb szkeptikus is. «Az esztétikai Abszolútum minden posztulátumát legtökéletesebben a *keresztény istenfogalom* egészíti ki, azé az Istené, *«in quo vivimus, movemur et sumus»*. E pontban az érveket, az igazolásokat és idézeteket már a Szentírásnak kell szolgáltatnia. Isten a «szépség szerzője», «a mindenség művésze».

Azonban úgy véljük, a nélkül, hogy bármiben ellentmondának a hitvalló esztétikusnak, bírálói tisztünknek jobban megfelelünk, ha nem merészkedünk fel az égi szférákba, hanem megmaradunk a való világban, amelynek a művészet egyik legszebb és egyúttal legjellegzetesebb alkatrésze. Úgy tetszik, Sik Sándor is biztosabban mozog, legalább is módszeresebben gondolkodik ezen a síkon. A *művészetnek* szánt fejezetben sorra veszi a képzőművészeteket, a zenét, a költészetet és az általa «megelevenítő»-nek nevezett művészeteket : a színészetet és a szavalást, nem feledkezve meg a művészetek legfrissebb hajtásáról, a *szavalókórusról* és a *mozgásművészetéről* sem. A filmről egyelőre ildomosnak véli hallgatni.

Ennek a gazdag fejezetnek felette érdekes és értékes tartalmából kiemeljük Sik Sándor fejtegetéseit a *zenéről*, noha nem értünk vele egyet abban, hogy a zenei reprodukciót, tehát az énekesek, hangszervirtuózok, karmesterek művészetét hallgatással mellőzi. A színészettel kapcsolatban felmerülhetett a kétség, hogy a színészet a szó legfelsőbbrendű értelmében művészet-e, vagy nem. De nincs az a konzervatív, vagy ha úgy tetszik, exkluzív zeneesztétikus, aki egy Bülow, egy Joh. Richter, egy Toscanini, egy Furtwängler, egy Bruno Walter teljesítményétől megtagadná a művészi rangot. És Verdi is, Wagner is, Mozart és Beethoven, Bach és Haydn is merő kottafejek, amíg a művész életre nem kelti őket. Mi a virtuóztatás abszolút vagy relatív esztétikai értéke, nem jelent-e egy Paganini vagy Sarasate boszorkánysága közeledést az artistaság felé, arról még lehet vitázni. De Caruso vagy Casals művésztől alig.

Viszont nem tartjuk helyénvalónak azt a meleg elismerést, amellyel Sik Sándor a *szavalókórusnak* adózik. Bármily divatos is ez az új színpadi vívmány, egyelőre nem érezzük többnek, mint *stilizált tömegordításnak*. S amennyiben új tartalmat, új eszméket, új formákat akar hozni és jelenteni, ezekkel az új tartalmakkal, eszmékkel és formákka

nem vagyunk hajlandók megbarátkozni. A szerző belebocsátkozhatott volna a mai színpad egyéb «vívmányainak» ismertetésébe és magasztalásába is, szerintünk ugyanazzal a balsikerrel.

Mindenesetre azonban örömmel vesszük és adjuk tudomásul, hogy Sik Sándor teljesen mai, teljesen elfogulatlan esztétikát írt. És ahol forró áhítata, közvetlen istenhite, szerzetesi alázata szétveti a rideg okfejtés kereteit és metafizikai magasságokba emelkedik, ott épp oly őszinte, ott éppoly belső tűztől fűtött és emberséges, mint ahol logikával és szabatos fogalmakkal dolgozik. Nagyszabású munkája gazdagodása tudományos irodalmunknak, új útjelzője művészet-filozófiai gondolkodásunknak, hasznos és okos kalauza az ifjúságnak. S ahogy Előszavában már megmondotta : «Ezt a könyvet elsősorban nekik szántam, az irodalom és a művészet szerelmeseinek, író- és művész barátainknak.» És ezek fognak is tanulni tőle, annál szívesebben, mert nem az ellentmondást nem tűrő dogmatikus ridegségével szól hozzájuk ; mert nem igyekszik a maga normáit rájuk erőszakolni ; hanem szerényen és szeretettel beszél hozzájuk : nézzétek, ez a szépség ; én így láttam, így láttam meg, így fogtam fel, így gyönyörködtem benne. Próbáljátok meg hívó lélekkel, nektek is fog sikerülni.

Sebestyén Károly.

A papiruszok világából.

Moravcsik Gyula : *A papiruszok világából* (A Parthenon kétnyelvű klasszikusai). Franklin-Társulat, 1942, XXXII, 302 l.

A «Parthenon» (Klasszikus Műveltség Barátainak Egyesülete) az utolsó néhány év alatt kilépett addigi szerény keretéből : felhagyott a klasszikus műveltségnek a nagyközönség körében való félnék hangú ajánlgatásával, s e helyett magasabb irodalmi igények felébresztésével és kielégítésével toborozza híveit s követi célját : a klasszikus ókor iránt iskolában és iskolán kívül ellanyhult — s fájdalom, mesterségesen is sorvasztott — érdeklődés felkeltését. Ezzel egyúttal tudományos érdeket is szolgál. Már az eddigi eredmény is meghaladja a szokványos társadalmi egyesületek sikereit : miközben a klasszikus műveltség ügye a közép- és felsőfokú nevelésben egyre hanyatlik, a felnőttek művelt rétegeiben mintha váratlanul megértés és vágyódás mutatkoznék európai kultúránknak már-már feledésbe menő gyökerei iránt.

Sok szó esik manapság az európai kultúra bukásáról és megmentéséről. Vajjon eszükbe jut-e az embereknek, hogy ennek a kultúrának a bukása a történelmi alapok megtagadásával, megmentése pedig az újra rájuk való építéssel kezdődik? De hogyan?

A régi tisztos humanista gimnázium feltámasztásához nemcsak a diákok, hanem szinte már a tanárok is hiányzanak... Míg a válság ezen a ponton valamiképp megoldódik, ébren kell tartani valahogyan a társadalom lelkiismeretét.

Erre vállalkozott a «Parthenon». A klasszikus ókort ismertető tudományos, a széleskörű olvasóközönségnek szánt műveken kívül megindította a «kétnyelvű klasszikusok»-at, melyekben a görög-latin szellem legnagyobbjait szólaltatja meg, az irodalmi izlésnek és igényeknek megfelelő magyar nyelven. Az e sorozatban megjelent kötetek fogadtatása azt bizonyítja, hogy a «Parthenon» jó úton halad, s amit nyújt, nemcsak tárgyával, hanem irodalmi formájával is közel tud férni a művelt magyar közönséghez.

Moravcsik Gyula könyvének megjelenése a «Parthenon» célkitűzéseinek szempontjából a legszerencsésebbnek mondható. Se mellett olyan területre vezet bennünket, amely a magyar tudományos irodalomban eddig jóformán ismeretlen volt. A 100,000-nél is többre tehető papirusz-leletek rendszeres, tudományos feldolgozása az újabbkori klasszika-filológia legnagyobb s legbonyolultabb feladata, de természetesen elsősorban azoknak a nemzeteknek (angolok, németek, franciák, olaszok, amerikaiak) a büszkesége, melyeknek tudósai abban a szerencsés helyzetben voltak, hogy az anyagot feltárhatták, összegyűjthették s feldolgozásukhoz is minden anyagi és tudományos eszközzel rendelkeznek. Mi — magyarok — ebbe a tudományos munkába már csak ott kapcsolódhatunk be, ahol a szövegek kritikai kiadásai már készen állnak, s ezzel az értelmezésre, magyarázásra, az irodalmi és történeti értékesítésre módot nyújtanak.

Az a 150 papirusz-szöveg, melyet gyűjteményében Moravcsik közöl, 1000 év történetén (Kr. e. 311—Kr. u. 710) vezet bennünket át. Ez az a kor, mely a világtörténelem útját elhatározóan megszabta: Nagy Sándor utódainak hellenisztikus uralma, a római császárkor, a keresztyénség elterjedése, a bizánci birodalmi gondolat, és az arab hódítás. Mindezek a történelmi erők pedig a Nílus termékeny völgyében összekeveredett népfajok életében tükröződnek olyan írott emlékekben, amelyek nem feldolgozott, azaz irodalmi vagy történeti érdeklődésből mások szórakoztatására és okulására előadott elbeszélések és leírások, hanem olyan anyag, aminőt napjainkban az állami levéltárak és a családok levelesládái őriznek. Tehát művelődés-történeti okmánytár a szó igazi értelmében: állami okiratok, rendeletek; közigazgatási, bírói, pénzügyi, vallási ügyekben való intézkedések; magánosok ügyes-bajos dolgaiban való levelezés; a legszemélyesebb kérdésekben, családi bajokban és örömökben való emberi megnyilatkozások, — az ókori társadalom és egyén eleven

élete. Minden sorukban az élet szavát halljuk, s hirtelen megelevenedik előttünk az, amit régebben az irodalmi és tárgyi emlékeken keresztül csak halványan ismertünk..

Ennek a megbecsülhetetlen történeti anyagnak hivatottabb ismerője és értékelője a magyar tudományban nincs, mint Moravesik Gyula, aki ezzel a művel megajándékozott bennünket. A szöveg kritikai megtisztítása és összehasonlító dokumentálása széleskörű forrástanulmányon van felépítve. Igen nagy könnyebbséget jelent annak, aki először nyúl e szövegekhez, hogy a kiadó becses magyarázatokkal könnyíti meg a jórészt irodalmilag műveletlen emberek kezétől származó írások megértését, a vulgáris, torz szóalakok megfejtését. Természetesen még így is marad bőven homály és nehézség, hiszen itt nem támaszkodhatunk — mint egy irodalmi szövegben — az egyéni stílus ellesett fordulataira, melyek sokszor egymást magyarázzák. S általában, a beszélt nyelvet nem ismerjük annyira, mint az irodalmi, már pedig itt inkább az előbbivel van dolgunk. S ugyanezzel a nehézséggel állunk szemben a hivatali nyelv fordulatainál is, mert ezt is főképp csak ezekből az emlékekből ismerjük. Mindeme helyeken örömmel vesszük az avatott magyarázó útmutatásait, aki többször meglepő világosságot derít egyes kifejezésekre az Evangélium nyelvére való utalással is.

Nem kevesebb nehézséget okoz, mint a szöveg megállapítása, a papiruszok fordítása is. A hagyományozás sok helyütt hézagos, a ténybeli háttér és a személyi vonatkozások pedig igen sok esetben ismeretlenek, úgyhogy a fordító igen sokszor következtetésekre kényszerül. Amit azonban a hagyományozott szövegből a legmesszebbmenő filológiai szabatossággal és óvatossággal ki lehet hámozni, azt kitűnő magyarsággal, s a tárgyhoz és a szereplő személyek műveltségéhez ügyesen alkalmazott nyelven nyújtja a magyar fordítás. Itt igazán csak aprólékos megjegyzésekre szorítkozhatnánk, melyek a munka egészének jelességét nem érintik. Az időbeli távolság s a keretet alkotó műveltségi viszonyoknak a mieinktől merőben eltérő idegen volta természetessé teszi, hogy a fordítást néhol talán idegenszerűnek érezzük: ha a fordító mindenütt a közkeletű magyar kifejezéseket használná, éppen a történelmi színeket fakítaná el.

A szemelvényekhez fűzött történeti magyarázatok, főképp pedig a papírológia tudományának keletkezését, jelentőségét és feladatait tárgyaló kitűnő bevezetés, valamint a történeti háttér különböző oldalait megvilágító függelékek tökéletessé teszik ezt az első magyar papirusz-antológiát, mely méltóképpen sorakozik a hasonló külföldi tudományos munkák mellé.

Szabó Miklós.

A nők iskolája.

André Gide: *A nők iskolája*. Fordította: Zigány Miklós. Vigilia. Évszám nélkül. 191 lap.

Csak a cím és a kegyetlen gúny emlékeztet Molière-re. A hősnő sorsának előképét inkább Bovarynéban és Nórában találhatjuk meg. Csakhogy Gide hősnője a házasságban keletkezett szorongó lelkiállapotából a kivezető útát nem az erköcsi fék elvetésében és az öngyilkosságban keresi, mint a romantikus-naturalista Flaubert Emmá-ja, nem is abban, hogy — a család elhagyása árán — «gondolkozzék önmagáról és az életről», mint az Ibsen individualista elveit valló Nóra. Eveline azért hagyja el férjét, hogy «végre valami valóságos dolognak áldozza fel magát», nem pedig olyan csupa-látszat embernek, mint a férje.

A kis regény (Gide csak récit-nek, elbeszélésnek nevezi) formai leleménye az, hogy ketten beszélnek el a cselekményt: előbb Eveline, naplójában, majd férje, Robert, visszaemlékezésében. Ez a szerkesztés, mellyel Gide a romantika lírai, én-regényeinek, *Adolphe*-nak, *René*-nek stb. a formáját építi tovább, kedvelt fogása Gide-nek egyéb műveiben is és nagyon alkalmas arra, hogy a két szemszögből látott dolgok mintegy az élet három dimenzióját kapva domborodjanak elénk. (Egyébként egy kiváló írónk nemrég nálunk is bemutatta az ábrázolásnak ezt a módját egyik népszerű regényében.) A cselekmény csak ennyi: egy leány őszinte szerelemből férjhez megy egy kiválónak hitt férfihoz s lassankint, saját lelki fejlődésével párhuzamosan kiviláglik előtte férje üressége, elhidegül tőle és elhagyja. A francia lélektani regény hagyományainak megfelelően belülről történik itt minden és az élet felvonultatott apró-cseprő eseményei csak arra jók, hogy az asszony kiábrándulásának rajzát továbbvigyék, vagy esetleg mint késleltető momentum (mint a férj autóbalesete) egy időre megakasszák. Az asszony naplója vád, a férj visszaemlékezése védekezés, magyarázat és viszonyvád. Rendkívül művészi Gide ábrázolásmódjában az, hogy a férj, akárhogy igyekszik is minden hibát a feleségére hárítani, az olvasó szemében mégis csak a saját szánalmas képmását rajzolja tovább. Robert a hiú álszent, aki önmaga előtt is alakoskodik. Ő az álszerény törtető, neki minden érdekléssel tetszik; a szépet és jót: a vallást, az erényt, a művészetet, a családot lealacsonyítja azzal, hogy kihasználja. Az érvényesülés minden képességével rendelkező «opportunistá», aki a kötelességnek és elveinek, meg Istennek az örök emlegetésével se tudja eltakarni szíve szárazságát. Úgy látszik azonban, hogy az

ábrázolásnak ez a kettős, szembeállító módja, valamint az, hogy Gide, aki kitűnő drámaíró, nagyon meggyőzően igyekszik beszéltetni az ellenfelet, Robert-t is, — megtevesztheti a felületes olvasót az író szándékát illetően. A kiadónak a borítólapon közölt ismertetése pl. azt mondja, hogy a regény állásfoglalásra készíti az olvasót Eveline vagy Robert mellett. A napilapok bírálatai pedig, természetesen, mennek utána. Nyilvánvaló azonban, hogy az Eveline látásmódja a Gide-é is és az olvasóval is ezt akarja elfogadtatni. A dialógus tehát, mely Gide minden munkájának s így bizonyára gondolkodásának is alapformája, itt nem marad döntetlen. S ez hibája is a regénynek, mely ilyenformán tendenciával van megterhelve, és ezt a reflexiók még aláhúzzák. Így ez a könyv nem éri el szerzőnk előbbi műveinek, az *Immoraliste*-nak, a *Porte étroite*-nak tiszta ábrázoló művészetét. A történés mögött zajló eszmék harcában az író maga is állást foglal s ez fontosabb neki, mint maga a történés. Az is kár, hogy Eveline-nek a férje felé fordított sötét látásából magára a házasság intézményére és az azt védő Egyházra is árnyék hull. Gide azt felelhetné, amit Molière a *Tartuffe* védelmében, hogy ő csak az erény utáztatát és a szent intézmények kihasználóját gúnyolja ki. S valóban a hipokrizis leleplezése az igazán gide-i ebben a regényben s egyszersmind a francia irodalomnak La Rochefoucauld-t idéző hagyománya. De gide-i még a lélek átalakulásának finom átmenetekben tovagördülő rajza, a cselekmény vonalának s a stílusnak klasszikus tisztasága. Zigány Miklós fordításának ezt a stílust főként annak legfranciásabb tulajdonságában: világosságában, hűen sikerült visszaadnia.

Kiss Ernő.

GRÓF ZRINYI MIKLÓS HADVEZÉR KATONAI ELVEI A KÉT VILÁGHÁBORÚBAN.

(Elnöki beszéd a M. Tud. Akadémiának ünnepélyes ülésén
1943. május 13-án.)

Gróf Zrinyi Miklós hadvezér, író és költő, a szigetvári hős léduonokája, több dolgotban hagyta hátra érdekes katonai, hadászati és harcászati elveit. Ezek sokszor éles ellentétben állanak az akkori nagy hadvezér, Montecuccoli tábornagy hadvezetésével, harcmodorával, amit Zrinyi ismételtén ki-domborít műveiben.

Ezekről itt nem akarok külön megemlékezni és csakis párhuzamot szeretnék kurta vonásokban vonni Zrinyi katonai elvei és a két világháborúban érvényesült sikeres vagy sikertelen elvek között.

Zrinyi fényes haditettei annyira ismereteseek, hogy ezeket fölösleges itt fölemlítenem és csak katonai lelkének ragyogó hazafiságból fakadó megnyilatkozásaiból kívánok egyet-mást idézni, hogy világot vessek hadászati és harcászati felfogására.

Ő elsősorban hazafi és katona volt, amit egy beszédében le is szögezett, azt mondván :

«Genius enim meus magis me ad tractandum gladium, pro utilitate Patriae, quam ad gestandum togam invitavit!» — vagyis : «Szellemem inkább a haza hasznára forgatott kardhoz szólít, mintsem a tóga viseléséhez!»

Szíve, lelke hadi dicsőségre vágyott, minden más mellékes foglalkozás volt részére, mint azt sokhelyütt maga is mondja. Itt azonban sok keserű csalódást okoztak neki császári vetélytársai. Hogy csak egyet említsek : az 1663—1664. évi dicsőséges téli hadjáratáért I. Lipót császár Regensburgban fényes hálaadó istentiszteletet és körmenetet tartott,

hercegi címet akart neki adni; de az újabb hadjáratban Montecuccolit, Zrinyi elkeseredett ellenfelét bízta meg a fővezérlettel, nem pedig őt! — Pedig Zrinyi nem a sok idegen szedett-vedett zsoldossal, hanem saját magyar erőkkal akarta a török rabiga alól hazánkat fölszabadítani. Ez volt leghőbb vágya és a sikerben teljes meggyőződéssel bízott. Azt akarta, hogy a petyhüdt nemzet saját erejét tudja összeszedni, és ha ez sikerül és megveri, kiűzi a törököt, akkor tudta, hogy régi nagyságában talpra is tud állani a magyar és úr lesz hazájában.

Ehhez nem banderialis csoportokból álló, hanem az egész nemzetet magába felölelő nemzeti hadsereg volt elsősorban szüksége, mely csak egy hadvezérnek engedelmessé válik és nem hordja magában a siralmas mohácsi vész veszedelmes csiráit.

Így vívhatja csak meg élethalál-küzdelmét és csak így szabadulhat föl idegen segítség nélkül a török rabiga alól, így biztosíthatja hazája önálló független létét. Azt vallotta, hogy a magyarnak egyedül, mások segítsége nélkül kell a törökkel végeznie, mert különben a török rabigából mások uralma alá kerülhet, ami éppen olyan rossz volna. A nemzetnek legfontosabb érdeke, hogy maga győzven le a törököt, függetlenségét megóvja. Ezen elv katonai műveiben több helyen csillan föl és nemzete létét féltő szeretetének megható megnyilvánulása.

Ő volt az, aki, bár körülírtan, de mint föltétlenül szükségeset jelezte az általános hadkötelezettséget, mert a nemzet csakis teljes erejének latbavetésével győzheti le a törököt.

«A török áfium ellen való orvosság» kitűnő kis művében és a «Tábori kis tractában» egy állandó magyar hadsereg föllállítását tartja föltétlenül szükségesnek. Legyen ez jól fölszerelve, jól begyakorolva, fegyelmezve. Ez legyen az a szilárd mag, mely köré a nemzeti hadsereg egész erejével gyülekezik.

Zrinyi nem volt híve az ellenfél támadását beváró hadviselésnek, ősi elvek szerint a kezdeményezés híve volt és azt vallotta, hogy a támadó félnek kezében van minden előny. Lám, a két világháború Zrinyi halhatatlan igazának fényes bizonyítéka. Ritkán vált be a védelmi küzdelem és mind-

annyiszor a védőnek irtóztató vér- és anyagvesztésébe került. Végeredményben akár előrelátásból, akár kényszerből a védő visszavonulására vezetett, ha nem sikerült neki a kezdeményezést erélyes ellentámadással magához ragadni.

A doberdói fennsíkon 11 szörnyen véres, nagy védelmi csata után, mikor már komoly veszélyt jelentő módon kezdett töredezni a védelem, éppen utolsó percben indult meg a győzelemre vezető nagy támadásunk, mely a Piaveig vitt előre s mérhetetlen zsákmányt s számtalan foglyot hozott.

Hasonló volt Gorlice, mely a Kárpátok egész télen át tartó véres nagy csatái alatt érett meg, akkor, mikor a támadó és védő már a végsőkig ki volt merülve.

A mostani háborúban nyugaton a védelem mindenütt összecmlott, még a híres óriás Maginot-vonal is semmivé lett a németek kezdeményező hatalmas támadásának súlya alatt.

A 25 évig mindent csak a fegyverkezésre fordító orosz a Volgáig veti vissza a támadás, de mikor kezébe tudja ragadni a kezdeményezést, a nagyszerű német és szövetséges hadseregek kénytelenek messze hátrálni és kitérni, hogy megóvják vereségtől hadseregüket addig, amíg képesek lettek újabb sikeres támadással a kezdeményezést magukhoz ragadni.

Zrinyi ezen elvét még azzal is kiegészíti, hogy a fegyelmezett, lelkesen bátor, jól vezetett és fölszerelt hadsereg még a túlerővel szemben is győzelemre viheto, mert a túlerő nem okvetlen biztositéka a győzelemnek.

Azóta számos hadjárat, utoljára pedig a két világháború ismételtén bebizonyította ezen állítás helyességét.

Zrinyi hadviselési elveit Savoyai Jenő törökverő hadjárataiban és később Nagy Frigyes és Napoleon háborúiban és a két világháborúban mind újra megtaláljuk, melyeket ő nemcsak saját tapasztalataira épített föl, hanem a világ- és haditörténelem nagy hadvezéreitől és kiválóságaitól tanult. Julius Caesar és mások hadjáratát és vezetését tanulmányozva, azoknak megállapításai alapján fejtette ki saját, valóban kitűnő és szép irányban lefektetett hadászati elveit és a legfontosabb hadvezéri tudnivalókat.

Bölcsen megállapítja azonban azt is, hogy :

«Nincs az hadakozásnak oly regulája, kit okvetlenül megtarthasson a hadnagy (Hadak nagyja — hadvezér), különböztetni kell és változtatni a dolgokat, az mint az idő és az alkalmatosság parancsolja!»

Ugyanezt az elvet vallotta Napoleon is, mondván :

«Ce sont les circonstances seules, qui dominant dans la guerre!»

Zrinyi egyik discursusában megmagyarázza azt is, hogy : «az körülményekhez kell alkalmazkodnia a hadvezérnek ; ki kell térni a harc elől, ha a kockázat nagy, még inkább, ha a vereség valószínű, vagy éppen biztos, de minden kínálkozó előnyös alkalmat ki kell használni ; ehhez a hadvezérnek értenie kell!»

Mit csinált a német hadvezetőség, midőn látta, hogy az orosz szovjet óriási túlerővel ront gyenge állásainak? Kitért, és most, midőn az ellenség gyengül, kihasználja az első lehetőséget és megindítja sikeres ellentámadását.

Lássuk csak, mit csinált Rommel tábornagy kicsiny hadseregével, többezer kilométeres úton folyton kitérve a hatalmas angolszász haderő támadásai elől, egyik csapást a másik után mérte az utánanyomulóra, hogy azt addig gyergítse, míg elérkezik annak ideje, hogy másként cselekedjék.

Mindez úgy történik, ahogy azt Zrinyi a hadvezér kötelemének állítja be.

Szerinte a szerencsére is lehet bizonyos fokig építeni, de nem szabad benne vakon megbízni.

«Szükséges minden kicsin dolgot nagynak tartani, ha az akadályinkra lehet. Nem múlik el egy szempillantás, amely ne legyen drága és nagyérdemű . . . Tartozunk arról a morális szentenciáról emlékeznünk : Bonum ex perfecta causa, malum vero ex singulis defectibus venire potest.» Azután : «Stultitia unius est felicitas alterius!» Vagyis : «A jó, tökéletes okból, a rossz csekély hibákból keletkezhetik!» Azután : «Egyiknek ostobasága a másiknak boldogsága!»

Zrinyi egy ma is megdönthetetlen elvet vall tábori kis tractájában, azt követelve, hogy a csapatok elváltan nyomuljanak elő, de a csatát egyesült erővel vívják meg. Későbbi

nagy német vezérek és Napoleon elve is ez volt : «Getrennt marschieren, vereint schlagen».

Éppen így a két világháborúban, különösen védelmi harcokban nélkülözhetetlenek bizonyult követelmény volt Zrinyi egyik alapelve, hogy a hadviselés egyik legfontosabb tényezője a folytonos tevékenység. Ha ez nincsen meg, akkor hiába várunk győztes kimenetelt. A hadvezér e nélkül eredményeket aligha lesz képes fölmutatni.

Az első világháborúban többször volt alkalmam látni, hogy ha ellanyhult a tevékenység, biztosan megjött a megseleptetés, mely mindig igen kellemetlen következményekkel járt.

Zrinyi megkapóan mondja ki, amit a világháborúban én is mindenkoron tapasztaltam és ami hitemet az eljövendő boldogabb magyar jövőben megingathatlanná tette.

«A magyar hadakozásra a legalkalmasabb és ha akarja, a legvitézebb nemzetség!»

A sorok között kiolvashatjuk, hogy Zrinyi a fegyelmezést tartja egyik legfontosabb követelménynek, mert szerinte ez a magyarnak leggyengébb oldala, mert itt mindenki csak parancsolni akar, engedelmeskedni senki. Hozzáteszi, hogy bizony fegyelem nélkül a hadseregnek semmi értéke nincsen.

Érdekes Zrinyinek azon követelménye, hogy a csapatokat a hadszíntérhez alkalmazkodva kell megszervezni (Tábori kis tracta).

Láttuk ezt a világháborúban és éreztük ennek néha döntő fontosságát is, úgy, hogy külön-külön kellett kiképezni és megszervezni a hadszínterek szerint csapatainkat.

Montecuccoli szerint a hadsereg nem lehet egy bizonyos létszámnál erősebb, mert annál erősebbet mozgatni és élelmezni lehetetlen. Ezzel szemben Zrinyi azt mondja, hogy nagy háborúban a nemzet egész erejét kell latba vetni. Ebben bennünket az ellátás gondja meg ne akadályozzon, mert nem a hadseregnek kell az adminisztrációhoz, hanem ennek a hadsereghez alkalmazkodni. Tényleg, ha Zrinyi szerint létrehozták volna az állandó erős hadsereget, akkor a magyar történet másképpen alakulhatott volna és a későbbi sok keserves tragédia talán nem következett volna be! Maga mondja, hogy

ez lenne «megmaradásunk fundamentuma»! Magyar és nem idegen zsoldos hadsereget akar létesíteni, mert az idegent magyar szempontból megbízhatatlannak tartja. Csak a kiképzést akarja egyelőre idegen kézbe tenni, mert a magyar akkor a hosszú háború után nem tudott tiszteket előállítani.

Ez is emlékeztet a két világháborúra, melyekben sok német tiszt vezette nálunk a harci oktatást.

Hozzáteszi azonban : «De mihelyt a magyar megtanul, nem kívánok oztán ilyent is másutt keresni!» Elgondolása az, hogy a magyar nemzeti hadseregben a tiszti helyeket csak magyarokkal töltsék be, mert a magyar csapat a magyar tisztekkel legalább is kétszer, de tán tízszer annyit ér, mint ha vezetői idegenek.

Szomorú tapasztalataim vannak ezen irányban, hiszen többször láttam, midőn a magyar csapatot vezető tisztek egy kukkot sem tudtak magyarul s így csapatuk lelkébe nem pillanthattak bele, nem hatottak reá, ott hiába kerestem lelkesedést, hiszen csupa félreértésből állott a tiszt viszonya embereihez. Erről csak annyit mondok itt, hogy sok balsorsot kerülhetett volna el nem egy magyar csapat, ha idegenajkú tisztjeit nem tekintette volna rosszakarató idegennek és a tiszt csapatát értelmetlen és csökönnyös elemnek.

Zrinyi az Áfium-ban, de másutt is a katonai fegyelmet emeli ki, mint a legfontosabb követelmények egyikét. Bizonyítja, hogy valódi szabadság sehogysem ellenkezik a katonai fegyellemmel; ellenkezőleg, jól kiképzett s mindenekfölött jól fegyelmezett hadsereg a szabadság legbiztosabb oltalmazója.

A katonai fegyelem sohasem jelent szolgaságot, hanem a saját akaratnak hazafias meggyőződésből eredő önkéntes alárendelését az előljáró akarata alá, az össz-egész javának előmozdítására. Zrinyi bölcsen látta, hogy fegyelem nélkül a csapat nem ér semmit és alkalmazása semmit sem ígérhet.

«Mátyás király — mondja Zrinyi — nagy dolgokat végben nem vitt volna, ha ő rendtartást magában nem csinált volna és disciplinát : az nélkül a had nem had, hanem confusio!»

Zrinyi a török elleni védelemre három vonalat akart föl-

állítani. Kettőt a tulajdonképpeni védelemre, a harmadikat pedig egy 12,000 főből álló mozgékony sereg központi fölállítására, honnét mindenhova hamar el tud jutni, hogy a döntést kierőszakolja; tehát az aktív védelmet írja elő és hozzáteszi, hogy nem elég a támadást kivédeni, hanem támadással kell azt visszavetni. «Egy arculesapásért kettőt, hármat is adunk!»

A két világháborúban minden védelemnél megtaláljuk az ellentámadások szükséges alkalmazását, mert e nélkül a védelem mindjobban lemorzsolódva, végre is összeomlik, ha a támadóban van elég kitartás. Ez a ruganyos védelem már az első világháborúban is legtöbbször alkalmaztatott, kivéven a doberdói fennsíkon és a kárpáti nagy téli csatákban, ahol eleve ki volt mondva, hogy a legelső vonalat kell okvetlenül és minden körülmények között tartani. Ez csak úgy volt kisebb-nagyobb ingadozásokkal lehetséges, hogy kisebb betöréseknél azonnal, nagyobbaknál gondcsan előkészített ellentámadásokkal dobtuk ki újra az ellenséget állásainkból. Tehát Zrinyi elvei itt is alkalmaztattak.

Ő bölcsen azt mondja — Mátyás királyról írott gyönyörű elmékedéseiben —: «Mindenkor álnokságot kell gondolni az ellenségről: Turpe est dicere: non putarem!» — Csúnya dolog azt mondani: nem hittem volna!

Ugyanebben a művében Mátyás király egyik hadi tanácskozásáról emlékezik meg:

«A király legutolsó volt a maga sententia mondásában. Én azt nem javallom, hogy a király a maga voxát kimondja a tanácsban, mert ha legelőször szól, bizonyosan senki utána a tanácsban ellenkezőt nem mond, ha utolszor, úgy is a maga voxára kényszeríti térni azokat, kik először szólottak. Legjobb tehát, hallgassa meg mindnyájukat és figyelmesen szenvedje pro et contra való disputációikat, ne concludáljon ott semmit, hanem magába tartsa a conclusiót és amikor akarja, akkor tegye világosságra a maga szándékját: Így az ő tanácsának is megmarad libertása, a végzettnek sem híresedik el végzése, amint szokott más tanácskozásban lenni.»

Szerintem Zrinyinek ezen meggyőződésében teljesen jgaza van. A vezér hallgassa meg tanácsosait, de döntsön

maga szabadon és ne próbáljon többféle tanácsot összeegyeztetni.

A törökkel szemben Bécs meghallgatta Zrinyi, Montecuccoli és mások tanácsát és próbálta összeegyeztetni s lett belőle egy szerencsétlen és végzetes haditerv-egyveleg, melynek keserű következményeit elsősorban Magyarország sínylette meg, mert így a törököt nem tudták legyőzri. Pedig azt hiszem, ha Zrinyi erélyesen támadó terve jut érvényre, akkor másképpen fordul a magyar sors.

Ugyanez történik az első világháborúban 1918 nyarán. midőn két versengő hadseregcsoport-parancsnok javaslatát elfogadják a helyett, hogy a hadvezetőség már kiadott, szentem biztos győzelemre vezető parancsát hajtották volna végre. Az erők szétforgácsolódtak és a csapatok ragyogó hősiessége ellenére a nagy csata siralmas vereségünkkel végződött, mindamellett, hogy egyes helyeken az erőkhöz mérten olyan sikereket ért el haderőnk, melyeket nagy győzelemmé lehetett volna kiszélesíteni, hogyha az első tervnél maradtak volna meg.

Vessünk egy pillantást még Zrinyi tanulságos aforizmáira :

«Az jó hír olyan, mint a vas lánc, amely nem egy karikából léssen meg, sem háromból, sem tízből, hanem sokból : így egy cselekedettel nem mindjárt nyerhetsz jó hírt és nevet. sem egynéhányból, hanem sokbul, és ha nyersz is és veszteg heversz, elvész a híred, mint a vas láncot a rozsdá megeszi ; eljön egy más új ember, az ki első cselekedeteivel elfordítja rólad a világ szeméit ő magára. Köss ezért karikát karikához, és úgy léssen lánc ; ne bízd arra magadat : én immár megmutattam magamat ki vagyok, elég az ; mert szintén azzal vesztet el magadat!»

Lépten-nyomon találkozunk a történelem minden szakában ilyen igazságtalanságokkal, melyek csak ritkán vezetnek jó eredményre.

«Ha az ellenség országában haddal bemensz, mindenről gondoskodjál és arrul is, miképpen visszajöhess ; ne légy mint az hal, mely nem-gondolja, visszajöhet-e a varsából, csak

menten mégyen bele. Vaj ki sok vész el úgy, hogy sem eleit, sem utolját meg nem gondolja!»

1914-ben Rennenkampf orosz tábornok Tannenbergnél beleszaladt Hindenburg csapdájába, melyből többé nem kerültek ki csapatai.

«A gyorsaság oly szükséges a hadiállapotban, hogy talán semmi nem szükségesebb annál azért, hogy véletlen találj az te ellenségedet, azért, hogy az üdő vagy más galiba meg ne gátolja a te szándékokodat . . .»

Ezen bölcs mondást igazolja a német nyugati offenzíva a mostani háborúban.

«Az várakat és erősségeket, melyeket ellenség országában nyersz, jól megfontold, ha hasznos-e megtartani, avagy nem, szükséges-e neked, avagy akadályos; vess jó számot. Árt-e vagy használ, ha kezedben van. Az erősséget aki meg akarja tartani, eszében vegye, hogy egyik részét a hadának kell megtartani, benne kell hadni, avval hada megkisebbedik, profuntolni kell gyakorta, az pedig akadályára lehet. És végtére, ha az ellenség megszállja, meg kell segíteni, talán szintén akkor, mikor néked más jó alkalmatosságod volna másutt valahun valami jót cselekedni. Mikor azért észbe veheted, hogy nem hasznos néked az erősséget tartani, rontsd le.»

Íme Ivangorod, Sebastopol és más várak kétségtelen előnyével szemben Przemysl és Sztalingrád!

«A hír olyan, mint a hegyről gördülő hó, az mely mind többet ragad magához. Nagynak, rettenetesnek, számosnak mondja a hír az ellenséget . . . Gyakorta így vagyón, de nem mindig: történik olykor, hogy kisebb a hír, mintsem valója . . . Az ember, aki kevésnek tartja és semminek gondolja ellenségét, mindenkor kárt vall . . .»

1914 karácsonya körül, mikor Przemysl fölszabadítása céljából a cs. és kir. 4. és 3. hadsereg nagy támadásba kezdett, mely szép kezdetsikereket tudott elérni, végül pedig óriás veszteségek közepett elakadt és messze vissza szorított, mert az ellenséget rosszul felszerelt, ócska tűzérőséggel ellátott hitvány és gyenge erőnek jelezték a felsőbb parancsnokságok, pedig a legkiválóbb, kitűnően kiképzett és felszerelt szibériai csapatok túlerejével állottunk szemben.

A titoktartásról a többek között Zrinyi azt mondja 52. aforizmájában :

«Tudnod kell, hogy a titok kulcsa annak a ládának, ahol a te szerencséd fekszik és zárva vagy, és egy nyíl, aki a te páncélotod megjárja. Ne veszed el a kulcsot, mert ha az ellenség kezében akad, ő sáfárkodik az te ládádból a te szerencséd-del, ő megszaggatja minden páncérotod és vas derekadat. De tudni és ismerni kell ennek a kulcsnak őrzését és hányféle módon veszthetni el!»

Ezután elmondja, hogy kiknek a száján libben el a titok. A részeg, a bosszús, a nyereszkes és a gyáva emberek a veszélyesek.

Nem kell külön kiemelnem, hogy az első világháborúban mennyi baj és balsors támadt a titoktartás megszegése miatt. Sokszor, mielőtt valami megérett volna, már tudta úgyszólván az egész birodalomban mindenki, így természetesen az ellenség is.

«Ha békességre van szükséged, — mondja másutt — ha egy kis ideig suspensióra, ha valami más dologra : ne mutasd soha, hogy félelemből keresed azt, hanem valami más okból, és ha lehet, azon mesterkedjél, hogy az ellenséged¹ proponálja és kérje tőled. Vajmi nagy szarva nő ellenségednek, ha tégedet koldulva lát maga után, főképpen, ha eszébe veszi, hogy félelemből cselekszel!»

Sajnos, láttunk ilyesmit minden keserves következményével 1918-ban!

«Nagy vétek, bizonyára — úgymond — és nagy botlás, ha az ellenségre küldesz seregeket más seregeknek segítségére, egyenkint küldeni és nem együtt, mert ha egy csoportot küldesz, azt hamar megverik, másikat is, harmadikat is. És így mind együtt kell küldeni, ha azt akarod, hogy effectusa lehessen!»

Ezt láttuk Lucknál, ahol apránkénti segítség nem javította meg a helyzetet, hanem azt is fölmozdították az események és bekövetkezett a nagy katasztrófa, melyet később nagy erőmegfeszítéssel lehetett csak jóvátenni.

«Szükséges, hogy a kapitán hagyjon népet, amely harcon kívül álljon olyan mindennemű történetre, vagy had segít-

ségére, vagy ellenség ijesztésére ; az legyen legutolsó segítő sereg!»

Zrinyi ezen pár szava leszögezi a tartaléktartás szükségességét. Későbbi háborúban láthatjuk a tartalékok döntő szerepét, akár a támadásban, akár a védelemben.

Megállapítja továbbá, hogy jó hadvezér csak az, aki higgadtságát, lélekjelenlétét soha, még a legnagyobb küzdelmekben és legnehezebb körülmények között sem veszti el, ellenkezőleg a veszély növekedvén, nyugalma és higgadtsága is növekszik! Higgadt, érett megfontolás után határoz és ha határozott, szilárdan kitart elhatározása mellett . . . Legyen tisztában azzal, hogy mikor kell védőharcot folytatni és így az ellenség erejét fölmorzsolni és mikor kell erélyes, gyors támadással a győzelmet kierőszakolni. A terep, saját hadunk és az ellenség állapota kell, hogy elhatározásunkat megérlelje. Ezért a körütekintés és minden eshetőségre való gondoskodás szerint a vezér legszükségesebb, legfontosabb kötetmei közé tartozik. A vezérnek mindig ott kell lennie, ahonnan a viszonyokat legjobban áttekintheti és az egészet vezetheti.

Zrinyi a gyors hadműveleteknek híve. — Íme, a második világháborúban minden Zrinyi ezen elvét erősíti meg.

Az üldözésben bizonyos óvatosságot tart szükségesnek, nehogy a vigyázatlanul, minden eshetőségre föl nem készülten az ellenség után rohanó győztes vesztébe fusson.

Így vitte Potjorek Szerbiában pusztulásra hadseregét! Hasonló történt 1914 karácsonykor Dukla fölött, mikor is a túlhajszolt üldözésben több hadtest teljesen elvérzett és minden szerzett előnyt elvesztve, messze hátra szorult a Kárpátok rengetegébe.

Gróf Zrinyi Miklóst hadtudományi munkáinak minden vonásában a hazája iránti hűséges szeretet vezette, egész működését a magyar honnak a török rabiga alól való megszabadításáért folytatott lelki küzdelem hatja át és így átkutatja a világtörténelem legnagyobb vezéreinek hadtudományi munkáit, hogy az ebből leszűrte, leghathatósabb elvek alapján tudja megszervezni a magyar hadsereget és annak vezéreit, mint ő mondja : hadnagyait, a hadászat és harcászat

terén a legmagasabb fokra emelje. Összegyűjtötte minden győzelemnek legfontosabb kellékét és ezeket saját gazdag harctéri tapasztalataival kiegészítve, fektette le több rendkívül érdekesen és szép irálllyal megírt művében.

Minden sorából, ha még olyan lesújtó ítéleteket tartalmaznak is helyenkint, kicseng a törhetetlen akarat, hogy a magyarnak hibáit feltárja és utat mutasson ezeknek kiirtására.

Mint szerető atya, oktatja csapatait, alvezéreit, mindenkor készen arra, hogy a makacsokat megfégkezze és meggyőződése szerint a helyes útra terelje.

Magyarország függetlenségét meg akarja szerezni és biztosítani, melyet csak akkor lát biztosítva, ha a magyar saját erejével veri ki a törököt, mellőzve bármely idegen segítséget, mely úgylis csak újabb rabigába döntené.

Gróf Csáky Istvánhoz írt egyik levelében a legnagyobb elkeseredés és lehangoltság hangján emlékezik meg Magyarország helyzetéről, azt mondva :

«Két szeretettel írt leveleit, édes Gróf Uram, nagy becsülettel vettem Kegyelmednek, . . . nagy kötelességgel és hozzáadással veszem Kegyelmedtől. Úgy látom, minden veszély összeesküdt megnyomorodott hazánkra és nemzetünkre, én nem hiszem, hogy sokáig lett volna egy nemzetnek is úgy minden rémségen kívül való ügye, mint minékünk vagyon. Úgy hallom, Bécsben is semmit sem végezhettek az magyarországi urak (azhova én hivatalos sem voltam), mert oly rémülésben vagyon az szomszéd nemzetség is, hogy csaknem jobban van önekik biztatásra szükségük, hogysem minékünk. az kik elsők vagyunk az veszedelmönkben. Mit fog Isten továbbra adni? nem tudom ugyan ; de az pogányságnak rettenetes nagy készületi és a kevés applicatio az, kit cselekszünk oltalmunkban, semmi jót nem jövendölhetünk belőle.»

Hét hónappal később, ugyancsak gróf Csáky Istvánnak föléledő bizalommal írja :

«Mit jövendöljek továbbra? — — nem tudom ; de még apparentiáját jóra való fordulatunknak nem igen látom. Mindazonáltal, mivelhogy az Isten az veszett dolgokban leginkább szokta megmutatni hatalmasságát : bizony mondom Kegyelmednek, most sem estem még kétségben, — — és

assecuráлом Kegyelmedet, hogy az imperiumbeli fejedelmek olyan szívesen fogták az mi dolgunkat, hogy csak az mi magyarink egy szívvel lélekkel fogjanak a maguk dolgához és restituálják az militáris disciplinát : nem veszünk el, hanem megfordul jobbra még egyszer állapotunk!»

*

Kövessük ebben is Zrínyi példáját! Ne csüggedjünk szörnyen nehéz helyzetünkben. Bízunk Isten igazságosságában, fogjunk össze törhetlen akarattal, saját erőnkbe vetett hittel és álljunk mint egy ember hazánk szent ügye mellett, meghozva érette és egymásért minden áldozatot!

Érzem és törhetetlen hittel hiszem, hogy így a közel jövőben jobb, boldogabb idők küszöbére fog elvezetni a Gondviselés.

Ebben a reményben nyitom meg Akadémiánk 103-ik ünnepélyes közülését!

JÓZSEF KIR. HERCEG.

KÁROLYI ÁRPÁD.

1853—1940.

— Negyedik közlemény.¹ —

Károlyi másutt is foglalkozott Bocskay történeti jelentőségével. Mikor I. Ferenc József Bocskay emlékére szobrot állíttatott és mikor a bécsi béke háromszáz éves fordulóját ünnepelték, Károlyi alkalmi beszédeiben arra figyelmeztette hallgatóit, hogy Bocskay pályájának egyetemes történeti vonatkozásait sem szabad elhanyagolnunk.

Egyik beszédeiben azt fejtegeti, hogy Bocskay eszméjének magva és velege egy nemzeti s egyszersmind egyetemes értékű gondolatból állott. E gondolat szerint a Szent István koronájával megkoronázott római császár nagyhatalmi politikájába, mely addig Magyarországot quantité négligeablenak tekintette, belé kell illeszteni a magyar nemzeti állam politikáját. A másik beszédben előadja, hogy a nyugati germán magánjogi világnézettel szemben a magyarságnak túlnyomóan közjogi a felfogása az államban való együttlétről, és ez a felfogás diadalmas rést ütött a magánjogi világnézeten a bécsi béke által. E két jelentékeny, de különfélekép vitatható eszme társaságában nagy erővel állítja elének Bocskay egyéniségét. A szónoki előadásban azok a motívumok, melyek Bocskayt a szenvedélyes törökellenes politika teréről az ellenkező táborba sodorták, nem emelkedhetnek ki a lélektani elemzés szabatosságával. De a szónoki előadás nem gátolja Károlyit nagyon becses történeti mozzanatok tárgyas kifejtésében, mint például I. Ferdinánd központosító politikája rajzában, vagy a bécsi béke magyar történeti jelentő-

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1943: évi 784., 785: és 786. számában.

ségének sokoldalú meghatározásában. Bocskay oly kedvelt hőse volt Károlynak, mint III. Vilmos Macaulaynak. Mind a két történetíró az alkotmányos állapotok és a vallásszabadság helyreállítóit ünnepelte a két nagy forradalom vezéreiben.¹

A Bocskay halála után közvetlenül következő évek történetét világítja meg Károlyi *Az ellenreformáció kezdetei és Thurzó György nádorrá választása* című értekezésében.²

Közfelfogás szerint — írja Károlyi — a magyarországi protestántizmus fénykora Thurzó György nádorsága idejére esik. De ha a kárpitok mögé tekintünk, azt látjuk, hogy ez a protestántizmus a mondott időszakban már túlhaladta diadalutja tetőpontját, s az első bár még alig észrevehető lépést megtette a lejtőn lefelé. Az igazi zenith az 1608-i koronázó országgyűlés volt.

Károlyi valóban a kárpitok mögé tekintett. Azaz nagyméretű levéltári kutatás alapján derített ki rejtett tényeket, mint legtöbb munkájában.

A hazai, a római és bécsi levéltárak anyaga alapján tárja elébünk az ellenreformációnak 1608 után következő szárnyra kelését. Kiszámítja, hogy Bocskay kormányzása idején legalább 350 egyházi birtokot és birtokrészt adományozott, vagy zálogosított el világiaknak. A bécsi béke az egyházak kárának jóvátételét a következő általános országgyűlésre halasztotta. A következő országgyűlés 1608-ban tanácskozott, de ez is elhalasztotta a kényes kérdés megoldását az utána következő országgyűlésre. Méltán voltak hát — mondja Károlyi — emiatt a katolikus körök a legnagyobb mértékben elkeseredve. Hiszen abban a korban, amikor a török és a protestáns Erdély is elfoglalt nagy egyházmegyéket, «a magyar katolikus egyház úgyszólván egész temporalis alapja csak néhány püspökségnek, apátságoknak és prépostságnak megtépett birtokán nyugodott». Ez a körülmény és általában az 1608-i törvények «az ellenreformációnak eddig még nem egészen kibontakozott erőit a

¹ Károlyi két beszédét l. *Néhány Történelmi Tanulmány.* 227—279. ll.

² U. o.

csoportosulásra s a bennük rejlő energia teljes kifejtésére indította.»

Már 1608 végétől kezdve Forgách Ferencet, a harcias esztergomi érseket előkelő világi katolikusok kis gárdája vette körül. A köznemesség katolikus kisebbsége is önérzetesebb lett. Egyes városok tanácsában már katolikus többség alakult. Forgách bibornok a magyar katolikus egyház hanyatlását Mátyás és tanácsosai vallási lanyhaságának tulajdonította. V. Pál pápa ezért nunciust küldött Mátyás király mellé.

Placidus de Marca, Melfi püspöke, a tudós, eszes, előkelő modorú és a politikai helyzetet is méltányló nuncius nagyon elégtelen volt II. Mátyással. «A nyomorúságos király annyira képtelen minden önálló ítéletre, s annyira szánalmasan függ tanácsosaitól hogy zavarba jő és irul-pirul, ha velem beszél» — jelenti a nuncius.

Ez a Károlyi közlése előtt ismeretlen rövid, de találó jellemrajz nem csupán II. Mátyást ábrázolja igen élénken, hanem a nuncius indulatosságát is tanúsítja. Haragudott a nuncius, mert a magyar és osztrák protestántizmus nagy erejét nyomasztónak érezte. Nem tudott mindig célszerű tanácsokat adni a királynak. Helyeselte néhány katolikus főúrnak azt a tervét, hogy Mátyás fogadja szolgálatába a zsoldhátrálék miatt zugolódó hajdukat és általuk kényszerítse engedelmességre az osztrák protestánsokat. Illésházy figyelmeztette az udvart arra, hogy a hajduk nem megbízhatók. Thurzó György meg egyenesen kimondotta, hogy a fölfegyverzett hajduk kiirtják majd a magyar katolikus papságot. A tervet tehát elejtették.

A nuncius azt hitte, hogy a két magyar főurat tanácsaikban nem az állam érdeke, hanem a protestáns érzés vezérelte. Nem nagy szomorúsággal jelentette tehát, hogy Illésházy meghalt 1609 május 5-én. Remélte, hogy katolikus nádor lesz az utódja, aki majd jóvátesz mindent. Az udvar Forgách primás és a nuncius tanácsaira hallgatva különféle módon próbálta kikerülni a protestáns nádor választását. De végre a két főpap is belátta, hogy az 1609-i országgyűlésen Thurzó megválasztása ki nem kerülhető.

Thurzó mint új nádor eskütétele után rögtön meglátogatta Melfi püspökét és megigérte jóakarátát a katolikus egyház iránt. A nunciust ez az okos udvariasság új reményekre hangolta. Thurzó nem feledkezett meg ígérteréről.

Az országgyűlés semmiseknek nyilvánította Bocskaynak már említett adományait és az elzálogosított birtokok iránt is a katolikus egyháznak kedvező határozatot hozott. Ez igen jelentékeny egyházpolitikai diadalhoz kisebb sikerek is járultak, különösen a nuncius buzgalma miatt.

Károlyi tanulmánya az 1609-iki országgyűlés és a II. Mátyás korabeli egyházpolitikai kérdések történetéhez jelentékeny adatokat szolgáltatott. Azonkívül hozzájárult Thurzó György egyéniségének megértéséhez is. A nádor síma, alkalmazkodó modort egyesített nagy önérettel és eréllyel. Nem csupán személyes célból alkalmazkodott, midőn meglátogatta a nunciust s arra kérte, hogy «a szegény elnyomorodott Magyarország érdekeit ajánlja a Szent Atya jóakaró pártfogásába.» Thurzó buzgó protestáns létére is tudta, hogy a szétszaggatott Magyarország jó hasznát vehetné a Szent Atya pártfogásának.

Thurzó bárhogy is alkalmazkodott, hatalmas őre maradt az alkotmányos szabadságnak.

Az udvar csorbítani igyekezett a nádori hatáskört, várva a jó alkalmat annak eltörlésére.

Végre a Wesselényi-féle összeesküvés letörése után elérkezettnek látta a várva-várt jó alkalmat. Hosszas előkészítés után a nádorság helyett guberniumot szervezett, élén idegen eredetű kormányzóval. Ez az újítás a régi magyar rendi szabadságot akarta eltemetni úgy, mint Csehországban megtörte a központi hatalom a rendek hatalmát a fejtörő csata után. A magyar történet e nevezetes fordulatának előkészítését Károlyi tárta fel először a bécsi udvari levéltár és a Lobkovitzok raudnitzzi levéltára anyagának segítségével.¹

Károlyi jellemzi a tervezett reform megindítóit, Lobkó-

¹ A Magyar alkotmány felfüggesztése 1673. Budapest, 1883. (Értekezések A Történelmi Tudományok Köréből. XI. kötet.)

vitzot és Hochert, azután magyar részről azt a férfiút, aki egyideig akadályozta az újítást. Szelepcsényi, az esztergomi érsek, csak egyideig küzdött a német reformerek ellen, akik «a régi magyar ártalmas dolgokat», ahogy ők nevezték a magyar alkotmányt, ki akarták küszöbölni véglegesen a monarchia közéletéből. Károlyi érdekesen rajzolja, hogy mikép viaskodik Szelepcsényi lelkében a jó magyar érzés a világi méltósághoz és az anyagi javakhoz ragaszkodó szenvedélyével. Károlyi Ampringent, a kormányzót megvédelmezi a nemzeti történetírásban elterjedt vádak ellen.

Ampringen, a mérsékelt szellemű államférfiú, szerette volna megnyerni a magyar közvélemény elismerését. Kímélni akarta a magyar érzékenységet a közigazgatási, a katonai és egyházi kérdésekben. Lemondott hivataláról, midőn belátta, hogy a Bécsben kigondolt kormányforma csak növeli a magyarországi zavart és így gyöngíti a monarchia erejét. Károlyi nem azzal a szándékkal fogott munkájához, hogy mentegesse Ampringent, de igazságérzetének parancsára új világitásba helyezte a népszerűtlen feladatra vállalkozó kormányzót.

Midőn a mult század nyolcvanas éveiben közeledett a főváros visszafoglalásának kétszázadik évfordulója, Károlyi Árpádot bízta meg a nagy esemény történetének megírásával. Károlyi egy hatalmas monographia megírásával teljesítette a reábízott feladatot.¹

A megbízás tisztességéért súlyos munkával akart fizetni, s a tárgy jelentősége is ösztönözte messze ágazó kutatásra.

A török hatalom Buda visszafoglalása által a magyar földi védő és támadó rendszerének alapját vesztette el. E célra törni nemcsak a magyarságnak, hanem a császárkirálynak is érdeke volt, mert a felszabadított Magyarország a Habsburgok nagyhatalmi állása biztos támaszának

¹ *Buda és Pest visszavívása 1686-ban*, Budapest, 1886. A második kiadás Wellmann Imre átdolgozásában jelent meg 1936-ban. Az átdolgozást Buda és Pest ötven évi fejlődése s a félszázad folytán megjelent közlemények feldolgozása tették szükségessé. Wellmann lelkiismeretesen és élénk kritikai érzéssel dolgozta át a szinte klaszszikusnak nevezhető monographiát.

igérkezett. Világos volt az is már 1685 végén, hogy a megfélemlített török kormány békülni kíván. Még sem volt egyszerű dolog az 1686-iki támadó hadjáratnak elhatározása. Nem akarta a kormány Budát oly elégtelen erővel támadni, mint 1684-ben. Szükséges volt katonai segítséget szerezni a német birodalomban és a magyar földön. XIV. Lajos hatalmi törekvéseit is fontolóra kellett venni.

Károlyi ezért majdnem teljesen új levéltári anyag alapján élénk változatossággal és a legkülönbözőbb motívumok világos kifejtésével rajzolja a török háború iránt érdeklődő fejedelmek érzelmi és hatalmi szempontjait, továbbá a bécsi udvarnak török békét, vagy háborút kívánó pártjainak versengését és az akkori magyarországi állapotokat. Ebből a nagy művészettel alkotott történeti képből kiemeljük I. Lipót, a brandenburgi nagy választó és János György szász választó arcképeit. Lotharingiai Károlyt különös melegséggel jellemzi Károlyi.

Az ő szellemi és lelki kiválóságának igen jelentékeny részt tulajdonít Buda visszavívásában s általában a felszabadító háború sikerében. Dicséri egyszerűen nemes lényét s szerényen szilárd akaraterejét. XIV. Lajos keleti politikáját finom lélektani és politikai tapintattal fejtegeti. XI. Ince és Buonvisi halhatatlan érdemeit nem mulasztja el dicsőíteni, hiszen a pápa egészségére egykorú kálvinisták is üritették akkor poharukat. Nem felejt el a kegyelet adóját leróni az idegenek emlékének, akik a keresztes háborúk szellemétől lelkesítve életüket áldozták fel Buda felszabadításáért, vagy legalább szóval és tettel kimutatták rokonszenvüket a magyarság sorsa iránt. Másrészt ezeket írja: «Mozgathatták idegen erők a török ellen folyó háborút, állhatott a Budát vívó sereg is legnagyobb részt idegen katonaságból, a magyarságnak mégsem kellett szégyenkeznie, a visszahódított Buda nem lehetett számára ajándék, mert minden látszaton túl bőségesen kivette részét a felszabadító háború sikeréből, annyi áldozatot hozott érte, hogy sok helyt belepusztult».

És nem csupán anyagi áldozatot hozott. Károlyi kimutatása szerint a mindenesetre csekély számú felkelő ne-

mességen kívül legalább 14—15,000 főnyi magyar sereg harcolt Buda alatt. Az idegen vezérek is elismerték vitézségüket.

Ezzel áttértünk a budai ostrom tisztán katonai történetének tárgyalására. Főleg a hadtudományi tárgyalásra céloz egy kitűnő katonai szakértőnk, midőn Károlyi könyvéről ezt írja: «Meggyőződésünk szerint ez a nagyszerű munka nem csak pillanatnyilag legkitűnőbb rajza Buda és Pest 1686-iki visszavívásának, hanem az marad továbbra is».¹

Károlyi annyira elmélyedt a várháború technikai részleteibe, hogy az ostrom történetéből reconstruálni bírta a várszerkezet olyan részletét, melyet a fennmaradt rajzokban nem bírt feltalálni. Így megállapította, hogy a budai vár nyugati oldalán nem egyszerű száraz árokkal, hanem egy fedett út fejletlen formájával van dolgunk. Ezt a következtetést az 50 év múlva megjelent második kiadás szerint az azóta előkerült rajzok fényesen igazolják.²

Az ostrom történetét Károlyi nem csak szakemberek számára írja, hanem lebilincseli a várháború módszereiben nem tájékozott olvasót is. Aki a július 22-iki lőporrobbanás hatásának leírását olvassa, annak emlékezetében megmarad a szörnyű dördülés, mely eget és földet reszkettetett.³

Felejthetetlen részlet az utolsó budai basa hősi halálának elbeszélése. Az ősz Abdurrahmannak katonái rimáncodtak, hogy meneküljön velük, de ő azt felelte: «Ha nem tudtam megvédeni a rám bízott várat, hadd haljak meg itt». Megsuhintotta feje fölött győzelemhez szokott görbe kardját és elesett a mai Iskola-téren. «Aláhanyatló alakja köré a nap utolsó sugarai fontak mártirkoszorút».

A XVIII-ik század történetéből Károlyi csak egy tanulmányra választott tárgyat és ez szokása ellenére nem diplomáciai, vagy hadtörténeti, hanem közoktatásügyi volt.⁴

Az 1723-iki országgyűlés 70. törvénycikke ugyanis ki-

¹ Gyalókay Jenő írja ezt. Századok, 1937., 343. l.

² Buda és Pest visszavívása, II. kiadás, 181. lap.

³ U. o. 283.

⁴ Nemesi Akadémia terve a múlt század első felében. Századok, 1884.

mondotta, hogy az akadémián ezentúl nem csak filozófiát, jogot és teológiát tanítsanak, hanem a polgári és katonai életben használható tantárgyakat is. A törvény a mód, a forma és az eszközök elintézését a királyra bízta. A törvényt a rendek úgy értették, hogy nemesi akadémia állíttassék fel, amelyen a nemesek gyermekei vagyonskülönbség nélkül tudományos és gyakorlati nevelésben részesüljenek bent a hazában.

A rendek úgy gondolkoztak, mint Mikes Kelemen, ki épp ez időtájt panaszkodik egy levelében, hogy Magyarországon nincsenek oly iskolák, melyek a nemes ifjakat gazdaságra, fizikára, hadi és az ország igazgatásához szükséges tudományokra tanítsa.¹

Ezen a Mikestől is átérzett visszasságon akartak a rendek segíteni 1723-ban. Azonban a nemesi akadémia iránt III. Károly kormánya nem intézkedett, nagyon el lévén foglalva sok más, az állam életébe vágó újítással. Az 1741. 43. tc. újra hangoztatta az ifjúság korszerűbb nevelésének szükségességét. Talán ez a törvénycikk buzdította Koptik Oddot, a nagyműveltségű dömölki apátot arra, hogy eljárást indítson egy magyar nemesi akadémia felállítására iránt. Ebbe az akadémiába osztrák ifjakat is föl akart vétetni, hogy szorosabbá fűzze a két állam kapcsolatát, s hogy a magyar ifjú a németek társaságában csiszolódjék. A helytartótanács pártolván az apát tervét 1742 augusztus 25-én kelt jelentékeny felterjesztésében ezt mondja: Egyedül a mi hazánk gyermekei oly szerencsétlenek, hogy nemesebb tudományokra éppenséggel nem oktattatnak, vagy ha azt elérni akarják, csak nagy költségekkel érik el. Akik nem mehetnek külföldre otthon satnyulnak el, gyakran kitűnő talentumukat nem a nemeseket illető tereken érvényesítik, hanem otthon a semmittevésben és gazdálkodásban temetik el a haza nagy kárára.» Egy másik felterjesztésében a felállítandó akadémia fundusául a földvári apátságot ajánlja. Oddo apát tervét a bencés főapát és más apátok is támogatták. Gróf Eszterházy Jó-

¹ Mikesről I. Kornis Gyula: A Magyar Művelődés Eszményei, I. k., 365—369. II.

zsef, a horvát bán, a helytartótanács egyik kiváló tagja, buzgólkodott Oddo tervének érdekében. Hiába fáradtak a magyar hatóságok és a derék szerzetesek, gróf Uhlfeld, az udvari főkancellár, nem akart magyar nemesi akadémiát alapítani és így a terv, mely a magyar nemesi társadalmat közhasznú munkásságra akarta nevelni, lassanként lekerült a napi rendről. De nemsokára az osztrák jezsuiták megalapították a bécsi Theresianumot, melynek számára azután volt uradalom Magyarországon is.

A magyar Theresianumot a bécsi lehetetlenné tette. De — teszi hozzá Károlyi — Trefort és Hegedüs Candid Lajos kieszközölték, hogy a magyar ifjak a bécsi intézetben oly viszonyba jussanak az osztrák ifjakkal, mint ahogy Oddo tervében a német ifjak jutottak volna a magyarokkal.

VII.

[A XIX. század.

«Mint ahogy a magyar Alföld rónáin a meseszerű vérfűnek érintésétől — a néphit szerint — a vasbékó lakatja lepattan, úgy hullottak le a szabadabb felfogás, a korszellem varázslehelletére, az európai nagy államok külügyei levéltáiról a féltékeny rozsdás záruk».

Károlyi ezt 1888-ban írta, Magyarország boldogsága korában, midőn a levéltári záruk lepattanása ifjúkori vidám benyomásait elevenítette fel képzetében. A monarchia bukása után még több rozsdás zár pattant le a levéltárakról, de ez a szabadulás nem a néphit derűs motivumait juttatta eszébe.

A sivár tapasztalatok elcsüggesztő hatása ellen oltalmazta lelkét a felszabadult levéltári anyag kiadása és feldolgozása által.

A gróf Batthyány Lajos peréről írt kétkötetes monográphiáról¹ el lehet mondani Thukydiddal, hogy «örökké-

¹ Némethújvári gróf Batthyány Lajos Első Magyar miniszterelnök Főbenjáró Pöre. Írta és szerkesztette Károlyi Árpád, I., II., Budapest, 1932. (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai.)

való szerzemény». Károlyi e munkában páratlanul gondos, minden nyomot éles szemmel vizsgáló kutatás eredményeit önti lebilincselő formába. Még a második kötet is, mely csupán periratok, jelentések és államíratok gyűjteménye, a kellő kiválasztás, a kronológiai sorrend és a jegyzetek által majdnem oly érdekes olvasmány lett, mint egy hasonló szerkezetű Carlyle-i életrajz.

Károlyi tolla alatt a politikai kérdések körül forgó-per mozgalomban és színekben gazdag képpé alakul. Valódi tragédia játszódik le szemünk előtt. A hős életéért gonosz hatalmak ellen kénytelen küzdeni. Életkedve menekülni akar a halálos ölelésből, nagy lelki erővel védekezik, de meg nem alázza magát. Küzdelme annál megindítóbb, minél nagyobb igazságérzettel fejt ki Károlyi az ellenfelek motívumait, De ott, ahol a gonosz indulatnak nincsen mentsége, Károlyi fölháborodásának nemes ékesszólásával letiporja a hagyományok tiszteletének köpenyébe burkolózó vérengzőket. És nincs többé hatalom, mely levehetné őket az örökké élető szegyennek arról a bitófájáról, ahová ők szánták Batthyány Lajost, de ahová őket szegezte a nagy történetíró véglegesen döntő ítélete.

Károlyi a Batthyány ellen intézett vádak tárgyalása közben több olyan történeti kérdést tisztázott, melyek Batthyány rovására a centralista osztrák írók előadásában össze voltak kuszálva. Megállapítja, hogy az első magyar minisztérium kinevezése törvényes formában ment végbe és így forradalmi cselekvésnek nem nevezhető. A Jellachich ellen kiadott június 10-iki manifestum keletkezése és közzététele történetét Károlyi bontotta ki először abból a ködös légkörből, melybe hiányos értesültség és magyar gyűlölet merítették. Meggyőzően fejt ki Károlyi, hogy Batthyány a viszonyok kényszerítő ereje miatt bocsátotta ki a magyar államjegyeket és ugyanez okból hajtotta végre a honvédségről szóló törvényt anélkül, hogy megvárná a királyi szentesítést. Teljes világosságot derít Károlyi Szalay László frankfurti küldetésének körülményeire és az olasz segély kérdésének történetére. Tisztáz kisebb jelentőségű kérdéseket is, de új történeti tanulságok tekintetében talán a legnevezetesebb

fejezete könyvének az, mely Jellachich betörésének előzményeivel foglalkozik. És mindaz, amit Károlyi a politikai történetről elmond, nem ad vocem van előrántva, hanem be van illesztve a per történetének szerkezetébe, úgyhogy az elbeszélés érdekességét fokozza és növeli részvétünket a hős iránt.

A pernek történetében Károlyi kimutatja, hogy Batthyány elítélése részint a bírói illetékesség tudatosan rossz hiszemű felfogása, részint a bírói hatalom kegyetlenül igazságtalan alkalmazása által vált lehetségessé. Nem a 19 éves uralkodót kell okolnunk azért, hogy a bíróság kegyelmi kérvényének nem volt hatása. Haynau és Schwarzenberg hitették el az uralkodóval, hogy a monarchia jövője érdekében elrettentő példát kell felmutatnia.

Batthyány védekezésében hivatkozott egyszer arra, hogy az utókor dönteni fog pörében. Döntött is. Károlyi könyvében olvasható a döntés, megokolásával együtt. Batthyány története Károlyi elbeszélésében valóságos történeti regény, melynél igazságában szebbet és meghatóbbat alig olvashatunk.¹

A vértanuk halála a harag, az önvád, a kétségbeesés égő fájdalommal gyötörte a döblingi remete lelkét.

Az önkényuralom kormánya az ötvenes évek végén gyanakodni kezdett Széchenyire. Nem bírta megérteni, hogy minő betegség köti a tébolyodottak házához azt a főurat, aki töröket tud írni az abszolutizmus ellen. A rendőrség azt hitte, hogy Széchenyi alattomos és veszedelmes mozgalmat vezet a döblingi menedékből. Elrendelték tehát a házkutatást Széchenyi döblingi szobáiban, majd az öngyilkosság után újabb kutatást rendeztek ugyanott s a két kutatáson szerzett és sokáig féltve őrzött zsákmányt Károlyi adta ki két kötetben.²

A két kötetben kiadott levelek, naplótöredékek és más-

¹ A fentiekben kivonatban, vagy szósz szerint ismétetem, amit Károlyi könyvéről írtam a Történelmi Tanulmányok című könyvben. Budapest, 1937.

² Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka, I., II., Budapest, 1921., 1922.

nemű iratok nagy mértékben elősegítik a hanyatló Széchenyi lelki állapotának megértését.

A kiadott anyag rendkívüli értékét fokozza Károlynak Történeti Bevezetése. Előadja ebben, hogy miként keletkezett a gyanú Széchenyi ellen, miként biztatta Albrecht főherceg Budáról a bécsi hatóságokat a rendőri megfigyelésre, miért nem volt felszólításának sikere egyideig, s milyen körülmények közt erősödött a gyanú és élénkült a rendőri tevékenység. Mind ez a folyton érdekesebb elbeszélés át van szöve a politikai változások történetének előadásával. Széchenyi sorsa ugyanis szorosán össze volt forrva a politikai történettel még Döblingben is. Ezért Károlyi Történeti Bevezetése Széchenyi élete utolsó évének politikai történetévé emelkedik. Rechbergről, Schmerlingről, de különösen Hübnerrel, a magyar konservatívek törekvései támogatójáról, sokat tanulhatunk Károlyi előadásából. Azután Bevezetésében egyenkint értékeli a döblingi iratokat. A Nagy Satiráról megállapítja, hogy az tulajdonképp az Önismeret folytatása.

Széchenyi az Önismeret nyugodt lélektani fejtegetéseit írva egyszerre hallja az ifjú császári pár 1857-iki utazása hírért.

Mivel jól tudja, hogy az utazás Bach rendszerének dicsőségét akarja terjeszteni az országban, abba hagyja a nyugodt fejtegetést és azzal a saeva indignatióval, mely Swift lelkét hajszolta a satiraírásra, bírálni kezdi Bach magyar politikáját és folytatja a kegyetlen satírárt anélkül, hogy más címet adna hatalmas könyvének. Nagy Satirának Károlyi nevezte el e genialisan csapongó művet, melynek szerzője, hol nemes haragtól ég, hol fájdalmas humorral kacag, vagy elfáradva az izgalomtól, egyhangúvá lesz. Ilyenkor Károlyi szavai szerint az olvasó «homokban gázol». Általában Károlyi oly mélegséggel ismerteti a Nagy Satírárt, hogy az ő szavain át szinte látjuk Széchenyi lelkében azt a forrongást, melyből a Nagy Satira, a Blicknek első kidolgozása keletkezett.

Foglalkoznia kellett Károlynak Széchenyi önkínzó szenvedélyével s így ki nem kerülhetette az O'Meade Karolinára vonatkozó önvád eredetének kutatását.

E sokszor vitatott és sokszor félreértett kérdést Károlyi végképp tisztázta. Kimutatta, hogy Karolina halála az ifjú Széchenyi viselkedéséhez körülbelül úgy aránylik, mint ahogy a Hitel katastrófális hatására vonatkozó önvád aránylik a történeti valósághoz.

Károlyi oly nagyra becsüli Széchenyi döblingi íratainak értékét, hogy szerzőjük szellemi épségében nem akar kételkedni. Azt hiszi, hogy Széchenyi 1856 után, mikor már irodalmi munkássága azt bizonyítaná, hogy idegbajából teljesen kigyógyult, csak azért nem költözött ki Dr. Görgen intézetéből, mert az ottani zárkózottság jól hatott elgyöngült idegeire. Hogy fogadalom kötötte volna Döblinghez, azt nem akarta elhinni. A fogadalmat bizonyítgató felfogásunkat nem fogadta el s noha mi azt el nem ejthetjük, meg kell említenünk, hogy egy hírneves idegorvosunk magáévá tette Károlyi magyarázatát.

Nagyon érdekes az, amit Károlyi az elkobzott iratok sorsáról elbeszél. Ez iratok, s különösen a Nagy Satira élesen támadták az ifjú uralkodót. A rendőrminiszter a hagyatéék veszedelmes részének elégetését ajánlotta. De Ferenc Józsefben — írja Károlyi — «felébredt egy nagy fejedelmi tulajdonság, a történeti érzék. Berendelte az összes iratokat kabinetje levéltárába és később az udvari levéltárba. Egyelőre zár alá. Majd eljő az ideje annak halála után, hogy a részrehajlatlan történetírás felhasználja őket. Ez az idő elérkezett; a zár lepattant és a templom-csarnokbeli kufárok korbácsoló Széchenyi hatalmas egyénisége mellett emelt homlokkal tűnik fel a nagylelkű fejedelem és koronás király fényes, lovagias alakja».

Ezt Károlyi a monarchia összeomlása után írta hálás szívvel és azzal az igazságérzettel, melyet külső események meg nem hajlíthatnak.¹

ANGYAL DÁVID.

¹ Bővebben írtam Károlyi e kétkötetes kiadványáról a «Szakszok Magyarország Újabb Történetéről» című könyvben, Budapest 1928. (Kultúra és Tudomány.)

A KORESZMÉRŐL.

— Első közlemény. —

I.

Bizonyításra nem szoruló örök igazság, hogy az ember társas lény. Bárha ugyanis az egyén önmagában is befejezett egész külön életműködéssel, érzés- és gondolkodásvilággal, azonban születése, élet- és fajfenntartó tevékenysége más egyénekhez is fűzik. Nemi kettéváltsága s a férfi- és női nemnek egymásra utaltsága alapja az életnek. A nyelv és a felsőbb erőről, az Istenről vallott fogalmak, más szóval a vallás is kifejlődésükben az embereknek, az egymást felváltó nemzedékeknek egész sorát kívánják meg. Így lesz az egyén születése percétől kezdve már a legkezdetlegesebb műveltségi fokon is tagja valami vérségi, családi közösségnek, majd magasabb fokon valamely nemzetségnek, hordának, törzsnek, legmagasabb fokon pedig valamely népnek, nemzetnek, illetőleg ezek keretén belül a különböző társadalmi rétegek, hivatási vagy érdekcsoportok valamelyikének. Az egyén csak a közösségben élhet emberhez méltó életet. Viszont közösség csak egyénekből jöhet létre. Az az egyén, aki kiszakadt minden emberi közösségből, elvesztette élete célját és mindazt az örömet és szépséget, amit az élet adhat.

Az embernek tehát szükségképpen van egyéni és közösségi élete, sőt legértékesebb szellemi és erkölcsi javai : nyelve, vallása, tudása, világnézete, magasabbra törekvése és legnemesebb érzelmei, mint a szeretet, az önfeláldozás, csak közösségben jöhetnek létre, fejlődhetnek ki. Az elmondottakból önként következik, hogy az egyén és a közösség egyaránt nélkülözhetetlen elemei az emberi létnek.

Az egyén a kezdeményező, aki szellemével, munkásságával, tetteivel, alkotásaival eszköze a földön az Istennek.

De nem kevésbé fontos a közösség is, amelyben élés a cselekvésekhez, alkotásokhoz az ösztönzést adja, végrehajtásukat biztosítja, az egyénektől származó anyagi, erkölcsi és szellemi értékeket megőrzi és ezzel lehetővé teszi, hogy újabb és újabb kiváló egyéniségek további célkitűzéseikkel, munkájukkal és eredményeikkel szolgálják a haladást. Az egyén és a közösség szoros kapcsolata nyilvánul abban is, hogy az utóbbiban rejlő rossz és jó tulajdonságok, értékek az egyének közvetítésével jutnak felszínre. Aristoteles a görög, Horatius a latin, Dante az olasz, Shakespeare az angol, Molière a francia, Goethe a német, Arany János a magyar lélek mélységéből hozták fel örök életű kincseiket. Napoleon csak a franciák, Nelson csak az angolok, Kossuth csak a magyarok, Edison csak a yankeek, Mussolini csak az olaszok és Hitler csak a németek között emelkedhetett a történeti nagyságok sorába.

Eredetileg az emberek egyenlők, de ahol nincs, aki parancsoljon, és nincs, aki engedelmessédjék, ott nincs változás, az élet események nélkül folyik, tehát történelem sincs, mint ez egyes vad törzsekről ma is megállapítható. A történelem mindig és mindenhol nagyszabású, hatalmas egyéniségek felléptével indul meg, de szereplésüknek marandó, további változásokat felidéző hatást csak az önként vagy kényszerítésre hozzájuk csatlakozó tömegek megmozdulása adhat. Így válik az egyén és a közösség az emberiség életének, a történelemnek két, egyenlően fontos tényezőjévé. Mindkettő egyidős az emberrel, a haladás csak az egyikkel el sem képzelhető. Felváltva következnek egymás után. Az emberi természet gyárlósága hozza magával, hogy majd az egyéniség, majd a közösség ideiglenesen kimerül s helyébe a kipihent lép. A szerint, hogy melyik a vezető tényező, vagy más szavakkal: hogy melyik egy korszaknak uralkodó eszméje, teszünk különbséget egyéni és közösségi, individualisztikus és kollektivistikus korszakok között.

Az egyén életeleme a szabadság, életcélja a mennél korlátlanabb, teljesebb, — ma divatos kifejezéssel élve — totális érvényesülés a politikai, gazdasági és szellemi életben. Az individualisztikus korszak rúgója tehát alapjában az önzés, az önérdek kielégítése. Eszközei a nagyobb vagyon, az

elitnek kimagasló közéleti szereplése, a tudásnak, felkészültségnek, a szárnyaló szellemnek hatalma, amelyek veszélyes kilengéseit a felelősség mély átérzése akadályozza meg. Amíg ez a józan önmérséklet érvényesül, amely számol minden jogos érdekekkel, az egyéni korszak általános képe kedvező, ami a nagyobb termelésben, feltalálásokban, a szellemi élet felvirágzásában, a haladás gyorsabb ütemében, a középosztály és az alsóbb néprétegek helyzetének javulásában, életszínvonalának emelkedésében mutatkozik.

Az individualizmusnak ez a hőskora azonban nem lehet örökéletű. Az emberi gyöngeség előbb-utóbb kikezdi, majd megrontja a legszebb elvet is. Az egyéni korszak elfajulása akkor kezdődik, amikor a felelősségérzet és vele a rend és szabadság egyensúlya, a törvények uralma meginog, az erkölcsi fékek működése meglazul vagy éppen megszűnik, amikor a nagy vagyonok urai nem érzik többé kötelezettségeiket a szegény néprétegekkel szemben s gazdagságuk növelése érdekében a gyöngék kizsákmányolásától sem riadnak vissza, amikor a becsületes munka s az igazi érdem nem kapja meg jutalmát, amikor pénzen minden megvásárolható s a pénz megfertőzi az erkölcsöt, birtokába veszi a politikát, az igazságszolgáltatást, a törvényhozó és végrehajtó hatalmat, sőt arra is van eset, hogy nagy vagyonnal és hatalommal járó méltóságok az alulról jöhető változás, felfrissülés vallási, jogi megakadályozásával, örökségként szállanak kiváló őskorról a silány utódokra. Az egyéni elv végleges elfajulásának eredménye egyik oldalról a féktelen hatalmaskodás s a tobzódó fényűzés, másik oldalról pedig a kíméletlen elnyomatás, munkanélküliség, tömegnyomor, mintha az ország a nagy vagyonok urainak vadászterülete lenne csupán. Ez az állapot már egyet jelent a társadalmi s az állami rend felbomlásával. Egy vesztett háború ilyenkor szélesedik ki nemzeti katasztrófává.

Az individualizmus veszedelme ugyanaz, ami egyébként éltető eleme, t. i. a szabadság, a szabad egyéni érvényesülés lehetősége. Amíg ennek az érvényesülésnek határt szab az okos önmérséklet, a társadalom mintegy arisztokratizálódik, a vezető munkakörök, méltóságok a legkiválóbbak kezébe

kerülnek, akiknek önzetlen közszereplése, esetleg egészen alulról való fölemelkedése megnyugvást kelt lent és fönt egyaránt. Amily mértékben csökken azonban az önmérséklet, hasonló mértékben váltja fel a tehetségek szabad érvényesülésének lehetőségét az emberi gyöngeségekre számító, építő egyének boldogulása. Szerencsés összeköttetés, jellemtelenség, a tömegeknek hízelkedni tudás nyitják meg az emelkedés útját, minek következtében meginognak a társadalomnak a természetes kiválasztódás alapján, az önkormányzat szellemében alulról és nem felsőbb parancsra épített oszlopai.

Az individualista korszakokban tehát az egyéni szabadság a politikai és társadalmi életnek vezető és fenntartó elve. Amíg az egyéni szabadság netáni túlzásokra való törekvéseit egyensúlyban tartja a közszabadságok rendje, a becsületnek, jognak és a törvényeknek uralma, vagyis az egészséges közszellem, a társadalom és a nemzet mint a társadalmi rétegek szerves egysége nagyszerű munkára, roppant áldozatokra, kemény helytállásra képes. Mihelyt azonban a közszellem megromlik, a szabadosság káros következményeit csak úgy küzdheti le a nemzet, ha életét a másik, a közösségi elv alapjaira helyezi át.

Míg az individualista koreszmével együtt jár az önkormányzat, a rendi, majd a modern alkotmányos élet kifejlesztése, az államhatalmaknak egymástól való elválasztása, a szabad mozgás a politikai, gazdasági és társadalmi életben, a vallás, a vélemény, a bírálat, a sajtó, a tanítás szabadsága, addig a közösségi elv, amelynek éltető eleme a közérdek, amannak teljes fordítottja. A hangsúly itt az összességen van s az egyén politikai, társadalmi, gazdasági stb. megkötöttségét és a tekintély feltétlen uralmát követeli meg. Ehhez képest a társadalmi, gazdasági és az állami élet kiépítésében a felülről lefelé haladó rendet követi. A törvényhozó, a végrehajtó és a bírói, valamint a hadvezéri hatalom egy kézben összpontosul. A hivatásrendek irányított szervezetéből alakult törvényhozó testületnek csak véleményező, tanácskozó joga van. A kollektivistikus koreszme rúgója alapjában véve a közösség érdeke. Eszközei a tekintély

és a fegyelem. Egy szellem, egy akarat irányítja, hatja át a rendelettvényeken keresztül az emberi élet minden nyilvánulási körét, tehát esetleg a vallást is, mert az állam fölötté áll az egyháznak is.

Mint látható, a közösségi elv szintén örök eleme az emberi életnek, és mert az ember társas lény természetéből folyik, épp fordítottja az egyéni elvnek. Innen van a tekintélyi uralom s az életnek totális szabályozása, megkötöttsége. Míg az egyéniségeket nevelő individualisztikus korban minden törvény, rendelkezés és intézmény igazában az egyéni szabadságot szolgálja már a rendi alkotmányokban és még inkább a XIX. század parlamentáris berendezésében, amelyben a kerületenként megválasztott és pártok szerint csoportosuló képviselők közül a nem ritkán üres jelszavaktól irányított, pillanatnyi hangulatok hatása alatt ingadozó többségi pártból alakított s annak kezétől függő felelős kormányok folytonos engedményekkel kénytelenek intézni az ország ügyeit, addig a típusokat nevelő közösségi elv legfőleg az egypárt-rendszert ismeri, de törvényhozói jogok nélkül, mert a kormányzás a törvények alkotásával együtt az államfő által kiválogatott és egyedül neki felelős férfiak kezében van. A lényeg, az eredmények szempontjából teljesen mindegy, hogy a hatalmat Isten kegyelméből uralkodó ősi dinasztia sarja gyakorolja-e, avagy egyedül a saját kiválóságából fölemelkedő nagyszabású egyéniség. Egy nagy különbség van azonban a kettő között. A népsouverainitás elve ugyanis az Isten helyébe a tömeget, vagyis az embert állítja. A XVIII. század racionalizmusa és az első világháború előtti idők liberalizmusa már közömbös a vallással, a kereszténységgel szemben. A szocializmus és a kommunizmus meg éppen ádáz dühvel fordul ellenük s teljességében materialisztikus felfogással az embert Übermensch-ektől irányított gépeknek tekinti.

Az állandóság jegyében folyó egységes vezetés, céltudatos, főleg a legalsó és így legszámosabb népréteg érdekeit is szem előtt tartó s az egész nemzet harmónikus fejlődését előmozdító kormányzás csodálatos eredményeket érhet el. Ilyenformán létjogosultsága kétségtelen, különösen nagy

nemzeti válságok idején, rendkívül feszült kül- és belpolitikai helyzetekben, így hosszúra nyúló háborúk alatt, vagy olyankor, amikor az egyéni szabadság féktelensége folytán a legfelső társadalmi réteg és az alsó néposztály tagjai között a gazdasági javak s a politikai jogok és terhek aránytalan megoszlása már-már felborulással fenyegeti a társadalmi rendet, a belső békességet és a nyugodt fejlődést. Egyébként is nagy nemzeti célok elérése, megvalósítása el sem képzelhető az összes nemzeti erők egységes összefogása és céltudatos irányítása nélkül, ami egyet jelent az egyéni szabadság erős megszorításával.

A közösségi elv uralmának szintén megvan a maga hőskora, amikor a szent és sérthetetlen császár, a népének lelkéből lelkedzett vezér vagy diktátor vasfegyelemmel vezeti át kritikus időközön nemzetét egy háború veszedelmein vagy emeli ki abból a nyomorúságból, amelyet a közösségi szempontoknak, a tömegek érdekeinek tartós elhanyagolása vont maga után. Ilyen esetekben, ha a kényszerűség úgy hozza magával, a termelés egységes szabályozása, a fogyasztási cikkek egyenlő adagolása, a terhek és szenvedések egyenlő megállapítása, hordozása, a legfontosabb életviszonyok mindenre egyformán kötelező rendezése a nemzeti élet parancsa. De a közösségi elv uralmának is megvannak a határai. Végzete ugyanaz, ami éltető eleme, t. i. a közérdek, a közérdek érvényesítése. Vannak ugyanis felsőbbrendű életnyilvánulások, amelyeknek megkötése, egyenlőségi elvek szerint való rendezése hatalmi szóval lehetetlen. Amíg ennek az érvényesítésnek határait, útját és módját bölcs mérséklettel szeme előtt tartja a hatalom ura, addig emelkedőben van az alsó néposztály, a nélkül, hogy akadály gördülne a kiváló egyéniségek munkája, előhaladása s az igazán értékes emberek természetes kiválasztódása elé és egy kivételes képességű lángelme alig észrevehető irányítása mellett, a jog uralma alatt, a termelés és fogyasztás zavartalan rendjében növekszik a polgári jólét, virágzik a szellemi élet, a tudomány, az irodalom és virágzanak a művészetek. Sőt — tehetjük hozzá — napjainkban, a felajzott népi öntudat, faj- és vérmítosz korában a vezéréért élni-halni kész egyén saját

személyiségének teljes feláldozásával mint tömegegyén igyekszik szolgálni nemzetét.

A közösség, a tekintély elvén felépült politikai, társadalmi, gazdasági berendezkedés tehát abszolutizmust jelent, melynek különböző fokozatai vannak az esztelenül kegyetlenkedő zsarnoktól a felvilágosult abszolutizmus ideális népboldogító törekvéséig. Mint rendszer a közösségi elv uralma holt bizonyossággal következik ellenlábasa: az egyéni korszak után, hogy utóbb újra annak helyébe lépjen. Egyének nélkül a közösség sem lehet meg, hiszen a tömegeket is csak kiváló egyéniségek szervezhetik meg. Főntebb szoltunk az egyéni elv elfajulásáról. Most ugyancsak a történetbölcselet szemüvegén keresztül foglalkoznunk kell a közösségi korszakok időleges bukásának okaival is. Vele született gyöngesége, amely miatt nem tarthat örökké a legnemesebb célkitűzéssel fellépő tekintélyuralom sem, ugyanaz, ami vezérlő és fenntartó elve: a közérdek, és ennek eszköze: a tekintély. Utóbbi annyiban, hogy a hatalom urának egyetlen korlátja a saját belátása és önmérséklete. Óriási felelősséget visel megosztatlanul, de ő is tévedhet. A közérdek pedig azért nem alkalmas arra, hogy útmutatóul szolgáljon, mert teljesen biztos tárgyi kritériumai a megítéléséhez nincsenek és így az államfő egyéni véleménye dönti el, hogy a közérdek vajjon a felső, a közép vagy az alsó társadalmi réteg érdekeivel tekintendő-e azonosnak. Viszont — mint említettük — a kérdés szempontjából annak nincs jelentősége, hogy vajjon az uralkodó Isten kegyelméből tartja-e kezében nemzete sorsának irányítását, vagy pedig a népsouverainitás elve alapján, mint az egész népnek, esetleg mint a legalsóbb néprétegnek választottja.

A történelemből a közösségi elv uralma elfajulásának nem egy típusát ismerjük. Ilyen — hogy néhány példát is hozzunk fel — a beteglelkű uralkodóknak, mint Nero, Domitianus vagy nemzeti történelmünkben Rudolf, I. Lipót, Báthory Zsigmond uralma, ilyen XIV. és XV. Lajosnak s a régi szultánok, cárok legtöbbszörének kegyencuralma, I. Ferenc királyunknak az egész országot behálózó kémrendszere, vagy ilyen volt Kun Béla rémuralma.

A közösségi elv létjogosultsága akkor szűnik meg, amikor a hatalom, annak megtartása magában öncél s az uralkodónak az egész nemzet érdekét szolgáló s ezért mindenkire tiszteletet parancsoló erkölcsi tekintélye lehanyatlik és helyébe összetartó erő gyanánt az elnyomás kényszere lép. A tartós elnyomás kóros állapotokat teremt a kormányzatban és a társadalomban. Akár katonai, akár gazdasági, akár lelki vagy vallási kényszer eszközeit veszi igénybe a hatalom, a felelősség- és a kötelességérzet elzsibbadásával, magasabb erkölcsi és szellemi értékek hiányában megáll a fejlődés, az élet tengődéssé válik, amelyben a jogrend biztonsága is megrendül, gyakran még a mindennapi kenyér is kétségessé lesz. A történelem két utat ismer ilyen esetben, ha megkésnek a szükséges reformintézkedések. Az egyik, a veszedelmesebb: valamely szomszédos nemzet fegyveres beavatkozása, hogy a zavarból politikai előnyöket, gazdasági hasznot húzzon, esetleg hogy a szabadságtól elszokott, komoly ellenállásra képtelen országot leigazza. A másik a forradalom, amely ilyenkor az egyéni elv győzelmével végződik.

A két elv felváltva uralomra jutásának megállapítása után fölvethető az a kérdés, vajjon nem lehetne-e a két elvet egyszersemindenkorra kiegyeztetni, közös nevezőre hozni és ezzel megóvni a nemzeteket a változások okozta megrázkódtatásoktól, szenvedésektől. Elméletileg kétségkívül megvonható az a határ, ameddig érvényesülhet az individualizmus vagy a kollektívizmus a nemzeti élet kára, veszedelme nélkül. Az elsőnek fénykora a nemes értelemben vett s az egyént megkötő minden korlát lebontását és az egyén szabad boldogulhatását hirdető liberalizmus, amikor az egyéni szabadság még a közjót szolgálja, tehát nem alacsonyodott szabadossággá s a politikailag, jogilag, gazdaságilag és tudásban erősebb egyén még nem törekszik gyengébb felének elnyomására, kijátszására, kizsákmányolására. A kollektívizmusnak fénykora viszont a szintén nemes értelemben vett s a beérkezett egyének és társadalmi csoportok politikai, gazdasági helyzetének, előnyeinek fenntartását alapelveként valló konzervatívizmus, amikor a közérdek egyet jelent az összes nemzeti értékek gondos ápolásával és összefogásával

nagy nemzeti célok elérésére, amikor tehát még a hatalom birtokosa vagy birtokosai tekintélyüket az egész nemzet érdekében, a társadalmi rétegek politikai, gazdasági, műveltségi, esetleg vallási ellentéteinek, különbségeinek megnyugtató kiegyenlítésére, az alsóbb néposztály helyzetének javítására iparkodnak felhasználni, a nélkül, hogy a felsőbbeket háttérbe szorítani vagy letörni, avagy minden egyéni szabad mozgást, a gondolat, a tudomány, az irodalom, a művészetek fejlődését, szabadságát megakadályozni igyekeznének; rövidebben kifejezve, ha a liberalizmus nem fajulna radikalizmussá, a konzervativizmus pedig reakcióvá, hanem a két elv összhangban, kölcsönösen mérsékelné egymást. Ha ez megvalósítható volna, az egyéni szabadság nem súlyedhetne soha a mindenre elszánt emberek ököljogává, anarchiává s a tekintélyi elv nevében nem lehetne csak egy számot formálni az emberből s nem lehetne az államot a másként imádkozók, gondolkozók vagy más nyelven beszélők börtönévé tenni.

Ezek szerint az anyagi javak méltányos megoszlása, a nagyobb vagyonnal járó, úgyszintén a kimagasló szellemi tevékenységet megillető több jövedelemre háruló nagyobb felelősség- és köteleességérzés, valamint az egyéni és a közszabadságok helyes aránya, amely minden emberre tekintettel van, de a mellett elismeri a rátermettek vezető szerepét, végül a nemzet minden tagját magasabb egységbe olvasztó közösségtudat együtt adnák meg annak az eszményi állami és társadalmi berendezkedésnek alapfeltételeit, amelyben a két elvnek az egész nemzet boldogulását és haladását előmozdító minden eleme feltalálható volna.

Elméletileg mindez kétségtelen, de gyakorlatilag soha meg nem valósítható az ember alaptermészete miatt. Az emberi egyenlőség ugyanis csak jámbor óhaj. Az egyik emberben ez, a másikban, a harmadikban s így tovább . . . az a tulajdonság, képesség stb. van kifejlődve. Sőt ugyanaz az ember is másként érez, gondolkozik és cselekszik bizonyos körülmények hatása alatt, így pl. fiatal és öreg korában. Innen van az apák és fiúk, az egymást felváltó nemzedékek ellentéte. A fiatalok és öregek, a szorgalmasok és lusták,

a tehetségesek és tehetségtelenek, a vagyonosak és szegények stb. stb., végül a parancsolásra és a csak engedelmeskedésre születettek ellentéte fenn fog maradni mindig, amíg ember lesz e földön és így az egyéni és a közösségi elvek és érdekek ellentéte és küzdelme is fenn fog maradni mindig, mint egymást felváltva ható történeti erő. Az ember gyarlóságából, gyöngeségéből, de egyszersmind a porhüvelyébe oltott isteni szikrából, jobbra, nemesebbre törekvéséből eredő örök adottsággal állunk tehát szemben, amely mellett egyszerre vagy csak az egyén, mint a haladáshoz szükséges új értékek termelője s vele a szabadság és a jog, vagy csupán a közösség, mint az értékek megőrzője és újabb célkitűzések melegágya s vele a kötelesség és megkötöttség lehet egy-egy korszak uralkodó eszméje.

Minthogy pedig az individualizmus az egyének önkéntes közreműködésével, tehát lényegileg társadalmi erővel végzi, látja el a közösségi, az állami életből folyó feladatokat, a kollektívizmus ellenben állami szervekkel vagy a hatalom birtokosának parancsa alapján intézteti a társadalmi munkaköröket is, sőt tetszése szerint avatkozik be a család és az egyén életébe is, enyhe túlzással szólva, elvileg az egyéni korszakban minden szabad, ami nincs kifejezetten eltiltva és a közösségi korszakban minden tilos, ami nincs kifejezetten megengedve. Ez a magyarázata annak, hogy a nemzeti életben fölmerülő szükségleteket mindkét korszak másként kívánja kielégíteni s az előálló bajokat, másként kívánja orvosolni. Amott a közszabadságok további intézményes kiépítése s az egyéni jogoknak a végsőig való kiterjesztése, emitt a közszabadságok és az egyéni jogok fokozatos megszorítása jegyében történik minden fontosabb intézkedés. Természetesen az egyén szabad mozgása mellett gyakoribb és gyorsabb az intézkedések és az intézmények változása.

Ez a hasonszenvi eljárás vonja aztán túlzásaival maga után az uralmon levő korszak bukását, amit előre jelez az eszmék, a programok, a világnézetek zűrzavara, addig szentnek tekintett bálványok összeomlása. Ilyenkor esik kétségbe nemzete sorsán a hazafi, az emberiség jövőjén a filozófus. Ilyenkor jelentkeznek a mindig újjászülető s a

népük családi, vallási, erkölcsi életét, eszményeit bíráló és gúnyoló szofisták s veszi kezdetét a tömegek megmozdulásával a belső állami rend felbomlása, aminek bizonyos körülmények között és bizonyos ponton túl épp úgy lehetetlen síma lefolyást biztosítani, amint nem lehet megelőzni vagy megfékezni a földrengést, a tűzhányó kitörését, az orkánokat, amint nem lehet mérsékelni a szokatlanul nagy hideget vagy meleget, bár egyébként épp úgy használja fel a hivatott államférfi nagy céljai eléréséhez az egyént és a tömeget, amint a tudomány és a technika állítja az ember szolgálatába az elemi erőket. Az eredmény szempontjából itt is közömbös, hogy a felforgatás látszat szerint közvetlenül kitől, milyen alkalmi okból indul ki. Lehet ez maga az uralkodó, lehet egy lelkiismeretlen, esetleg magasabb politikai ambícióktól fűtött arisztokrata vagy hadvezér, lehet hirtelen fölcsepereedett, hatalomvágyó homo novus, lehet megszállott utópista, avagy a tömegtől körülrajongott népvezér. Az alkalmi okok közt leggyakoribb a szerencsétlen lefolyású háború s a nagy ínség.

Itt még ki kell emelnünk, hogy ha a közösségi korszellem színeképét elemezzük, az egységesnek látszó színeképben az individualizmusnak jellemző vonásaival, alkotórészeivel találkozunk. Pl. a vallások vagy a nemzetiségek egyenjogúságának kivívására irányuló törekvések, valamint a szocialista-kommunista mozgalmak kifejezetten tömegjelenségek, bár kezdeteik és küzdelmeik az individualizmus korszakaira esnek. Oka ennek az, hogy — a felhozott példánál maradva — az egyén vallásszabadságát, nemzetiségi hovatartozásának önkéntes megválaszthatását vagy az alsó néprétegbeli egyéneknek a felsőbb társadalmi osztályokéval egyenlő gazdasági-politikai, műveltségi színvonalra jutását elmaradt, illetőleg elnyomott, de legalább is kötött helyzetükből csak győzelmes tömegmozgalom harcolhatja ki, bármily értékes legyen is egyébként a felső réteghez tartozó egyes emberek megértő jóindulata. Ehhez hozzátehetjük még, hogy egyéniség, elemek jelenléte a közösségi korszellem színeképében további fontos bizonyíték az egyéniségek és az egyéni korszakok nagy, történelemformáló jelentősége mellett. A kezdemé-

nyezés mindig egyénekhez fűződik, mert az ember általában és még inkább a tömeg, addig, amíg szenvedélyei nem válnak külső hatásra úrrá rajta, szívesebben látja a bizonyos, az ismert rosszat az ígért, de bizonytalan jónál. A történelemnek egyik nagy tanulsága, hogy az egyén a mozgás, a magára hagyott tömeg pedig a mozdulatlanság, a kötöttség eleme. Amire báró Eötvös József, a legnagyobb magyar politikai gondolkodó s az individualizmusnak legkimagaslóbb híve rámutat, hogy t. i. «a XVI-ik század kezdetétől a legújabb korig folytonos harcnak vagyunk tanúi az egyéni szabadság ellen»,¹ valójában állandó történelmi folyamat, amely nem szűnt meg a közelmúlt individualista-liberális korszak alatt sem, amikor szemünk előtt nőtt világszerte egyre nagyobbra az állami mindenhatóság. De ez hozzátartozik a fejlődéshez, mert a megállás, a mozdulatlanság hosszabb időn keresztül egyet jelent a tespedéssel, a hanyatlással.

Az uralkodó korszak hanyatlásának első jeleit legtöbbször előre mutatja az irodalomnak s a művészeteknek sajátos megzavarodása, amikor az uralkodó irány, egyelőre még észrevétlenül, kezdi elveszíteni varázsát, de az újnak a napja még nem jött fel. Mindezt a próféták lelkével megáldott költő, művész érzi meg először. Így függ össze az irodalom és a művészetek föllendülése, fénykora, hanyatlása — a romanticizmus, az aranykor és a dekadencia — a korszak emelkedésével, virágzásával, halványulásával és bukásával.

A költők, a művészek megérzését követi a létfeltételeikben leginkább érintett társadalmi rétegek suttogása, illetőleg hangos bírálata az életviszonyokról, a fennálló rendről. A suttogás, a földalatti moraj veszedelmesebb, mint a zajos utcai tüntetés. A közhangulat egyre romlik és mire a hatalom birtokosai észbe kapnak, legtöbbször már késő, mert a korszak kiélte magát. Ez ellen tartósan nem segítenek sem a reformok, sem az elnyomás fokozása. A reformnak azonban megvan az a nagy előnye, hogy kisebb zökkenő-

¹ A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra. II. kiadás, II. kötet, 639. 1.

vel átsegít az átmenet nehézségein, holott az elnyomás fokozása csak a forradalmárok malmára hajtja a vizet.

Bármennyire ismerjük is azonban azokat a hatóerőket, amelyek az egyéni és a közösségi korszakokban működnek, azon az egyen kívül, hogy életerős nemzeteknél a kettő felváltva következik egymás után, más történést pontosan előre kiszámítani nem tudunk, mert a korszellem sohasem egyszerűsíthető le egyetlen matematikai képletté, amelyből a kétszer kettő annyi, mint négy bizonyosságával levezethetjük a jövő alakulását. Nem pedig azért, mert az embert teste a földhöz köti, de szellemében van valami az égi tűzből, amit könnyebb kioltani, mint örökre megkötve tartani.

NAGY MIKLÓS.

ÉPÍTÉSZETÜNK ÉS A KLASSZICIZMUS.

A klasszicizmus művészetének eszménye az általános emberi, az egyének és nemzetek feletti örök szépség. Ezért nehéz e stílus nemzetek vagy iskolák szerint elkülönülő arculatát meghatározni; igen finom megfigyelés, gondos mérlegelés és egybevetés fedi fel azokat a szubtilis vonásokat, amelyek a klasszicizmus művészetének egészén belül a nemzeti és egyéni különbségek meghatározását teszik lehetővé.

A magyarországi építészet szempontjából a feladat annál fontosabb, mert építészetünknek e korszakban a magyar szellem megnyilvánulásai között vezető szerep jutott osztályrészül. Futólagos megfigyelés mellett is feltűnő, hogy a klasszicizmus építésze nálunk olyan virágzásnak indul, az alkotások olyan hosszú sorát hozza létre, mint Európában sehol másutt. A klasszicizmus művészetében nyilvánuló mértéktartás és józanság, a világos szerkezet, a nyugodt és gondos formaképzés olyan vonások, amelyek általában jellemzők a magyar művészetre. Ehhez járul még az a körülmény, hogy az antik világ felmagasztalása, művészetének ihlető és példaadó szerepe sehol sem találkozhatott annyi megértéssel, mint abban az országban, amelyben századokon keresztül latinus műveltség uralkodott s ahol a latin nyelv a művelt magyar ember második anyanyelve volt. Ahogy a görög művészet általános érvényűvé, a művészetté tudott emelkedni, noha benne a görög faj nemzeti vonásai, sajátos jellege maradéktalanul érvényesültek, úgy tudott a magyar a latin kultúra nemzetfelettségével sajátos magyar szellemet kialakítani és úgy tudja a klasszicizmus általánosságra törekvő világában e stílust sajátosan magyarrá, nemzetivé alakítani. A klasszicizmus eszmei tartalmában a magyar szellem mintegy önmagára talált és ez az egyik magyarázata annak, hogy ez az Európászerte elterjedt stílus nálunk olyan termékenyen hatott a művészi alkotómunkára. A magyar szellem nagy alakító képessége, saját eszméihez idomító ereje a klasszicizmust is állandóan felfrissíti; ez az állandó megújulás és belső felfrissülés óvja meg a merevedés veszélyétől. Ezért hiányzik a magyarországi

klasszicizmusból a tudálékosság, ezért nem válik sohasem erőltetett és iskolásan merev művészeti iránnyá.

Nehéz feladat szavakkal körülhatárolni a magyarországi klasszicizmus építészetének sajátos jellegét, felvázolni azokat az uralkodó vonásokat, amelyek a magyarországi építészetet az európai klasszicizmus általános képétől megkülönböztetik.

Az elfogulatlan szemlélőt elsőnek bizonyos külső jegyek ragadják meg: így mindenekelőtt az a körülmény, hogy a magyar klasszicizmus alkotásai méretben sokkal szerényebbek, kivitelben egyszerűbbek és kevésbé költségesek, mint külföldi társaik. Az a hideg ünnepepélyesség, feszes pompa és túlzottan imponáló jelleg, amely a jelentékenyebb külföldi emlékek legtöbbszöréé sajájtja, a magyar emlékek-nél teljesen hiányzik. Világos szerkezet, áttekinthető tagolás, egyenletes, nyugodt ütemben váltakozó ritmus, formakezelésének biztos módja olyan vonások, amelyek a magyar klasszicizmus minden jelentősebb emlékéén megtalálhatók. A kisebb méret, az egyszerűbb kialakítás alkalmat nyujt további finomult vonások kifejlesztésére. A homlokzat síkjának sokféle, rendkívül finom és a felület síkhatását soha le nem rontó tagolása és díszítése, erőteljes falrészeknek egészséges plaszticitású oszlopokkal vagy pillérekkel történő váltakozása, az arányok és a ritmus rendkívüli jelentősége, a formaképzés részleteiben érvényesülő termékeny magyar képzelet — amely gyakran ősi népi elemeket is felhasznál — a legfontosabb, minden emléken megtalálható vonások. Az a hűvös és merev formakezelés, a tagolás keménysége és a részletek élessége, elméleti vagy akadémikus minták bő felhasználása, ami például a német művészetnél otthonos volt, teljesen idegen a magyar művészetnél.

A magyarországi klasszicizmus időbelileg nem esik egybe az európai fellendüléssel. Az az egy-két évtizednyi eltolódás, mely a magyarországi stíluskezdeteknél megfigyelhető, itt is jelentkezik. 1780—1800-ig, sőt néhány kivételt nem tekintve 1810-ig tart a klasszicizáló későbarokknak hazánkban rendkívül termékeny korszaka. A klasszicizmus szempontjából vizsgálva, ezek az alkotások — mint például Fellner és Hefele művei — barokk jellegűek, csupán a barokk művészet világán belül mutatkozik rajtuk egyre fokozódó mértékben a meghiggadásnak, a nyugodt egyensúly keresésének, a fokozódó antikizálásnak az a szerepe, amely ezeket az alkotásokat az átmenet korának termékeivé avatja. E szellem hosszú utánélése különösen a klasszicizmus első szakaszában érezhető, hiszen az ekkor szereplő mesterek — például Hild János, Kassalik Fidéel, Hofrichter József — még teljesen a klasszicizáló későbarokk levegőjében nevelkedtek.

Épp e hosszú átmeneti időszaknak köszönhetjük azt a zökkenőmentes átalakulást, amely nálunk a barokktól a klasszicizmusba vezet.

A magyarországi klasszicizmus első korszaka, a korai klasszicizmus tehát időbelileg sokszor összeesik az átmenettel. A síkban tartott homlokzat, a nyugodt reliefhatásra való törekvés, az aprólékos gonddal kezelt részletformák a jellemzői e körülbelül a huszas évek közepéig terjedő időszaknak. Ebben az időben kis építőmesterek művei mellett később vezető szerepre emelkedett jelentős egyéniségek korai alkotásaival is találkozunk, valamint több olyan, hazánkban vendégszereplő mesterrel, akik műveikben ugyanekkor az érett klasszicizmus stílusát képviselik.

A klasszicizmus építészete a huszas évek derekán bontakozik ki nálunk. Ekkor találja meg saját stílusváltozatát, alkotja meg a felépítés és a formakezelés válfajainak fölényesen biztos használatával az építészet legmagasabb feladatainak, az épület- és téregyüttesnek nagyszabású példáit. Vezető egyéniségei Pollack Mihály és Hild József; nagyszabású tetetőzése a Nemzeti Múzeum épülete. A klasszicizmusnak e ragyogó fénykorát az aránylag rövid tartamú utóvirágzás: a késő-klasszicizmus követi. Ez már kevésbbé termékeny korszak, de a hasznossági építészet feladatainak — így a soklakásos bérháznak, az iskolának, a gyárépületnek — sok kitűnő megoldását nyújtja és ugyanakkor a hosszú fejlődésben nyert minden tapasztalatát, néhány nagyszabású új feladat megoldásánál érvényesítheti. A késő-klasszicizmusnak nagyjából a szabadságharcig terjedő korszakában egyre gyakoribb jelenség a középkori stílusok felelevenítésére törekvő historizálás, amelynek első, elszórt példáival már korábban is találkozunk.

A magyarországi klasszicizmus kialakulásában elsősorban az olasz klasszicizmus építészetének jutott döntő szerep. Az olasz építészet derűs és harmonikus világa, az egyéni, nemzeti jelleget általános emberi érvényre emelő képessége, amely a klasszicizmus keretein belül is zavartalanul érvényesült, hajlékony és árnyalatokban gazdag, minden túlzástól mentes szelleme sok szempontból rokon a magyarral és ezért hazánkban rendkívül termékeny talajra talált. Az első magyarországi építész, aki már a tiszta klasszicizmus képviselője, az Olaszországban iskolázott Pollack Mihály; még Hild János is — akinek művészetében igen erős a barokk hagyomány — Olaszországba készül, hogy ott az építendő pesti színház számára előtanulmányokat folytasson. A kapcsolat a magyar és olasz művészet között később is állandó, csak nehezebben fedhető fel.

Az olasz művészet hatása mellett fontos Franciaországnak, a

klasszicizmus másik hazájának művészete is, amelyet építészeink leginkább Bécs közvetítésével ismernek meg. A század elején Párizs még korántsem olyan vonzó célja a tanulmányi utaknak, mint Olaszország, mégis például Kassalik Fidél fontosnak tartotta legjelentősebb terveit Párizsból keltezni, hogy értéküket ezzel is fokozza. De fontos a francia klasszicizmus azért is, mert a XIX. század építészei elsősorban francia elméleti és építészeti műveket tanulmányoznak. Ezekből sajátítják el az építészeti logika tisztaságának, a tömeghatás előkelőségének és a kifinomult részleteknek azt a varázsát, amely a magyarországi klasszicizmus legjava alkotásain megfigyelhető. Még az olasz művészettel telített Pollack Mihály művészetében is találunk franciás elemeket. A Nemzeti Múzeummal kapcsolatban rámutathatunk például arra az összefüggésre, amely Pollack Mihály és Durand J. F. N. francia múzeumtervé között fennáll. Nagyon jelentékeny — bár részleteiben még fel nem tárt — az a hatás, amelyet a magyarországi klasszicizmus kifejlődésére az akkor itt vendégszereplő, jelentős francia mesterek gyakoroltak. A sort az átmenetet alkotó késő-barokk legnagyobb szabású alkotása, a váci székesegyház nyitja meg, amelynek mestere a vincennes-i születésű Isidore Canevale. Folytatásában olyan jelentékeny neveket találunk, mint herceg Esterházy Pál építészeit, Thomas de Thomont és Charles Moreaut, majd a budai királyi palota átépítésével foglalkozó Louis van Montoyert és az esztergomi székesegyház számára terveket készítő Louis van Rémyt, akik a francia klasszicizmus szellemét honosítják meg hazánkban.

Meglepő módon a magyarországi klasszicizmus építésze számára a németországi klasszicizmus csak harmadsorban jön tekintetbe. A korai klasszicizmus idején Bécs jelentette számunkra a német művészetet. Ez a kissé bágyadt, halódó, legjobb alkotásaiban a bécsi késő-barokkból merítő és latinos elemekkel vegyített művészet még távol áll a későbbi, érett német klasszicizmustól. A bécsi klasszicizmus legjelentékenyebb munkásságú, legtermékenyebb hatású mestere egy polgári építész: Kornhäusel József, akinél a korai magyar klasszicizmus több magyar mestere megfordult. Bécsi és főleg bádeni művei a késő-barokk legjobb vonásait mentik át egy olaszos ihletésű klasszicizmusba és így művészete sok rokon vonást mutat a korai magyar klasszicizmus szellemével. A század első tizedének hivatalos vezető építésze Bécsben a már említett Louis van Montoyer, talán az egyetlen középeurópai építész, akiben a francia klasszicizmus monumentalitása, megkapó előkelősége és kifinomult arányérzéke érvényesül. Sajnos, kivitelre kevés alkotása került és ezért hatása sem lehetett tartós. A bécsi építészek közül csupán Aman János jutott szorosabb kapcsol-

latba a magyarországi építészettel. Hivatalos építészeti működésén kívül azonban önállóan alig dolgozott és így nehezen állapítható meg, hogy építészetének szelleme minő hatást gyakorolt kortársaira.

A német klasszicizmus hatásáról Magyarországon inkább az érett klasszicizmus korában beszélhetünk, de ez a hatás ekkor is inkább egyes alkotásokra, kisebb körökre terjedt ki. Eltekintve a Felvidék vagy a Barcaság erősebben német beállítottságú szellemétől, alig van egy-két építészünk, aki műveiben a német klasszicizmus világát éreztetné. Pollack Mihály, akit a német művészeti irodalom helytelenül szokott Schinkel-epigonnak feltüntetni, kétségtelenül ismerte és tisztelte a nagy német mester műveit. Azok a kijelentései azonban, amelyekkel a Nemzeti Múzeum építésekor Schinkellel szemben a saját álláspontját megvédi, világosan mutatják, mily távol áll egymástól ez a két nagy művész. A késő-klasszicizmus német nagyságai közül Leo von Klenze volt jelentékenyebb hatással hazai építésztünkre; talán neki köszönhető, hogy a harmincas évek végén a fiatal magyar építészek szívesen keresik fel a müncheni akadémiát. Innen azt a renaissance elemekkel telített klasszicizmust hozzák magukkal, amely nálunk csak későbbben, a történelmi stílusok korában jutott érvényesülésre.

Nem akarjuk azt állítani, hogy a magyarországi klasszicizmus építészete Európa művészetében vezető helyet foglal el. Nem a legnagyobb szerű és legértékesebb megnyilvánulása ennek az Európa-szerte uralkodó stílusnak, de kétségtelenül egyik legfejlődékesebb ága, mely az új hatásokat mindig szervesen dolgozza fel és továbbfejlesztésüket elősegíti. A körülmények szerencsés találkozása folytán a klasszicizmus építészete Magyarországon a legkedvezőbb körülmények közepett ereszt gyökeret, majd erőteljes virágzásnak indul és az alkotások gazdag sorát hozza létre.

ZÁDOR ANNA.

SZEMLE.

Képzőművészet.

A Budapesten tartott svéd napok keretében választékos kis kiállításban mutatták be a legújabb svéd építészet értékes és jellemző eredményeit. Íme, a svédek is szakítottak az építészeti romantikával. A híres stockholmi városházának stílusa árkádjaival, festői részleteivel már a múlté. A mai svéd építészek nem rándulnak ki a művészet-történelem letűnt korszakaiba, hogy onnan merített motívumokkal díszítsék, tegyék hangulatosabbá épületeiket. Mai törekvésük kizárólag a rendeltetésének élő épület. A fölösleges, céltalan dísz, a művészi elfeledkezést nem ismerik, az épület formáit, tereit, kialakítását kizárólag a szükséglet mennél tökéletesebb, mennél egységesebb, mennél kevesebb eszközzel és mennél újabb anyaggal való egyszerű kielégítése határozza meg. Viszont biztosítani akarják, hogy a természet a maga világával lehetőleg beleszóljon az ember mindennapi életébe. Templomot, villát, házat biztos kézzel komponálnak bele a tájba. Ezek a leleményes megoldású kis falusi kápolnák, művésztthonok, vagy a környezetbe kitűnően beleilleszkedő halmstadi városház, Ahlbron és Sterner munkája, és a gazdagon kialakított göteborgi hangversenyház, Nils Einar Erikson alkotása, közelebb állnak szívünkhöz, mint a svéd funkcionalizmus többi mintaszerű épülete. A mai svéd építész is inkább tiszta ésszel számító mérnök, mint ábrándjainak élő művész.

*

A bolgár képzőművészeti kiállítás a Nemzeti Szalonban feltűnően bizonyította, hogy a bolgárok is milyen szívvel és lélekkel akarnak csatlakozni az újabb nyugateurópai képzőművészeti irányokhoz. A mai párizsi mesterek, az úgynevezett Ecole de Paris törekvései és az olasz novocentisták stílusa mély nyomokat hagyott a legtehetségesebb bolgár festők művészetén. Ezt láthattuk a világháború előtt a lengyel művészek munkáin is, akik nagy részben francia említkön nevelkedtek és akik közül nemegyszer kiemelkedő tagja volt a párizsi művészeti életnek.

Bár kétségtelenül a bolgár kiállítás legkiválóbb festményei az előbb említett hatásokról tettek tanúságot, mégis azok a képek érdekeltek bennünket inkább, amelyekben nemzeti jelleg nyilvánul. Így különösen Tanev Nikolának biztos valeur-érzéssel, helyes távlatlaltal, az élénk színfoltok egymásmellé rakásával készült *Karlovói piaca* tartozik ezek közé. Ilyen Kumanov Demeter erőteljes és zamatos valóságérzéssel, szélesen festett csendélete is. Természetesen szellemesebb, raffináltabb színekultúráról beszélnek Zunov Decsko festményei, a zöldvizű tengeri táj, a mai franciák színskáláját eszünkbe juttató *Halászhajó* című kép, Obreskov Bencsónak Párizstól ihletett művei, vagy Ivanov Boris szélesen festett, nemes hatású csendélete.

A szobrok között Tunev Iván frontálisan ülő, tömören mintázott leányalakjában a bolgár női típus érvényesül, Lazarov Iván nagy síkokban kőből faragott parasztnőiben szintén balkáni népi erőket élnek. Giorgevia Mara és Emanuilov Vavka terrakottái viszont bensőségesen elevenek.

*

1942-ben festette Kontuly Béla Árpádházi Boldog Margit Apotheosisát ábrázoló hatalmas fali képét a Thököly-úti Szent Domokos-rendi templomban. A freskó a jobboldali kereszthajó egész főfalát beborítja, sőt a három csúcsíves ablakot is körülveszi. A kép közepén, a szárnyasoltár fölött Boldog Margitnak dominikánus apácaruhába öltözött alakja magasodik ki, köréje csoportosulnak az életéből vett egyes jelenetek. Kontuly a középkori dekoratív és epikus képalakítást meglepő érzékkel újította föl, sikerült a valószerűt és irreális, a földi eseményeket és a mennybéli látományokat kellően összehangolni. Alig van a kompozíciónak térmélysége, mégsem ragad egymásba a tömör alak, hangsúlyozott plasztikájuk jól egyenlítődik ki a kép mérsékelt síkbrázolásával. Az alsó két sorban még szinte szimmetrikus megoldásban jelennek meg a súlyosan mintázott alakok, mintegy lábukat alkotják a fölfelé mindig könnyedebbé váló kompozíciónak. Királyok, főurak, főpapok, lovasok, harcosok, apácák szinte a cinquecento freskóit felidéző, erőteljes csoportokat alkotnak, nem egynek a feje remekbe készült; fölöttük vizionáriusabb jellegű, színekben is elvonatkoztatott alakok, az Árpádház szentjei sorakoznak föl. Közvetlenül az oltár fölött Boldog Margit elhivatottságát szimbolizáló jelenet, — a királyleány a korona helyett a keresztet választja — a gótikus ablakok mellett életének egyes mozzanatai, legfelül pedig a Szentháromság égi látománya. Kétségtelen, nagy a haladás a Szent Anna-templom mennyezet-freskójának még kissé egyenetlen stílusától a Boldog Margit-kép határozott egységéhez

Talán csak a nőknek bensőséget kifejező, de némileg modoros kéztartása és az alakok különböző léptéke hat kissé zavarólag, viszont az utóbbi fokozza a freskó naivitásának és az ábrázolás érzékfölöttiségének hatását. Reméljük, hogy Kontuly nagyvonalú képzelőereje és harmonikus ecsete még sok feladatot fog megoldani templomainkban. Egyelőre a Boldog Margit freskójával szemben lévő falra a domonkánus rend történetének megfestésére kapott megbízást.

*

A Nemzeti Sportcsarnok homlokzatának szobrászi dísze, Kocsis András domborműve, mai szobrászatunk egyik legsikerültebb alkotása. Stilisztikus elgondolása teljesen újszerű. A lapos dombormű alakjai szabadon állanak az alsó és felső építészeti tag között, még sincs valóságos, testi mélységük, bár a relief-sík eltűnt mögöttük. Talapzat és párkány között hosszan, epikusan bontakozik ki a sport történetét ábrázoló alakok sora, kezdve a primitív ember testmozgásától, mikor a sport még nem volt öncélú, hanem az élet fenntartását szolgálta és a harccal volt kapcsolatos, egészen a mai testgyakorlat különböző ágazataiig. De bármekkora is a távolság a mai sport és az ősi erő kifejtés között, Kocsis András mégis minden megnyilatkozást azonos művészeti nevezőre hozott. Archaikus primitivitással mintázta a kettős, vagy hármas csoportba kapcsolt, reliefbe lapított alakokat, csak a tipikus főformákat jelzi, az erőt kifejtő test mozgalmak körvonalait és az izmos idomokat tagoló belső rajzot. Mintha az asszírok, egyiptomiak és az ó-görögök stílusából szűrte volna le formaadását. Mind formailag, mind ábrázolásbeli érthetőség szempontjából világosan oldotta meg a feladatot. Még az úszást és az ősi ladikban való járást is érthetően jelzi a víz jelképes, primitív ábrázolásával. Az arckifejezés a sommás ábrázolásban természetesen háttérbe szorul, egyedül a fizikai munkát végző test kap hangsúlyt, akárcsak az ó-görög reliefeken. Kocsis András alkotása egyike a mai magyar szobrászat legkomolyabb eredményeinek.

*

A Stühmer-cukorkagyárnak Vágóhid-utcai pompás, új épületébe Hollós Mattioni Eszter nagyméretű hímeskő-mozaikot tervezett az előcsarnok számára. Ez a technika az érdekes tehetségű festőművésznő találmánya, már több szószéket, egyházi szerelvényt tervezett ebből az anyagból. A hímeskő tulajdonképpen színezett cementnek és értékes márványoknak a keveréke. Különösen a rajzos elemeknek, a körvonalnak kiemelésére alkalmas, teret viszont kevésbé lehet vele

hangsúlyozni, valeuröket éreztetni, de annál inkább kiemelhetők a kompozíció dekoratív síkdíszítő értékei. Hollós Mattioni Eszter a kakaót termesztő, gyarmati népek trópus világát és gyümölcsöt-tzedő magyar parasztokat hozta össze kompozíciójába, a tengerensúli vonatkozásokat a közepén még egy vitorlással is kiemelte. A hajótól jobbra és balra szépen rajzolt trópusi és európai gyümölcsfa három mezőre tagolja a képet. A két szélső oldalán két-két magyar és tengerentúli menyecske, fölöttük a háttérben gyümölcszedők csoportja, közepén, a vitorlás előtt, egy Gauguin stílusára emlékeztető maláji család. A francia mester olyan örökérvényű stílusban rögzítette meg Tahiti népének jellemző mozdulatait, nemes idomaikat, hogy igen nehéz tőle eltérően ábrázolni a forró égöv szülötteit. Hollós Mattioni Eszternek mégis sikerült ezeket a gauguini alakokat a magyar nép embereivel sajátos technikájának stílusában összehangolni. Legújabb festményei is már az iparművészet felé kacsintgatnak, naív, monumentális hatásuk nem kis részben az arany és ezüst csillogásán épült fel. Ezeket az értékeket Hollós Mattioni most hímeskömpozíciójában tovább fejlesztette. A jellemzően határozott, összefoglaló, de mégis kalligrafikus rajz mellett a különböző márványnak és cementszínnek ez a csillámló fénye avatja újszerűvé és megkapóvá Hollós Mattioni szép kompozícióját. A technika különösen alkalmas arra, hogy a mai építészet sima falait kívül-belül élénkítse.

Ylb Ervin.

IRODALOM.

Csathó Kálmán új regénye.

Csathó Kálmán: *Családja*. Singer és Wolfner. 1943. Két kötet.
362+350 ll.

A nemzedékekről szóló regényeket egy idő óta nagyon szeretik írók és olvasók egyaránt — itthon is, a külföldön is. Említsük csak példaképpen az angol Galsworthynak a *Forsythe Saga* című alkotását, mely a vagyonszerző brit úgynevezett felsőbb középosztály mesteri rajza, — vagy a magyar Makkai Sándornak *Mi, Ernyeiek* című, pár évvel ezelőtt megjelent, akadémiai jutalmat nyert regényét, mely a múlt század ötvenes-hatvanas éveitörténetének keretében megkapóan vázolja egy öregebb és egy ifjabb falusi nemesi nemzedék sorsát.

Csathó Kálmán a *Családja* című regényével nem most nyúlt először efféle tárgyhoz. *Leányok, anyák, nagyanyák* című regénysorozatában is (1927) több nemzedék alakjait szerepelteti s nagyon érdekes politikai háttért fest. A kortörténeti rajzhoz különben több munkájában is vissza-visszatért — egyik legjobb művében, a *Szép juhásznében*, s a Csokonairól szóló, *Földiekkel játszó égi tünemény* címűben is, melyet az Akadémia a Péczely-díjjal koszorúzott.

A *Családjában* voltaképpen két családnak több nemzedéken át terjedő történetét írta meg a méltán népszerű szerző: a Dulicztyékét és Delneyékét, úgy, hogy a két családja lombkoronái végezetül összeborulnak s egybefonódnak.

Duliczty János — aki még a XVIII. század utolsóévtizedében született — tiszántúli nemes familia sarja, vármegyei esküdt, majd esendbiztos, később több vármegye táblabírája, azután földesúr, s 1849-ben, mint a Vasvári Pál szervezte szabadcsapat századosa, hősi halált hal a rumunok ellen vívott mariseli csatában. Vele kezdődik a regény, mikor, mint fiatal esküdt, rátalál a híres betyárra, Rozmaring Jóskára, s agyonlövi. A XIX. század eleji betyárvilágot — mely az országos ínség idején különösen erősen zajlott — érdekesen, de tárgyilagosan festi Csathó. A betyárokból nem formál rokonszenves, romantikus hősöket — mint nem egy író régebben is, újabban is —

hanem a valóságnak megfelelően mutatja be a lókötü és gyilkos banditákat.

Duliczky a régi nemesi világ képviselője, aki csak azért egyezik bele Mari leányának a Tirnauer kádár fiával való házasságába, mert tudja, hogy a fiú voltaképpen nem a kádármesteré, hanem nemesi vér, Barbay József tekintetes úr magzatja. A dolyfős szoknyavadász úr megejtette szép szolgálójukat, az egyébként igen derék Rózsit, kinek szegyenét aztán a jóra való kádárral idejében kötött házasság eltakarta. De Duliczky, bármennyire vallja is, hogy csak az úri hagyományokban van igazán erkölcsi erő — mikor a törvény szerint Tirnauer nevet viselő kádárfiút családjába fogadja, s mikor az szolgabíróvá lehetett, mert a diéta megszavazta a nem-nemesek hivatalviselési jogát — már azt hangoztatta, hogy nem az ősök a fontosak, hanem az utódok, akikben a család tovább él.

Duliczky János a Skaritzky doktor kedves, derék leányát, Terkát vette volt feleségül, s lett hét gyermekük. Mari leányának ura, Tirnauer Jani később Barbay-ra magyarosítja nevét — mert bár származásának titkát nem tudja, de természetes apjához való szembetűnő hasonlóságát többen emlegetik. Ebből a Tirnauer Janiból már gyermekkorában kitör gögös zabolátlan vére: egy alkalommal ostorral csap a kocsiját előzni akaró szegény paraszt arcába, s később is, mikor mint kitűnő tanuló úri sorba, hivatalba jut, műveltsége tudatában lenézi a paraszti «csöcselék»et. Az ő leányát már Barbay Berta néven Delney Antal veszi el, s itt kapcsolódik össze a főszereplő két család: a Duliczky és Delney.

A csikdelnei Delneyek erdélyi primor székely nemesek. A törzs az öreg Delney Antal, volt dulló, vagyis szolgabíró, tekintélyes, okos, sőt bölcs ember, ki a XVIII. század dereka táján láthatta meg először a napvilágot. Még öreg korában is csupa lelki erő, mély értelem, irányítója gyermekei és unokái gondolkodásának. Mikor egyik unokája, az iskolát szerelme miatt korán elhagyott és sovány földjükön gazdálkodó Gábor, szerelmében csalódva oda akarja hagyni ősi falujukat s készülni beállani timárinasnak — a komoly nagyapó ezzel a szép mondással bocsátja útnak: «Szorgalom, állhatatosság, komolyság és istenfélelem legyen a vezéred, akkor boldogulni fogsz. És ha, magadválasztotta pályádon előre haladsz, ha fellendül a sorsod, s megszeded magad: kicsinyes hiúságból hűtelessé ne válj a mesterségedhez, fel ne cseréld bizonytalan uraskodással!...»

A nagyapó fia, Delney József derék, de tutyi-mutyi ember, aki legszívesebben botokat farag és cifráz. Tíz fia van és egy leánya. A fiúk közül egyik gazdasági iskolai tanító Keszthelyen, a másik plébános

néhányan gazdálkodnak, künn Magyarországon, néhányból prókátor lesz, otthon csak a timárnak készülő, nekibúsult Gábor van, és az ősi rögöz mindvegig hű maradt Mózes. Az egyetlen leány annak a rokon Vincze-családnak fiába szerelmes, amely család kapja meg a Delneyek helyett a bécsi consiliárius Delney Zsigmond nagybácsi hatalmas vagyonát. Az örökösödési viszályból kifolyólag hagyja ott szülőfaluját a szerelmében csalódott Delney Gábor, s mikor néhány év múlva Erdélyből is kikerül, egy tekintélyes timármesternek leánya, Kolosy Mari lesz a hitvese. Gábor meggazdagszik, de nem tartja meg a nagyapai tanácsot, röstelkedik már a timár-mesterség miatt, földbirtokos lesz, szőlőt mivel, ám majdnem tönkre megy. Három gyermekük kis korban meghal, két nagy leányuk marad, s egy ügvévő fiuk, Antal, aki tüdővésztes szép fiatal feleségét, két kis gyermek anyját eltemetvén, régebbi szerelmét veszi el, Barbay Bertát, a Tirnauer-Barbay János és Duliczky Mari kedves és szép leányát. Az ő fiuk lesz aztán Bálint, aki hatvanéves korában — származás-igazolás során — elkezdti őseit kutatni, s az így kezéhez jutott okmányok, régi levelek, feljegyzések, naplótöredékek nyomán megírja családjá történetét az utolsó százhusz esztendőről.

Vagyis : megírja a regényt.

Természetesen, amit fentebb mondottunk, száraz váza csak — a főbb személyek bemutatásával — a *Családfának*. Mert Delney Bálint — vagyis Csathó Kálmán — a magyar úri rend életéről, gondolkodásáról, jó tulajdonairól és hibáiról, sőt bűneiről, több mint száz esztendő leforgása alatti történetéről valóban megkapó képet rajzol, annyira, hogy műve szinte történelmi jellegűnek mondható. De úri társadalom alatt nem elzárt kasztot ért és ír le — gyönyörűen folyó, zamatos nyelven — a szerző. Az ő úri társadalma, a nemes értelemben vett, régimódi szabadelvűség levegőjében, nyitva áll a haladó eszméknek, szívesen felszívja magába — mint élő fa a talajból táplálékát — más, mondjuk : alsóbb — társadalmi rétegek képviselőit is, akik aztán nemcsak hozzásimulnak, hanem teljesen hozzá is hasonulnak a régi hagyományokon felnőttekhez. Ez az így folyton felfrissülő és megújuló úri magyar társadalom nem nézi, hogy egyik-másik tagjának egy-egy felmenője nem volt-e előnév nélküli polgár, vagy éppen séggel mesterember, és éppen úgy nem nézi le ezeket a nemesi levél nélküli ősokeket, mint azokat sem, akik nem mondhatók szoros értelemben vett törzsökös magyaroknak, hanem idegen nemzetségből eredve bár, szívben-lélekben és nyelvben, később még névben is magyarokká lettek, kipróbált hűségű fiaivá a hazának.

Ez a regényben élénk színekkel festett magyarság a XIX.

század első felében — bár multja emlékeihez ragaszkodva — már hatása alá került a kor uralkodó eszméinek, a világon áthúzódozó szellemi áramlatoknak, s ezt Csathó megragadóan érezteti regényében. Vannak még az emberek közt maradiak, s míg a haladók a rendi alkotmányban a fejlődés nagy akadályát látják és érzik, a másik csoportbeliek büszkén, sőt gőgösen verik mellüket, hangoztatván, hogy ők tartották fenn e hazát kilencszáz éven át. De azt mindnyájan súlyos sérelemnek tartják, hogy míg a magyar katonákat külföldi helyőrségekbe viszik, idehaza vasasnémetek ülnek a magyarság nyakán. A nemzeti nyelvet is erélyesen sürgetik a deák helyett, s a nemzetiségeknek magyar iskolákat óhajtanának. A nemesi előjogok törhetetlen híveivel szemben a szabadelvűek a művelődés szükségességét hangoztatják, s az öreg timármester ügyvéd fia, Delney Gábor sógora, Kolosy Lajos már azt vitatja, hogy a nemesi levél helyét az oklevélnek kell elfoglalnia. Tirnauer Janiban — a kádár feleségének, a volt mezitlábás cselédnek fiában, mikor ipa, az öregedő Duliczzy a szép úri világ lehanyaglásán sóhajtozik — a modernné lett úr lelke lobog. S az író meleg szavakban állapítja meg, hogy a negyvenes éveknek ebben a világában a hazafias érzés minden jóra való emberben erősebb volt az egyéni érvényesülés vágyánál.

Hanem aztán jött a bukás. A szabadságharcot a muszkáktól segített osztrák leverte, s az elnyomó hatalom «kegyetlenül belevágott a magyarok életébe». A világ mindenképpen nagyot fordult. Nemcsak a régi nemességnek fellegett be, megszűnt a céhrendszer évszázados intézménye is, és a timárságot abbahagyott Delney Gábor — akit már bántott, hogy fia keresztlevelében a volt timár apa foglalkozása is fel van tüntetve — a gazdálkodás veszteségei között lesujtva érezte öreg nagyapja böles mondásának beteljesedését, hogy mert elhagyta szerencsével folytatott régi mesterségét, az új viszonyok közt őt is elhagyta a szerencse. Visszavágyik az elhagyott sovány székely földre, de nem mehet már, a halál orvul elszólítja és készületlenül elragadja. Ügyvéd fia pedig, Delney Antal, összekerülvén a Duliczzy János unokájával, Barbay Bertával, ebből a házasságból születik Bálint, aki a családjaik történetében szereplő emberek lelki világába mélyen belenézve, rájön, hogy azok voltaképpen mind regény-alakok.

Igaza van apjának, a regény utószavát bezáró Delney Antalnak, hogy csak a felületes szemlélő látja az embereket rendeseknek, szürkéeknek, mindennapiaknak. A *Családfa* alakjai, a szerző lélekboncoló munkája nyomán, minden látszólagos szürkeségük mellett is igen érdekesekké válnak az élethűség és a művészi igazság összefolyó fényében.

S e mellett van a regénynek egy különösen figyelemreméltó tulajdonsága, egy negatívum, amely azonban manapság ritka pozitív értéket jelent : nincsenek benne erotikus jelenetek, amelyek annyi regényt — még nőírókét is — elrútítanak, és az egészséges ízlésű olvasókat fel-felbosszantják.

Viszont gyakran meghat Csathó egy-egy érzelmes jelenettel, amely a finomlelkű költőre vall benne. Ilyen rész az, amikor a Duliczyházra ráborult a szomorúság fekete fátyla, s János reszkető kézzel jegyezte föl a bánatos sorokat, hogy elsőszülött kis fia «az ő lelkét Teremtőjének átadta» s ő úgy érezte, hogy fiacskájával eltemeti «szíve minden reménységét, hitét és büszkeségét». — Megindító leírás az is, amint Duliczzy, hivataláról lemondva, keserű lélekkel elhagyja a vidéket, ahol ifjúságát és java férfikorát töltötte, s családjával átköltözködik a Tisza mellől a bihari hegyek alá, de érzi, hogy megmaradt kedveseiért még érdemes tovább élnie és küszködni. Duliczzy Mari és Tirnauer János lelki összetalálkozása is gyönyörű színfolt, amint a nemesi család leánya megesküszik a Krisztus szenvedésére, hogy vagy Janinak, a kádármester fiának lesz a felesége, vagy senki ezen a világon. S megkapó jelenet a Delney Antal és Barbay Berta egymásra találása is — «egy napfényes, madárdalós, hóvirágos tavaszi délelőtt» a temetőben.

Minduntalan új meg új indítékot tud támasztani és lélektani biztossággal fejleszteni az író, folyton fokozva az érdeklődést, s költői szép és bölcs mondások ragyogó gyöngyszemeit is finom kézzel fűzi a mese fonalára.

Csathó Kálmán írói tehetsége teljes virágzásában áll ebben a szép új regényében. Igazi magyar mű ez, nemcsak nyelve, hanem szelene, felfogása, világszemlélete szerint is. Az a magyar glóbus forog itt szemünk előtt, amely már annyi változást látott, oly sok vihart és veszedelmet megért, s amelynek szüntelenül újuló fenntartó törzsnépe — ha csak kevéssel volt is több erénye, bűneinél Tompa Mihály költői szavai és igazsága szerint : «nem engedé elveszni a hazát».

sz. k.

Politikai nemzetnevelés.

Dr. Kiss Árpád : *Mai magyar nemzetnevelés*. A Debreceni Könyvek Magyar Nevelés sorozatának I. kötete. Debreceni Könyvek kiadóhivatala, 1943.

Súlyos történelmi idők jele, hogy a közérdeklődés mind élenkebben fordul a nemzet jövőjét megalapozó nevelés problémái felé. Az írók után (Zilahy, Márai stb.) ezúttal szakemberek szólalnak

meg, még pedig a fiatalabb nemzedék köréből. A debreceni gyakorló gimnázium négy tanára : Barra György, dr. Kiss Árpád, dr. Kovács Máté és dr. Szondy György vállalta a fentemlített pedagógiai művek megírását ; első kötetük, mely a korszerű magyar neveléssel foglalkozik, máris megjelent ; a kilátásba helyezett folytatólagos kötetek a mennyiségtan, a magyar irodalom és természetrajz tanítását fogják tárgyalni. Minthogy az első kötet, Kiss Árpád műve, rég időszerű problémák megoldására szabatosan megjelölt javaslatokkal lép fel s tartalmánál fogva általánosabb érdekű, fontosnak tartjuk egy-két főbb gondolatának ismertetését.

A szerző bevezetésében «céltudatosan» törekszik arra, hogy másokból, elsősorban hivatásos nevelőkből újabb állásfoglalásokat váltson ki. Pályaszeretetését jellemzik e szavak : «A nevelésen belül a nevelő szerepét is szeretné megvilágítani ; megértetni, hogy intézménynek magasabb rendeltetést, *férfinak szebb kötelességet nem szabhat ki a sors*».

Új hang ez abban a társadalmi légkörben, melynek «bántó nemtörődömsége a legújabb idők fiatal tanárnemzedékének példaszzerűen végzett munkáját majdnem ellenszolgáltatás nélkül fogadta el és túrta, hogy a nemrégén még az ifjúság szellemi elitjét is csábító pályáról néhány év alatt a legtöbb érték nagyobb tekintélyt és jövedelmet adó foglalkozások felé sodródják...» «A gyermekek egyéniségét legjobban tisztelő szülő is visszarettent attól, hogy olyan pályát részesítsen előnyben, mely évek során át a létminimumot sem elérő bérért kívánt annyi tisztességesen elvégzett munkát». A tanári pálya felmagasztalása és bére miatti kifakadás e két idézetben a született, de keserűséggel méltán eltelt tanár szava. A tények azonban azt mutatják, hogy ifjúságunk gyakorlatibb érzeke könnyen segít magán : nemcsak hogy nem csábítja a tanári pálya, hanem akiket elcsábított, azok is (tanári oklevéllel) egyszerűen más pályán keresnek és találnak érvényesülést. Ez az oka, hogy a tanárságban nincs utánpótlás, a bölcsészeti előadótanulmányokban «szoknyák virítanak» (a nők és papok), a férfinenemzedék a szerző által idézett Vives képevel élve : nem áhítozik a gyertya sorsára, mely másoknak világít, miközben magát emészti fel.

Mi az oka a társadalom s kormányzat e közönyének s a rokonszenv hiányának a tanári renddel szemben? Hiszen jórészt tanárok látják el tudományos folyóiratainkat munkáikkal, vidéken a békeidőben alig folyhatott le jótékony célú est, műkedvelői előadás s egyéb ünnepség tanárok felolvasása, rendezése és szereplése nélkül. Kiss Árpád a tanárság előnytelen helyzetét többek közt a szerve-

zetlenséggel, társadalmi széttagoltsággal, a szolidaritás és osztály-öntudat teljes hiányával magyarázza. Mindez igaz. De megfigyelését kiegészíthetjük azzal, hogy a baj forrása részben a középiskola jellege is. A középiskola változatos tantárgyainál fogva tulajdonképpen sokszakmájú iskola s ebben minden tantárgy iránt hajlamot és tehetséget csak igen kevés tanuló érez, úgyhogy szigorúan véve minden osztálynak csak egy negyedrésze felel meg jól a kívánalmaknak, háromnegyedrésze elégséges eredményt mutat fel jóindulatú elbírálás mellett is. Elképzelhető, hogy az ifjúság zöme szenved tanárai elégedetlensége miatt, kik közül természetesen mindegyik a maga tárgyát tartja a legfontosabbnak. Innen van, hogy az érettségi vizsga azért legnagyobb élménye az ifjúnak, mert felszabadulást jelent a hajlamaival ellenkező tantárgyak kényszere alól, a szabadság levegőjét érzi, ha menekül a vádak, panaszok és dorgálások gosz emlékeitől. Pedig dehogy is menekül! Ha az Isten élteti, az ifjúból többgyermekes szülő lesz, s mint apa újra ott várakozik az iskolában a szülői fogadóórán, hogy most már nem önmagáról, hanem fiáról halljon lesújtó bírálatot. Majd nagyapává «serdülvén», újra megismétli e szorongó látogatásokat hasonló kellemetlen élményekkel. Az ember ekkép élete végéig nem szabadul meg a középiskolától s tanáraitól: csoda-e, ha népszerűtlenek a társadalom szemében?

Kiss Árpád könyvének azonban fontosabb fejezete a tanárnevelésről szól, melynek megvalósulása még mindig jámbor óhaj. Az egyetem tudniillik tudósképző intézmény s a hozzácsatolt tanárképzőről Kölcsey szavával elmondható, hogy «névben él csak», s inkább a vizsgák adminisztrálásával foglalkozik, mint tanárképzéssel. «Négy éven át soha senki kísérletet sem tesz, annak eldöntésére, hogy a jelölt egyéniségében a tanári tevékenység sokoldalú kívánalmainak nélkülözhetetlen előfeltételei feltalálhatók-e vagy sem». E kérdés fejtegetése után arra az eredményre jut a szerző, hogy ma a középiskola nincs megelégedve az egyetemmel, az egyetem panaszkodik a középiskolára, csak éppen a bajok orvoslása nem kezdődik meg soha. Pedig — mint idézi — Németh Gyula már 1937-ben megmondta a bölcsészettudományi kar reformjáról szóló előadói jelentésében, hogy eljött már az ideje annak, hogy felsőoktatási rendszerünk kiépítésében saját útunkon haladjunk, sőt meg kellett volna ezt kezdenünk már évtizedekkel ezelőtt. Miért maradnak el tehát ezek a reformok — kérdi Kiss Árpád — miért áll ma is minden hosszú évekkal Melich János állásfoglalása után is, mely szintén nem tagadja, hogy «ok a bölcsészeti oktatás és tanárképzés re-

formjára bőven van». (*Budapesti Szemle* 1937.) Az egész egyetemi probléma: a tudósképzés és gyakorlati nevelők, tanártömeg és tudós elit szembeállítása — Kiss Árpád szerint — sorrendi kérdés. «Fenn kell-e tartani azt a mai rendszert, hogy tudósok nevelünk száz százalékot, hogy öt százalék valóban az is legyen; vagy lehet esetleg a sorrendet felcserélni és tanárnak nevelni a száz százalékot — öt százalék talán így is kiválik belőlük, ezeket aztán tudóssá kell tovább emelni». A kérdés gyakorlati megoldására részletes javaslatot tesz, melyből csak azt a tetszetős gondolatát emelhetjük ki a térrel takarékoskodás miatt, hogy a tanárnevelésnek első követelménye a középiskolákkal való kapcsolat *meg nem szakadása*. Könyvünk e fejezetének elbírálására elsősorban természetesen a bölcsészettkar illetékes.

De bármily időszerű e reformjavaslat, ennél is jelentősebb a könyv gerincét tevő fejezet, mely a politikai nemzetnevelésről szól, új eszményt tűzve a magyar középiskola elé az idők folyamán eddig is változott eszményei helyébe. Az a benyomásunk, mintha elsősorban az itt kifejezett eszmény érdekében készült volna e nagy tanulmány, melynek minden fejezete mintegy kiágazása annak az alapgondolatnak, hogy az elemi iskolától az egyetemig azonos világnézet irányítsa a nevelést. A «politikai» jelzőnek ugyan nálunk elég rossz csengése van: gyakran jelent illetéktelen beavatkozást oda, ahol nincs keresnivalója. Kiss Árpád is óva int, nehogy valaki a Mária Terézia-féle: «az iskola politikum és az is marad» értelmében fogja fel a «politikai» nevelés célkitűzését. Behatóan tárgyalja ugyan a német politikai nevelést, de hangsúlyozza, hogy inkább Ranke mondanása lebegett előtte: csak saját nemzeti értékeink kifejlesztésével ellensúlyozhatjuk azt a fenyegető túlsúlyt, amelyet egy másik nemzet magának kivív.

De hadd szemléltesse egy pár kikapott idézet a politikai nevelés indokolását. «Nincsen olyan igazán nagy írónk, költőnk, papunk vagy gondolkodónk, aki ne lett volna politikus is». — Nevelésünket vizsgálva is azt látjuk, hogy újabbkori kialakulását politikai küzdelmek csatazaja kíséri. «Kornis Gyulának a magyar művelődés eszményeiről írt vaskos két kötete semmit sem bizonyít ennél ékeesebben». — Inre Sándor szerint «Apáczaitól kezdve Eötvösig minden magyar gondolkodóban ott van határozott elvként, hogy a nevelés mindenkor a jelen viszonyaiból tartozik megállapítani a követendő utat, számba kell tehát vennie az uralkodó áramlatokat. Wesselényi fejezte ki ezt legvilágosabban, mikor a nemzet helyzetének megfelelő nevelést sürgetett.» A régi iskola védőivel szemben a nemzetiségi

középiskolákra hivatkozik könyvünk: «Senki sem mondhatja, hogy például az erdélyi szász gimnáziumok nem érték el a humanisztikus műveltségnek azt a fokát, mint a magyarok, mégis mennyivel tervszerűbben szolgálták azok a népközösség egészének ügyét! Mennyivel céltudatosabb *politika* volt nevelői elgondolásukban!» — «A világháború utáni proletárdiktatura tragikusan mutatta be a politikai nemzetnevelés hiányát...» stb. stb. Mindez azt bizonyítja, hogy «nem elég becsületes gerinces embereket nevelni, feltétlenül ki kell alakítani bennük a politikai ember erényeit, a célok és lehetőségek világos látását... minden nemzeti ügygel szemben a komoly felelősségteljes magatartást...» Kornis Gyula már 1921-ben megállapította, hogy megint nincsen elvszerű és tetters kultúrpolitikánk, ahogy nem volt igazában az utolsó félszázadban... Ha pedig elvéve akadt egy elme, mely át volt hatva a kultúrpolitikának a nemzet életében minden fölött álló abszolút jelentőségétől, vagy közömbösen haladtunk el terve mellett, vagy rövid időre lelkesedtünk, de semmit sem tettünk.

— «Mondjuk tehát mi is, hogy a cselekvés nem a mi feladatunk?»

— Törődjünk bele és fogadjuk el véglegesnek a nagy vallási, világnézeti, érdekek- és osztályellentéteket? Közösségi életünknek addig legyőzhetetlen szétforgácsoltságát, melyet legfeljebb részönzetlenségek egymást marcangoló önzésének nevezhetünk és amelyet a most folyó háború csak átmenetileg mérsékel? Nem tesszük.»

S hogy mire neveljük fiainkat? «Arra, hogy azonos szemlélet alapján nemzeti és emberi életünk legfőbb problémáit azonosan értékeljük... egyetértően cselekedjenek, hogy az életük alapjául szolgáló szellemiségben kiegyenlítsék származásuk gyakran ma is ható előnyét-terhét és közömbösítsék azokat a széthúzásra ösztönző befolyásokat, melyeket a mai nemzeti közösség felnőtt része nem tud életétől távoltartani».

A következő fejezet *Igazi koncentráció* címmel már inkább szakembereknek szól; egy másik a nevelés történetéből ad rövid áttekintést, míg végül a kitűnőek Iskolájáról és Márai könyvéről hallunk figyelemreméltó gondolatokat. Több fejezetet sajnos meg sem említhetünk, mert soraink célja egy-két közérdekűbb gondolat ismertetése volt, nem a bírálat. Főlösképpen is lenne ez oly eszméket illetőleg, melyeket legkiválóbb pedagógusaink itthon is, a külföldön is váltig hirdettek és megvalósításuk megsokszorozta szomszédaink erejét.

Általánosságban annyit mégis megállapíthatunk, hogy Kiss Árpád könyve széleskörű képzettségre és nagy műveltségre vall. Teljes tárgyismeret és nemzeti érzés párosul benne erős propaganda-

érzékkel, mely közoktatásunk és nevelésünk szebb jövőjéért harcol. Idézetei tömegével szinte elkápráztatja az olvasót s ez az olvasottsággal való kérdés gyanúját keltheti, jóllehet a tekintélyekre hivatkozással a maga igaza érdekében vérteli fel magát. Az az előnye is megvan ennek, hogy tárgya egész irodalmát megismerteti olvasójával s így mindenképen el kell ismernünk magvas és gondolatokat ébresztő könyve kiváló értékét.

—mf.—

Traeger Ernő költeményei.

Traeger Er. ő: *Úgy-e, te félsz tőlem?* Versek. 8-r. 80 l. — U. ő: *Szent Margit.* Versek. 8-r. 83 l. — Budapest. Singer és Wofner.

Mint előkelő, magasállású tisztviselő jutott el Traeger Ernő az öregedni kezdő embernek ahhoz a mélabús lemondásához, hogy nem annak élt, aminek szeretett volna. Az élet közelgő őszének melancholiája ez az önvád a miatt, hogy rövid életét nem annak szentelte, aki vagy ami megérdemelte volna.

E kötetek költőjéről ismeretes, hogy szerette és megbecsülte az írók társaságát; hogy művészetük mennyire sugallóan hatott s mennyire együttérző visszhangot keltett benne, annak csak most adta bizonyosságát, gyors egymásutánban megjelent két verskötetével.

Traeger Ernőt, ha egy kifejezéssel akarnók jellemezni, a gyöngédség költőjének mondhatnók. Első kötetének címe s címet adó verse is nagy gyöngédségét hirdeti. Hangulati líra az övé, versei rövid dalok, egy-egy röpke vagy játszi hangulatnak, föl villanó ötletnek a kifejezései. Játszi alkotások, de sohasem sekélyesek, ízlés, tanultság, formai gond jellemzi őket.

Minden vágya s öröme lemondásba halkul el. Szívesen kelne harcra, de érzi, hogy fogyóban az ereje, alighogy megkezdí a harcot; lángolni szeretne, de érzi, hogy lángok helyébe már csak az álmok jöhetnek. Egy későn fellobbant szerelmi érzés szomorú lemondása sugallja legfájóbb visszhangra. «Fogytán az olaj» — érzi. «Addig öltözzetek bársonyos nászba, — tanácsolja — míg mécsetekben nincs fogytán az olaj. Ha elkéstetek, egy nő sem öltözik értetek gyászba, sírotok felett is fogytán az olaj.» Hangulatában, sőt kifejezéseiben is Ady híres versére emlékeztető költeménye (*Szeptember*) egy leégett, nyárvégi, szegény, bús, ütött-kopott alakban érzékelteti Szeptembert, aki halk léptekkel a ligetbe oson: némák a padok, megüli a ligetet a csend. Kalapján rózsa halódik ázva. Jaj, mily szomorú, mily beteg ember! Összébb húzza kis kabátját, fázva, mélázva, meg-megáll

nyögő lomb alatt s az elmúlt nyárról álmodozva mereng. «S permetezve, mint az eső, úgy sír nyárvégi ember, fázós Szeptember.» Szeptember alakjában természetesen magát érzi és vallja a költő. Sűrűn visszatérő panasza : jaj, oly gyorsan elillan a nyár ; jaj, oly rövid az élet ! Jaj, nem ez már a szerelmi boldogság ideje sem, hanem amint szemérmes rejtőzködéssel, titkolódzással vallja :

Szerelmünket senki meg ne sejtse,
Édes titkunkat csak a tavasz rejtse
S körülünk nyíló sok ezer virág.

Ennek az őszi melancholiának ad kifejezést második kötete is, mely lelkének minden eszményi sóvárgását, rajongó odaadását Szent Margitra árasztja, az emlékezésnek és képzeletnek minden szép virágával az ő tiszta, «eszményyé fínomult» alakját fonja körül. Azt az eszményt jelenti ő szimbólikusan a költő számára, amelyért érdemes lett volna élnie. Az élet őszen a szívnek minden kincsét már csak a mult emléke elé ajánlhatja fel, a mult imádatra méltó alakjához fűzheti.

Az önvád szomorúsága árad el az egészen : ezt az eszményt kellett volna szolgálania : a tisztaságnak és jóságnak ezt az eszményképét, amilyent Szent Margit alakjában képzel maga elé. Vezérversében elmondja, hogy Margitot kereste a nyári díszét vesztő szigeten, s úgy érzi, hogy ő ott volt mindenütt s titokban jeleket adott a költő elé elhullatott hervadt levelekkel. De a költő hívó szavára csak a szél felelt hidegen, Margit pedig buzgó imába mélyedt a szentélyben s észre sem vette, hogy a hold is már régen feljött. S úgy rémlett a költőnek, hogy talán nem is több ő Margitnak közömbös idegennél, sőt talán neheztel is, hogy «oly sokáig jött». Kár volt, mondja az önvád szava, rövid életét nem neki adnia, hanem mindig másokkal vígadnia. Nyilvánvaló, hogy minden emlék, mely a Margit-legendából a költő szívében visszhangzik s minden erény és jószág, mellyel képzelete a kegyest fölékesíti, szimbólikus vonatkozásba jut a költő sorsával és vágyaival. «Nem a valóság, egy álom tart itt» — éneкли maga is. «Mind den versemet bánattal írom» — ez is az ő eljátszott életére való emlékezésből fakadt a költőben. A legmelegebb együttérzéssel és odaadással éneкли meg Margit alakját s környezetét a Nyulak szigetén s erényeit, csodatételeit és emlékét. A szent leánynak a trubadúrja, lantosa szólal meg mindebben, de mindez a maga elszalasztott életét juttatja eszébe s erre eszméltetve végzi ezzel :

A nyár már elszaladt
S a bánatos est ráragadt.

Nem szomorúság ez, hanem az ősznek hervadásból, fényből támadó «kedves bánat»-a. Szíve csordultig van hálával e kedves ajándékért Margit emléke iránt :

Mikor eljöttél századokon át
Megaranyozni éltem pár évét,
Odaadtad a szépség hamvát
És vigaszúl a hit reménységét.

Ma még rám hull az őszi fényözön.
De holnap talán már az is elmegy,
Ma a szívem még hálásan köszön
Mindent : életet, hitet, szerelmet.

Érzi, tudja, hogy ez nem erre a világra való érzés, de őt boldoggá teszi :

Hord mindegyikünk a lelkében egy álmot,
Mely akkor is él, ha a remény elszállott,
Hűséges emlékként őrizzük Margitot,
Ki egy szebb világhoz nekünk ajtót nyitott.

Ezek mind komoly, itt-ott szinte áhítatos hangú versek, a költő szinte a középkor áhítatával szól a szent tárgyról. Első kötetének versei közül ellenben egyik-másik csak rím-játék. Egyáltalán örömét találja a játszi rím-elhelyezésekben. Afféle szembekötősdire vagy bújókára emlékeztető játék ez, mintha váratlanul elsurrant, elbújt volna a rím s aztán egyszerre megint csak felbukkan.